

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

TOFIQ NƏCƏFLİ

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ
İMPERİYASININ TÜRKÜSTAN
XANLIQLARI İLƏ SİYASİ
ƏLAQƏLƏRİ**

Bakı-2021

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor: **Yaqub Mahmudov**
akademik

Rəyçilər: **Fərəh Hüseyn,**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramil Ağayev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tofiq Nəcəfli. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türküstan xanlıqları ilə siyasi əlaqələri. “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021, - 342 s.

Kitabda XVI əsrin birinci yarısı - XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövləti - Türküstan xanlıqları hərbi-siyasi əlaqələri tədqiq edilir, tərəflər arasında qarşıdurma yaradan səbəblər, elçi mübadiləsi və digər xarakterik məsələlər araşdırılır.

ISBN – 978-9952-8434-2-2

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2021

Kitabın üz cildinin tərtibində “Səfəvi hökmdarı Şah II Abbasın Buxara xanı Nədr Məhəmməd xanla görüşü” adlı freskadan istifadə edilmişdir.

GİRİŞ

Bu gün Azərbaycan tarixşünaslığının qarşısında müfəssəl şəkil-də tədqiqi və dünya miqyasında təbliği həyati əhəmiyyət daşıyan mövzular vardır. Belə mövzulardan biri də Azərbaycan Səfəvi dövləti və onun zəngin irsidir. Tarixin elə dövrləri vardır ki, onlar ölkənin, xalqın taleyini həll edir. Bu baxımdan şübhəsiz ki, Səfəvilər dövrü Azərbaycanın, Azərbaycan türklərinin tarixində, taleyində mühüm yer tutur. Çünki məhz bu dövr azərbaycanlıların həm milli, həm də dini kimliyinin formalaşması prosesində əhəmiyyətli mərhələni təşkil edir. Azərbaycanın tarixi torpaqlarını ilk dəfə vahid mərkəzdə birləşdirməyə nail olan Səfəvilər istər dövlətçiliyimizin, istərsə də mədəniyyətimizin inkişafında müstəsna rol oynamışlar.

Öz tariximizi yazmaq kimi tarixi bir fürsəti əldə etdiyimiz hazırkı şəraitdə dövlətçilik tariximizdə həlledici rol oynayan, nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də bütün Yaxın Şərqi siyasi həyatında həlledici söz sahiblərindən biri olmuş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin qoyub getdiyi tarixi mirası hərtərəfli tədqiq etmək üçün geniş imkanlar əldə etmişik. Tariximizin Səfəvilər dövrü xalqımızın dövlətçilik təcrübəsinin, özünəməxsus dövlətçilik tarixinin şanlı səhifələrindəndir.

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqi dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Avropa-Şərq qarşılıqlı əlaqələrində də çox fəal rol oynadı.¹

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının diplomatiya tarixini, xüsusilə də qonşu ölkələrlə qarşılıqlı siyasi əlaqələrini öyrənmək, habelə müsbət təcrübəni müəyyənləşdirmək Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin daha da inkişafı və dünya birliyində mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm elmi–praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

¹ Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, s. 31.

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının xarici siyasətində xüsusi önəm verdiyi dövlətlərdən biri də Türkünstan xanlıqlarıdır.

Şah I İsmayılın əsasını qoyduğu Səfəvi dövləti Şeybanilər dövlətinin qonşuluğunda yerləşmişdi və bu dövlətin Səfəvi dövlətinə qarşı ərazi iddiaları var idi. Yəni Səfəvi dövlətinə qarşı şərq sərhədləri boyunca ciddi hərbi təhdidlər mövcud idi.

Özbək xanlarına qarşı mübarizə, bölgədə xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edən Xorasan vilayətində möhkəmlənmək Şah I İsmayılın şərq siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Məlumdur ki, özbək xanları hətta Xorasan vilayəti ilə də kifayətlənmir və bu vilayətin hüdudlarından kənara çıxmaqla Səfəvi ərazilərinin içərilərinə doğru irəliləmək və bu əraziləri öz nəzarəti altında saxlamaq üçün ciddi cəhdlər göstərirdilər. Özbək xanlarına, xüsusi ilə də Məhəmməd Şeybani xana qarşı mübarizə, tərəflər arasında baş verən döyüşlər Şah I İsmayılın hərbi tarixinin yadda qalan səhifələrindən birini təşkil edirdi.²

Şah I İsmayılın (1501-1524) hakimiyyəti illərində Şeybani qoşunlarına güclü zərbə vurulmaqla Xorasan bütünlüklə Səfəvi dövlətinin hüdudları tərkibinə qatılma da, özbək xanları tərəfindən itirilmiş ərazilərin geri alınması niyyəti heç də aradan qalxmamışdı. Bunun üçün müəyyən cəhdlər də göstərilmişdi. Amma Şah I İsmayılın qətiyyətli tədbirləri nəticəsində səltənətin şərq sərhədlərinin bütövlüyünü təmin etmək mümkün olmuşdu. Özbək xanları Şah I İsmayıl qoşunlarının mübarizliyi nəticəsində geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı.

Şah I İsmayılın vəfatından sonra bütün səltənət daxilində olduğu kimi, Səfəvi-Şeybani münasibətlərində də yeni bir səhifə açıldı. İtirdikləri mövqelərin geri qaytarılması ümidləri ilə yaşayan özbək xanları Şah I İsmayılın dünyasını dəyişməsinə öz niyyətlərinin həyata keçməsi üçün bir fürsət kimi dəyərləndirdilər və Şah I Təhmasibin taxta çıxmasından dərhal sonra Xorasan vilayəti üzərinə hücumlara başladılar. Bu hücumların əsas təşəbbüskarı və rəhbəri isə Buxara hakimi Ubeydulla xan oldu. Lakin Şah I Təhmasib tərəfindən həyata keçirilən qətiyyətli tədbirlər Ubeydulla xanın, eləcə də onun varis-

² Süleymanov M.S. Səfəvilər, IV cild. Şah Təhmasib. Bakı: Maarif, 2020, s. 83.

lərinin Xorasanı ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısını aldı, imperiyanın şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməyə imkan yaratdı.

Şah I Təhmasibin varisləri dövründə, xüsusən də Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin yaratdığı əlverişli vəziyyətdən yararlanan Şeybani hökmdarının Xorasan hücumları daha intensiv xarakter aldı. Bu hücumlar son nəticə Xorasan vilayətinin itirilməsi ilə nəticələndi. Lakin Şah I Abbasın Osmanlı imperiyası ilə sülh bağlayaraq vaxt qazanması, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək, nizami ordu yaratmaq məqsədi ilə həyata keçirdiyi islahatlar ilk növbədə Şeybanilərə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar həyata keçirməyə imkan yaratmaqla yanaşı, Xorasanın azad edilməsinə və imperiyanın şərq sərhədlərinin bərpa olunmasına gətirib çıxardı. Türküstanda Şeybanilər dövlətinin varlığına son qoyulmasına baxmayaraq, Həştərxanilər sülaləsinin hakimiyyətdə möhkəmləndiyi Buxara xanlığı ilə yanaşı Xivə xanlarının Səfəvi imperiyası ilə münasibətdə həyata keçirdiyi ənənəvi siyasət tərəflər arasında uzun müddət gərgin qarşıdurmanın davam etməsinə səbəb oldu.

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri barədə dövrün farsdilli mənbələrindən mühüm məlumatlar əldə etmək mümkündür. Dövrün ilkin qaynaqlarından olan “Şah Təhmasibin təzkirəsi”ndə³ Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri, xüsusən də Ubeydulla xanın Xorasanı aramsız hücumları və bu hücumların dəf olunması üçün həyata keçirilən tədbirlər barədə mühüm məlumatlar verilmişdir.

Vaxtı ilə İraqi Əcəmdən Hindistana mühacirət etmiş və Əhmədnaqar hakiminə xidmət edən Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni 1545-ci ildə I Bürhan Nizamşahın elçisi kimi Səfəvi sarayına göndərildi. Xurşah 19 il müddətində Səfəvilər dövləti ərazisində yaşadı, 1546-1547-ci illərdə Şah I Təhmasibin hərbi yürüşlərinə qatıldı.⁴ O, 1564-cü ildə Hindistana qayıtmış və İbrahim Qütbşahın xidmətinə girmişdir. Xurşahın yeddi məqalədən ibarət “Tarix-i elçi-yi Nizamşah” (“Nizamşah elçisinin tarixi”) adlı salnaməsi Azərbaycanın və

³ Şah Təhmasibin təzkirəsi. Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Rəhimov Əbülfəz Həşim oğlunundur. Bakı: Azərnəşr, 1996.

⁴ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvi dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 16.

bir sıra digər Şərq ölkələrinin tarixini öyrənmək üçün dəyərli mənbədir. Əsərdə Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri barədə mühüm məlumatlar öz əksini tapmışdır.⁵

Orta əsrlər dövrünün görkəmli Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlu “Əhsənüt-təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) əsərində Şah I İsmayıl və Şah I Təhmasib dövründə Səfəvi dövləti ilə Şeybanilər dövləti arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə dair mühüm məlumatlar vermişdir.⁶

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Şeybanilər dövləti ilə hərbi-siyasi əlaqələri, xüsusilə Xarəzm hakimləri ilə qarşılıqlı əlaqələr Budaq Münşi Qəzvininin və Qazi Əhməd Quminin əsərlərində ətraflı işıqlandırılmışdır.⁷

XVI əsrin ortalarında Şeybani hökmdarlarının, xüsusən də Xivə xanlarının Xorasana yürüşü və onların dəf olunması barədə mühüm məlumatlar Şərəf xan Bidlisinin əsərində öz əksini tapmışdır.⁸ Şah I Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin Şeybani hökmdarı II Abdulla xan və varisləri arasındakı münasibətlər Oruc bəy Bayatın əsərində öz əksini tapmışdır.⁹

Orta əsrlər dövrünün görkəmli Azərbaycan tarixçisi İsgəndər

⁵ Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-i elçi-yi Nizamşah. Be teshih Məhəmməd Rza Nasiri. Tehran: Encümen Asar və məfaxiri fərhəngi, 1379.

⁶ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, prof. Oqtay Əfəndiyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namiq Musalı. Kəstamonu: 2017; Rumlu Hasan. Safevi Şahı II. İsmail: Kahkaha Kalesinin 20 Yıllık Mahpusu. Tercüme, Mukaddime, Notlar ve Tıpkıbasım Hasan Asadi, Şefaattin Deniz. Bilge, Kültür, Sanat, İstanbul: 2017.

⁷ Qəzvini Budaq Münşi. Cəvahirül-əxbar. Tehran: 1387; Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix, c. I. Tehran: 1383.

⁸ Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi. Farscadan Çeviren Osman Aslanoglu. Nubinar Yayınları, İstanbul: 2014; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме. Ч. 2. Пер., предисл., примеч. и прил. Е.И.Васильевой. М.: Наука, 1976.

⁹ Книга Орудж-бека Байата Дон-Жуана Персидского. Пер. с английского, введение и комментарии д.и.н. Огтая Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку: 1988.

bəy Münşinin fars dilində yazdığı “Tarix-i aləmara-yi Abbasi” (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) əsərində¹⁰ Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Türküstan xanlıqları arasında qarşılıqlı əlaqələr barədə ətraflı məlumat öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasından Şah I Abbasın hakimiyyəti dövrü də daxil olmaqla tariximizi nəql edən və səfəvişünaslığın ən sanballı mənbələri arasında xüsusi yeri olan bu qiymətli ilkin mənbədə Səfəvi-Şeybani münasibətləri ilə yanaşı, Şah I Abbas dövründə Səfəvi dövləti ilə Türküstan xanlıqları arasında intensiv xarakter daşıyan qarşılıqlı hərbi-siyasi əlaqələri izləmək mümkündür.

Dövrün farsdilli mənbələri arasında Məhəmməd Məsum İsfahaninin “Xülasətüs-siyər” əsəri mühüm yer tutur. Əsərdə Şah I Səfi dövründə Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri barədə mühüm məlumatlar öz əksini tapmışdır.¹¹ XVII əsrin I yarısında Səfəvi dövləti ilə Türküstan xanlıqları arasında qarşılıqlı əlaqələr barədə Məhəmməd Yusif Valeh İsfahaninin “Xolde bərin” (“Əbədi cənnət”) əsərində mühüm məlumatlar verilmişdir.¹²

Həsən bin Murtaza Hüseyn Astrabadinin “Tarixi Sultani” adlı əsərində Şah I Abbas və varisləri dövründə Türküstan xanlarının Xorasana aramsız hücumları və onların dəf olunması üçün görülən tədbirlər barədə müəyyən məlumatlar verilir.¹³ Səfəvi dövləti ilə Türküstan xanlıqları arasında hərbi-siyasi əlaqələr barədə müəyyən məlumatlar Mirzə bəy Cünabadinin “Rövzətüs-Səfəviyyə” adlı əsərində

¹⁰ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyev və t.ü.f.d. Namiq Musalı. Bakı: Təhsil, 2009; Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən t.ü.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. I Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2010; Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. II Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2014.

¹¹ İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər. Be kuşəşe İrac Əfşar. Tehran: 1368.

¹² İsfahani Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde berin. (İran dər dovreyi Səfəviyye). Be kuşəşe Mir Həşim Muhaddis. İntişarat-ı Movkufat, Təhran: 1372.

¹³ Astrabadi Həsən bin Murtaza Hüseyn. Tarix-i Sultani: Əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran: 1399.

öz əksini tapmışdır.¹⁴

XVII əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Türkün xanlıqları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri Şah II Abbasın saray tarixçisi Məhəmməd Tahir Vəhidin yazmış olduğu “Abbasnamə” və Vəliqulu bəy ibn Davudqulu Şamlının “Qisasul-xaqani” əsərində izləmək mümkündür.¹⁵

Xorasan uğrunda uzun müddət davam edən Səfəvi-Şeybani rəqabəti Məlik şah Hüseyn Sistaninin əsərində öz əksini tapmışdır.¹⁶

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybani hökmdarı II Abdulla xanla qarşılıqlı əlaqələri dövrün özbək tarixçilərindən Hafiz Tanış Buxarinin “Şərəfnameyi-şahi” əsərində öz əksini tapmışdır. Əsərdə II Abdulla xanın Şeybani taxt-tacı uğrunda gedən mübarizədə qalib gəlməsi və Xorasana yürüşləri barədə mühüm məlumatlar verilir.¹⁷

Səfəvi dövlətinin Xivə xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələri Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xanın “Türk səcərəsi” əsərində öz əksini tapmışdır.¹⁸ Məhəmməd Yusif Münşinin “Mülkim xanın tarixi” əsərində

¹⁴ Cünabadi Mirzə bəy. Rövzətüs-Səfəviyyə. Be kuşəşe Qulamrza Tabatabai. Tehran: 1378.

¹⁵ Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə. Be kuşəşe İbrahim Dehqon. Tehran: 1329; Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozəste Şah Abbas devvom. Be kuşəşe Səttar Əvdi. Tehran: 1384; Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Tarixə cahanarayə Abbasi. Be kuşəşe Səid Mirməhəmməd Sadiq. Tehran: 1383; Vəliqulu bəy ibn Davudqulu Şamlı. Qisasul-xaqani, c. 1. Be kuşəşe Həsən Sadat Nasiri. Tehran: 1371.

¹⁶ Систани Малик-шах-Хусайн. Хроника воскрешения царей. Перевод с персидского, предисловие, комментарии и указатели Л.П.Смирновой. М.: Восточного литературы РАН, 2000.

¹⁷ Бухари Хафиз-и Тлныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-нама-йи шахи. Перевод с персидского, введение, примечания и указатели М.А.Салахетдиновой. Часть 1. М.: Изд-во Наука, 1983; Бухари Хафиз-и Тлныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-нама-йи шахи. Часть 2. Перевод с персидского, введение, примечания и указатели М.А. Салахетдиновой. М.: Изд-во Наука, 1989.

¹⁸ Ebul-Gazi Bahadır Han. Secere-i Türk (Türkün soy ağacı). Çev. R.Nur. İlgi Kültür Sabat Yayıncılık, İstanbul: 2009; Родословное древо тюрокъ.

də Səfəvi dövlətinin Türkünstan xanları ilə əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.¹⁹ Özbək tarixçilərindən Mirzə Şəms Buxarinin əsərində²⁰ XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasındakı siyasi əlaqələr barədə mühüm məlumatlar öz əksini tapmışdır. Biz tədqiqat prosesində yeri gəldikcə həmin əsərlərə müraciət etmişik.

Səfəvi dövlətinin Türkünstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri dövrün digər qaynaqlarında da öz əksini tapmışdır. 1539-1540-cı illərdə Səfəvi sarayında olan Venesiya diplomatı M.Membrenin səyahətnaməsində²¹ Səfəvi-Şeybani diplomatik əlaqələri barədə qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Dövrün rusdilli qaynaqları arasında Rusiya diplomatlarının Buxaraya səfərləri zamanı Səfəvi-Buxara münasibətləri barədə verdikləri məlumatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan 1620-1622-ci illərdə Buxarada olan rus elçisi İvan Xoxlovun, 1669-1673-cü illərdə Buxara, Xivə və Ürgəncdə olan rus elçiləri Pazuxin qardaşlarının, I Pyotr tərəfindən 1718-ci ildə Buxaraya göndərilən Florio Benevenin məlumatları diqqəti cəlb edir.²²

Сочинение Абуль-гази, Хивинского хана. Пер. Г.С.Саблукова, прим. Н.Ф.Катанова. Казань: 1905.

¹⁹ Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история /пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. проф. А.А.Семенова. Ташкент: 1956; Münşi Məhəmməd Yusif. Təzkirəyə Mukim xani. Seyrə tarixə fərhəngi və ictimaiyə Məvəraünnəhr dər əhdə Şeybaniyan və Astərxaniyan (906-1116). Be kuşəşə Fərəştə Sarrafan. Tehran: Mirasə məktub, 1380.

²⁰ Buxarayı Mirza Şəms. Tarixə Buhara, Kokand və Kaşgar dər şərhe hükümraniyə Əmir Mir Heydar dər Buxara, Məhəmməd Əli xan dər Kokand və Cahangir Xacə dər Kaşgar. Be kuşəşə Məhəmməd Əkbər Aşiq, Ayineye Miras, Tehran: 1377.

²¹ Membre M. Səyahətnamə/ Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbür üzvü Oqtay Əfəndiyevindir. Bakı: Təhsil, 2005.

²² Сборникъ князя Хилкова. Петербургъ: Типография брат Пантеле-евыхъ 1879; Наказ Б.А.Пазухиним и С.И.Пазухиним на посолство в Бухару, Балхи, Ургендж для выкупа русс пленных, с прилож ста-

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türkünstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri Azərbaycan tarixşünaslığında çox az öyrənilmiş mövzulardan biridir. Düzdür, Səfəvi-Şeybani qarşılıqlı əlaqələri xüsusi tədqiq obyektini kimi araşdırılsa da, Buxara və Xivə xanlıqları ilə münasibətlər demək olar ki tədqiq edilmədiyinə görə ilkin qaynaqlara və ingilisdilli elmi ədəbiyyatda, eləcə də Türkiyədə və İranda mövzu ilə bağlı araşdırmalarda əldə olunan materiallara əsaslanaraq problemi öyrənməyə çalışdıq.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri O.Ə.Əfəndiyevin “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır.²³ Monoqrafiyada Şah I İsmayılın Xorasan uğrunda Məhəmməd Şeybani xanla qarşıdurması, tərəflər arasında Mərvdə baş verən əsaslı döyüş və onun nəticələri barədə mühüm məlumat verilir. Əsərdə həmçinin Şah I Təhmasib dövründə Ubeydulla xanın Xorasana aramsız hücumları ilkin mənbələrə əsaslanaraq işıqlandırılmışdır.

Şah I İsmayıl və Şah I Təhmasib dövründə Səfəvi-Şeybani münasibətləri Ş.F.Fərzəliyevin “Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulun “Əhsənüt-təvarix” əsəri üzrə) monoqrafiyasında da öz əksini tapmışdır.²⁴

Şah I İsmayılın dövründə Səfəvi-Şeybani hərbi-siyasi əlaqələri N.S.Musalının və Ə.Ə.Vilayətinin əsərlərində işıqlandırılmışdır.²⁵ Səfəvi-Şeybani münasibətləri R.Ə.Ağayevin əsərində də tədqiqat obyektini kimi araşdırılmışdır.²⁶ M.S.Süleymanovun Şah I Təhmasibin siyasi fəaliyyətinə həsr olunmuş monoqrafiyasında Səfəvi-Şeybani

тейного списка 1669-1673. Изд. под. ред. А.Труворова. Санкт-Петербург: 1894; Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М.: 1986.

²³ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

²⁴ Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulun “Əhsənüt-təvarix” əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983.

²⁵ Musalı N.S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i aləmaray-i Şah İsmayıl” əsəri əsasında). Bakı, Elm və Təhsil, 2011; Vilayəti Ə. Şah İsmayıl dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Tehran: Əl-Huda, 1998.

²⁶ Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələri. Bakı: “Kür”, 2004.

münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.²⁷

Səfəvi-Şeybani münasibətləri tarixşünaslığımızda müəyyən mənada araşdırma mövzusu olsa da, Səfəvi imperiyasının Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri xüsusi tədqiqat obyektı kimi öyrənilməmişdir. Yalnız Z.Həsənalıyev və Z.Bayramlının “II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti” adlı əsərində Şah II Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.²⁸ Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Türküstan xanlıqları ilə əlaqələrinə R.Dadaşovanın monoqrafiyasında²⁹ da toxunulmuşdur.

Bəhs olunan problem Türkiyə tarixşünaslığında müəyyən qədər araşdırılmışdır. A.Macitin Şeybani Özbək xanlığının tarixindən bəhs olunan monoqrafiyasında Xorasan uğrunda Səfəvi dövləti ilə Şeybanilər arasında uzun illər davam edən qarşıdurma öz əksini tapmışdır.³⁰ C.Aydoğmuşoğluğun “Şah Abbas və zamanı (1587-1629)” adlı monoqrafiyasında³¹ Şah I Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə münasibətlərinə xüsusi yer verilmişdir. Onun “Səfəvi dövləti tarixi” adlı əsərində də³² Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə əlaqələrinə yeri gəldikcə toxunulmuşdur. Orxan Doğan və Aysel Ərdöğanın “Qərbi Türküstan xanlıqları” adlı əsərində də Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.³³

Türkiyə tarixçilərindən F.Sümerin, M.Sarayın, A.Gündoğ-

²⁷ Süleymanov M.S. Səfəvilər, IV cild. Şah Təhmasib. Bakı: Maarif, 2020.

²⁸ Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı, Elm, 2011.

²⁹ Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: Nurlan, 2003.

³⁰ Macit A. Şeybani Özbək Hanlığı: Siyasi, İdari, Askeri, İktisadi Yapı. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016, 372 s.

³¹ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı. Berikan Yayınevi, Ankara: 2013.

³² Aydoğmuşoğlu C. Safevi Devleti Tarihi. Gece Kitaplığı, Ankara: 2014.

³³ Doğan O., Erdoğan A. Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa). Berikan Yayınları, Ankara: 2017.

dunun, G.Q.Çınarın, M.Alparqunun və Ü.Kırcanın məqalələrində³⁴ Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti və Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri araşdırılmışdır.

İran tarixçiləri də öz tədqiqatlarında Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti və Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. İran tarixçilərindən A.H.Mehdəvinin “Səfəvilər dövründən İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasına qədər İranın xarici əlaqələr tarixi” adlı monoqrafiyasında³⁵ Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. N.Fəlsəfi Şah I Abbasa həsr etdiyi çoxcildlik əsərində Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri barədə mühüm məlumatlar vermişdir.³⁶ Ə.H.Berazişin “Səfəvilər dövründə İran və dünyanın siyasi-diplomatik əlaqələri” adlı monoqrafiyasında da Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri öz əksini tapmışdır.³⁷ A.Qaffarifərdin “Səfəvi-Özbək əlaqələri” əsərində Səfəvi-Şeybani münasibətləri və Şah I Abbas dövründə Türküstan xanlıqları ilə əlaqələr araşdırılmışdır.³⁸ Şah I Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin

³⁴ Sümer F. Safevi Tarihi İle İlgili İncelemeler I. ve II. Abbas Devirleri. //Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 1990, Sayı 69, s. 9-32; Saray M. Hive Hanlığı (1512-1873), /Makaleler, cilt II. Berikan Yayınevi, Ankara: 2013, s. 126-142; Gündoğdu A. Türküstanda Osmanlı-İran rekabeti. /Osmanlı, c. 1. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 581-587; Alpargu M. Türkistan Hanlıkları, /Türkler, c. 8. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 557-605; Çınar G.K. İki büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han arasında söz düellosu. //History Studies, 2011, 3/2, s. 75-87; Kırca Ü. Səfəvi-Buhara Hanlığı Münasebetləri. //Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Aralık 2019, s. 29-39.

³⁵ Mehdəvi A.H. Tarixə revabite xariciyə İran əz ibtidayə dovrane Səfəviyə ta payane cenge dovcome Cihani (1500-1945). İntişarate Əmir Kəbir, Tehran: 1350.

³⁶ Fəlsəfi N. Zendeganiye Şah Abbasa əvvəl, c. I-V. İntişarate Elmi, Tehran: 1375.

³⁷ Beraziş Ə.H. Revabite siyasi diplomatiğe İran və cahan dər əhde Səfəviyyə. İntişarate Əmir Kəbir, Tehran: 1392.

³⁸ Qaffarifərd A. Revabite Səfəviyan və Özbəkan (913-1031/1507-1622), İntişarate Vəzərete Umure Xarici, Tehran: 1376.

Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri Ə.Ə.Vilayətinin əsərində də öz əksini tapmışdır.³⁹ Biz tədqiqat prosesində bu əsərlərdən də faydalanmışıq.

İran tarixçilərindən M.Rəhmətinin və H.Hacıyanpurun son illərdə çap olunmuş məqalələrində Şah Təhmasib dövründə Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti və Xivə xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələri xüsusi tədqiqat obyektini kimi araşdırılmışdır.⁴⁰ M.Fehiminin “Səfəvi şahları ilə Həştərxani xanədanı arasındakı siyasi əlaqələr” adlı məqaləsində XVII əsrdə Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığında hakimiyyətə möhkəmlənən Həştərxanilər sülaləsi arasında siyasi əlaqələr müfəssəl şəkildə işıqlandırılmışdır.⁴¹

Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri ingilisdilli tarixşünaslıqda xüsusi tədqiqat obyektini kimi araşdırılmışdır. A.Barton Buxara xanlığına həsr olunmuş monoqrafiyasında⁴² Səfəvi dövlətinin Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirmişdi. Əsərdə Şah I Abbasın Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin intensiv xarakter almasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Riyazül İslamın Hindistan-İran əlaqələrindən bəhs olunan əsərində⁴³ yeri gəldikcə Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə əlaqələrinə də

³⁹ Vilayəti Ə.Ə. Tarixə revabite xariciye İran dər əhde Şah Abbas əvvəl Səfəvi. İntişarate Vezarete Umure Xarici, Tehran: 1374.

⁴⁰ Rəhməti M. Revabit və münasebete xanedane Ərapşahiye Xarəzm ba Səfəviyan. //Pəjuheşhaye tarixi, dovreyi cədid, sale sevom, şomarye devom, İsfahan: 1390. s. 89-112; Yenə onun: Revabite xanışine Xivə ba devlete merkeziye İran əz suqute Səfəviyye ta mərge Nadir Şah (hş. 1135-1160). //Pəjaheşnameye tarix, şomare-yi 13, Tehran: 1387, s. 46-59; Hacıyanpur H. Revabite İranıyan və Uzbekan dər dovreye Şah Təhmasibe Səfəvi. //Məcəlləye elmi – Pəjuheşiye daneşkedeye ədəbiyyat və ulume insani, şomareye 18-19, 1378, s. 35-60.

⁴¹ Fehimi M. Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler. Çeviri: M.Bilal Çelik. //History Studies, Volume 2/2, 2010, s. 512-516.

⁴² Burton A. The Bukharans: a dynastic, diplomatik and commercial history 1550-1702. Curzon press, London: 1997.

⁴³ İslam R. Indo-Persian Relations. Tahrən: Iranian Culture Foundation, 1970.

toxunulmuşdur. Səfəvi imperiyasının XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri L.Lokhartın əsərində öz əksini tapmışdır.⁴⁴ XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə əlaqələri barədə mühüm məlumatlar R.M.Seyvorinin Səfəvilər dövlətinin tarixindən bəhs olunan əsərində⁴⁵ də verilmişdir.

Səfəvi imperiyasının Buxara xanlığı ilə əlaqələri G.Vanberinin əsərində⁴⁶ müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. Səfəvi imperiyasının Türküstan xanlıqları ilə münasibətləri, xüsusən də Herat uğrunda uzun illər davam edən mübarizə N.N.Tumanoviçin əsərində öz əksini tapmışdır.⁴⁷ İ.K.Pavlovanın monoqrafiyasında Şah I Səfi dövründə Səfəvi dövlətinin Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri barədə mühüm məlumatlar vardır.⁴⁸

A.M.Dehkurdinin Buxara xanlığının XVI-XVIII əsrin I yarısında İranla qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs olunan dissertasiyasında⁴⁹ Buxara xanlığının Səfəvi dövləti ilə hərbi-siyasi əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Tacik tarixçisi A.Saidovun “XVII-XVIII əsrin I yarısında Buxara xanlığının sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti” adlı dissertasiyasında⁵⁰ və eyniadlı monoqrafiyasında⁵¹ da yeri gəldikcə

⁴⁴ Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: 1958.

⁴⁵ Savory R.M. Iran under the Safavids. Cambridge: Cambridge University press, 1980.

⁴⁶ Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. Том II. Перевод А.И.Павловскаго. С.-Петербургъ: Типография Скарятин, 1873.

⁴⁷ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках. М.: Наука, 1989.

⁴⁸ Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов. М.: Наука, 1993.

⁴⁹ Дехкурди А.М. Взаимоотношения Ирана и Бухарского ханства в XVI-первой половине XVIII вв. Автореферат дис. на соискание ученой степени к.и.н. Душанбе: 2006

⁵⁰ Саидов А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVII - первой половине XVIII вв. Автореферат дис. на соискание ученой степени док. истор. наук. Душанбе: 2007

⁵¹ Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв. Душанбе: 2010.

Səfəvi-Buxara münasibətlərinə də toxunulmuşdur. N.A.Allayevanın XVI-XVIII əsrlərdə Xivə xanlığının İranla qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs olunan dissertasiyasında⁵² Xivə xanlığının Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri əsas tədqiqat obyekti kimi araşdırılmışdır.

Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri N.D.Mixluko-Maklayın məqaləsində öz əksini tapmışdır.⁵³ Onun Şah I Abbasın Bəlx yürüşündən bəhs olunan məqaləsində Səfəvi şahının 1602-ci il uğursuz Bəlx səfəri ətrafı işıqlandırılmışdır.⁵⁴

D.A.Alizodanın XVIII əsrin I yarısında Xarəzmın İranla hərbi qarşıdurmasından bəhs olunan məqaləsində⁵⁵ bəhs olunan dövrdə Səfəvi dövləti ilə Xivə xanlığı arasındakı əlaqələrin gərginləşməsi və tərəflər arasındakı hərbi qarşıdurma öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri tarixşünaslığımızda ilk dəfə tədqiq olunduğuna görə dövrün ilkin qaynaqları ilə yanaşı, mövzu ilə bağlı qonşu ölkələrdə və ingilisdilli tarixşünaslıqda aparılmış tədqiqatlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bunu nəzərə alaraq qeyd olunan problemin hərtərəfli araşdırılması zamanı mövzu ilə bağlı xarici ölkələrdə aparılmış tədqiqatların nəticələrindən geniş istifadə olunmuşdur.

⁵² Аллаева Н.А. Взаимосвязи Хивинского ханства с Ираном в XVI-XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. Ташкент: 2007.

⁵³ Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в. //Краткий сообщение ИВАН СССР, т. IV, 1952, с. 11-18.

⁵⁴ Миклухо-Маклай Н.Д. Балхский поход шаха Аббаса I. /Страны и народы Востока. Вып. 22. Средняя и Центральная Азия география, этнография, история. Книга 2. М.: Наука, 1980, с. 147-163.

⁵⁵ Ализода Д.А. О военном противоборстве Хорезма и Ирана в первой половине XVIII века (по данным письменных источников). //Весник ТГУПБП, серия гуманитарных наук, №1, 2018, с. 41.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ İMPERİYASININ ŞEYBANİLƏR DÖVLƏTİ İLƏ HƏRBİ-SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ

1.1. XVI əsrin birinci yarısında Şeybanilər dövləti ilə hərbi-siyasi əlaqələr

XVI əsrin əvvəllərində Şah I İsmayıl tərəfindən mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövləti yaradıldı və qısa zaman kəsiyində İranın əksər əraziləri bu dövlətin tərkibinə daxil edildi. Məhz bu dövrdə Məhəmməd xan Şeybani Mavəraünnəhrdə möhkəmlənməyə çalışdı. Şeybanilər bütün Xorasanı ələ keçirməyə can atdılar, lakin onun yalnız şimal-şərq hissəsində (Bəlx vilayətində) kifayət qədər möhkəmlənə bildilər. Bu zaman Xorasanın əsas üç vilayəti – Herat, Məşhəd və Mərv yenə də Səfəvilərin hakimiyyəti altında qaldı.⁵⁶

Özbək xanlarına qarşı mübarizə, bölgədə xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edən Xorasan vilayətində möhkəmlənmək Şah I İsmayılın şərq siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Məlumdur ki, özbək xanları hətta Xorasan vilayəti ilə də kifayətlənmir və bu vilayətin hüdudlarından kənara çıxmaqla Səfəvi ərazilərinin içərilərinə doğru irəliləmək və ya bu ərazilərin hakimlərini öz nəzarəti altında saxlamaq üçün ciddi cəhdlər göstərirdilər. Özbək xanlarına, xüsusilə də Məhəmməd xan Şeybaniyə qarşı mübarizə, onun ətrafında toplanmış qoşunlarla döyüşlər Şah I İsmayılın hərbi tarixinin yadda qalan səhifələrindən birini təşkil edirdi.⁵⁷

1506-cı ildə Teymuri hökmdarı Hüseyn Bayqaranın ölümündən istifadə edən Məhəmməd xan Şeybani Heratda möhkəmləndi. Teymuri şahzadəsi Bəduəzzaman Mirzə 1508-ci ildə Məhəmməd xanın

⁵⁶ Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в., с. 11; Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1007, s. 96; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Bakı: Turxan NPB, 2020, s. 186.

⁵⁷ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 2020, s. 83.

hücumları qarşısında dayana bilməyərək Şah I İsmayla sığındı. Səfəvi hökmdarının İran feodallarına qarşı mübarizəyə cəlb olunmasından istifadə edən Məhəmməd xan 1507-1508-ci illərdə Teymurilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu, Xorasanı ələ keçirdi və 1509-cu ildə isə Kirmana viranədici yürüşlər təşkil etdi. Bu zaman Şah I İsmayılın Şirvan səfərində olması Şeybanilərin maneəsiz irəliləməsinə imkan yaratdı.⁵⁸

Orta Asiya ruhaniləri qızılbaşlarla münasibətdə bütün vasitələrə ə dini fanatizmi qızıdır və Səfəvilər dövləti ilə mübarizədə Şeybaniləri hər cəhətdən müdafiə edirdilər. Şeybanilər Xorasanda hökmranlıq uğrunda qızılbaşlarla mübarizəni “dönüklərə (rafizilərə) – şiə-lərə” qarşı “müqəddəs müharibə” şüarı altında aparırdılar.⁵⁹ O.Ə. Əfəndiyevin yazdığı kimi, dini düşmənçilik bəhanəsi Səfəvi dövlətinin yalnız Osmanlı Türkiyəsi ilə deyil, həmçinin Şeybanilər dövləti ilə də qarşılıqlı münasibətləri üçün səciyyəvidir. Şeybanilər də Səfəvilər kimi bir-biri ilə müharibəni cihad, qəzavat adlandırırdılar. Bu, müharibəni nəinki xalqların gözündə müqəddəsləşdirir, eyni zamanda hər iki dövlətin feodal əyanlarına imkan verirdi ki, dinc əhalini “qanuni” əsaslarla kölə halına salsınlar və əsir götürsünlər.⁶⁰

Türküstanda şiəliyə qarşı mübarizə aparən Nəqşi təriqətinə mənsub olan Məhəmməd xan Şeybani sünniliyin müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Əslində təməlində siyasi məqsədlər dayanan bu mübarizə məfkurə mübarizəsi formasına çevrilmişdi.⁶¹ Şübhəsiz ki, bu mübarizə Xorasan uğrunda başlamışdı. Xorasan əyalətinin nəzarətini ələ keçirmək cəhdləri Səfəvilərlə Şeybaniləri qarşı-qarşıya gətirmiş

⁵⁸ Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 186.

⁵⁹ Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в., s. 14; Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 96; Исмоилов Л.Э. Военно-политическое противостояние Сефевидов и Шейбанидов в Мавераннахре в начале XVI в. //Известия Иркутского государственного университета. Серия История. 2020, т. 33, с. 72-73.

⁶⁰ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 96.

⁶¹ Gündoğdu A. Türküstanda Osmanlı-İran rekabeti, s. 531; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 186.

və düşmənçiliyə səbəb olmuşdu.⁶²

Gülay Qaradağ Çinar Şah I İsmayilla Şeybani xan arasında baş verən müharibənin səbəbləri barədə yazır: “1508-1509-cu illərdə Özbəklərin Xorasana və Səfəvilərin nəzarəti altında olan Kirman və Yəzdə hərbi yürüşləri və Bədüəzzaman Mirzənin Əcəm İraqına gələrək Şah I İsmayıldan yardım tələb etməsi onun uzun zamandır planlaşdırdığı Xorasan səfərinə çıxmasına səbəb oldu. Hər iki padşahın məqsədi Xorasana ələ keçirmək və qarşı tərəfin irəliləməsinə mane olmaq idi. Bununla yanaşı, Xorasanın iqtisadi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi, Səfəvi dövlətinin qəbul etdiyi şiə məzhəbinin müqəddəs şəhəri olan Məşhədin burada yerləşməsi, bütün müsəlmanlar üçün müqəddəs olan Məkkə və Mədinə şəhərlərinə yolun Xorasanı keçməsi bölgənin hər iki tərəf üçün böyük önəm daşdığını göstərirdi”.⁶³ Bir-birinin ardınca qazandığı qələbələrə qururlanan Məhəmməd xanın Şah I İsmayilla göndərdiyi təkəbbürlü, sərt və kəskin xarakterli məktubu Şah I İsmayilla Xorasan yürüşünə başlamağa vadar etdi.⁶⁴

1507-ci ildə Məhəmməd Şeybani xan bir-birinin ardınca Xorasanın baş şəhərləri olan Heratı və Məşhədi ələ keçirdikdən sonra Şah I İsmayilla məktub göndərmiş, Xorasanda ələ keçirdiyi yerlərin əcdadlarından ona qaldığını göstərərək, məqsədinin bu yerləri ələ keçirmək və ədaləti bərpa etmək olduğunu söyləmişdi. O, nəzarət etdiyi ərazilərdə məscidləri və ziyarətgahların təmiri üçün Şah I İsmayıldan bənnaları Xorasana göndərməyi xahiş etmiş, müsəlmanlar üçün fərz olan Kəbəni ziyarət etmək niyyətində olduğu üçün Məkkəyə gedən yolların təhlükəsizliyinin təmin edilməsini vurğula-

⁶² Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı (1587-1629), s. 175; Исмоилов Л.Э. Военно-политическое противостояние Сефевидов и Шейбанидов в Мавераннахре в начале XVI в., с. 77.

⁶³ Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu s. 76.

⁶⁴ Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, s. 59.

mışdı.⁶⁵ Şah I İsmayıl daxili çətinlikləri həll edib başa çatdırmazdan əvvəl özbəklərlə müharibəyə girmək istəmirdi. Məhəmməd xanın Xorasandakı məğruranə hərəkətləri, Kirman hakimi Xacə Şeyx Məhəmmədin qətli və şəhərin viran edilməsi onu Xorasana qoşun çək-məyə və Şeybani xanla vuruşmağa məcbur etdi. Bununla belə, Şah I İsmayıl müharibəyə başlamazdan əvvəl, özünün hüsn-rəğbətini sübut etmək məqsədilə Məhəmməd bəy Rumlu və Qazı Nurullah Sədr adlı elçilərini Şeybani xanın sarayına yolladı. Lakin onların bu səfərindən bir nəticə hasil olmadı.⁶⁶ 1508-ci il iyulun 30-da Şah I İsmayıl Şeyx Məhyəddin Əhmədi məktubla özbək xanının sarayına göndərdi. Səfəvi şahı məktubunda Məhəmməd xanın məktubunu aldığını xəbər verməklə yanaşı, ona keçmişdəki dostluğu xatırladaraq eyni Allaha və peyğəmbərə itaət etdiklərini söylədi. Məktubunun davamında Allahın bəzi şəxslərə padşahlıq nəsib etdiyini və onları kafirlər qarşısına çıxardığını söyləyərək onun və dövlətinin bu məqsəd üçün ortaya çıxdığını bildirdi. O, bununla kifayətlənməyərək Məhəmməd xana İslam və peyğəmbərin yolundan ayrılmadan kafirlər qarşısında bir olmağı təklif etdi. Əgər bu təklif qəbul edilərsə, dünyadakı fəsad və pisliliklərin aradan qalxacağını bildirdi. Özbək xanlığı ilə aralarındakı ortaqlıq nöqtələri müəyyən edərək ittifaq bağlamağı təklif edən Şah I İsmayıl məktubunda Həzrəti Əliyə və imamlara olan sayğısını dilə gətirməkdən çəkinmədi: *“Əli nəslindən olan ali niyyətli Səfəvilər nəsillikcə və öz xasiyyətlərinə görə dünyanın alçaq işlərinə qarışmaqdan və hakimiyyətin cılız məsələlərinə diqqət yetirməkdən çəkinmiş və onlara göz yummuşlar”*. Şah I İsmayıl Hz. Əli və ailəsinə olan sevgisini belə ifadə edirdi: *“Məşriqdən Məğribə qədər imamla dolu olsa da, Əli və onun nəslə bizə bəsdir”*. Məktubda *“Bizim əcdadlarımızın etiqadı xilasedici Mehdidir... Siz bəzən bu ən düzgün məzhəbə zidd çıxırsınızsa, bunu dini təqiyyə və məmləkət işlərini qaydasına salmaq naminə edirsiniz... Əgər iraq olsun, sizdə bu düzgün məzhəbin həqiqətinə şübhə yaransa, etibarlı alimlərdən və bilici fəzillərdən*

⁶⁵ Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 78; .

⁶⁶ Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, s. 46-47; Musalı N.S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 192.

*birini seçib göndərin, bu iddianı sübut edən əqli və nəqli dəlillər ona təqdim olunsun... Allah bilir ki, fani dünyanın işləri və zahiri əməlləri ilə məşğul olmaqda bizim başlıca məqsədimiz və əsas niyyətimiz dinin və dövlətin, məmləkətin və millətin düşməni olan zalımların zülmü nəticəsində pərdə arxasında qalmış ehkamları yaymaqdan və bu şanlı firqənin əlamətlərini aşkara çıxarmaqdan başqa bir şey deyildir... ”.*⁶⁷

Göründüyü kimi, Şah I İsmayıl məktubunda açıq şəkildə Səfəvilərin şiə məzhəbində olduğunu və sünni özbəklərin onu qəbul etmələrini və bu məzhəbə məxsus adamlara hörmət etmələrini istəmişdi. G.Q.Çınarın fikrincə, Səfəvi şahının belə bir istəyi fərqliliklərin qəbul edilməsi nəticəsində dostluğun davam etməsi üçün söylənmiş olması ehtimalı böyükdür.⁶⁸ Şah I İsmayıl məktubunda özbəklərin tacirlərə düşmən münasibət göstərdikləri barədə söyləmələrə inanmadığını vurğulayaraq yazırdı: *“Tacirlərin sizin diyara və şəhərlərə gediş-gəlişinin qadağan olunması insaf və rəiyyətpərvərlik qaydalarına, qardaşlıq və ədalət meyarlarına zidd olduğu üçün yəqin ki, siz belə bir işin sizə aid edilməsinə yol verməyəcəksiniz, çünki bu doğrudan da həqiqətə uyğun deyil”.*⁶⁹ Səfəvi şahının savaşa başlamazdan əvvəl öz nümayəndə heyətini ədəblə və dostluq duyğuları ilə yazılmış bir məktubla Özbək xanının sarayına göndərilməkdə məqsədi şiə məzhəbini yaymaq, özbəkləri bu məzhəbi qəbul etməyə təhrik və təşviq, onları şiələrə əziyyət verməkdən əl çəkməyə

⁶⁷ Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, s. 51-52; Çinar G.K.. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 79.

⁶⁸ Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 79.

⁶⁹ Bax: Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, s. 48-50; Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 79-80; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 187.

vadar etmək və döyüşsüz təslim olmalarına nail olmaq idi.⁷⁰ Şah I İsmayıl Məhəmməd Şeybani xanın “Kəbəni ziyarət etmək islamın başlıca rüknlərindən biri olduğu” fikrinə cavab olaraq bildirirdi ki, *“Məktubunuzda islamın ən böyük mərasimərindən olan Həcc ziyarətinə yollanmaq niyyətində olduğunuza işarə etmişdiniz... hərgah bu tərəfə yollansanız, hər cür kömək təşəbbüsdən xoşbəxtlik duyacağıq və sizi qarşılayarkən, elə edəcəyik ki, bu bəhanə ilə yüksək Əli nəslindən olan səkkizinci imamın – ona salam və salavat olsun! – mübarək məzarını ziyarət etmək şərafinə yetişək”*. Səfəvi şahı Məhəmməd Şeybani xanın mahir ustalar göndərməsi istəyinə də müsbət yanaşaraq *“məscidlərin və ziyarətgahların təmiri üçün bənnalar istəmişdiniz və biz bu kimi xeyirli işləri günəştək uca hümmətimizə vacib və zəruri əməl saydığımız üçün inşallah, Əcəm İraqının böyük şəhərlərinə yetişdikdə, dünyada tayı bərabəri olmayan ustaları seçib göndərəcəyik”* cavabını vermişdi.⁷¹

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Şeybani hökmdarının Xorasana yürüşləri davam etməkdə idi. Heratdakı uğursuzluqdan sonra Astrabada çəkilən Bəduəzzaman Mirzə 1508-ci ildə özbəklərin buraya hücumu nəticəsində Azərbaycana çəkildi. Özbəklərin hücumu qarşısında çarəsiz qalan Cığatay şahzadələri Şah I İsmayıldan yardım tələb etdilər. 1509-cu ildə Məhəmməd xan Şeybaninin Kirmana yürüş edərək onu qarət etməsi Şah I İsmayılın Xorasan səfərinə çıxmasını sürətləndirdi. Xorasan uğrunda rəqabət getdikcə kəskinləşdi. Bu zaman bir-birinin ardınca qazandığı qələbələrdən qürurlanan Məhəmməd xan Şah I İsmayıla sərt və kəskin bir məktub yazdı və Kəmaləddin Hüseyn Əbivərdi vasitəsilə ona çatdırdı. Şeybani hökmdarı Səfəvi şahına göndərdiyi məktubunda Xorasana yürüşündə məqsədinin İran və İraq ölkəsini ələ keçirmək olmadığını, Məkkə və Mə-

⁷⁰ Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlqələr tarixi, s. 46-47; Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 79.

⁷¹ Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, s. 52; Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 80; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 187-188.

dinəyə gedən yolların təhlükəsizliyi üçün oranın hakimiyyətini istəmişdir: «Bizim İraqın xarab mülkündə tamahımız yox, Məkkə və Mədinəni ələ keçirmədikdən sonra bir önəmi yox».⁷² Məhəmməd xan məktubunda yazırdı: «Sultanlığımızın sonsuz qayğısı ilə xüsusi şərəfə layiq görülmüş İsmayıl daruğaya bəlli olsun ki, məmləkət işlərini həll etmək, ölkələri fəth edib düşmənləri məhv etmək və insanlara xeyirli olan işləri çoxaldıb hər yana yaymaq kimi çətin bir vəzifə Allahın mərhəməti ilə əzəldən mənim böyük və xoşbəxt əcdadımın... qüdrətli əllərinə tapşırılmışdır... Beləcə, bizim Şərqdən zühurumuzu və özünün Qərbdən baş qaldırmağını Süheyl və Günəşin çıxması ilə müqayisə et!». ⁷³ Şeybani hökmdarı məktubunda Allahın ona bəxş etdiyi hökmranlıq və imamlığın Şah I İsmayıl müqayisə edilməyəcəyini bildirərək, Səfəvi şahına İsmayıl darğa kimi müraciət etmişdi. O, İsmayılın sadəcə İran mülkünün valisi olduğunu, hökmdarlığın ona yaraşmadığını göstərmişdi. Allah bu yerlərin imamlığını ulu babalarımıza verdiyinə və imamlıq atadan oğula keçdiyinə görə Mavəraünnəhr və Xorasanın yeni imamı da odur. O, özünü günəşə bənzətmişdi. Günəş şərqdən doğduğu üçün qərbdəki ulduzlar söndüyünə görə Şeybani xanın şəfəqləri də Səfəvi dövlətini söndürəcəkdir. Şeybani xanın məktubunda digər istəyi Məkkə və Mədinəyə gedən yolların şah tərəfindən təmir edilməsi və yararlı hala salınmasıdır. O, növbəti dəfə Həcc ziyarətinin bütün müsəlmanlar üçün fərz olduğunu xatırladaraq əsgərlərinin bu səfəri nə qədər arzuladıqlarını

⁷² Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz duellusu, s. 80; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 188.

⁷³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namiq Musalı. Kastamonu: 2017, 404-405; Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, s. 59; Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələri (XV-XVI əsrlər, s. 102-103; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 188.

vurğulamışdı.⁷⁴ “... Mübarək Məkkənin ziyarət edilməsi islamın başlıca rüknlərindən biri olduğu üçün bütün müsəlmanlar böyük Kəbəyə aparan yolları qaydaya salmağa borcludurlar. Bizim qabiliyyətli əsgərlərimiz ziyarət şərəfinə nail olmaq istəyirlər, ona görə sən töhfələr və hədiyyələr hazırlamalı, sikkələri bizim xoşbəxt adımızla zərb etdirməli, cümə məscidlərində bizim dünyanı tutan adımıza xütbə oxutdurmali və özün bizim uca taxtımızın ayağına gəlməlisən. Yox, əgər bizim hökmümüzə... boyun əyməyib itaətsizlik göstərsən, ... Əbülmübariz İmadəddin Ubeydulla xanı... Buxara, Səmərqənd, Həzarə, Nikudəri, Qur və Qərcistan tərəflərinin əmirləri və qoşunu ilə sənənin üstünə göndərəcəyəm və o, səni cəzalandıraraq məhv edəcək”.⁷⁵ Məktubdan göründüyü kimi, Şeybani hökmdarının bu istəkləri yerinə yetirilməsə ordusunu Səfəvi ölkəsinə göndərəcək və bu dövləti aradan qaldırmaq üçün müharibəyə başlayacaqdır.

Şah I İsmayıl vaxt itirmədən Şeybani xana Qazı Ziyaəddin Nurullah vasitəsi ilə göndərdiyi məktubunda “*Hər kim ki, Allahın qulu deyilsə, yüz dəfə Məkkə və Mədinəni ələ keçirsə əhəmiyyəti yoxdur*” beytini xatırlatmışdı. Səfəvi şahı Məhəmməd xanın şiə məzhəbində olmadığı üçün yanlış yolda olduğunu bildirmiş, Özbək xanının Heratı ələ keçirməsinə cavab olaraq Ələüddövlə Zülqədər üzərində mühüm qələbə qazandığını ona çatdırmışdı. O, Şeybani hökmdarına xəbərdarlıq etmişdi ki, Heratdakı qələbəsi ilə sevinməsin, Cığatay şahzadələrinə etdiyi zülm onun da başına gələcəkdir:

“Ey dost, düşmənin cənazəsi yanından keçəndə,

Sevinmə, sənənin də başına bu iş gələr”.

Şah I İsmayılın məktubunda Məşhəddə İmam Rza türbəsinə ziyarət etməyə gələcəyini və Xorasan yürüşünə hazırlaşdığını

⁷⁴ Çinar G.K.. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han arasında söz duellousu, s. 82; Камолов Х.Ш., Хосейниширази С. Дипломатические отношения Сефевидов и Шейбанидов в начале XVI в. //Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2014, №1 (57), с. 237-238.

⁷⁵ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 405; Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, s. 52; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 188-189.

bildirməsi onun özünə və ordusuna güvəndiyini açıq şəkildə göstərir.⁷⁶

1510-cu ildə Şah I İsmayıl Xorasana qoşun çəkdi. Məhəmməd xan Şeybani Mavəraünnəhr və Xorasanda əldə etdiyi qələbə nəticəsində özünə güvəni artıdığı üçün şahın Xorasana gəlməsindən öncə ən qısa zamanda Əcəm İraqını və Azərbaycanı ələ keçirəcəyini düşündü. Lakin Qızılbaşların yaxınlaşmasından xəbər tutan Şeybani hökmdarı Heratdan Mərvə qoşun toplamağa getdi. Oktyabr ayında onun əmri ilə Canvəfa Mirzə Mərv qalasının mühafizəsini möhkəmləndirdi. Eyni zamanda elçi göndərərək Buxara hakimi Ubeydulla xanla Səmərqənd hakimi şahzadə Teymur sultandan yardım istədi. Bu zaman Şah I İsmayıl Səbzvara çatdı. O, Cam yaxınlığında əsir götürülən özbək əsgərlərindən Məhəmməd xan Şeybaninin Mərvə çəkildiyini xəbər aldı. Səfəvi şahı ordunu Mərv üzərinə göndərdi, özü isə bir müddət Məşhəddə qalaraq müqəddəs yerləri ziyarət etdi. Qızılbaş ordusunun Mərv üzərinə yürüşündən xəbər tutan Məhəmməd xan Canvəfa Mirzə ilə Qənbər bəyin rəhbərliyi altında ordunu Danə Məhəmməd xan Əfşarın rəhbərlik etdiyi qızılbaşlara qarşı göndərirdi. Tahirabad kəndində baş verən döyüşdə Danə Məhəmməd xan öldürülsə də, döyüş Qızılbaş ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı.⁷⁷ Özbəklər Mərv qalasına qaçdığı üçün onları təqib edən qızılbaşlar Mərv qalasını mühasirəyə aldılar. Şah I İsmayıl noyabrın 22-də Mərv qalasına yaxınlaşdı. “Qızılbaş ordusunun igidlərindən Div sultan Rumlu, Çayan sultan Ustaclı, Ziyadoğlu kimi məşhur olan Piri bəy Qacar, Badıncan sultan Rumlu, Zeynal xan Şamlı və Mirzə Məhəmməd Talış bir dəstə dilavərlə şücaət qılincini sıyırır darvaza üzərinə basqın etdilər”.⁷⁸ Möhkəm istehkamlarının olması qalaya hücumu çətinləşdirdiyi üçün Məhəmməd xanı qaladan çıxarmaq üçün Şah I İsmayıl hərbi hiylə işlətdi. Noyabrın 30-da qızılbaşlar qa-

⁷⁶ Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, s. 66; Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 81-82; Камолов Х.Ш., Хосейниширази С. Дипломатические отношения Сефевидов и Шейбанидов в начале XVI в., с. 240.

⁷⁷ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 407.

⁷⁸ Yenə orada.

ladan çəkilib şəhərin 3 fərsəxliyində yerləşdilər. Eyni zamanda İsmayıl sərkərdəsi Əmir xan Mosullunu 300 nəfərlik dəstə ilə qalanın yaxınlığındakı Mahmudi çayı üzərindəki körpü ətrafında pusquda qoyaraq Məhəmməd xan Şeybani qaladan çıxanda “qaçmağa üz qoymağı” tapşırırdı.⁷⁹ Həsən bəy Rumlu yazır: “*Şeybək xan zəfər nişanlı qoşunların çıxıb getdiyini öyrəndiyi zaman elə zənn etdi ki, o həzrət İraq və Azərbaycan hüddudunadək köhlən atının yüyəini dartmaya-caqdır. Birinci gün ehtiyat edərək Mərvdən çıxmadı və özünün dövlət xadimləri ilə məşvərət etdi. Böyük əmirlərdən olan Qənbər bəy və Canvəfa Mirzə ərz etdilər: Yaxşısı budur, daha iki-üç gün gözləyəək ki, Übeyd xan və Teymur sultan bizə qoşulsunlar. Ondan sonra [qaladan] çıxarıq. Çünki qızılbaşların köç etməsi zəiflikdən deyil, hiyləgərlikdəndir. Bu sözü eşidən Şeybək xan lovğalıq və qürur hissinə qapıldığı üçün onlardan incidi və söyməyə başladı. Qənbər bəy və Canvəfa Mirzə susdular. Şeybək xanın arvadı Moğol xanım dedi: – Siz dəfələrlə İsgəndər şanlı xaqana təhdidlə dolu məktublar göndərüb onu döyüşə çağırdınız. O, yorulub əldən düşmüş ordusu ilə uzaq yoldan Mərvə gəldi və siz namussuzluq torpağını başınıza töküüb şəhərdən çıxmadınız. İndi artıq dövlətin faydası ondadır ki, könlünüzdə qorxu-hürküyə yol verməyib qüvvətli bir ürəklə müharibə meydanına gedəsiniz. Çünki qorxaqlıq və ürəksizlik kişilər üçün eyibdir... Moğol xanımın sözündən Şeybək xanı qeyrət təri bürüdü. Cümə gününün səhər vaxtı o, ağacların yarpaqları və yağışların damcıları qədər çoxlu ordu ilə qala darvazasından çıxdı”.*⁸⁰

Məhəmməd xan Şah I İsmayılın Azərbaycana qayıtdığını zənn edərək Mərvdən çıxdı və Əmir xan Mosullunun dəstəsini təqib etməyə başladı. Bu zaman Xacə Kəmaləddin Mahmud adlı Səfəvi elçisi Şah I İsmayılın məktubunu yolda olan Özbək xanına çatdırdı. Şah I İsmayıl məktubunda özbəklərin Kəbəni, özünün də Məşhədi ziyarət etmək arzusunda olduğunu xatırladaraq, sözünə əməl edərək

⁷⁹ Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 84; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 189.

⁸⁰ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 409; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 189-190.

İmam Rza türbəsini ziyarət etmək məqsədilə Məşhədə gəldiyini, ancaq Məhəmməd xanın onu dostcasına qarşılamadığını və qonaqpərvərlik göstərmədiyini, əksinə Mərvə çəkildiyi üçün Səfəvi ordusunun buraya gəldiyini və özbəklərlə vuruşmaq məcburiyyətində qaldığını bildirdi. Bütün bunlardan sonra geri çəkilməli olduğunu, qışı Xorasanda etibarlı bir yerdə keçirib yazda özbəklər üzərinə yenidən yürüşə çıxacağını xəbər verdi.⁸¹ Məhəmməd xan məktubu oxuyaraq qızılbaşların qaçdığından tam əmin oldu və Mahmudi körpüsü ətrafında yerləşən Qızılbaş ordusu üzərinə hərəkət etdi. Əmir bəy Türkman şahın təlimatına uyğun olaraq Özbək ordusunun yaxınlaşdığını görərək Mahmudi körpüsünü dağıdaraq şahın yanına çəkildi.⁸²

Beləliklə, 1510-cu il dekabrın 1-də nisbətən kiçik qüvvəyə malik Məhəmməd xan Şeybani Şah I İsmayılın əsas qoşunu ilə döyüşə girməyə məcbur oldu. Şeybani qoşunu darmadağın edildi, Məhəmməd xan Şeybani öldürüldü. Bu zaman Mərvə yaxınlaşan Ubeydulla xanla Teymur sultan özbəklərin məğlub olduğunu xəbər alaraq geri döndülər.⁸³ Mərv döyüşünün qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatmasında Şah I İsmayılın hərbi istedadı ilə yanaşı, Məhəmməd xan Şeybaninin buraxdığı səhvlərin də rolu olmuşdur. Belə ki, Şeybani xan Mərkəzi Asiyada qazax xanlarına, Əfqanıstanda Qur və Qərcistan hakimlərinə, həmçinin Kabildə məskən salmış Teymuri şahzadəsi Babura qarşı intensiv əməliyyatlar apardığı, özbək xanlarının öz aralarında müxtəlif ixtilafların mövcud olduğu bir vaxtda Şah I İsmaylla toqquşmaya girmiş və bu, onun üçün fəlakətlə nəticələnmişdi. Başqa sözlə desək, yenidən qurduğu dövlətə qarşı şimaldan – Dəşt-i

⁸¹ Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 84-85; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 189.

⁸² Камолов Х.Ш. История вторжения кочевых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Душанбе: 2007, с. 23; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 190.

⁸³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvrix, s. 411; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 190.

Qıpçaqdan və cənubdan – Əfqanıstandan olan təhdidləri tam kənarlaşdırmadan, öz dövləti daxilində birliyi təmin etmədən Şeybani xanın Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı açıq-aşkar meydan oxuması hərbi-siyasi strategiya baxımdan çox ciddi səhv idi. Onun bu səhvlərini başa düşmək, onlardan məharətlə istifadə etmək və Şeybani xanın gözləmədiyi, onun öz qüvvələrini Mərkəzi Asiyanın və Xorasanın müxtəlif yerlərinə səpələndiyi bir məqamda müharibəyə başlaması isə Şah I İsmayılın bir dövlət xadimi və komandan kimi yüksək səriştəsindən xəbər verir.⁸⁴

Şah I İsmayıl iki gün döyüş mövqeyində qalıb, körpünü təmir etdirəndən sonra, üçüncü gün Mərv şəhərinə daxil oldu. Şeybani xanın vəziri Xoca Mahmud Sağərçi bir qrup Mərv əyanları ilə birlikdə əllərində qızıl dolu tabaqlar tutaraq, şahı qarşılamağa çıxdı. Şah Mərvə gəlməzdən öncə Ubeydulla xan 10 minlik qoşunla qala ətrafına gəlmiş, lakin Şeybani xanın məğlubiyyəti və öldürülməsi xəbərini eşidib, onun arvadı Moğol xanımı götürərək, Buxaraya qaçmış, digər özbək sərkərdələri də məğlubiyyət xəbərini alıb, öz vilayətlərinə qayıtmışdılar. Bununla da, Şah I İsmayılın Xorasanı fəth etmək üçün keçirdiyi iki aylıq hərbi kampaniya uğurla başa çatdı.⁸⁵

Şah I İsmayıl Dədə bəyi Mərv vilayətinin hakimi təyin etdi. Mərv qələbəsi Amudəryaya qədər bütün Xorasanın İsmayılın hakimiyyəti altına keçməsinə təmin etdi.⁸⁶ Tezliklə şahın yanına Xarəzmi idarə edən İlbars xandan bir məlumat gəldi. Onun göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, o, əmir Teymur xanı qarşılamağa hazırlaşsın. Həmçinin bildirilirdi ki, İlbars əvvəlcə Buxara, sonra isə Bəlxə gəlib vaxtı uzadacaq və əgər qızılbaşlar özbəklərin Mərvə gəlişinə qədər qalib gəlsələr, bu, çox yaxşı olacaqdır. Səfəvi şahı ümid edirdi ki, Xarəzm hökmdarı ilə ittifaq Xorasandan diqqəti yayındıracaqdır. O,

⁸⁴ Musalı N.S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 206-207.

⁸⁵ Yenə orada.

⁸⁶ Azərbaycan tarixi, üçüncü cild, s. 192; Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələri, s. 104-105; Çinar G.K. İki böyük Türk Hakanı Şah İsmail və Şeybani Han arasında söz düellosu, s. 86.

İlbars xanı özünün naibi adlandırdı.⁸⁷

O.Ekayev “Alamara-yi Səfəvi”nin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, hələ Mərv döyüşü ərəfəsində Şah I İsmayıl Ürgənc hakimi İlbars xan arasında diplomatik əlaqələr mövcud olmuş, hətta Məhəmməd Şeybani xana qarşı mübarizədə tərəflər gizli razılığa gəlmişdilər.⁸⁸ Səfəvi şahı ilə əlaqələri genişləndirməyə çalışan İlbars xan Xivədə və Ürgəncdə xütbəni Şah I İsmayılın adına oxunmasına əmr vermişdi.⁸⁹ Beləliklə, Xarəzmi də ələ keçirən Şah I İsmayıl hakimiyyətini Mavəraünnəhrə kimi genişləndirdi. Lakin özbəklər sonralar Mavəraünnəhri geri qaytardılar. Ancaq Xorasan özbəklərlə səfəvilər arasında sürəkli olaraq mübarizə meydanı kimi qaldı.⁹⁰

Şeybani xanın oğlu Məhəmməd Teymur sultan, Amudərya sahili boyunca geniş bir əraziyə sahib olan atasının ölümündən sonra fərsətdən istifadə edərək Şah I İsmayıl danışıqlara başladı. Sülh müqaviləsini başa çatdırmaq üçün Özbəklərin başçısı Suyuncxoca xanın razılığı lazım idi. İsmayıl Səfəvinin elçiləri Səmərqəndə gəldilər. Lakin elçilər Suyuncxoca xan tərəfindən təhqir edilərək Səmərqənddən qovuldu. Bunun nəticəsidir ki, Məhəmməd Teymur sultanın Suyuncxoca xana qarşı son dərəcə nifrəti yarandı. Məhəmməd Teymur sultan ilə sülh danışıqlarının uğursuz nəticəsi barədə xoşagəlməz xəbər alan İsmayıl Səfəvi Bədxəşan hakimi Sultan Uveys Mirzəyə məktub göndərmiş, özbəklərə qarşı çıxış etməyi xahiş etmiş və bu işdə ona öz köməyini vəd etmişdir.⁹¹

1510-1511-ci ilin qışında qızılbaş ordusu Bəlx vilayətinə daxil olub, oranı ələ keçirdi. Bəlx qalasını müdafiə edən Canıbəy sultan

⁸⁷ Пилипчук Я.В. Узбекско-Кызылбашские войны в XVI-XVIII веков. //Uluslararası Türk Akademisi Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı, c. 2. Çantay, İstanbul: 2017, c. 821.

⁸⁸ Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV – первой половине XVI в. (По данным «Алам Ара-и Сефевии»). Ашхабад: 1981, с. 45, 52.

⁸⁹ Аллаева Н.А. Взаимосвязи Хивинского ханства с Ираном в XVI-XVIII вв., с. 16.

⁹⁰ Gündoğdu A. Türkünstanda Osmanlı-İran rekabeti, s. 581.

⁹¹ Камол Х. История вторжения кочевых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). Душанбе: 2012, с. 243.

Otrar vilayətinə qaçdı. Şah I İsmayıl ustalara Amudərya çayında bərə körpü düzəltməyi əmr etdi. Qızılbaşların Amudərya çayını keçib Mavəraünnəhrə soxulmaq istəyindən xəbər tutan Buxara hakimi Ubeydulla xan və Səmərqənd hakimi Məhəmməd Teymur sultan 1511-ci ilin yazında öz elçilərini şahın hüzuruna göndərüb, ona itaət ərizəsi və qiymətli peşkəşlər – qırğız atları, samur dərisi, yaqutlar, bəzək və zinət əşyaları, Çindən gətirilmiş dərman otları, müşk, ipək parçalar təqdim etdilər. Maraqlıdır ki, bu zaman Səfəvi şahı ilə barışıq haqqında fikirlərə yol verməyən və Şeybani xanın tökülən qanına görə qisas almalı olduğunu düşünən özbək xanları, o cümlədən Suyunc-xoca xan da atəşkəs haqda düşünür və İsmail Səfəviyə tabe olmağa hazır olduqlarını bildirirdi. Buna görə də, Şah I İsmayıl Şeybanilərin barışıq şərtlərini qəbul etdi. Özbək elçiləri ilə danışıqların nəticəsi kimi Səfəvilər və Şeybanilər dövləti arasında Amudərya çayı sərhəd elan olunmaqla sülh bağlandı.⁹²

Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: *«Bu il İsgəndər şanlı xaqan Heratdan Mavəraünnəhr vilayətinə yönəldi. Meymənə və Faryaba çatdığı zaman Übeyd xanın və Teymur sultanın elçiləri çoxlu peşkəş və saysız töhfələrlə fəlak vüqarlı orduya gələrək hədiyyələri əsrəfin nəzərləri qarşısına qoydular. Həmçinin itaət və tabeçilikdən ibarət olan bir ərizə təqdim etdilər. Orada yazılmışdı ki, “Mavəraünnəhr məmaliki-məhrusə hökmündədir; nə ehtiyac var ki, kama çatmış hökmdar (Şah İsmayıl) oranı fəth etmək üçün təşrif gətirsin?!”. Ona görə də İsgəndər şanlı xaqan onların xahişini qəbul edib, Bəlx, Şibirğan və Əndixud hakimliyini Bayram bəy Qaramanlıya həvalə etdi və qayıdış yüyənini İraqa tərəf döndərərək Qum şəhərində qışlaq etdi”*.⁹³

Bununla da, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin sərhədləri Amudərə çayına kimi genişləndirildi. Lakin əldə olunmuş sülhün şərtlərinə

⁹² Musalı N.S. Şah I İsmayılın hakimiyyəti, s. 211; Камолов Х.Ш., Хосейниширази С. Дипломатические отношения Сефевидов и Шейбанидов в начале XVI в., с. 241; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 190-191.

⁹³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 412; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 191.

Şeybani xanları əməl etmədilər. 1513-cü ilin payızında Şah I İsmayılın rəhbərliyi altında Qızılbaş ordusu Bəlx şəhərindən 13 fərsəx aralıda özbək xanlarının və onlara köməyə gəlmiş Dəşt-i Qıpçaq qazaxlarının hökmdarı Qasım xanın oğlu Əbülxeyr xanın birləşmiş qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğrattı. Özbək ordusunun sağ cənabına komandanlıq edən Bayram-atalıq və Əbülxeyr xan da daxil olmaqla bir neçə qazax lideri öldürüldü. Əbülxeyr xan Şah İsmayıl ilə döyüşdə öldürülmüş və kəsilmiş başı nizəyə taxılaraq nümayiş etdirilmişdi. Döyüş mövqeyində minlərlə qüvvə itirən Özbək xanları Amudərya çayının arxasına qaçdılar. Birləşmiş özbək və qazax ordusunun məğlubiyyətindən sonra Ubeydulla xan və Məhəmməd Teymur sultan tanınmış Nəqşbəndiyyə şeyxi Xoca Əbdürrəhimdən Şah I İsmayıl ilə sülh danışıqlarında vasitəçilik etməsini xahiş etdilər. Şərq sərhədlərində sabitliyin yaranmasını istəyən Şah I İsmayıl Özbək xanlarının məşhur Nəqşbəndiyyə sufi təriqətinin Buxaradakı şeyxi Xoca Əbdürrəhimin başçılığı ilə göndərdikləri 300 nəfərlik elçi heyətinin sülh təklifini qəbul etdi. Nümayəndə heyəti özü ilə şah üçün qiymətli ərməğanlar yüklənmiş dəvə karvanı və Özbək xanlarının məktubunu gətirmişdi. Məktubda Şah I İsmayıl ilə təmtəraqlı titullarla müraciət edilir və ondan Amudərya çayı sərhəd olmaq şərti ilə sülh istənilirdi. Ağsaqqal sufi liderini və onun heyətini böyük ehtiramla qarşılayan Şah I İsmayıl sülh şərtlərini cəlbədicə hesab edərək, barışıq bağlanmasına razı oldu.⁹⁴ Lakin Şah I İsmail Xoca Əbdürrəhim Nəqşbəndiyyə müraciət edərək, atəşkəsin qarantı olduğundan, onun yaşına və ictimai mövqeyinə hörmət etdiyini, bununla birlikdə Türküstandakı fitnənin təməli olan Ubeydulla xanın yanına gəlib tövbə etməyincə, barışıqdan danışa bilməyəcəyini bildirdi. Xoca Əbdürrəhimin göstərişi ilə müridləri, barışıq müqaviləsinin şərtləri barədə məlumat vermək üçün Ubeydulla xanın yanına Mavərünnəhrə getdilər. Ubeydulla xan və Cənibəy sultan, Səfəvi şahının qərargahına

⁹⁴ Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961, с. 111; Musalı N. Şah I İsmayılın hakimiyyəti, s. 221, 222, 223; Камолов Х.Ш., Хосейниширази С. Дипломатические отношения Сефевидов и Шейбанидов в начале XVI в., с. 242-243; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 191.

getməyə razı oldular, ancaq Məhəmməd Teymur sultan buna cəsarət etmədi. Ubeydulla xan Şah I İsmayılın qərargahında göründükdən və artıq Səfəvi torpağını işğal etməyəcəyinə söz verdikdən sonra Şeybanilər, Xoca Əbdürrəhim Nəqşbəndinin vasitəçiliyi ilə İsmayıl Səfəvi ilə barışdılar.⁹⁵ Müzakirələrin yekununda Amudərya çayı Səfəvi və Şeybani dövlətləri arasında sərhəd elan olundu və Xorasan Səfəvilərin nəzarətində saxlanıldı. Beləliklə, bu əməliyyatlardan sonra Amudərya çayı uzun müddət Qızılbaş və Özbək torpaqları arasında sərhəd olaraq qaldı.⁹⁶

Beləliklə, Şah I İsmayıl dəfələrlə Şeybanilərlə diplomatik əlaqələrə girməyə və münasibətləri qaydaya salmağa çalışsa da, uzun müddət bu cəhdlərin nəticələri o qədər də əhəmiyyətli deyildi. Nəhayət ki, bu təşəbbüslər uğurla başa çatdırıldı və iki dövlət arasında qarşıdurmaya son qoyuldu.

Xorasan vilayəti Azərbaycan Səfəvi dövləti üçün strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Bir tərəfdən bu vilayətdə şiəlik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən İmam Rzanın məqbərəsi yerləşirdi, digər tərəfdən də bu vilayət coğrafi baxımdan strateji əhəmiyyəti ilə xarakterizə edilirdi. Bu vilayətin mərkəzi olan Herat şəhəri isə səltənətin şərqdəki ən böyük şəhəri idi və həmin şəhərin nəzarət altında saxlanması ilə səltənətin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyinə də böyük təminat vermək olardı. Ona görə də, bu vilayətin hakimi vəzifəsinə Şah I İsmayıl əvvəlcə Təhmasib Mirzəni, sonra isə digər oğlu Sam Mirzəni təyin etmişdi. Doğrudur, onlara lələlər də təyin edilmişdi. Lakin şah övladlarının vilayət hakimləri təyin edilməsi bu vilayətin müdafiəsinə və qorunmasına Şah I İsmayıl tərəfindən necə böyük önəm verilməsinin göstəricisi idi. Şah I Təhmasib taxta çıxanda Xorasan vilayətinin hakimi vəzifəsini Sam Mirzə icra etməkdə idi. Onun lələsi isə Səfəvi dövlətinin tanınmış əmirlərindən olan Durmuş xan

⁹⁵ Камолов Х.Ш., Хосейниширази С. Дипломатические отношения Сефевидов и Шейбанидов в начале XVI в., с. 243.

⁹⁶ Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961, с. 111; Musalı N. Şah I İsmayılın hakimiyyəti, s. 223; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 191.

idi.⁹⁷

Şah I İsmayılın dünyasını dəyişməsi ərəfəsində onun səltənətinin gələcək taleyi ilə bağlı nigarənçiliğindən biri də xarici təhlükənin mövcudluğu ilə bağlı idi. Bu təhlükə həm şərqdə – özbək qoşunları tərəfindən, həm də qərbdə – Osmanlı dövləti tərəfindən mövcud idi. Hətta Səfəvi dövlətinə münasibətdə Osmanlı sarayının özbək xanları ilə müəyyən əlaqələr qurmaq istəyi də gizli deyildi. Şah I İsmayılın həyatının sonlarına yaxın həm Osmanlı sarayının, həm də özbək xanlarının Səfəvi dövlətinə qarşı hərbi planlar qurduğu da məlumdur. Bu planların təxirə salınması heç də onların yenidən işə salınmayacağı demək deyildi.⁹⁸

Şah I İsmayılın vəfatından və qızılbaş tayfaları arasında ara müharibələrinin baş verməsi nəticəsində ölkədə yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən Şeybanilər Xorasan üzərinə dəfələrlə basqınlar etdilər. Özbəklərin hücumu demək olar ki, hər il təkrar olunurdu. Lakin Səfəvilər Şeybanilərə qarşı müharibədə maraqlı olmadıqlarına görə passiv müdafiə mövqeyi nümayiş etdirirdilər. Çünki “Qiyamçı qızılbaşlar kütləsinə” qarşı ittifaq yaratmış Osmanlı türkləri və özbəklərlə eyni vaxtda mübarizə aparmaq Səfəvilər üçün çətin idi.⁹⁹

Şah I İsmayılın vəfatından sonra bütün səltənət daxilində olduğu kimi, səfəvi-özbək münasibətlərində də yeni bir səhifə açıldı. İtirdikləri mövqelərin geri qaytarılması ümidləri ilə yaşayan özbək xanları Şah I İsmayılın dünyasını dəyişməsini öz niyyətlərinin həyata keçməsi üçün bir fürsət kimi dəyərləndirdilər və Şah I Təhmasibin taxta çıxmasından dərhal sonra Xorasan vilayəti üzərinə hücumlara başladılar. Bu hücumların əsas təşəbbüskarı və rəhbəri isə Buxara hakimi Ubeydulla xan oldu. Ubeydulla xan hələ Şah I İsmayılın dünyasını dəyişməsi ərəfəsində səltənət hüdudlarına hücum etmişdi. Lakin öz məqsədinə nail olmadan geri çəkilməli olmuşdu.¹⁰⁰

⁹⁷ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 83-84

⁹⁸ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 84.

⁹⁹ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 96.

¹⁰⁰ Пилинчук Я. Ирано-Тюркский мир XIII-XVIII вв. Часть III. //Кавказ, №82, 2020, с. 86; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 84.

M.S.Süleymanovun fikrincə, aşağıdakı amillər Ubeydulla xanın və onun müttəfiqlərinin Xorasan üzərinə hücumuna səbəb olmuşdu: 1. özbəklərin şiə məzhəbinə qarşı barışmazlığı; 2. Xorasan vilayətinin coğrafi və strateji mövqeyi; 3. özbək xanlarının öz sərhədlərini genişləndirmək istəyi; 4. Şah I Təhmasibin kiçik yaşda olması, onun döyüş meydanına çıxmaq cəsarətində olmaması; 5. bəzi qızılbaş əyan və əmirlərinin daxili çəkişmələri və Şah I Təhmasibə itaətsizlik göstərmələri; 6. özbək qoşunlarının Səfəvi qoşunları ilə müqayisədə üstünlüyə malik olması; 7. özbək xanlarının böyük iddialarla yaşaması və Səfəvi dövlətinin gücünü düzgün qiymətləndirməməsi.¹⁰¹

Həsən bəy Rumlunun qeyd etdiyinə görə, özbək hakimləri Şah I Təhmasibin təcrübəsizliyinə ümid edərək bu hücumu başlamışdılar.¹⁰²

İsgəndər bəy Münşi Ubeydulla xanın Xorasan xülyaları haqqında yazır: *“... o, həmişə Xorasan mülkünü və gözəl Herat şəhərini ələ keçirməyin arzusunda olsa da, Süleyman şanlı xaqanın cahangir qılıncının şöləsinin və Şeybək xanın başına gələnlərin qorxusundan Buxara mülkünə qısılib qalmışdı. Süleyman şanlı xaqanın [vəfatı] hadisəsindən sonra Cəmşid məqamlı cənnətməkan şah həzrətlərinin yaşının azlığı səbəbindən və özbaşına qızılbaş əmirlərinin arasındakı düşmənçilik xəbərlərinin gəlməsi üzündən [Übeyd xan] elə güman etdi ki, İran (Səfəvi – T.N.) mülkü sahibsizdir və bir neçə başıpozuğun əlindədir. Buna görə də o, Xorasan mülkü üçün tamah dişlərini qıcıyıb, altı dəfə işğalçılıq əzmi ilə Xorasana qoşun çəkdi. [Übeyd xan] bu yürüslərə baxmayaraq, məqsədinə nail olmadı. Hər dəfə cənnətməkan şah həzrətləri onun fitnəsini dəf etmək üçün hərəkətə gəlib, özünün qələbə ayətli bayraqlarını bir günəş kimi Xorasan mülkünün ərazisi üzərinə qaldıranda o, aradan çıxıb fərar etməyə qərar verirdi. Belə ki, o, dəfələrlə bu hərəkəti təkrar edib özünü sınaı. Hər dəfə [Şah Təhmasibin] cahangir məiyyəti [Xorasanda] olmadıqda [Übeyd xan] o tərəfə üz tutub, qalaları ələ keçirməyə və*

¹⁰¹ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 85.

¹⁰² Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 448-449; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 85.

*məmləkəti xaraba qoymağa məşğul oldu. Xülasə, o, qan tökməkdən və fitnə salmaqdan tənə gəlmədi. On iki il ərzində Xorasan mülkünə özbəklər təpik döydülər, zəiflər və təbəələr atların tapdaqları altında məhv oldular və o vilayətin sakinləri onun zülmündən cana gələrək, asudəliyin nə olduğunu bilmədilər”.*¹⁰³

Göründüyü kimi, özbəklər Şah I Təhmasibin hakimiyyətə gəlməsindən sonra on iki il ərzində altı dəfə Xorasana yiyələnmək uğrunda yürüşlər etmişdi.¹⁰⁴ Osmanlı sultanı Süleyman Qanununin Özbək xanları ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı ittifaq yaratmaq təşəbbüsləri özbəklərin Xorasana yürüşlərini daha da intensivləşdirdi. Ubeydulla xan Səfəvilərə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün Sultan Süleymana məktub göndərdi. Osmanlı sultanı bu təklifi müsbət qarşıladı, Səfəvilərə qarşı başlanacaq müharibədə uğur qazanacaqlarına ümid etdiyini və mübarizəni davam etdirəcəyini bildirdi.¹⁰⁵

Göstərilən ciddi cəhdlərə baxmayaraq, Ubeydulla xan və onun başına toplanmış olan özbək xan və sultanları niyyətlərinə nail ola bilmədilər. Kifayət qədər zəngin döyüş təcrübəsinə malik olan Durmuş xan Heratın müdafiəsini yüksək şəkildə təmin edə bildi. Müdafiə mövqelərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, qüvvələrin dəqiqliklə qruplaşdırılması və onların fəaliyyətinin səmərəli əlaqələndirilməsi özbək xanlarının və onların qoşunlarının hücum cəhdlərini nəticəsiz qoydu. Əksinə, fəal müdafiə döyüşlərinin Durmuş xan tərəfindən düzgün qurulması özbək qoşunlarının özlərini ağır vəziyyətə saldı və ona görə də özbək qoşunları qarşılarına qoyduqları məqsədə nail olmadan geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldılar.¹⁰⁶

Ubeydulla xanın və onunla müttəfiq olmuş xanların Herat ətrafında uğursuzluğa düçar olaraq geri qayıtması heç də onların Xorasan vilayətinə olan iddialardan əl çəkməsi demək deyildi. Əskinə, qarşıya

¹⁰³ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 130; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 85-86.

¹⁰⁴ Kütükoğlu B. Tahmasib. //İslam Ansiklopedisi, c. XI. İstanbul, 1970, s. 638.

¹⁰⁵ Kılıç R. Osmanlı-Özbək siyasi ilişkileri (1530-1555). //Manas Universiteti Sosial Bilimler Dergisi, 1. Bışkek, 2001, s. 88-89; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 192.

¹⁰⁶ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 86.

çıxan uğursuzluq onların Səfəvilərə qarşı olan qəzəblərini daha da kəskinləşdirdi. Gözləmədikləri halda Durmuş xandan güclü zərbə almaları onlardakı qisasçılıq hisslərini daha da gücləndirdi. İlk hücumdan sonra Xorasan vilayətində yaşayanlar isə onların iddialarının həyata keçirilməsinə yeni bir ümid yaratdı.¹⁰⁷ Belə ki, 1525-ci ildə Durmuş xanın vəfat etməsi, vəziri Xoca Həbibulla Savəcinin vilayət idarəçiliyini öz nəzarəti altına almaq cəhdi və ona qarşı vilayət daxilində güclü narazılıqların baş qaldırması Xorasan vilayəti daxilində hərbi-siyasi vəziyyəti müəyyən qədər mürəkkəbləşdirdi. Bu dövrdə Səfəvi sarayı ətrafında əmir və əyanların münafişəsinin davam etməsi və Xorasan vilayətində Səfəvi əyanlarının əsassız iddiaları üzündən daxili vəziyyətin qeyri-sabit hal alması özbək qoşunlarının növbəti hücumuna qarşı ümumi müqaviməti xeyli zəiflətdi. Ubeydulla xan bu yaranmış vəziyyətdən yararlanaraq 1526-cı ildə Xorasan vilayətinə ikinci hücumu başladı.¹⁰⁸

Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Dərgah əmirlərinin ixtilafı, Xoca Həbibullanın qətli, yolsuz-yordamsız şamluların [Xorasan-dakı] istilas, Durmuş xanın ölümü, Burun sultanın qətli və Xorasanın pərişanlıq [haqqında xəbərlər] Übeyd xana çatdıqda, o, Amudərya çayını keçib Mərvə gəldi. Oradan məiyyəti və ordusu ilə Tus şəhərinə yollandı, sultanlardan və bahadırlardan ibarət bir zümərə ilə həmin şəhərin ətrafına vüqarla qədəm qoydu və şəhəri dairə kimi araya aldı. O zaman Burun sultanın ailəsi və köçü həmin məkanda idi. Qazilər [özbəkləri] dəf etmək və onlara mane olmaq üçün şəhərdən çıxıb döyüşdülər. Qırğın və mübarizə səhərdən axşamüstünə qədər davam etdi və [axırda] qazilər şəhərə döndülər. Übeyd xan oranı dövrəyə aldı. Qazilər neçə ay ərzində mühasirədə oturub səbir etdilər. O əsnada mühasirədəki qoşunun arasında aclıq alovu geniş yayıldı... Azuqənin azlığı o dərəcəyə çatdı ki, köhnə dəriləri qaynadıb yeyirdilər... Qazilər Xorasan hakimlərinin yanına [adam] göndərib kömək istədilər. [Lakin] heç kəs fəryada yetmədi. Mühasirədəkilərin möhnəti taqət həddini ötüb keçdi. Özbək qoşunları*

¹⁰⁷ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 86.

¹⁰⁸ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 96; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 88.

*onlara qalib gəldilər və adıçəkilən vilayət (Tus bölgəsi) o yaramaz qövmün əlinə keçdi. Übeyd xan öz etibarlı adamlarından birini orada qoyub Astarabada yollandı”.*¹⁰⁹ Özbək ordusunun Astrabadın hüduduna gəlişindən sonra Zeynal xanın qaravulları Qayapa bəy Qacarın başçılığı ilə mərdliklə savaşıdılar. Lakin axırda məğlub olub geri qayıtdılar. Astrabad hakimi Zeynal xan Rey vilayətinə çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Ubeydulla xan Astrabad vilayətini ələ keçirərək onu oğlu Əbdüləziz sultana həvalə edib Bəlxə döndü.¹¹⁰ Qızılbaş əmir və əyanları arasında münaqişənin güclənməsinə baxmayaraq, özbək qoşunlarının hücum xəbəri alınanda Şah I Təhmasib lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri saydı və bölgəyə göndərilməsi üçün qoşun dəstəsi müəyyənləşdirdi. Düşməyə kəsərli müqavimətin göstərilməsinin təmin edilməsi üçün səltənət qoşunlarının təcrübəli əmirləri seçildilər və bölgəyə yollanması üçün vəzifələndirildilər. Onların arasında Əxi sultan Təkəli, Ağzıvar xanın atası Dəmrəli sultan Şamlı və Şahəli sultan Ustaclı da var idi. Bu əmirlər öz dəstələri ilə Zeynal xanın yanına yollanmalı və özbək qoşunlarının bölgədən qovulması üçün ona kömək göstərməli idilər.¹¹¹ Zeynal xan şahın köməyə göndərdiyi qızılbaş qoşunu ilə birləşərək Astrabadı qayıtdı. Əbdüləziz sultan şəhəri tərk edərək atasının yanına getdi. Ubeydulla xan bu xəbəri eşitdikdə heyrət tütüsü başına vurdu və qeyrət atəşi onun içində şölələnməyə başladı. O, Bistama yollandı. Özbək ordusunun ön dəstəsi həmin şəhəri qarət etdi. Bundan xəbər tutan qızılbaş qoşunu Bistama tələsdi. Əxi sultanın, Dəmrəli sultanın və Şahəli sultanın rəhbərliyi altında qızılbaş qoşunları cəmi 2 min beş yüz nəfər, Ubeydulla xanın qoşunları isə 20 min nəfərdən artıq idi. Buna baxmayaraq, özbək qoşunları ilə döyüşə girmək və Səfəvi qoşunlarının iradəsini onlara nümayiş etdirmək qərara alındı. Əxi sultan qoşunların mərkəzində mövqe tutdu. Sağ cinah Dəmrəli sultana tapşırıldı. Sol cinah isə Şahəli sultana həvalə edildi. Özbək ordusunun mərkəzində Ubeydulla xan, sağ cinahda Zinəş Bahadırın, son cinahda isə Qəmbər Əlinin qüvvələri mövqe tutdular. Səfəvi

¹⁰⁹ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 454, 455.

¹¹⁰ Yenə orada, s. 457-458.

¹¹¹ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 90-91.

qoşunu sayının az olmasına baxmayaraq çox böyük bir əzmkarlıq nümayiş etdirdi, özbək qoşunlarının müqavimətinin qırılması üçün böyük bir istəklə onların üstünə atıldı. Amma qüvvələr nisbətində fərqi böyük olması özbək qoşunlarını məğlub etməyə imkan vermədi. Döyüş Ubeydulla xanın üstün qüvvələrinin qələbəsi ilə başa çatdı. Dəmiri sultan və Əxi sultan döyüşdə öldürüldü. Zeynal xan bu xəbəri eşitdikdə, Astarabadı tərk edib Firuzkuha getdi. Ubeydulla xan Astrabadın idarəçiliyini Zinəş Bahadıra verib özü Herata yollandı.¹¹²

Beləliklə, 1527-ci il iyul ayının 24-də baş verən bu döyüşdə Ubeydulla xan özünün Səfəvi qoşunları üzərində daha böyük qələbəsinə əldə etdi. Astrabad yenidən özbək qoşunlarının nəzarəti altına keçdi. Ubeydulla xan isə bu uğurdan ilhamlanaraq Xorasan vilayətinin mərkəzi şəhəri olan Heratı da tutmaq qərarına gəldi. Amma soyuq havaların yaxınlaşması üzündən o, bu planının icrasını təxirə salmalı oldu və Quryanda qışlağa dayandı ki, havalar qızandan sonra Herat üzərinə yürüşünü davam etdirdi.¹¹³

Herat şəhərini Şah I Təhmasibin qardaşı Sam Mirzə və lələsi Durmuş xanın vəfatından sonra qardaşı Hüseyn xan müdafiə edirdi. Herat şəhərinin ələ keçirilməsi eyni zamanda Şah I Təhmasibin qardaşı Sam Mirzənin özbəklərin əlinə keçməsi demək idi. Çox ciddi təhlükə gözlənilməsinə baxmayaraq Sam Mirzə Heratı tərk etmədi və qış ərzində şəhərin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Qala divarlarının möhkəmlənməsi, şəhər daxilində ərzaq ehtiyatlarının yaradılması belə tədbirlərdən idi. 1528-ci ilin yazında, havaların qızması ilə Ubeydulla xan Herat qalası üzərinə hücum etdi.¹¹⁴ Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Übeyd xan Quryan ölkəsində qışlaq edən vaxt Hüseyn xan Şamlı Heratın bürc və hasarını təmir edib darvazaları etibarlı adam-*

¹¹² Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 458; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 101; Hacıyanpur H. Revabite İraniyan və Uzbekan dər dovreye Şah Təhmasbe Səfəvi, s. 43, 44.

¹¹³ Cünabadi M. Rövzətüs Səfəviye, s. 417; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 92-93.

¹¹⁴ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 94.

larına tapşırıd, yolları və küçələri də təmir etdirdi (möhkəmləndirdi). Übeyd xan baharın əvvəllərində, gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi zamanda Heratın qala divarlarının yaxınlığında yerləşən Şadmanə kəndində öz çadırını qurdurdu. Özbək əsgərləri iki-üç dəfə döyüşə atıldılar. Amma şəhərin istehkamı və Bəhram kimi qəhredici şamlıların şücaəti sayəsində onlar bir iş görə bilmədilər. Hüseyn xan və şamlı camaatı qızğın aslan və qorxunc bəbir kimi mərdlik meydanına cumurdular, xeyli şücaət göstərirdilər, çarpışma zamanı üzlerini təhlükəli bəladan çevirmirdilər, ox və nizə zərbələri ilə tükü bölürdülər. Übeyd xan [özü üçün] məlum etdi ki, Herat şəhərini döyüşlə tutmaq müyəsər deyil. O, zalım özbəkləri yollarda və keçidlərdə yerləşdirdi ki, yemək cinsindən olan heç bir şey şəhərin daxilinə aparılmasın və şəhərdə mühasirə edilmiş olanların və çarəsiz məhbusların su mənbəyinin də qarşısını alıb o diyarın rahatlıq nohurlarını zülmün toztorpağı ilə doldurdu... Übeyd xan öz qoşunu və ordusu ilə birlikdə dörd ay Heratın ətrafında oturdu... Bu əsnada Canvəfa mirzənin əmirül-üməra olan oğlu Yari bəy Buxara şəhərindən gəlib çıxdı. O, Übeyd xana ərz etdi və etirazını bildirdi: - Yerimizdə oturmaqla və küçəbəndlər uğrunda [xırda] döyüşlər aparmaqla [Heratı] fəth etmək müyəsər olmayacaqdır. [Bizə] layiq olan budur ki, bu gün ələmi yandıran ordunun hamısı birlikdə müxtəlif tərəflərdən və istiqamətlərdən döyüşə atılsın və məqsədimizi əldə edək... Heratın mühasirəsi günləri uzanır, aclıq mərəzi yayılır, eyş karvanı yoxluq diyarına tələsirdi... Təhlükə ilə dolu mühasirə günləri yeddi aya gəlib çatdıqda şahın bayraqlarının gəlişi xəbəri o pis yol yolçusunun (Übeyd xanın) ordusunda yayıldı. Bununla eyni anda xəbər gəldi ki, Übeyd xan tərəfindən Damğanda hakim olan Zinəş Bahadır, şah qoşununa qarşı müharibə etmiş və qətlə yetirilmişdir. Übeyd xan Herat ətrafından köç edib fərar yolunu tutdu".¹¹⁵

Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumata görə, Zinəş Bahadır Damğandan özbəklərin bir dəstəsi ilə Firuzkuha gəldi. O zaman Zeynal xan, Çəkirgə sultan, Mustafa sultan və sərgərdan qalmış bir dəstə adam şikar adı ilə süvar olmuşdular və gəzib dolaşmaqda idilər

¹¹⁵ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 460- 461; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 94-97.

ki, gözlənilmədən Zinəş Bahadır özünü onlara yetirdi. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə qızılbaşlar sayca az olduqlarına görə qaçmağa məcbur oldular. Lakin Zeynal xan, Çəkirgə sultan və Mustafa sultan ələ keçirilərək qətlə yetirildilər. Zinəş Bahadır öldürülən qazilərin başlarını Ubeydulla xana göndərdi, özü isə Damğana yollandı.¹¹⁶ Şah I Təhmasib öz təzkirəsində özbək qoşunlarının hücumunun qarşısını almaq üçün ciddi hazırlıq gördüyünü və böyük qoşunla Xorasana doğru hərəkət etdiyini qeyd edir.¹¹⁷ İsgəndər bəy Münşi yazır: *“Qüdrətli qoşunlar zəfər nişanlı məiyyətdə cəmləşdilər və cahangir bayraqlar Xorasana tərəf hərəkətə gəldilər. Vəkil Çuxa sultan, Ulamə sultan Təkəli və Məhəmməd xan Zülqədər oğlu müzəffər qazilərin bir dəstəsi ilə ordunun mənqəlayı olub, qabaqcadan yola düşdülər. Zəmiş Bahadır Damğan qalasına sığındı. Böyük əmirlər qalanı mühasirəyə aldılar və özbəkləri tüfəng atəşinə tutdular”*.¹¹⁸

Zinəş Bahadır tərəfindən Damğan qalası hərbi cəhətdən xeyli möhkəmləndirilməsinə, qala daxilində ərzaq ehtiyatı, silah və sursat təchizatı gücləndirilməsinə baxmayaraq, Səfəvi qoşunları çox sürətli bir hücum həyata keçirdilər və çox qısa bir zamanda Damğanı ələ keçirdilər. Zinəş Bahadırın kəsilmiş başı Şah I Təhmasibin hüzuruna gətirildi. Damğan ələ keçiriləndən sonra Səfəvi qoşunları Xorasana doğru irəliləməyə başladı. Qoşunların avanqard dəstələrinə Çuxa sultan rəhbərlik edirdi.¹¹⁹ Çuxa sultanın rəhbərliyi altında qızılbaş qoşunu Xorasan istiqamətində özbəklərin nəzarəti altında olan mən-təqələrə yaxınlaşdıqca özbəklər bu mən-təqələri tərk edərək geri çəkilir və Ubeydulla xanın yanına yollanırdılar. Bu isə öz növbəsində Ubeydulla xanın təşvişlərinin artmasına rəvac verirdi.¹²⁰

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şah I Təhmasibin rəhbərliyi altında Səfəvi qoşunlarının yaxınlaşması Ubeydulla xanı məcbur etdi

¹¹⁶ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 461- 462.

¹¹⁷ Şah Təhmasibin təzkirəsi, s. 21; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 101.

¹¹⁸ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 135.

¹¹⁹ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 102.

¹²⁰ Yenə orada.

ki, Heratın mühasirəsindən əl çəksin və Amudərya çayının şimalına çəkilsin. İsgəndər bəy Münşi yazır: *“Dünyanın şərəfli hökmdarı [Şah Təhmasibin] günəşə bənzər bayraqları dəniz kimi coşan, dərya kimi dalğalanan qoşunla Kalpuş yolundan müqəddəs və ulu Məşhədə çatıb, cinlərin və insanların imamı olan həzrətin mələikələrin sakin olduqları astanasını ziyarət etmək şərəfinə nail oldular, o rövzənin sultanı olan İmam Rzanın – ona salam və dua olsun – ruhundan imdad istədilər və darüssəltənə Herata getmək əzmi ilə müzəffər bayraqlar Cam tərəfə qaldırıldı”*.¹²¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Ubeydulla xan Xorasana növbəti yürüşünün uğursuzluğundan sonra yenə də öz niyyətlərini həyata keçirməkdən çəkinmədi. O, nəyin bahasına olursa-olsun Xorasan vilayətini ələ keçirmək, Səfəvi dövlətinə ağır zərbə vurmaq və bölgədən bu dövləti sıxışdırıb çıxarmaq istəyirdi. Xorasan vilayəti üzərinə ikinci yürüşündən sonra Ubeydulla xan əmin oldu ki, Səfəvi dövləti öz qüdrətini saxlamaqdadır. Lakin onun nəzərində çox böyük qoşunlar toplamaqla bu qüdrətin qarşısına çıxmaq olardı.¹²² Ubeydulla xan geri qayıdan kimi dərhal özbək xanları ilə danışıqlara başladı və çox qısa zamandan sonra onların böyük bir hissəsini qoşunları ilə birlikdə Səfəvi dövlətinə qarşı müharibədə iştirak etməyə razı sala bildi. İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: *“Amma Übeyd xan [yuxarıda] qeyd olunan tərzdə Heratdan köç edib Buxaraya çatdıqda Kuçum xandan və Çingiziyyə nəslindən olan sultanlardan kömək aldı, Mavəraünnəhrin, Türkünstanın, Əxsinin, Əndicanın, Otrarın, Qəlmaqın, Kaşğarın, Qırğızın və Qazax[ıstan]ın bütün vilayətlərindən, ta Dəşti-Qıpçağa kimi ərazilərdən çoxsaylı bir qoşun və dağ kimi əzəmətli bir ordu topladı və Kuçum xanla, Yaraq xanla, Fulad sultanla, Əbdüləziz sultanla, Əbdüllətif sultanla, Canıbəy sultanla, Gildi Məhəmməd sultanla, Əbu Səid sultanla, Sevincək Məhəmməd sultanla, Gəskən Qara sultanla və s. özbək sərdarları və hər qəbilənin mötəbər əmirləri ilə birlikdə dəmir və polad kimi ürəklərə malik döyüşçülərdən ibarət olan, coşğun bir dənizə bənzəyən qo-*

¹²¹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 136; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 102.

¹²² Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 103-104.

*şunlarla Xorasana doğru üz tutdu... Xülasə, Çingiz xanın meydana çıxmasının əvvəlindən ta o vaxtadək bu qədər çoxsaylı və izdihamlı bir qoşun Amudərya çayını keçməmişdi".*¹²³

Ubeydulla xan o sayda qoşun toplaya bilmişdi ki, həmin qoşunla Səfəvi qoşunlarına üstün gələcəyinə şübhə etmirdi. Həmin qoşunlara ən təcrübəli və tanınmış özbək sultanlarının və xanlarının rəhbərlik etməsi isə Ubeydulla xanın arxayınçılığına bir əminlik verirdi.¹²⁴ Şah I Təhmasib isə səltənətin hüdudlarını qorumaqda, Şah I İsmayıldan ona miras qalmış dövləti parçalanmaqdan xilas etməkdə qərarlı idi. Ona görə də, o, çox böyük sayda qoşunun ölkəsinə hücum etməsindən çəkinmədi və böyük sürətlə onların qarşısını almağa tələsdı. Yaşının azlığı, döyüş təcrübəsizliyi onu qarşıdakı ciddi təhlükədən heç də çəkındirmədi və böyük əzmkarlıqla Səfəvi qoşunlarını bu döyüşə hazırlaşdırmağa çalışdı.¹²⁵

Özbək qoşunlarının Xorasan ərazisinə daxil olması haqqında məlumat Şah I Təhmasibin qızılbaş qoşunları ilə Cam adlanan məntəqədə olduğu vaxt yetişdi. Səfəvi ordusu Camın Xosrovcərd adlı yerində dayanan zaman Özbək xanları da o tərəfdən gələrək Zura-bada çatdılar. Qızılbaş qoşununun qaravulları tərəfindən ələ keçirilən bir neçə nəfər özbəkdən özbək sultanlarının saysız-hesabsız qoşunun vəziyyəti və kəmiyyəti barədə məlumat aldılar. Özbək ordusunun sayı 120 min, Qızılbaş ordusunda süvarilərin sayı iyirmi dörd min nəfər idi.¹²⁶

1528-ci il sentyabrın 23-də Ubeydulla xan ordusu ilə Camın Sarıqamış adlı yerində Səfəvi ordusunun yaxınlığında öz düşərgəsini

¹²³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 466; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 136-137; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 104.

¹²⁴ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 104.

¹²⁵ Yenə orada, s. 106.

¹²⁶ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 137; Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 102.

saldı.¹²⁷ Dövrün ilkin qaynaqları Səfəvi və Özbək ordusunun döyüş nizamı barədə məlumat verir. Həsən bəy Rumlu yazır: “[*Şah Təhmasib*] ölkə tutan ordunun tərtibi ilə məşğul oldu. Çuxa sultan Təkəli, Hüseyin xan Şamlı, Təbərrük xan Şamlı, Həmzə sultan Zülqədər, Həmzə sultan Təkəli, Əhməd sultan Ustaclı, Əhməd sultan Əfşar, Məhəmməd xan Zülqədəröğlu, Pirqulu sultan Şamlı, Yaqub sultan Qacar, Məhəmməd sultan Şərəfəddinoğlu, Həsən Durğudoğlu və Məlik bəy Xoyi bəziləri sağ cinahda və bəziləri sol cinahda qərar tutdular. Firəngi zərbzənlərin yükləndiyi arabalar ordu səfi önündə yerləşdirildilər”.¹²⁸ Özbək ordusunda isə “Übeyd xanla Kuçum xan mərkəzdə qərar tutdular. Sol cinahda Buraq xanı, Fulad sultanı, Əbdüləziz sultanı və Əbdüllətif sultanı yerləşdirdilər. Sağ cinaha isə Canibəy sultanı, Gildi Məhəmməd sultanı və Əbu Səid sultanı təyin etdilər. Sevincək Məhəmməd sultanı Qənbər Əli bəy, Şeyx Dərviş bəy və Rüstəmqulu bəy ilə ittifaqda ehtiyatda qoydular. Təbil Xoca ilə Qaraca Bahadırı qaravul təyin etdilər. Hər iki tərəfdən nağara və nəfir sədalari, döyüş meydanındakı bahadırların şeypur avazı səmaya yüksəldi”.¹²⁹ Gecə vaxtı tərəflər bir-birinə qarşı ehtiyat tədbirləri gördülər. Sentyabrın 24-də sübh çağı tərəflər arasında döyüş başladı. Döyüş meydanında çox böyük sayda qoşunun bir-birinə qarışması qanlı bir səhnəyə yol açdı. Tərəflərin malik olduğu silahın əsasını soyuq silahlar təşkil etdiyindən əlbəyaxa döyüş bütün meydanı bürüdü. Həsən bəy Rumlu yazır: “*Elə bir döyüş baş verdi ki, atların tapdağının şiddətindən və təmasından torpaq havaya qalxdı və minik heyvanlarının nallarından o qədər toz-torpaq yüksəldi ki, cahanı işıqlandıran günəş tozanaq niqabı içində örtülü qalıb çöhrəsini açmadı*”.¹³⁰ Səfəvi qoşunlarının sağ cinahı çoxsaylı özbək qoşunlarının hücumu qarşısında uğursuzluğa düşər oldu, təkəli əmirləri özbək qoşunlarının hücumunun qarşısını saxlaya bilməyərək qaçmağa üz

¹²⁷ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 137; Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 97; Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 102.

¹²⁸ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 466

¹²⁹ Yenə orada, s. 467.

¹³⁰ Yenə orada.

qoydular. Səfəvi qoşunlarının sağ cinahı dağıldığına görə özbək qoşunlarının Səfəvi düşərgəsinin arxasına keçmək yolu açıldı. Canıbəy sultan da bu fürsətdən dərhal yararlanmağa çalışdı və Səfəvi qoşunlarının arxasına çıxdı. Özbəklər ordubazarın qatırlarını oxa tutaraq onları yaraladılar və öldürdülər. İgid ordubazarçılar özbəkləri ox zərbəsi ilə özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışsalar da, özbəklər qələbə qazanıb əksər ordubazarçıları yaraladılar və öldürdülər.¹³¹

Ustad Şeyxi bəy topçubaşının rəhbərliyi altında top arabaları Səfəvi qoşunlarının önünə yerləşdirilsə də, özbək qoşunlarının Səfəvi qoşunlarının sağ cinahının arxasına keçməsi top və tüfənglərin planlaşdırılan şəkildə fəaliyyətinə imkan vermədi. Bu isə sözsüz ki, Səfəvi qoşunlarının zərbə qüdrətini zəiflətdi.¹³²

Səfəvi qoşunlarının sol cinahı da özbək qoşunlarının davamlı hücumuna müqavimət göstərə bilmədi və tezliklə bu cinahda da geriyyə çəkilmə özünü göstərməyə başladı. Səfəvi qoşunlarının sol cinahında mövqe tutmuş olan Yaqub sultan Qacar və Məlik bəy Xoyi döyüş meydanını tərk edərək Damğana və Semnana qədər qaçdılar.¹³³ Sol cinahda yer tutan qızılbaş əmirləri də düşmən qoşununun ardıcıl həmlələri nəticəsində sarsıntıya məruz qalıb qaçmağa başladılar. Özbək ordusu qızılbaş qoşununun qaçan əsgərlərini təqib edərək onlara zərbə vurmağa başladılar.¹³⁴

Səfəvi qoşunlarının sağ və sol cinahlarının süquta uğradığı, bu cinahlarda döyüşə girən tanınmış əmirlərin döyüş meydanını tərk edərək qaçdıqları bir vaxtda Şah I Təhmasib öz mövqeyində dayanmaqda idi. Cəmi 14 yaşında olan Şah I Təhmasib nəinki real təhlükədən qorxub geri çəkilmədi, əksinə, onun bir çox əmirləri üçün uduzulmuş görünən bu döyüşdə vəziyyətin dəyişdirilməsi, hərbi tə-

¹³¹ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 467-468; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 109.

¹³² Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 138; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 110-111.

¹³³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 468; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 111.

¹³⁴ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 139; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 111.

şəbbüsün Səfəvi qoşunlarının əlinə keçirilməsi üçün qətiyyətli addımlar atmağa başladı.¹³⁵ Göründüyü kimi, müharibənin ilk mərhələsi özbəklərin üstünlüyü ilə nəticələnsə də, hələ müharibədə iştirak etməyən Şah I Təhmasib düşmənin hücumunu dayandırmaq üçün yeni tədbirlər gördü. Şah əvvəlcə bütün əmirilərini və sərkərdələrini mövqelərini tərk etməmələri üçün xəbərdar etdi və sonra top atışlarının dayandırılmasını və döyüşün qılinc və oxla davam etdirilməsini tələb etdi.¹³⁶

Döyüş meydanını bürümüş olan toz-duman aradan qalxdıqdan sonra qarşıda mövqe tutmuş özbək qoşunlarını yenidən müşahidə etmək mümkün oldu. Özbək qoşunlarının böyük sayı qarşıda hələ də böyük bir təhlükə dayandığını nümayiş etdirdi. Eyni zamanda Şah I Təhmasib özbək qoşunları mövqeyində bir ağ bayrağın dalğalandığını gördü. O, şübhə etmədi ki, həmin ağ bayraq Ubeydulla xana məxsusdur və o, özü də həmin bayrağın yanındadır. Şah I Təhmasib bu böyük sayda qoşun üzərinə hücum etməkdən çəkinməyərək yanındakı qorçulara ağ bayraq istiqamətində hücumla başlamaq əmri verdi.¹³⁷ Şah I Təhmasibin ətrafında olan 3 min nəfər Səfəvi qoşununun gözlənilməz hücumu qarşısında özbək qoşunları pərişan oldular. Gözlənilməz zərbə ilə özbəklərin mərkəzi qüvvələri parçalandı, bir-birlərindən ayrı düşdülər. Kuçum xanla Ubeydulla xan elə bir qorxuya qapıldılar ki, qaçmaqdan savayı çarə tapmadılar. Beləliklə, bir igidcəsinə həmlə nəticəsində, canını qurban edən qızılbaş fədailəri o saysız-hesabsız qoşunu məğlubiyyətə uğratdılar.¹³⁸ Həsən bəy Rumlu

¹³⁵ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 468; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 140; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 111-112.

¹³⁶ Çinar G.K. Səfəvî-Özbək Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630). Afyon Koca-tepe Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi. Afyonkarahisar: 2011, s. 63.

¹³⁷ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 468; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 140-141; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 112.

¹³⁸ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 141; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 114-115.

yazır ki, “düşmən qoşunu hər nəfərin müqabilində iyirmi nəfər say çoxluğuna malik olmasına baxmayaraq, məğlubiyyətə uğradı”.¹³⁹

Ubeydulla xanın qoşunu üzərinə hücum başa çatdıqdan sonra Şah I Təhmasib həm də Canıbəy sultanın dəstəsi ilə qarşılaşmalı oldu. Canıbəy sultan geri qaçmaqda olan Səfəvi qoşununu təqib etməklə məşğul olduğuna görə axşama yaxın təqibi dayandırmış və Ubeydulla xanın mövqə tutduğu məkana qayıtmışdı. Bu zaman həmin məkan artıq Şah I Təhmasibin qoşununun nəzarəti altında idi. Sentyabr ayının 25-də səhər vaxtı Şah I Təhmasib yaxınlıqda özbək dəstəsinin yerləşməsinə müşahidə edərək dərhal bu dəstənin üzərinə hücum çəkmək göstərişi verir. Şah I Təhmasib özü də özbək dəstəsinin üzərinə hücumla qoşulur. Çuxa sultan əvvəlcə çalışır ki, Şah I Təhmasibi bu hücumdan çəkindirsin. Amma Şah I Təhmasib bu məsləhəti nəinki qəbul etmir, əksinə qətiyyəti və mübarizliyi ilə döyüşçülərini bu hücumla həvəsləndirir. Səfəvi şahının çevik və təsirli zərbəsi qarşısında Canıbəy sultan da duruş gətirə bilməyib geri qaçmağa məcbur olur.¹⁴⁰

Cam döyüşündə özbəklər ağır itkilərə məruz qaldılar və uzun müddətdir ki, mübarizə apardıqları Xorasan torpaqlarını tərk etməli oldular. Özbək xanları sağ qalsalar da, bu döyüş ağır nəticələrinə görə onlara 1510-cu il Mərv döyüşünü xatırlatdı. Bütün özbək sultanları ata-baba yurdları olan Mavəraünnəhrə çəkilərkən, Ubeydulla xan məğlubiyyəti qəbul etməmək və Mərv döyüşündə olduğu kimi, bütün özbəklərin dağılmasının qarşısını almaq üçün yeni Xorasan ekspedisiyası üçün planlar qurdu. Əslində Ubeydulla xanın yeni hərbi kampaniya üçün özünə gəlməsi çox vaxt almayacaqdı. Şah I Təhmasib əmirləri ilə birlikdə bölgəni qorumaq üçün mühafizəçilər təyin etdikdən sonra İraq tərəfə qayıtdı.¹⁴¹

Əldə edilən qələbə Şah I Təhmasib tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı və qələbənin əldə edilməsində xüsusi xidməti olan əmirlər

¹³⁹ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 469.

¹⁴⁰ Yenə orada; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləməra-yi Abbasi, s. 142; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 117.

¹⁴¹ Çinar G.K. Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 64.

və döyüşçülər böyük səxavətlə mükafatlandırıldı. Bundan sonra Şah I Təhmasib öz mirzələrinə göstəriş verdi ki, əldə edilən qələbə münasibəti ilə ölkənin müxtəlif tərəflərinə fəthnamələr yazıb göndərsinlər. Şah I Təhmasib Xorasanda vəziyyəti nizama saldı. Döyüşdə Hüseyn xan Şamlı mərdanəliklər göstərdiyi üçün Herat əyalətinin hakimliyi əvvəllər olduğu kimi ona tapşırıldı. Şah I Təhmasib bu tarixi qələbəni əldə etdikdən sonra bir neçə gün Nişapur ətrafında qalıb istirahət etdi. Sonra isə o, Bağdad səfərinə hazırlaşmaq üçün Qum ətrafına gəldi və orada düşərgə saldı.¹⁴²

Şah I Təhmasibin Ubeydulla xan üzərində qələbəsi kifayət qədər ciddi hərbi-siyasi əhəmiyyətə malik idi. Çünki bu döyüşün nəticələri Səfəvi imperiyasının bölgədəki mövqelərinin möhkəmlənməsinə, Şah I Təhmasibin özünün istər səltənət daxilində, istərsə də səltənət xaricində mövqelərinin möhkəmlənməsinə yol açdı. Hər şeydən əvvəl Şah I Təhmasib bu döyüşdə özünü təsdiqləmiş oldu, bir şah kimi həm siyasi, həm də hərbi keyfiyyətlərə malik olmasını nümayiş etdirdi. Bu döyüş həm də onun mürşidi-kamil kimi mövqeyinin möhkəmlənməsini şərtləndirdi. Çünki az qüvvə ilə Ubeydulla xanın üstünə hücum çəksə də, Şah I Təhmasib bu hücumun müqəddəslər tərəfindən dəstəkləndiyini bəyan etdi, qələbəyə əminliyini ortaya qoydu və qızılbaş döyüşçülərini də buna inandıra bildi. Əldə edilən qələbə isə qızılbaş döyüşçülərində Şah I Təhmasibin müqəddəslər tərəfindən himayə olunduğuna bir əminlik yaratdı. Şah I Təhmasib bu döyüşlə atası Şah I İsmayıldan ona miras qalmış Səfəvi dövlətini qorumaq və möhkəmləndirmək əzmində və imkanında olduğunu da göstərdi. Heç şübhəsiz bu böyük qələbə həm də Səfəvi dövlətinin beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirdi. Qonşu dövlətlər üçün bir daha aydın oldu ki, Səfəvi dövləti öz qüdrətini saxlamaqdadır və bu dövlətlə hesablaşmaq lazımdır.¹⁴³

Şah I Təhmasib tərəfindən vurulan ağır zərbədən sonra qoşunların qalıqları ilə geri qayıdan Ubeydulla xan bir daha Səfəvi qoşunlarına qarşı vuruşmağın asan olmadığını anlasa da, təcavüzkar

¹⁴² Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 142; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 118, 120.

¹⁴³ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 120.

niyyətlərindən əl çəkmədi. O, Xorasan vilayətini ələ keçirmək və Səfəvi qoşunlarından vurulan zərbənin qisasını almaq üçün yenidən planlar qurmağa başladı və Şah I Təhmasibin Xorasan vilayətindən birbaşa Bağdad ətrafına yollanması onda yenidən müəyyən ümidlər doğurmağa başladı.¹⁴⁴

Cam döyüşündə əldə olunan qələbənin ən mühüm nəticələrindən biri də Səfəvi imperiyası ilə Mavəraünnəhr özbəkləri arasında qəti sərhədin müəyyən edilməsidir. Ubeydulla xan 1524-cü ildən sonra növbəti dəfə özbək xanlarını Səfəvilərə qarşı döyüşə cəlb edə bilsə də, Cam məğlubiyyəti onları Ubeydulla xanı müdafiə etməkdən müəyyən müddət çəkindirmiş oldu.¹⁴⁵

1528-ci ilin sonlarında Ubeydulla xan çoxlu sayda qoşun toplayaraq Xorasan vilayətinə dördüncü yürüşünə çıxdı. Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Dinin pənahı olan şah çıxıb getdikdən neçə ay sonra Übeyd xan, Sevincək Məhəmməd sultanla Əbdüləziz sultanı altı min süvari özbəklə İmam Rzanın müqəddəs Məşhədinə tərəf göndərdi. O zaman Əhməd sultan Əfşar, Yaqub sultan Qacar, Ağzıvar xan Şamlı və Pirqulu sultan Şamlı adlı-sanlı qazilərdən üç-dörd min süvari ilə o diyarda idilər. Onlar şəhərdən çıxıb, qətl xəyalı ilə gəlmiş özbəklərlə savaşıaraq onları Türüq yaxınlığına qədər qovdular və o şər güruhundan neçə-neçə süvarini həyat atından piyada edib onların namübarək başlarını şəhərə gətirdilər. Bu minvalla təxminən iki ay həmin iki kinli ordu arasında savaş və hər b alovu, vuruş və zərbə tozanağı səngimədi. Yüksək şanlı əmirilər o cənnət nişanlı şəhərin mühafizəsində mümkün qədər səy göstərdilər. O əsnada bir gecə Übeyd xan özbəklərin bir dəstəsi ilə şəhər ətrafına gəldi. Onun gərənayının sədasi qaziləri pərişan etdi. Çünki Məşhədin qala divarının [mühasirəyə] hazır vəziyyətə gətirilməsi hələ tamam-*

¹⁴⁴ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 120.

¹⁴⁵ Streusand D.E. Ateşli silahlar çağında İslam imperatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlülər. Çeviren Bahar Fırat. Ufuk Yayınları, İstanbul: 2013, s. 153.

lanmamışdı”.¹⁴⁶ Buna görə də, qızılbaşlar daha artıq müqavimət göstərməyə və döyüşməyə tab gətirməyib, döyüşü davam etdirməyi məsləhət bilmədilər və bir gecə Məşhəddən çıxdılar. Əhməd sultan öz ölkəsi olan Faraha getdi və Farah qalasını möhkəmləndirdi. Ağzı- var xanla Yaqub sultan isə Məzinan tərəfə getdilər. Səh vaxtı özbəklər qızılbaşların getməyindən agah olub, onları təqib etməyə tələsdilər. Amma onlara çatı bilmədilər. Ubeydulla xan şəhərə daxil olaraq 300 nəfər qızılbaşı qətlə yetirdi. Əldə edilən bu uğur Ubeydulla xanı bir qədər də həvəsləndirdi və onda bütün Xorasanı nəzarət altına almaq arzusu daha da gücləndi. O, Məşhədi öz etibarlı əmirlərindən birinə tapşırıb, Herata yollandı və şəhəri mühasirəyə aldı.¹⁴⁷

Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Hüseyn xan və təc-rübəli sərdarlardan ibarət bir zümrə azuqənin azlığından xəbərdar olub işin çarəsini sülhdə gördülər. Xoca İshaq Səyavuşaninin vasitəsilə belə bir sülh bağlandı ki, Übeyd xan bir neçə köç [mənzili] geri otursun, qazilər öz arvadları, uşaqları, yükləri və malları ilə şəhərdən çıxıb özlərini təhlükəsiz bir yerə çatdırsınlar və [Übeyd xan] özbəklərin onların ardınca yürüməsinə imkan verməsin. Əhd-peymanın təsdiqindən sonra Übeyd xan bir neçə köç [mənzili] geri oturdu. Hüseyn xan tamam qazilər və şiələrlə birlikdə Heratdan çıxıb Sistan tərəfə yola düşdü”*.¹⁴⁸

Beləliklə, 1529-cu ildə Ubeydulla xan tərəfindən Herat şəhəri ələ keçirildi.¹⁴⁹ Bu şəhərin ələ keçirilməsi Ubeydulla xanın sonsuz sevincinə səbəb oldu. Onda belə bir güman yarandı ki, Xorasan vilayətinin mərkəzi şəhərini ələ keçiribse, deməli bütün vilayəti öz nəzarəti altına ala biləcəkdir. Bu məqsədlə o, Farah qalası üzərinə

¹⁴⁶ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 470; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 143; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 121-122.

¹⁴⁷ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 470; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 143-144; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 104; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 123-124.

¹⁴⁸ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 470.

¹⁴⁹ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 97.

hücum çəkdi. Bu qala-şəhərə Əhməd sultan Əfşar rəhbərlik edirdi. Farahın müdafiəçilərinin əsasını da əfşar süvariləri təşkil edirdilər. Ciddi müqavimətlə qarşılaşan Ubeydulla xan anladı ki, Farah şəhərinin müdafiə imkanları Herat şəhərindən daha yaxşıdır və bu şəhəri ələ keçirmək elə də asan deyildir. Buna görə də mühasirədən əl çəkərək Herata qayıtdı.¹⁵⁰ Bununla belə, Ubeydulla xanın fəthlik sevincləri çox da uzun sürmədi. Şah I Təhmasib özünün Bağdad səfərini uğurla başa çatdırdıqdan, bu şəhəri səltənətdən qoparmaq cəhdinə son qoyduqdan sonra, yenidən Xorasana yollanmaq qərarını verdi. Çünki Ubeydulla xanın yenidən Xorasana hücum etməsi xəbəri onu məhz bu vilayətə yollanmaq qətiyyətinə sövq etdi.¹⁵¹

Şah I Təhmasib Bağdad yürüşünü uğurla başa çatdırdıqdan sonra İsfahan ətrafına gəldi və burada qışlağa dayandı. Burada olarkən o, qardaşı Sam Mirzənin Hüseyn xanla birlikdə Heratı tərk edərək Şiraza gəlməsindən xəbərdar oldu. Şah I Təhmasib səltənətin vilayətlərinə və bölgələrinə qoşun toplanması haqqında göstəriş göndərdi və onun fərmanı əsasında bölgələrdən çoxlu sayda qoşun onun yanına axışıb gəldi.¹⁵² Həsən bəy Rumlu yazır ki, yürüş üçün 70 min nəfər müzəffər orduda cəmləndi.¹⁵³ Şah I Təhmasib Xorasan vilayəti üzərinə yeni yürüşünə hazırlıq işlərini aparmaqla bərabər, həm də Ubeydulla xana məktub göndərdi və onu vilayət əhalisinə zülm etməkdən çəkindirməyə çalışdı. Şah I Təhmasib məktubunda Ubeydulla xanın Səfəvi qoşunlarından aldığı zərbdən sonra yenidən Xorasana qoşun çəkməsindən təəccübləndiyini bildirdi. Sonra Şah I Təhmasib məktubunda Durmuş xanın vaxtında Heratın əmin-amanlıq içində olduğunu, inkişaf etdiyini yazmaqla bu bölgədə aparılan müharibələrin həmin şəhəri də dağıntılara məruz qoymasını bəyan

¹⁵⁰ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 472; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 145; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 134.

¹⁵¹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 145; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 135.

¹⁵² Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 136.

¹⁵³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 484; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 105.

edir. Bununla Şah I Təhmasib bir daha Ubeydulla xan Xorasan vilayəti üzərinə hücumlardan çəkəndirməyə çalışırdı.¹⁵⁴ Şah I Təhmasibin yenidən Xorasanı yürüş etmək xəbəri Ubeydulla xana çatdıqda təşvişə düşərək dərhal Heratı tərk etdi və Mərvə doğru qaçdı. O, anladı ki, təkbaşına Şah I Təhmasibin qarşısında duruş gətirə bilməyəcək, onu Şah I Təhmasib təhlükəsindən yalnız bölgə hakimlərinin birləşmiş qoşunları xilas edə bilər. Buna görə də özbək xanlarının yanına elçilər göndərərək xahiş etdi ki, təcili surətdə köməyə gəlsinlər. O, oradan Şah I Təhmasibə məzmunsuz məktublar yazıb göndərdi və Mərvdə oturub, yardım və kömək gələcəyini gözlədi.¹⁵⁵

Ubeydulla xan Şah I Təhmasibə ünvanlanmış məktubunda yazırdı: *“Səltənət və ədalətin ünvanı, həşəmət sahibi, əyalət ağası, cah-cəlal yiyəsi və mənələrdən nəsib alan Təhmasib mirzə tərəfindən varid olmaq şərafəti tapmış şanlı məktub və istəklili səhifə yaxşı bir zamanda və bəyənən bir saatda çatdı və dəfələrlə bəyan etdikləri sözlər [tərəfimizdən] eşidildi.*

Hər iki tərəfin qoşunlarının yürüşləri ucbatından Xorasanın xaraba qaldığı haqqında yazdıqlarınız həqiqətə uyğundur. Bizim məqsədımız odur ki, Həzrət Rəsulün (ə), Rəşidi xəlifələrinin və mömin imamların zamanından üzü bəri aləmdə və aləm sakinləri arasında intizam tapmış olan din, ümmət və məzhəb dəyişdirilməsin. Əgər zamanın fəsadı səbəbindən peyğəmbər ümmətinə xələl və ziyan dəyərsə, imkan daxilində bunun dəf edilməsi və aradan qaldırılması üçün çalışmaq bizə vacibdir. Şəhid xaqan – Allah onun dəlilini nurlandırın – qəzavü-qədər camından şəhidlik şərbətini içdiyi vaxtdan etibarən Xorasan camaatı bidət və zəlalət əhlinin əlində giriftar olub istər-istəməz şialiyə və rafiziliyə tabe olmuşdur və bu sifət həmin camaatın xasiyyətinə və təbiətinə çevrilmişdir. Buna görə də onlar lazımi şəkildə islamın ulu ordusunun qeydinə qalmırlar və köməklik göstərmirlər. O səbəbdəndir ki, onlar xaraba qalmağa üz tutmuşlar. Sədaqət üzündən islam qoşununa yardım edib din yoldaşlığı nümayiş etdirən kəslərə isə yaxşı məlumdur ki, [biz] onların barəsində nə cür iltifatlar göstərmişik. Fəqət nifaq içində olan və

¹⁵⁴ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 136

¹⁵⁵ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 145.

islama itaətdən boyun qaçıran şəxslərə gəlincə, onların başına gələn pərişanlıqlar zülm sayılmaz.

Əgər bunlar olmasa, niyyətimizdə və fəaliyyətimizdə islam əhlinin rifahından, ədalətdən və mülkün abadlığından savayı heç nə yoxdur və olmayacaqdır... Bundan əlavə, yazmışdınız ki, keçən il o cür tənbeh olunmağınıza baxmayaraq, nə üçün yenidən Xorasan səltənətinin arzusunu edirsiniz? Özünüə məlumdur ki, islam qoşununun şövkəti sizin ordunuza necə üstün gəlmişdi...

İki tərəfin qaldırdığı toz-torpaq içində qoşunlarınız qaçdıqdan sonra islam qaziləri bu fürsəti qənimət bilib onların mallarını və əşyalarını əxz etməklə məşğul oldular. Amma onlar bir dəstə [qızılbaş əsgərinin] tozanağın ortasında məxfi qaldığından qafil idilər. Təqdirə uyğun şəkildə belə bir hadisə baş verdi. Hərbçilik aləmində bu cür işlər eyib deyildir... Ötən dəfə ordu və qoşunumuza belə bir hal-qəziyyə üz versə də, [Allahın] tərifli hüsn-rəğbətindən bir ümidim var ki, bu dəfə olub-keçənlərin əvəzini çıxacağıq və məqsədimiz hasil olacaqdır... Bundan başqa, bizim Mərv vilayətində qalmağımızın səbəbi o idi ki, Süleyman məkanlı əlahəzrət paytaxt Səmərqəndin, Daşkəndin, Türkiistanın, Əndicanın, Hisari-Şadmanın, Bəlxin, Şibirğanın cəmi xanları və sultanları ilə birlikdə böyük bir qoşunla yola çıxmışdı və bizə məktublar və ismarıclar göndərərək təkid etmişdi ki, tezliklə qəzavat səadətini şərafinə müşərrəf olacağıq və buna görə də qalibiyyətli əsgərlərin gəlib çatmasına qədər döyüşü təxirə salın ki, biz də bu səadətdən məhrum qalmayaq. Bu günlərdə o həzrətlər külli cəmiyyətlə birlikdə cah-calalla gəlib çatmışlar. Allahın bir qəzası baş verməzsə, köçhaköçlə qəzavat və cihada yollanacağıq, inşaallah".¹⁵⁶

Şah I Təhmasibin özbək xanına göndərdiyi məktub ilkin qaynaqlarda öz əksini tapmasa da, Ubeydulla xanın göndərdiyi cavab məktubunda Səfəvi şahının məktubunda nə barədə yazması haqqında öləri məlumatlar əldə etmək mümkündür. Heç şübhəsiz ki, Şah I Təhmasibin məktubunun əsas məzmunu özbək qoşunlarının Səfəvi hüdudlarına hücumdan çəkindirilməsi məsələsi idi. Ubeydulla xanın Xorasan vilayətinə olan iddialarından əl çəkməməsi bu vilayət uğ-

¹⁵⁶ Bax: Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 473-477.

runda davamlı müharibələrin rəvac tapmasına yol açırdı. Şah I Təhmasib isə heç şübhəsiz ki, bununla barışmırdı və Ubeydulla xanı tutduğu yoldan çəkəndirmək istəyirdi.¹⁵⁷

Ubeydulla xan məktubunda Səfəvi şahına Təhmasib Mirzə kimi müraciət edərək onu hələ də şah kimi tanımadığını bildirmişdi. Görünür, Şah I Təhmasib məktubunda tərəflər arasında baş verən döyüşlərin Xorasan vilayətini xaraba vəziyyətə salınmasında Ubeydulla xanı ittiham etmişdi. Çünki məktubunda Ubeydulla xan Xorasan vilayəti ilə bağlı ona ünvanlanmış ittihamlara cavab verməyə cəhd göstərmişdi. Ubeydulla xan Şah I Təhmasibin fikri ilə razılaşırsa da, onun bu razılığı öz maraqları çərçivəsində ifadə olunurdu. Lakin o da öz növbəsində Şah I Təhmasibi ittiham etməyə çalışırdı ki, hərbi yürüşləri ilə Xorasan vilayətini xaraba qoymuşdur və o, bu əməlindən əl çəkməlidir. O, Xorasana hücum etməkdə özünü haqlı sayır və bu hücumun səbəbi kimi hələ İslam peyğəmbəri və xəlifələri dövründən bölgədə yayılmış sünni məzhəbinin Səfəvi dövləti tərəfindən zorla dəyişdirilməsinə cəhd göstərilməsini əsas tuturdu. Ubeydulla xan bir daha ona işarə edirdi ki, Xorasan vilayətinin şiə əhalisini incitməkdə davam edəcəkdir və bunu etiqad baxımından da doğru sayırdı.¹⁵⁸

Ubeydulla xan məktubunda Şah I Təhmasibin ötən il özbək qoşunlarına üstün gəlməsinə, onları cəzalandırılmasına baxmayaraq, onun yenidən Xorasan üzərinə hücum etməyə cəsarət etməsinə münasibət bildirirdi. Qüvvələr nisbətinin özbək qoşunlarının xeyrinə olmasına baxmayaraq, sonda Ubeydulla xan və müttəfiqləri məğlub olaraq döyüş meydanından qaçmışdılar. Şah I Təhmasib də təəccüblə Ubeydulla xandan soruşurdu ki, həmin məğlubiyyətdən sonra Xorasana yürüş necə baş vermişdir? Yəni keçən il özbək qoşunlarının başına gələnlər yenidən təkrarlana bilərdi. Ubeydulla xan isə Şah I Təhmasibin yazdığı ilə razılaşırmı və həmin döyüşdə özbək qoşunlarının qalib durumda olmasını bəyan edirdi. Bununla Ubeydulla xan həm də Səfəvi ərazilərinə növbəti hücumunun nəticələrinə də qiymət verirdi. O, bildirirdi ki, bu hücum zamanı özbək qoşunları və müt-

¹⁵⁷ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 137.

¹⁵⁸ Yenə orada, s. 138-139.

təfiqləri əslində, Səfəvi qoşunlarına üstün gəlmişdilər. Səfəvi qoşunları təzyiqlərə davam gətirməyərək geri qaçanda özbəklər onların mallarını və sursatlarını qarət etməklə məşğul oldular. Ubeydulla xana görə, bu zaman onlar döyüş meydanında qalxmış toz-dumanın arasında qızılbaş dəstəsinin qalmasından xəbərsiz idilər və həmin dəstənin qəfildən döyüşə qatılması döyüşün gedişinə əks-təsir göstərdi. Ubeydulla xan bunu bir təsadüf kimi dəyərləndirirdi və bu təsadüfün baş verməyəcəyi təqdirdə qələbənin özbəklər tərəfində olacağına şübhə etmirdi.¹⁵⁹

Ubeydulla xan məktubunda bəyan edirdi ki, Xorasan vilayətinə hücumlarından əl çəkməyəcəkdir və bu hücumlara haqq qazandırmaq üçün niyyətinin islami dəyərlərlə bağlı olduğunu iddia edirdi. O, Şah I Təhmasibin diqqətinə çatdırmaq istəyirdi ki, əvvəlki döyüşün nəticələri onun xeyrinə olmasa da, hazırkı döyüşdə məqsədinə çatacaq və əvvəlki döyüşlərin də əvəzini çıxacaqdır. Ubeydulla xan qarşılaşdığı əvvəlki uğursuzluğu heç də Səfəvi qoşunlarının qələbəsi kimi deyil, Allahın onlara göndərdiyi qədər kimi dəyərləndirirdi.¹⁶⁰

Göründüyü kimi, Ubeydulla xan məktubunda Xorasan vilayətinə iddiasından əl çəkmir və bu iddianın həyata keçirilməsini isə daha çox məzhəb davası kimi irəli sürürdü. Bu isə sözsüz ki, Şah I Təhmasibi razı salmırdı və ona görə də o, Xorasan üzərinə hərbi yürüş üçün hazırlıqlarını gücləndirdi.

Ubeydulla xanın təhdid məzmunlu məktubuna Şah I Təhmasibin verdiyi cavab da kəskin məzmunla malik idi. Şah I Təhmasib Ubeydulla xana cavab məktubunda yazırdı: *“Zəlalət və cəhalət çölünün sərgərdanlarının şikəstə yazan qələmi, yaramazlıq və sapqınlıq vadilərində azmışların şirk əlamətli kilki ilə təsvir edilmiş və yazılmış əcaib imlalı və qərribə inşalı məktub, zəfərin yaxın olduğu və qələbənin müşayiət etdiyi üzənginin mütlazimi olan bəzi münşilərin nəzərinə dəymiş və məzmunu zati-alilərimizin yüksək ərzinə çatdırılmışdır. Amma bu məzmun [ondan ibarətdir] ki, qələminizin kirli dili ilə Xorasanı gəlməkdə məqsədinizin islamın intizamı, bədətin və azgınlığın dəf edilməsi olduğunu yazmışsınız. Məxfi qalması ki, itaət-*

¹⁵⁹ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 140.

¹⁶⁰ Yenə orada, s. 141-142.

siz və qabiliyyətsiz adamlarınız öz çirkli vücudlarının xəbisliyi ilə Xorasanın gözəl şəhərlərini kədərə və çirkəbə batırmışlar, şəhərləri xaraba qoymağa və bəndələrə əziyyət verməyə alçaqcasına səy göstərmişlər. Əmirləriniz uşaqların və qadınların qanını tökməkdən və onların irzinə-namusuna təcavüz etməkdən başqa bir iş görməmişlər və malları soymaqdan və qarət etməkdən, peyğəmbərlər ağasının (Məhəmməd peyğəmbərin) və məsum imamların doğru şəriətinin və mətin dininin qanunlarını pozmaqdan savayı heç nə törətməmişlər...

Deyəsən, o ikrah doğuran güruhunuz və o şövkətsiz tayfanız möminlərin mallarını tarac etməyi sonuncu peyğəmbərin (Məhəmməd peyğəmbərin) dininin rəvac tapması və dirçəlişi kimi başa düşür və nəhaq qan tökməyi və mütləq surətdə küfr törətməyi Allahın sadıq elçisinin ümmətinin nizam-intizamı və rəvnəqlənməsi hesab edir...

Naqis, nalayiq və xəstə sözlərlə, cürbəcür bəlalər və məşhur naxoşluqlarla, pozğun fikirlərə qapılmaq və batil xəyəllərə düşməklə gəriftar olmuşsunuz, cəhalətinizin və fitnə-fəsadınızın çoxluğu, küfrünüzün və inadkarlığınızın bolluğu ilə inad əhlini öz arxanızca aparmışsınız, hədyan və mənasız kəlmələrlə, qarmaqarışıq və batil sözlərlə acizlərin və cahillərin etiqad qayığını küfrün qorxunc girdabına, şirkin batilliyinə və tüğyana salmışsınız...

Qırıq qələmlə ibarələri bir-birinə calayıb yazırsan ki, bizim qoşunumuz sizin qazilərinizə qalib gəlmişdir. Bütün aləmə və aləm sakinlərinə məxfi və gizli deyil ki, peyğəmbər nəslinə və imamət xanədanına münasibətdə sədaqət, hüsn-rəğbət, məhəbbət və təvəllə bizim gündən-günə inkişaf edən dövlətimizin alnından peydadır və bizim xoşbəxt talemizin çöhrəsindən zahir və aşkardır. Bizim cahanı fəth edən zehnimizin dünyanı bəzəyən gözəl düşüncəsinin arzusu ədalət dairəsinin genişləndirilməsindən və insaf-mürüvvət meydanının böyüdülməsindən ibarətdir. Biz qələbə çalmışdıq və bizim qələbə bayrağımız heç vaxt sınınmamış və qırılmamışdır...

Lakin əgər qələbə adı altında o yağı tayfanın yarımcan halda, yüz möhnət və məşəqqətlə təhlükəli döyüş meydanında müzəffər qazilərin və xəncər vuran cahangir igidlərin qılinc zərbəsinin qarşı-

sından xilas olmaları, qaragün və bədbəxt bir vəziyyətdə fərar edərək uğursuzluq səmtinə üz qoymaları nəzərdə tutulursa, bu məsələ sizin tərəfinizdən iftixar və öyünmək səbəbi sayılsa da, buna çox da sevinib-şənlənməyin!...

*Əgər döyüş günü düşmən ordusu dağ olsa, biz onu yerindən qaldırırıq. Düşmənlə döyüşdə olduğumuz zaman əgər o, çərxi-fələk belə olsa, biz onu qanına qəltan edərik. Əgər qələbə adı altında bu sözün zahiri mənası nəzərdə tutulmuşdursa, kiçikli-böyüklü hamıya və hər kəsə gündüz görünən gün kimi aydın və aşkardır ki, savaş zamanı sizin döyüşüb-vuruşmağa tabınız, mücadilə və müqavimətə taqətiniz olmamış, müzəffər qazilərin və qalib mübarizlərin qan saçan qılınclarının həmləsi qarşısında qaçmağa üz qoyub, Türküstanın ucqarlarına qədər dayanmamışsınız”.*¹⁶¹

Məktubun elə ilk sətirlərindən Şah I Təhmasibin istehzasını və təəssüfünü duymaq mümkündür. Xüsusilə, Ubeydulla xanın müsəlmanlar arasında özünə yer tapmış bidətin və azgınlığın dəf edilməsi üçün Xorasana yürüş etdiyini bildirməsinə Şah I Təhmasib ağır cavab vermişdi. O, özbək qoşunlarının Xorasana yürüşünə işarə edərək bildirirdi ki, bu vilayətin gözəl şəhərlərini itaətsiz və qabiliyyətsiz adamların çirkli vüudları kədərə batırmış, şəhərləri xaraba qoymuş, insanları əzab-əziyyətə giriftar etmişdilər. Məktubda o da bildirilirdi ki, özbək döyüşçüləri, əmirləri vilayətə hücum edərək uşaqların və qadınların qanını tökmüş, onların namusuna təcavüz etmiş, insanların varını-əmlakını qarət etmişlər. Məktubda Ubeydulla xandan Xorasana hücum niyyətlərindən əl çəkməsi tələb olunurdu. Ubeydulla xanın böyük qoşun toplanması və Xorasan vilayətinə hücumu hazırlanması barədə məlumat verməsi Şah I Təhmasibi heç də təşvişə salmadı. Əksinə, o, çox böyük qətiyyətlə Ubeydulla xana bildirirdi ki, Xorasana hücum edəcəyi təqdirdə onu parça-parça etməsə yürüşündən əl çəkməyəcəkdir. Şah I Təhmasib özbək xanını cahillikdə ittiham etməklə yanaşı, qətiyyətli şəkildə onu təhdid edirdi. Açıq şəkildə bəyan edirdi ki, əgər Ubeydulla xan öz niyyətlərindən əl çəkməsə qılıncı ilə onun kökünü qoparacaq və yer üzündə ondan hər hansı bir

¹⁶¹ Bax: Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvrix, s. 480-484.

əsər-ələmət qalmayacaqdır.¹⁶²

Şah I Təhmasib məktubunda əminliklə bildirirdi ki, döyüş meydanında düşmən ordusu dağ olsa belə, Səfəvi qoşunları onu yerindən qaldırmağa qadirdir, düşmənlər çərxi-fələk olarsa onu qanına qəltan edə bilər. Səfəvi şahı Ubeydulla xana xatırladırdı ki, onun tərəfindən uğur kimi qəbul edilən döyüşdə özbək qoşunları müzəffər qazilərin qarşısından canlarını qaçmaqla qurtara bildilər və bu qoşunlar Türkünstanın ucqarlarına qədər geri qaçdılar.¹⁶³

Şah I Təhmasib şübhə etmirdi ki, növbəti döyüşdə də Ubeydulla xana və onun müttəfiqlərinə qalib gələcəkdir. Bunu o, öz məktubunda bir daha diqqətə çatdırırdı. Məktubunun sonunda bir daha Ubeydulla xan Xorasan vilayəti üzərinə hücumdan imtina etməyə dəvət olunurdu. Bildirilirdi ki, əks təqdirdə özbək qoşunları qızılbaş döyüşçülərinin qılncı ilə qarşılaşacaqlar və onlar Səfəvi ərazilərindən qovulacaqlar. Səfəvi şahı məktubunda Ubeydulla xana cəsarətlə bildirirdi ki, ölkəsinin hüdudlarına onun müdaxilə etməsinə qətiyyətli şəkildə cavab veriləcəkdir. Səfəvi şahı Ubeydulla xanın elçilərinə xələt verərək məktubla birlikdə yola saldı. Elə ki, elçilər Ubeydulla xanın yanına getdilər və 70 minlik Səfəvi ordusunun yürüşə çıxdığını xəbər verdilər, o, Buxara tərəfə qaçdı. Şah I Təhmasib köçhaköçlə Herata gəlib yetişdi, qardaşı Bəhram Mirzəni Herata hakim, Qazi xan Təkəlini isə onun lələsi təyin etdi. Səfəvi şahı 18 noyabr 1529-cu ildə Heratı tərk edərək İraqa qayıtdı.¹⁶⁴

Şah I Təhmasibin Qızılbaş qoşunları ilə Xorasan vilayətinə gəlməsi, Bəhram Mirzənin vilayətin hakimi təyin edilməsi özbək qoşunlarının Xorasanı yürüşlərinin sona yetməsi ehtimallarını heç də doğrultmadı. Belə ki, Xorasan vilayətinə hücumları uğursuzluqla nəticələnən Ubeydulla xan heç də bu vilayətə iddialarından əl çəkmədi, öz niyyətini gerçəkləşdirməyə qərarlı olduğunu göstərdi. O, həmin yürüşləri həyata keçirməklə bir tərəfdən öz xəzinəsini doldurmağa çalışır, digər tərəfdən Səfəvi şahından qisas almağa çalışırdı.

¹⁶² Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 151, 152, 153.

¹⁶³ Yenə orada.

¹⁶⁴ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 484; Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 97.

Buna görə də, Şah I Təhmasibin Xorasandan uzaqlaşması, vilayət daxilində qalan Səfəvi qoşunlarının asanlıqla məğlub edilməsi ümidləri Ubeydulla xanı yeni yürüşə sövq etdi. Çox güman ki, Səfəvi dövləti daxilində mövcud olan hərbi-siyasi vəziyyət də Ubeydulla xanda, nəhayət ki, Xorasana yürüşlərinin uğurla başa çatacağına inam yaratmışdı. Çünki Səfəvi imperiyasında qızılbaş əmir və əyanları arasında çəkişmələr hələ də qalmaqda idi və bu da Şah I Təhmasibdən bu məsələyə ciddi diqqət ayırmasını tələb edirdi. Bu isə sözsüz ki, Şah I Təhmasibin Xorasan vilayətinə diqqətini zəiflədir və çevik şəkildə kömək çatdırmaq imkanlarına mənfi təsir göstərirdi.¹⁶⁵

Həqiqətən də, elə ki Səfəvi şahının Xorasandan geri qayıtması xəbəri Buxarada Ubeydulla xana çatdı, növbəti ildə, o, özbək əmir-lərini xəbər gətirmək üçün Xorasana yolladı.¹⁶⁶ Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Bu il Qəməş-oğlan, Tinəş bəy və Şeyx Əbu Səid Əfrasiyab purtavulluq edərək çayı keçib Serəxsdən Məşhədə gəldilər. Məntəşə sultan o vaxt o diyarın hakimi idi. O, döyüşməyi məsləhət bilməyib Nişapura gəldi və Ağzıvar xanı da özünə qoşub rəqiblərin üzərinə yollandı. Özbək əmirləri özlərində onlara qarşı savaşımaq qüvvəsi görmədiklərindən, naçar qalıb fərar etdilər və Siyahab (Qarasu) [çayından] keçdilər. Ağzıvar sultanla Məntəşə sultan o məkanda onlara yetişdilər. Özbəklər çayın digər sahilində mövqe tutub qazilərə ox atmağa başladılar. Özbəklərin bir dəstəsi basqın niyyəti ilə çayın bu sahilinə keçdi. Ağzıvar xan ildırım kimi özünü onlara vurdu və neçə nəfəri qətlə yetirdi. Özbəkləri hədsiz qorxu bürüdü və onlar fərar yolunu tutdular. Yüksək şanlı əmirlər müqəddəs Məşhədə qayıtdılar”*.¹⁶⁷ Özbək xanları bu dəfə də qarşılıqlı qoyduqları məq-sədə nail ola bilmədilər. Onlar bölgədəki qızılbaş dəstələrinin müqaviməti ilə qarşılaşdılar. Amma bu yürüş də Ubeydulla xanı Xorasan vilayətinə iddialarından daşındırmadı.

Ubeydulla xan Şah I Təhmasibin Ülamə bəy Təkəlinin üsyanını yatırmaqla məşğul olmasından istifadə edərək 1532-ci il mayın 5-də

¹⁶⁵ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 180.

¹⁶⁶ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 147.

¹⁶⁷ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 487; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 181.

Xorasana yürüş etdi.¹⁶⁸ O, əmirilərini Xorasan vilayətinin müxtəlif tərəflərinə göndərdi: oğlu Əbdüləziz sultanı Məşhədə, Qəmiş-oğlanı Astrabada, Xangəldi bəhədri Səbzvara, digər bir dəstəni də Bistam vilayəti ərazisinə göndərdi. Məntəşə sultan, Ağzıvar xan və Xorasan-dakı digər əmirilər özbək hücumu qarşısında qalmağı məsləhət görməyib, hamısı öz hakimiyyət etdikləri yerləri tərk etdilər.¹⁶⁹ Yalnız Dəməşkən hakimi Zülqədər sultan Mirzə Əlixan xəlifə Gəraylının yardımı ilə Bistam ətrafında özbəkləri məğlub edərək qaçmağa vadar etdi.¹⁷⁰ Ubeydulla xan Herat şəhərinə doğru hərəkəti zamanı yolu üzərində olan məntəqələri qarət edib var-yoxdan çıxardı. Onun qarşısına çıxan, eləcə də ətrafda yerləşən heç bir məntəqə özbək talanlarından nəsib tapa bilmədi. Ubeydulla xanın əsas məqsədi Xorasan vilayətinin mərkəzi Herat şəhərini ələ keçirmək idi. O, Herat qalası ətrafında mövqə tutaraq qalanı fəth etmək üçün tədbirlər görməyə başladı. Qala müdafiəçiləri isə qüvvələri və bacarıqları yetdiyi qədər özbəklərdən müdafiə olunmağa başladılar.¹⁷¹

Səfəvi şahının Ubeydulla xanın hücumundan xəbəri var idi. İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: *“Azərbaycanda Üləmə Təkalü yağlı olub Ruma getmişdi və fitnə salmışdı. O sərhəddə çaxnaşma və qarışıqlıq alovu almışmışdı. Cənnətməkan şahın qarşısında böyük bir məşğuliyyət dururdu və onun Xorasana yürüş etməyə fürsəti yox idi. Buna görə də Übeyd xan rahat şəkildə qala ətrafında oturub, mühasirədəkilərə təzyiq göstərməyə səy edirdi. Nəhayət, mühasirə müddəti bir il yarım gedib çatdı. Azuqə və çörək çatışmazlığı ucbatından mühasirədəkilərin işi ağırlaşdı”*.¹⁷² Görünür, Səfəvi şahının Xorasana yürüş etmək imkanının olmadığı Ubeydulla xana məlum olduğuna görə, o, arxayın və rahat şəkildə Heratın mühasirəsini davam etdirdi. Bəhram Mirzə və Qazi xan Təkəli isə bütün güc və imkanlarını səfərbər etməklə mühasirənin məşəqqətlərinə dözməkdə

¹⁶⁸ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 106.

¹⁶⁹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 147; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 182.

¹⁷⁰ Yenə orada.

¹⁷¹ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 106.

¹⁷² Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 148.

idilər.¹⁷³ İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: “*Qidanın yoxluğu elə bir qüvvət süstlüyü yaratmışdı ki, adamlar əsa ilə yeriməyə başlamışdılar. Übeyd xan qalaya adam göndərüb, ortaya sülh söhbətini atdı. Qazi xan razı olub bildirdi ki, Übeyd xan bir-iki köç mənzili geri otursun, biz isə Bəhram mirzə və qızılbaş qoşunu ilə birlikdə salamatlıqla Heratdan çıxıb şəhəri təslim edək. Lakin Übeyd xan bununla razılaşmayıb dedi ki, onlar gəlib mənim çadırımın örkəninin altından keçib getsinlər. Bəhram Mirzə və Qazi xan bu zilləti özlərinə sığışdırmadılar*”.¹⁷⁴ Herat şəhərində vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq, Bəhram Mirzə ilə Qazi xan Təkəli mübarizəni davam etdirməyi təhqiramiz sülhü qəbul etməkdən üstün tutdular. Onların bu əzmkarlığı sonda öz nəticəsini verdi. Belə ki, Ülamə bəy Təkəli ilə bağlı olan narahatçılıqlar müəyyən qədər səngidikdən sonra Şah I Təhmasib yenidən qoşunla Xorasan istiqamətinə yollanmaq qərarına gəldi.¹⁷⁵

Səfəvi şahı Xorasan yürüşünə başlamazdan əvvəl Əlqas Mirzənin və Bədir xan Ustaclının rəhbərliyi altında Astrabad istiqamətinə qoşun göndərdi ki, şəhəri və ətrafını özbək qoşunlarından təmizləsin. Qızılbaşlar gözlənilməz hücumla Astrabada daxil olaraq Qəmiş-oğlanın rəhbərliyi altında özbək qoşununu məğlub edərək şəhəri azad etdilər. Sufiyan xəlifə Rumlunun rəhbərliyi altında qızılbaş dəstəsi Səbzvara göndərildi. Özbək dəstəsinin sayca çox olmasına baxmayaraq, qızılbaşların şücaət və fədakarlığı sayəsində məğlub olan özbəklər Nişapura tərəf qaçdılar. Sufiyan xəlifə Rumlunun yardımına göndərilən Hüseyn xan Şamlı, Ağzıvar xan Şamlı və Əmir sultan Rumlunun rəhbərlik etdiyi qızılbaş dəstələri özbək qoşunları üzərinə hücum etdilər. Nəticədə Nişapur da özbək qoşunlarından azad edildi və orada salamat qalan özbək döyüşçüləri Məşhədə qaçmağa məcbur oldular. Məşhəddə isə Ubeydulla xanın oğlu Əbdüləziz xan və onun rəhbərliyi altında olan 7 min nəfərlik özbək dəstəsi dayanmışdı. Qızılbaş qoşunu Nişapurdan Məşhədə doğru irəliləyəndə artıq Şah I Təhmasib də qızılbaş qoşunu ilə Xorasana doğru hərəkətə

¹⁷³ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 183.

¹⁷⁴ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 149.

¹⁷⁵ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 107.

başlamışdı. Əbdüləziz xan həm Sufiyan xəlifənin və ona qoşulan əmirlərin rəhbərliyi altında qızılbaşların Məşhədə tərəf gəlməsindən, həm də Şah I Təhmasibin Xorasana doğru irəliləməsindən xəbər tutaraq Herata tərəf çəkildi və atasına qoşuldu.¹⁷⁶

Bu zaman artıq Şah I Təhmasib qızılbaş ordusu ilə Xorasan vilayətinə daxil olmuşdu. Onun gəlişi ilə vilayət daxilindəki Səfəvi qoşunlarının gücü xeyli artdı. Ubeydulla xan yenidən öz gücsüzlüyünü hiss etdi və çarəsizlik məngənəsində qalıb Heratı tərk etmək məcburiyyətində qaldı.¹⁷⁷ İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: *“Übeyd xan üfüqlər hökmdarının günəş kimi nur saçan bayraqlarının və onun qoşunlarının gəlişinin yaxın olmasından agah olub, hər dəfə olduğu kimi, bu dəfə də fərar etməyə qərar verib, Buxara yoluna çıxırdı və özbək sultanlarının hər biri öz vilayətlərinə tələsdilər”*.¹⁷⁸

1533-cü il yanvarın 19-da Səfəvi şahı böyük təmtəraqla Herat şəhərinə daxil oldu. Qazi xan məzlumların mallarını müsadirə etmək üstündə danlanıldı. Fəqirlərə və zəiflərə dövlət xəzinəsindən külli miqdarda bəxşişlər verildi. Bir müddət sonra Səfəvi şahı Mavəraünnəhrə yürüş etmək, Ubeydulla xanı cəzalandırmaq və özbəklərə qulaqburması vermək qərarına gəldi. 1533-cü il iyunun 4-də Heratdan çıxan Səfəvi şahı Üləngi-Nişində ordugah quraraq 40 gün dayanmalı oldu. Mavəraünnəhrə yürüşlə bağlı Xorasanda səs-səda yayıldı. Hüseyn xan və Məntəşa sultan bəzi əmirlərlə birlikdə Qərçistanın zəbt olunmasına məmur edildilər və onlar o vilayəti fəth edib, geri qayıtdılar. Adlı-sanlı əmirlər Mavəraünnəhr yürüşünə hazırlıq görüb, topxana ləvazimatlarının və yaraqların sərəncam edilməsinə məşğul oldular. Lakin bu vaxt orduda Azərbaycandan və İraqdan gələn qorxulu xəbərlər yayıldı. Rum qoşununun yürüşü və

¹⁷⁶ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 492; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 150-151; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 186-187.

¹⁷⁷ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 97; Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 107.

¹⁷⁸ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 151; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 188; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 192.

Sultan Süleymanın o sərhədə və ölkəyə gəlişi haqqında xəbərlər Mavəraünnəhr yürüşünün dayandırılmasına və geri qaydırılmasına səbəb oldu.¹⁷⁹ Göründüyü kimi, Şah I Təhmasib təkcə Xorasana gəlməklə və Ubeydulla xanın oradan qovulmasına nail olmaqla kifayətlənmədi. O, eyni zamanda özbəklərin hakim olduğu vilayətlərə də qızılbaş dəstələri göndərərək onlara ağır zərbə vurdu, özbəklərin qüvvələrini zəiflətməklə onların Xorasana hücum istəklərinin üstündən xətt çəkməyə çalışdı.

M.S.Süleymanov haqlı olaraq yazır ki, növbəti ciddi uğursuzluğa düçar olan Ubeydulla xan aldığı zərbənin miqyasına baxmayaraq, yenə də Xorasan vilayətinə iddialarından və Şah I Təhmasibə üstün gəlmək məkrlərindən əl çəkmədi. Münasib an yetişəndə Ubeydulla xan bir daha öz niyyətlərini həyata keçirməyə cəhd göstərdi. Bu münasib an isə Səfəvi dövləti daxilində cərəyan edən hərbi-siyasi hadisələrlə bağlı idi. Bir tərəfdən Osmanlı qoşunlarının Səfəvi hüdudlarına hücumu, bir tərəfdən də səltənət daxilində hələ də səngiməyən daxili çəkişmələr Ubeydulla xanda Səfəvi dövlətinin zəifləməsi təəssüratı yaradı.¹⁸⁰

Şah I Təhmasib Heratı tərk edən zaman vilayətin idarəsini qardaşı Sam Mirzəyə və lələsi Ağzıvar xan Şamlıya həvalə etdi.¹⁸¹ Həsən bəy Rumlu yazır: *“Dinin pənahı olan şahın Heratdan getməsindən sonra Sam mirzə və Ağzıvar xan hökumət kürsüsünə əyləşdilər. Ağzıvar bütün səylərini ordunun və rəiyyətin əhvalının yaxşılaşmasına sərf etdi, seyidlərə, məvalilərə, orta və aşağı təbəqədən olan adamlara hörmət və ehtiram etməyə tam diqqət yetirib mərhəmət bayrağını qaldırdı. Herat şəhərində altı aydan artıq müddətdə hökm sürdükdən sonra Hüseyin xanın qətli və şamluların əhvalının pərişanlılığı haqqında xəbər Herata çatdı. Ağzıvar xan vəhiməyə düşdü ki, Hüseyin xanın başına gələn iş onun da başına*

¹⁷⁹ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 492, 493; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləməra-yi Abbasi, s. 150-151; Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 108; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 188; Kütükoğlu B. Təhmasib I, s. 639; Kılıç R. Osmanlı-Özbək siyasi ilişkileri, s. 89.

¹⁸⁰ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 192.

¹⁸¹ Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 108.

gələcəkdir”.¹⁸²

Hüseyn xan Şamlının qətlə yetirilməsi Heratda vəziyyəti xüsusilə mürəkkəbləşdirdi. Həm Sam Mirzə, həm də Ağzıvar xan bu hadisədən təşvişə düşdülər. Sam Mirzə ona görə təşvişə düşdü ki, Hüseyn xan bir müddət onun lələsi olmuşdu və Hüseyn xanla bağlı olan şübhələr ona da aid edilə bilərdi. Sam Mirzənin şübhə altına düşməsi isə öz növbəsində Ağzıvar xanın vəziyyətini çətinləşdirə bilərdi. Ona görə də həm Sam Mirzə, həm də Ağzıvar xan kənardan olan təhriklərə tez boyun əydilər və mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşmağı qərarlaşdırdılar.¹⁸³ Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“O əsnada üzüqara Başdan Qara Mavəraünnəhrdən qaçıb, Ağzıvarın və Sam Mirzənin yanına gələrək onları [şaha qarşı] müxalif olmağa təhrik etdi. Onlar həmin nadan cahilin sözünə aldanıb başlarını itaət boyunduruğundan və ayaqlarını tabeçilik caddəsindən kənara çıxardılar, cəhalət və zəlalət atına süvar olub, nankorluq yolunun yolçusuna çevrilərək əmin-amanlıq mərhələlərini geridə qoydular”*.¹⁸⁴ Nəticədə vilayət idarəçiliyinə təyin olunmalarından cəmi altı ay sonra Sam Mirzə ilə Ağzıvar xan mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdılar. Onlar Xorasanın mərkəzi hakimiyyətdən ayrılması ilə kifayətlənmədilər, nəzarətləri altında olan əraziləri genişləndirməyə cəhd göstərdilər. Onlar bu məqsədlə Qəndəhar üzərinə yürüş etməyə qərar verdilər. Moğolların nəzarətində olan Qəndəhar qalası bir neçə ay mühasirədə saxlansa da uğur qazana bilmədilər. Hətta Qəndəhar ətrafının dağıdılmasına və viran edilməsinə başlanılsa da, gözlənilən nəticəni vermədi.¹⁸⁵ Sam Mirzənin qarşılaşdığı bu uğursuzluq Xorasan vilayətində vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi, vilayətin müdafiə imkanlarını zəiflətdi. Bu uğursuzluq, həm də Şah I Təhmasibə qarşı göstərilən sədaqətsizliyin acı nəticəsi idi.

¹⁸² Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 500-501; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 192-193.

¹⁸³ Yenə orada.

¹⁸⁴ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. s. 501; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 193.

¹⁸⁵ Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 109; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 194.

Sam Mirzənin məğlub olması və Ağzıvar xanın qətl edilməsi xəbəri Buxarada Ubeydulla xana çatdıqda o, əvvəlcə Seydim Mirzəni bəzi özbək əmirləri ilə birlikdə beş-altı min nəfərlik qoşunla Xorasanə qarətçiliyə göndərdi. Seydim Mirzə dörd-beş min nəfərlə Cam tərəfə getdi, özbək sərdarlarının digər bir dəstəsi isə Xəvaf tərəfə yollandı. Məşhədin hakimi Sufiyan xəlifə Rumlu azsaylı dəstə ilə Seydim Mirzəni dəf etməyə yollandı. Camda iki tərəf arasında şiddətli döyüş baş verdi. Özbəklərin məğlub olaraq qaçmasından sonra Sufiyan xəlifə Xəvafdakı özbəklərin üzərinə hərəkət etdi. O dəstə də məğlub oldu. Özbəklərdən bir çoxu qətlə yetirildi.¹⁸⁶

Bu zaman Qərcistan hakimi Bayram-oğlanın dəstəsi Herata yaxınlaşdı. Heratın müdafiəsinə rəhbər təyin edilən səksən yaşlı Xəlifə sultan Şamlı ətrafına topladığı dəstə ilə özbəkləri qarşılamağa tələsdı. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə qızılbaşlar məğlub oldu və Xəlifə sultan öldürüldü. Bayram-oğlan bol qənimət ələ keçirərək geri qayıtdı.¹⁸⁷ Belə bir məğlubiyyətdən sonra şəhər idarəçiliyini öz üzərinə götürmüş Ümmət bəylə Mahmud bəy yaxşı anlayırdılar ki, onların başı üzərindən təhlükə heç də sovuşmayıb və özbək xanları onların gücsüzlüyünü gördükləri üçün yenidən geri qayıda bilərlər. Herat daxilində isə özbək qoşunlarının yeni hücumunun qarşısını ala biləcək yetərli sayda qüvvə yox idi. Ona görə şəhər əyanları Məşhəd hakimi Sufiyan xəlifə Rumlunun yanına elçilər göndərdilər, Herat ətrafında yaranmış vəziyyət haqqında məlumat çatdırmaqla onu şəhərin müdafiəsinə çağırırdılar. Sufiyan xəlifə bu dəvəti çox böyük məmnunluqla qarşıladı. Çünki o, Herat kimi böyük bir şəhərin və onun ətrafının da idarəçiliyini ələ keçirmiş olurdu. Heratın idarəçiliyinin ələ keçirilməsi isə, əslində, Xorasan vilayətinin idarəçiliyinin ələ keçirilməsi idi. Ona görə də Sufiyan xəlifə bu fürsəti əldən buraxmadı və Herata yollanmaq hazırlıqlarına başladı. Sufiyan xəlifə böyük övladlarından birini Məşhədin hakimliyində saxladı. Özü isə Məşhəddə toplanmış qoşunun böyük hissəsi ilə Herata yollandı və 5

¹⁸⁶ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 153-154; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhməsib, s. 199.

¹⁸⁷ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 154; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 110.

iyul 1535-ci ildə şəhərə daxil oldu. Mahmud bəy, Ümmət bəy, qazilər və şəhərlilər onu qarşıladılar.¹⁸⁸

Lakin tezliklə Sufiyan xəlifə şəhər əhalisinin intizarında olmadığı bir yolu seçdi. Yeni səlahiyyətlər əldə edəndən sonra o, qanunsuz hərəkətlərə rəvac verdi, əhalinin var-yoxunun və sərvətlərinin talan edilməsi yolunu tutdu. Bu işdə elə ifrat hərəkətlərə yol verdi ki, onun zalımlığı, insafsızlığının insanların narazılığına səbəb olması haqqında ətrafa yayılan məlumatlar Şah I Təhmasibə çatdıqda, onu hakimlikdən çıxarıb o diyarı şahzadə Sultan Məhəmməd Mirzəyə verdi və Məhəmməd xan Şərəfəddinoğlunu onun lələsi təyin etdi.¹⁸⁹

Heratdakı vəziyyətdən xəbəri olan Ubeydulla xan Xorasana yeni basqın üçün həmin anı əlverişli hesab etdi. 1535-ci ilin yayında Ubeydulla xan Amudərya çayını keçərək Xorasana yürüş etdi. Onun Xorasana hücum etməsinə bu zaman Azərbaycana yürüş edən Osmanlı sultanı Süleymanın çağırışları da mühüm rol oynadı. Ubeydulla xan Xorasan ərazisində ilk zərbəni Məşhədə vurmağı məqsədə uyğun saydı. Özbək qoşunları Məşhədə yaxınlaşdıqda şəhərin bütün əhalisi müdafiəyə qalxdı. Qalanın müdafiəsinin təşkili işini isə Sufiyan xəlifənin xanımı öz üzərinə götürdü. Onun rəhbərliyi altında Məşhədin müdafiəsi ciddi və etibarlı şəkildə təşkil olundu. Sufiyan xəlifənin xanımı şəhərin müdafiəsi ilə bağlı olaraq gecə-gündüz müdafiə bürclərini və qala divarlarını gəzib dolaşır və müdafiənin necə təşkil edildiyini nəzarət altında saxlayırdı. Özbəklər Məşhəd divarları üzərinə dəfələrlə hücum çəksələr də, Sufiyan xəlifənin xanımının rəhbərliyi altında şəhər müdafiəçiləri bu hücumların qarşısını qətiyyətlə almaqla qarşı tərəfə ciddi itkilər də yetirirdilər. Özbək qoşunları qalanın ələ keçirilməsi üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə

¹⁸⁸ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 503; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 154; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 202.

¹⁸⁹ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 503-504; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 111; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 202.

etsələr də, öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər.¹⁹⁰

Sufiyan xəlifə Məşhədin mühasirəsindən xəbər tutduqda öz adamlarına yazdı ki: *“Mərdanə olun! Mən də özümü oraya yetirəcəyəm, Ubeydulla xanı tutacağam və onun dərisinə saman təpib, şahı göndərəcəyəm”*. O, Xızır Çələbini və Nurəddin Məhəmməd İsfahanini Heratda qoyub, üç min nəfərlik qüvvə ilə Ubeydulla xanla döyüşmək üçün Məşhədə yollandı. Ubeydulla xan Sufiyan xəlifənin gəlişindən xəbər tutaraq narahat olmağa başladı. Çünki ona ar gəlirdi ki, özü padşahlıq əzəmətinə malik olduğu halda, şahın əmirlərindən birinin qarşısına çıxıb, onunla vuruşsun. Həm də ona çatdırmışdılar ki, Sufiyan xəlifədə döyüş vaxtı elə bir dəlilik baş qaldırır ki, o, düşmən qoşununun çoxluğundan əndişə etmir. Neçə dəfə olub ki, o, kiçik qızılbaş dəstəsi ilə özbəklərin çoxsaylı qoşunu üzərinə həmlə edərək qalib gəlir. Ubeydulla xan qorxurdu ki, yenə də elə bir hadisə baş verə bilər. Özbək əmirlərinin isə heç biri Ubeydulla xanın iştirakı olmadan onunla döyüşməyi üzərlərinə götürmürdülər.¹⁹¹

Ubeydulla xan bir dəstəni qaravul kimi qabaqcadan göndərdi, oğlu Əbdüləziz sultanı isə Xarəzm valisi Əli sultan və Sevincək Məhəmməd sultanla birlikdə ordunun mənqəlayı təyin etdi. Özü də onların ardınca hərəkət etdi. Sufiyan xəlifə özbəklərin öndə gələn dəstəsi ilə qarşılaşdı və döyüşərək qalib gəldi. Həmin özbək dəstəsinin sərdarı əsir alındı. O, Sufiyan xəlifəyə dedi: – Nə ağılla sən üç min nəfərlə birlikdə, yanında ən azından otuz min nəfər olan özbək padşahına qarşı döyüşə gedirsən? Mütləq, indi geri qayıdıb, özünü Herat qalasına yetir! Lakin Sufiyan xəlifə qürurunun çoxluğu və dəliliyin ona üstün gəlməsi səbəbindən döyüşməkdə israr etdi və o gecə döyüşə hazırlaşdı. Səhər çağı özbək ordusunun mənqəlayı göründü. Sufiyan xəlifə döyüş səfi tərtib etdi. Hər iki tərəf silaha əl atdı. 1536-cı il yanvarın 14-də Nişapur yaxınlığındakı Abdulabad kəndində qızılbaşlarla özbəklərin avanqard dəstəsi arasında döyüş baş verdi. Qızılbaş qaziləri özlərini o qoşun dəryasına vurub, o mərəkədə elə

¹⁹⁰ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 504; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 203.

¹⁹¹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 155; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 204.

vuruşdular ki, fələklər təəccüb və heyrət gözləri ilə onlara baxdılar. Qızılbaş ordusunun qələbə çalacağından ehtiyatlanan Ubeydulla xan mərkəzdən hərəkətə gələrək, çoxsaylı qoşunla özünü qızılbaş ordusunun səflərinə vurdu. Qazilər qüvvətləri və qüdrətləri yetdiyi qədər özbək bahadırlarının həmləsini dəf etsələr də, axırda müqavimət göstərməyə aciz qalıb, fərar yolunu tutdular.¹⁹² Sufiyan xəlifə ətrafındakı döyüşçülərlə Abdulabad kəndinin viranə qalmış qalasında özünə sığınacaq tapdı. Döyüşçülərin bütün gücünü səfərbər etməklə Sufiyan xəlifə 35 gün bu viranəliklərdə müdafiə oluna bildi. Bu müddət ərzində onların ərzağı olmadığı üçün döyüşçülər atlarının ətinə yeməklə həyatlarını qoruya bildilər. Atların yəhərlərindən isə oduncaq kimi istifadə etdilər. 35 günlük müqavimətdən sonra özbək qoşunları qızılbaşların müqavimətini qıra bildilər və Sufiyan xəlifəni əsir götürüb Ubeydulla xanın yanına apardılar. Sufiyan xəlifə Tənişə təhvil verildi, o isə döyüşdə öldürülmüş oğlunun əvəzinə onu qətlə yetirdi.¹⁹³

Sufiyan xəlifənin məğlubiyyəti xəbəri Herata çatdıqda Xızır Çələbi və Əmir Həsən Qazı şəhərin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinə çalışdılar. Onlar şəhərin və şəhərətrafi bölgələrin əhalisini çağırıdılar ki, onlarla ittifaqda şəhəri mühafizə etsinlər. Lakin əhalinin əksəriyyəti bu çağırışa qarşı çıxdılar. Buna səbəb o idi ki, Sufiyan xəlifə onları asdırmaq üçün Herat çarşısında bir dar ağacı qurdurmuşdu, amma bu işi icra etməyə fürsət tapmamışdı.¹⁹⁴

Sufiyan xəlifə üzərində qələbə əldə etdikdən sonra Ubeydulla xan Herata yürüş etdi. 1536-cı il martın 11-də o, Herat ətrafına gəlib Murad bağında yerləşdi. Özbək qoşununun şəhərə yaxınlaşması qalanın müdafiəsini daha da gücləndirməyi tələb edirdi. Xızır Çələbi bu məqsədlə Ümmət bəyi İraq darvazasının mühafizəsinə təyin etdi.

¹⁹² Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 504-505; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 155-156; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 205-206.

¹⁹³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 505; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 156; Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 112; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 206.

¹⁹⁴ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 505.

O, özü də müdafiənin təşkilində fəal şəkildə iştirak edərək xüsusi atlı dəstəsi ilə qala divarlarının müdafiəsini daim nəzarət altında saxladı.¹⁹⁵

Heratın mühasirəsi üç aya kimi davam etsə də, axırda şəhərin Xoş darvazasının bürclərinin müdafiəsinə başçılıq edən Sultan İbrahim Əmininin oğlu Əbu Tahir xəyanət etdi. Çünki onun Əmir Həsən Qazı ilə münaqişəsi vardı. O, adamlarından birini gizlicə Ubeydulla xanın yanına göndərdi və bildirdi ki, *“Əgər mənə münasib bir ali mənəş verərsinizsə, mühafizəsinə başçılıq etdiyim bürcdən sizin adamlarınızı şəhərə daxil edəram”*. Ubeydulla xan əhd-peyman bağladıqdan sonra onun qasidini yola saldı. Qasid onun yanına gəlib əhdnaməni gətirdi. Sözügedən şəxs əlverişli məqam axtarmağa başladı. Nəhayət, 16 avqust 1536-cı ildə gecə yarısı təxminən üç yüz özbəyi qalaya daxil etdi. Qala müdafiəçilərinin yarıyuxulu və qəfil döyüşə hazır olmamalarından istifadə etməklə özbəklər hərbi təşəbbüsü əllərinə ala bildilər. Müqavimət üçün müəyyən cəhdlər göstərilə də özbək dəstəsi bu ilkin döyüşdə üstün gəldi. Sonra isə özbək dəstəsi Ümmət bəyin mövqə tutduğu darvazaya doğru irəlilədi. Bürçün müdafiəsində dayanan qızılbaş döyüşçülərinin bir çoxu özbək döyüşçülərinin təzyiqi qarşısında geri çəkildi. Bundan sonra özbəklər qala darvazasını açmağa müvəffəq oldular və qala kənarında olan özbək dəstələri də şəhərə axışdılar. Bununla da, Heratın faciələrlə və dağıntılarla dolu ağır günləri başladı. Özbəklər Herata daxil olan kimi şəhərin talan edilməsinə, qətl və qarətə başladılar. Xızır Çələbi öz adamları ilə İxtiyarəddin qalasına çəkildi.¹⁹⁶

Beləliklə, Ubeydulla xan Xorasan vilayətini işğal etdi və əlinə keçən insanları qətlə yetirdi. Daha sonra o, İxtiyarəddin qalasının fəthi ilə məşğul oldu və Xızır Çələbi ilə Ümmət bəyin yanına yaxşı nitq qabiliyyətinə malik elçilər göndərdi ki, onları cəza almaya-

¹⁹⁵ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 506; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 209.

¹⁹⁶ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 506; Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 156-157; Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 113-114; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 210-211.

caqlarına əmin edib qaladan endirsin. Elçilər xanın adından and içdilər ki, qalanı və Sufiyan xəlifənin mallarını təslim edəcəyiniz təqdirdə heç kəs sizin mallarınıza və ailənizə əl uzatmayacaqdır. Bu səbəbdən İxtiyarəddin qalasında yerləşənlərin bəzisi öz ixtiyarı ilə, bəzisi isə əlacsızlıqdan qalanı tərk etdilər. Xızır Çələbi və Ümmət bəy ailə üzvləri ilə Sultan Hüseyn Mirzə mədrəsəsinə gəldilər. Ubeydulla xan, Xızır Çələbini uşaqları ilə birlikdə Buxara tərəfə göndərdi. Bir müddət sonra isə onları kiçikli-böyükü qətlə yetirdi.¹⁹⁷

Ubeydulla xan dörd ay Heratda qaldıqdan sonra böyük əmir-lərindən Dərviş bəyi Heratda qoyub Məşhəd vilayətinin işğalını əmr etdi və Baxərz vilayətinə çatdıqda eşitdi ki, Səfəvi şahı Xorasana gəlməkdədir. Şah I Təhmasibin Xorasana gəlməsi xəbəri Ubeydulla xanda elə bir qorxu yaratdı ki, dərhal bu xəbərin doğruluğunun yoxlanılmasına qərar verdi. Bu xəbər öz təsdiqini tapdığına görə Ubeydulla xan 1537-ci il yanvarın 29-da Şah I Təhmasibin başçılığı ilə Xorasana gəlmiş qızılbaş ordusu ilə döyüşdən çəkinərək Bəlx yolu ilə Buxaraya qayıtdı. Şah I Təhmasib və onu müşayiət edən Qızılbaş əmirləri 1537-ci il martın 19-da Herata daxil oldular.¹⁹⁸

Yaranmış vəziyyətdə Şah I Təhmasib Heratı Sam Mirzənin mümkün hücumundan təmin etmədən geri qayıda bilməzdi. Buna görə də o, 1537-ci il aprelın 20-də qardaşı Sam Mirzəni cəzalandırmaq məqsədilə Qəndəhara yürüş etdi. Sam Mirzə ixtiyarında kifayət qədər qüvvə olmadığına görə Şah I Təhmasiblə qarşılaşmaqdan çəkindi. Qəndəhar hakimi də Səfəvilərə qarşı mübarizədən imtina edərək Şah I Təhmasibi qarşılamaq məqsədilə şəhərdən çıxdı. Səfəvi şahı döyüşsüz Qəndəharı aldı və Budaq xan Qacarı Qəndəhar hakimi təyin edərək Herata qayıtdı.¹⁹⁹ Səfəvi şahının Qəndəhar yürüşü Ubeydulla xanın gözündə onu Səfəvilərlə vuruşmamağa razı salmağa

¹⁹⁷ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 159; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 114.

¹⁹⁸ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 510; Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 99; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 219; Kılıç R. Osmanlı-Özbək siyasi ilişkileri, s. 89; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 192.

¹⁹⁹ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 117.

çalışan əmirlərinin düzgün mövqe tutduğunu bir daha təsdiqlədi. O, Səfəvi dövləti ilə qonşu olan digər hökmdarların da Səfəvi şahının çoxminlik ordusu olmadığı bir vaxtda yerli hakimlərlə işlərini qurmağa üstünlük verdiklərini əyani sübut etdi. Diplomatik nöqteyi-nəzərdən Ubeydulla xan özünü Səfəvi şahına mehriban qonşuluq münasibətlərinə meyilli olduğunu nümayiş etdirmək qərarına gəldi. O, Şah I Təhmasibin sarayına özünün və Bəlx hakiminin elçilərini göndərirdi. Onlar şahı qələbə münasibətilə təbrik etdilər.²⁰⁰ İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: *“Elə ki o həzrətin Qəndəhar yürüşündən qayıdıışı xəbəri Buxaraya çatdı, Übeyd xanın və özbək sultanlarının canına böyük bir vahimə düşdü. Onlar Bəlxdən, Səmərqənddən və Buxaradan yaxşı nitq qabiliyyətinə malik elçilərini töhfə və hədiyyələrlə aliməkan şahın saltənət dərgahına göndərüb, Qəndəharın fəthi barədə təbriklərini çatdırdılar. O həzrət bir neçə gün ehtiyac sahiblərinin mətləblərinin və məramlarının yerinə yetirilməsi ilə məşğul olub, o vilayətin zəruri məsələlərini qüdrətli dövlətin mənafeyinə uyğun şəkildə nizam-intizama salaraq, ilahi yardımın yol göstərməsi ilə birbaşa İraq tərəfə yollandı”*.²⁰¹

Həsən bəy Rumlunun verdiyi məlumata görə, bu il Dinməhəmməd xan və qardaşı Əli sultan *“ağlın irşadı və səadətin dəlaləti ilə itaət kəmərlərini bellərinə bağlayıb dinin pənahı olan şahın dərgahına gəldilər”*. Şah I Təhmasib Nisa və Əbivərd vilayətini ətraf ərazilərlə birlikdə Dinməhəmməd xana verib o vilayətə göndərdi.²⁰²

Şah I Təhmasib altı ay Xorasan vilayətində qaldı. Bu vilayətdə qaldığı müddət ərzində o, Xorasan vilayətinin möhkəmləndirilməsi və daxili idarəçiliyin nizama salınması üçün zəruri işlər gördü. Nəhayət, 1537-ci il avqust ayının 15-də Heratdan Təbrizə doğru hərəkətə başladı. O, həmin ilin sonlarında Qəzvinə çatdı və bir neçə gün də orada qalıqdan sonra 1538-ci il yanvar ayının ortalarında Təbrizə yetişdi.²⁰³

²⁰⁰ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 117-118.

²⁰¹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 159; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 221.

²⁰² Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 510-511.

²⁰³ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 223-224.

Beləliklə, Ubeydulla xanın Xorasana yürüşləri bir nəticə vermədi. Səfəvilər bu mühüm vilayəti öz əllərində saxlayaraq özbəklərin bütün basqınlarını dəf etdilər.

Şübhəsiz ki, Şah I Təhmasibin Xorasana hərbi yürüşü və sonra yürüşün Qəndəhara kimi davam etməsi Səfəvi-Özbək münasibətlərində yeni bir səhifə açdı. Çünki bu yürüşdən sonra qarşılıqlı münasibətlərdə gərginliyin səngiməsi hiss edilməyə başladı. Ona görə ki, Şah I Təhmasib növbəti dəfə özbək xanlarının təcavüzkar planlarının qarşısını aldı və Səfəvi dövlətinin qüdrətini bir daha nümayiş etdirdi. Ubeydulla xan Səfəvi hüduddlarına sonuncu yürüşünü uğursuzluqla başa çatdırdıqdan sonra öz nüfuzunu daha çox Mavəraünnəhrdə möhkəmləndirməyə cəhd göstərdi. Əslində, o da anladı ki, Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə onun Xorasan vilayətinə yiyələnmək niyyəti heç bir halda baş tutmayacaqdır. Ubeydulla xanın Xorasandan geri çəkilməsindən sonra Xarəzm sultanı daxili çəkişmələrin qurbanı oldu və bu da Xarəzmdə hərc-mərcliyə yol açdı.²⁰⁴

Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Bu il Xarəzm sultanları Sultan Ömər Qazini qətlə yetirdilər və o diyarda hərc-mərclik yarandı... Sufiyan xanın övladları – Yusif sultan, Əli sultan, Ələş sultan, Pəhləvanqulu sultan və Əqəş sultan Xarəzm vilayətini istila etdilər. Sultan Qazinin oğlu Ömər Qazi, Büraq xanın bacısı oğlu idi. O, fərar edib Daşkəndə getdi və Büraq xandan kömək dilədi. Büraq xan Übeyd xanla ittifaqda Mavəraünnəhr qoşunları ilə hiddətlə Xarəzmə gəldi. Yusif xanın ürəyinə çoxlu qorxu yol tapdı və o, Xorasan tərəfə qaçdı. Übeyd xan əğyarın məşəqqəti olmadan Xarəzmin məmləkət gəlinini ələ keçirdi... Übeyd xan öz oğlu Əbdüləziz sultanı Ürgəncdə qoyub Büraq xanla və Əbdüllətif sultanla birgə Mavəraünnəhrə yola düşdü. Eyni zamanda, dinin pənahı olan şah tərəfindən Nisa və Əbivərddə hakim olan Dinməhəmməd ibn Üləş xan, Yusif sultanın köməyinə gələrək özbəklərə tac geyindirdi və xəbər yaydı ki, qızılbaş qoşunu [gəlib] çatmışdır. Onlar birləşərək [Ürgənc] şəhərini mühasirəyə aldılar. Əbdüləziz sultan bu xəbəri bildirmək üçün Übeyd xanın yanına qasid göndərdi və yardım istədi. Übeyd xan Amudərya çayından keçdi. Xarəzm sultanları Ürgəncin üstündən qalxdılar və*

²⁰⁴ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 224.

pərən-pərən oldular".²⁰⁵ Ubeydulla xan Vəzir şəhərini ələ keçirdi və əmirlərindən birinə tapşırıb Buxara tərəfə geri qayıtdı. Həzarəsbə çatdıqda eşitdi ki, Dinməhəmməd sultan Xivəq qəsəbəsinə basqın edib. O, böyük əmirlərdən olan Dərviş bəyi qoşunla Xivəq səmtinə göndərirdi. Dinməhəmməd sultan yaka türkmənləri və Əli-eli camaatı ilə ittifaqda düşmən üzərinə hərəkət etdi. Həzarəsbin dörd fərsəxliyində baş verən döyüşdə Dinməhəmməd sultan qələbə qazandı. Ubeydulla xanın böyük əmirlərindən Lətif Mirək, Şeyx Nəzər bəy, Tacı Bahadır Təvaçıbaşı, Qaraca Bahadır Vəkil və Hafiz Qunqurat əsir düşdülər. Dərviş bəylə Köpək bəy aradan çıxdılar. Həzarəsbdə bu xəbəri eşidən Ubeydulla xan bir dəvəyə minib Buxara tərəfə qaçdı.²⁰⁶ Bununla da, Ubeydulla xanın Mavəraünnəhrdə möhkəmlənmək cəhdi də uğursuz oldu.

Göründüyü kimi, Səfəvi şahının Xorasana uğurlu səfərindən sonra Ubeydulla xan Xorasana yürüslərdən əl çəkdi. İsgəndər bəy Münşi yazır: *"Übeyd xan ondan sonra ayağını ədəb dairəsi içinə yığıb, faydasız gəl-get etməkdən əl çəkdi və bir-iki il ondan bir hərəkət baş vermədi. Nəhayət, 1539-cu ildə zülmə məruz qoyduğu məzlumların ahının təsirindən... ağır bir xəstəliyə tutularaq, Heratı tutmaq və Malan körpüsünü seyr etmək arzusu ilə Buxarada can verib, axirət dünyasına tələsdı. Xorasan sakinləri o imansız qaniçənin zülmündən və tüğyanından xilas oldular"*.²⁰⁷

Səfəvi-Şeybani münasibətlərinin Ubeydulla xanın adı ilə bağlı olan ikinci mərhələsində münasibətlərin kəskinləşməsində təşəbbüs bilavasitə Şeybanilərə məxsus olmuşdu. Şah I İsmayıl dövründə olduğu kimi bu dövrdə də özbəklərin yürüsləri uğursuz olmuşdu. Lakin özbəklərin hücumlarının bu mərhələsində Şeybanilər 1516-cı ildən Məmməd Zaman Mirzənin əlində qalan, Şah I İsmayılın ölümündən sonra isə qəti olaraq özbəklərin əlinə keçən Bəlxdə möh-

²⁰⁵ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 518; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 224-225.

²⁰⁶ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 518-519; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 225-226.

²⁰⁷ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 159; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 226.

kəmlənə bildilər. Beləliklə, Xorasanın dörd iri əyalətindən biri – Bəlx əyaləti özbəklərin əlinə keçdi.²⁰⁸

1539-cu ildə Ubeydulla xanın vəfat etməsi ilə Xorasan vilayəti ətrafında müəyyən dövr üçün sakitlik və sabitlik yaranmasına səbəb oldu. Hətta Ubeydulla xanın xələfləri Səfəvi şahı ilə xoş münasibətlər qurmağa cəhd göstərdilər. Belə ki, 1541-ci ildə Ubeydulla xanın yerinə Buxara hakimi olan oğlu Əbdüləziz sultan tərəfindən Xudaverdi bəy adlı elçi, Bəlx hakimi Kəskən Qara sultan tərəfindən isə Cahan Çərə adlı elçi bol peşkəşlərlə Təbrizə gələrək Şah I Təhmasiblə görüşdülər. Onlar öz hakimlərinin sözlərini Şah I Təhmasibə çatdırdılar. Həmin elçilər geri qayıdanda Səfəvi şahı Hacı Ağa Mehmandar adlı elçisini onlarla birlikdə yola saldı.²⁰⁹ Səfəvi şahının da öz elçisini Buxaraya göndərməsi, heç şübhəsiz ki, onun da özbək hakimləri ilə dinc və yanaşı yaşamaq istəyindən xəbər verirdi.

Bu dövrdə Xarəzm hakiminin də Şah I Təhmasiblə münasibətləri xeyli möhkəmləndi. Ubeydulla xanla mübarizədə Səfəvi hökmdarının timsalında güclü müttəfiqə ehtiyacı olan Xarəzm hakimi Səfəvi sarayına öz elçisini göndərərək Şah I Təhmasibin himayəsinə sığınmağa çalışdı. M.Membre yazır: *“1540-cı il aprelin 1-də şahın Təbrizdəki sarayına başlarına «yaşıl papaq» qoyanlardan olan Xarəzm kralı tərəfindən elçilər gəldi. Xarəzm kralı digər yaşıl papaqlılardan, Ubeydulla xan Özbəyin qohumu olan kralla döyüşmüşdü. O, onun qardaşı və qardaşı oğlunu ələ keçirərək, başlarını kəsdirib, saman təpdirmişdi. Bu Xarəzm kralı həmin başları elçi ilə göndərüb, onun vassalı olmaq və onun çalmasından qoymaq istədiyini bildirmişdi... Bir neçə gündən sonra şah Xorasan yaxınlığındakı Xarəzm kralının yanına elçi göndərdi. Şahın səfəri təhlükəsiz şəraitdə, çoxlu hədiyyə, tac və çadırlarla birlikdə yollandı və iki aydan sonra geri*

²⁰⁸ Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri, s. 112.

²⁰⁹ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 526; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 224-226.

qayıtdı”.²¹⁰ Bütün bunlar heç də, Özbək xanlarının Xorasana hücum etməsinin başa çatması demək deyildi. Belə ki, Xarəzm hakiminin Şah I Təhmasiblə yaxınlaşması Özbək xanlarının mənafeyinə cavab vermədiyi üçün onların Xorasana yürüşlərinin tamamilə kəsilməsinə gətirib çıxarmadı.²¹¹

Həsən bəy Rumlunun verdiyi məlumata görə, 1543-ci il yazın əvvəlində Şah I Təhmasib Qumdan Sərəbənd yaylağına hərəkət etdi. Səfəvi şahı yaylaqda istirahət edən zaman ona xəbər verildi ki, Mavəraünnəhrdən bir özbək dəstəsi Amudərya çayını keçərək Səfəvi hüduddlarına hücum etmək niyyətindədir. Bu təhlükənin qarşısının alınması üçün Bəhram Mirzə, Bədir xan Ustaclı, Hüseyncan sultan Rumlu, Budaq xan Qacar, Məhəmməd xan Təkəlinin oğlu Qazaq bəy qızılbaş dəstələri ilə Lar yaylağı istiqamətinə göndərildilər.²¹²

Elə ki, Sərəbənd yaylağında Şah I Təhmasibin səhhətinin korlanması xəbəri “Dinməhəmməd Özbəyə çatdı, dinin pənahı olan şahın hüquq səhifələrinə unutqanlıq qələmi çəkib böyük qoşunla Astarabada gəldi. O diyarın hakimi Sədrəddin xan bir dəstə qazini qaladan onların üzərinə göndərdi. Düşmənlərin sayı həddən və hüduddan ziyadə olduğu üçün qazilər geri qayıdıb şəhərə pənah gətirildilər. Dinməhəmməd qalanı mühasirə etməyi məsləhət bilməyib, öz vilayətinin yolunu tutdu”.²¹³

Amma Dinməhəmməd xan bununla heç də sakitləşmədi və 1545-ci ildə yenidən Səfəvi hüduddlarına hücum etdi. Bu dəfə o, Məşhəd üzərinə getməyi məqsəduyğun saydı. Özbəklərin bu yürüşü zamanı Məşhəd hakimi Şahqulu sultan Ustaclının bir dəstə mülazimi şəhərdən çıxaraq Türük ətrafında gəzirdilər. Onlar qəfildən özbəklərin hücumuna məruz qaldılar və baş verən qeyri-bərabər döyüşdə Şahqulu sultanın qoşun böyüklərindən olan altmış nəfər qazi, o cümlədən Əhməd ağa Eşikağası, möhürdar və digərləri qətlə yetiril-

²¹⁰ Membre M. Səyahətnamə/ Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri), s. 58-59; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 192-193.

²¹¹ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 93.

²¹² Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 527; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 227.

²¹³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 528; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 227-228.

dilər. Sonra özbəklər Nişapura yollandılar və şəhəri dağıtmaqla, əhalisini talan etməklə məşğul oldular. İyirmi gün talan və soyğunçuluqla məşğul olduqdan sonra öz diyarlarına qayıtdılar.²¹⁴

1548-ci ildə özbək qoşunlarının Səfəvi ərazisinə hücumları yenidən təkrar olundu. Belə ki, Əli sultan Özbək altı minlik qoşunla Astrabada basqın etdi. Astrabad hakimi Şahqulu sultan Ustaclı yeddi yüz nəfərlik qızılbaş dəstəsi ilə Cürcan ətrafında Əli sultanla qarşılaşdı. Tərəflər arasında şiddətli döyüş baş verdi. Son nəticə özbəklər məğlub olaraq qaçmağa başladılar. Qızılbaşlar Günbədi-Qabusa qədər özbəkləri təqib etdilər, onlardan üç yüz nəfəri qətlə yetirdilər və başlarını Səfəvi şahına göndərdilər. Şahqulu sultanın qasidi Azərbaycanda şahın ordusuna çatdı və Əli sultanın məğlubiyyətini ona bildirdi.²¹⁵ Həmin ildə Qərcistan hakimi olan Bayram-oğlan Özbək ətrafına qıpçaq tayfaları və silahlı özbəklərdən çoxlu sayda qoşun toplayaraq Heratrud bölgəsinə basqın etdi. Bayram-oğlan bu bölgədə talan və soyğunçuluqlar etməklə bərabər, qədim zamanlardan Herat hakimlərinə bac verən bölgənin əhalisinin böyük bir hissəsini köçürüb Qərcistan vilayətinə apardı. Bu xəbər Heratda Məhəmməd xan Şərəfəddin oğluna çatdıqda o, 1548-ci il avqustun əvvəllərində Qərcistan vilayətinə yürüş edərək Kəhdəstan cəməninə gəldi. Ətrafına topladığı qoşunla Ağgünbəd yaylağında Bayram-oğlanın qoşununa çatdı. Bayram-oğlan vəziyyətdən hali olan kimi, qoşununa döyüş mövqeyi tutmağı əmr etdi. Özbəklər və qıpçaqlar dağların yüksəkliklərində əlverişli mövqelər tutdular. Həmin əlverişli mövqelərdən istifadə etməklə Bayram-oğlan ciddi müqavimət göstərdi. Məhəmməd xanın cərxçisi Hüseyn bəy Mirab özbəklərə həmlə etsə də, Bayram-oğlan onu məğlub edib geri çəkilməyə məcbur etdi. Lakin onun qələbə sevinci çox da uzun çəkmədi. Çünki bu zaman Məhəmməd xanın oğlu Qazaq sultan öz dəstəsilə köməyə yetişdi və Məhəmməd xan da bir dəstə qazi ilə yaxında göründü. Onların birləşmiş qüvvələri yenidən Bayram-oğlanın dəstəsi üzərinə hücumla keçdilər. Bu dəfə Bayram-oğlan müqavimət göstərə bilmədi. Onun döyüşçüləri

²¹⁴ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 532; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 228.

²¹⁵ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 546.

qaçıb dağıldılar və bir çoxu da qızılbaşların əsirinə çevrildilər. Bayram-oğlanın yaxın ətrafı Əşbar qalasında gizləndi. Məhəmməd xan bu qalanı tutmağa cəhd göstərsə də, bir nəticə əldə edə bilmədi və Herata qayıtmalı oldu.²¹⁶

Özbəklərin Xorasana hücumları bununla dayanmadı. Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumata görə, həmin ildə özbək dəstələrinin Xorasan vilayəti üzərinə növbəti hücumu da baş verdi. Bu dəfə tərəflərin qoşun dəstələri Baxərz ətrafında qarşılaşmalı oldular. Həmin məntəqə üzərinə basqın edən özbəklərin əsas məqsədi soyğunçuluq və qarət hesabına var-dövlət əldə etmək idi. Baxərz üzərinə hücum edən özbək dəstəsinə Haqnəzər-oğlan adlı tanınmış özbək sərkərdəsi rəhbərlik edirdi. Məhəmməd xan Şərəfəddinoğlu bu basqından xəbər tutaraq Veys sultan adlı əmiri qızılbaş döyüşçüləri ilə o zaman Baxəzrdə olan oğlu Qazaq sultanın köməyinə göndərdi. Veys sultan Baxərzə yetişəndən sonra Qazaq sultanla görüşüb birlikdə Haqnəzər-oğlanın dəstəsi üzərinə hərəkət etdilər. Onlar Xatun körpüsü adlanan yerdə özbək dəstəsi ilə qarşılaşdılar. Qazaq sultan dəstəsindəki tüfəngçiləri döyüş mövqeyinin önündə yerləşdirdi və onların açdığı atəşlər özbəklərə ciddi itki verdi. Sonra da Qazaq sultan özü atlıları ilə özbəklərin üzərinə şığıdı və onların müqavimətini qıraraq qaçmağa məcbur etdi. Təkililər onları təqib edib, təxminən doqquz yüz nəfəri qətlə yetirərək Herata qayıtdılar.²¹⁷ Bununla da özbəklərin Səfəvi hüdudlarına növbəti hücumu da uğursuzluğa düçar oldu və onlar Xorasan ərazilərini tərk etdilər. Növbəti iki ilə yaxın özbəklər Səfəvi ərazisinə hücum etməkdən çəkildilər.

Lakin 1550-ci ildə özbək qoşunlarının Xorasan vilayəti üzərinə daha böyük hücumu baş verdi. Həmin il Səmərqənd hakimi Əbdüllətif xan, Daşkənd hakimi Büraq xan və Hisar-ı Şadman hakimi Şah Məhəmməd sultan böyük qoşunla Xorasan vilayətinin hüdudlarını aşdılar. Birləşmiş özbək qoşunlarının 40 min nəfər olduğu bil-

²¹⁶ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 546; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 228-229.

²¹⁷ Yenə orada.

dirilir.²¹⁸ Bu hücumda başlıca məqsəd əvvəl Herat şəhərini işğal etmək və sonra da bütün Xorasan vilayətini ələ keçirmək idi. Ubeydulla xanın vəfatından sonra özbəklər ilk dəfə idi ki, belə böyük bir hücum həyata keçirirdilər. Çoxsaylı özbək qoşunlarının gəlişi heç şübhəsiz ki, Herat üçün böyük təhlükə yaradırdı. Məhəmməd xan Şərəfəddinoğlu bu təhlükənin qarşısını almaq üçün bütün imkanları səfərbərliyə aldı, mövcud olan qoşun dəstələrini qruplaşdırdı, şəhər darvazalarının və divarlarının müdafiəsini gücləndirdi.²¹⁹ Həsən bəy Rumlu yazır: *“Bu il Büraq xan və Əbdüllətif sultan böyük qoşunla Amudərya çayından keçib Herata hərəkət etdilər. Onların gəlişi xəbəri Məhəmməd xanın qulağına çatdıqda hökm etdi ki, şəhərin bayırını küçəbənd etsinlər. Bu işlərin sərəncamından və istehkam ləvazimatının tamamlanmasından sonra hər küçəbəndi və yolu şücaətliyərdən və etimadlılardan birinə tapşırdı. Firuzabad darvazasının küçəbəndini Veys sultana həvalə etdi. Xoş darvazasını qorumağa Sincab sultan Əfşarı təyin etdi. Quticəq darvazasının bayırındakı yolları Qazaq sultanın öhdəsinə verdi. Məlik darvazasının küçəbəndlərində Tatar bəy və Əmir Hüseyn Xətib mühafizə bayrağını qaldırdılar. Məhəmməd xan bir dəstə igidlə Sultan Məhəmməd mirzənin xidmətində qaldı. 22 may 1550-ci ildə Büraq xan və b. sultanlar Herata gəldilər, bəzi nahiyələrdə və bölükətdə düşərgə saldılar. Turan sultanlarının ən cəsuru Şah Məhəmməd sultan... öz adamları ilə Xoş darvazası küçəbəndinin yanına gəldi və orduya döyüş atəşini alovlandırmağı əmr etdi. Sincab sultan Əfşar o sitəmkar zalımı dəf etmək və ona mane olmaq üçün küçəbənddən çıxıb, ürək deşən oxun və can odlayan tüfəngin yarası ilə qaragün özbəkləri gedər-gəlməzə yolladı. Axırda özbək ordusu əfşar camaatına qələbə çalıb onun mülazimlərindən beş nəfəri qətlə yetirdi. Sincab sultan özünü küçəbəndin içinə çatdırdı. Qızılbaş qoşununun topçuları Şah Məhəmməd sultanı top atəşi ilə küçəbənddən uzaqlaşdırdılar. Səbatsız sultanların fərarından sonra Herat bölükətində Şah Məhəmməd sultanı adlı-sanlı özbəklərin və hərəmi türklərin əksəriyyəti ilə birlikdə Sis-*

²¹⁸ Borazeş Ə.H. Rəvabete siyasi və diplomatikə İran və cahan dər əhde Səfəviyyə, s. 261.

²¹⁹ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 118.

*tan və Farah vilayətinə göndərdilər... O bölgəni xaraba qoyduqdan, varlılara və yoxsullara əzab verdikdən sonra o, sultanların ordugahına tərəf qayıtdı... Ertəsi gün Şah Məhəmməd sultan özbəklərin çoxsaylı bir dəstəsi ilə ... Şahzadə məzarı yaxınlığındakı küçəbəndə doğru hərəkətə gəldi... Üç min nəfər igidlə ... o küçəbəndin mühafizlərindən olan Söhrab bəyə basqın etdi. Söhrab bəy müqavimət göstərməyə tab gətirməyib fərar etdi. Şah Məhəmməd sultan onu təqib edib, ... küçəbəndin ağzına kimi getdi. Geri qayıdarkən başına yekə bir daş dəydi. O çevik cavan yəhər üstündən torpaq üzərinə düşdü. O halda ... Məhəmməd xanın mülazimlərindən biri özünü ona yetirib şərlə dolu başını bədənindən ayırdı... Və həmin başı xanın yanına gətirdi. Onun köməksiz yoldaşlarından beş-altı nəfəri əsir tutdular. Ona görə də Büraq sultanın ürəyini tamamilə xof bürüdü. Şənbə günü, 13 iyun 1550-ci ildə o, Herat ətrafından köçüb Buxaranı fəth etmək tamahı ilə yola düşdü”.*²²⁰ İlk mənbənin verdiyi məlumata görə, Şah Məhəmməd sultanın öldürülməsi ilə ümitsizliyə düşərək olan Büraq xan ətrafındakı özbək dəstələri ilə Herat ətrafından geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.²²¹

Qızılbaşların təqibi zamanı baş verən hadisələr Büraq xanı dəhşətə gətirdi və Herat ətrafında cəmi üç həftə ərzində dayandıqdan sonra 1550-ci il iyunun 13-də geri qayıtdı. Dövrün qaynağı özbək ordusunun Herat altından çəkilməsinin səbəblərini qismən açıqlayır. O, Büraq xanın əsas məqsədinin soyğunçuluq hesabına varlanmaq olduğunu söyləmir. Büraq xan ümid edirdi ki, bir zərbə ilə şəhəri tuta biləcəkdə. Çünki onun belə bir əməliyyat üçün kifayət qədər gücü var idi. Ancaq şəhərdə görülən mühafizə tədbirləri nəticəsində bu planlar puça çıxdı. O, uzun sürən mühasirə nəticəsində şəhəri alacağına ümid bəsləyirdi. Ancaq Büraq xan bu qədər mürəkkəb, uzunmüddətli hərbi əməliyyatlar aparmağa hazır olmadığını başa düşdü. Bundan başqa, Əbdüləziz xanın vəfatı barədə şayiələr də ona gəlib çatdı. Bu, onun Buxarada hakimiyyəti ələ keçirməsi üçün daha münasib göründü.²²²

²²⁰ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 549-550; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhməsisib, s. 230-231.

²²¹ Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix. c. I, s. 344-345.

²²² Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 119.

Özbək qoşunlarının Herat ətrafından uzaqlaşmasından sonra Xorasanın əmirül-ümərası, Sultan Məhəmməd Mirzənin lələsi Məhəmməd xan Şərəfəddinoğlu Qərcistan vilayətini nəzarət altına almaq və bununla həm də Xorasan vilayətinin təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə o, oğlu Qazaq sultanın rəhbərliyi altında qızılbaş dəstəsini Qərcistandakı Əşbar qalasını tutmağa göndərdi. Qərcistan valisi Bayram-oğlan dəstəsi ilə həmin qalada idi. Qazaq sultanın qətiyyəti qarşısında Bayram-oğlan vəziyyətinin ağırlaşdığını gördü və bu çətinlikdən çıxmaq üçün ciddi addım ata bilmədi. O, çıxış yolunu yalnız Qazaq sultanla barışıq əldə etməkdə gördü. Qazaq sultan yanına göndərilmiş elçiyə Bayram-oğlanla barışığa razı olduğunu bildirdi. Buna görə Bayram-oğlan qalanı tərk edib barışıq üçün Qazaq sultanın yanına yollandı. Lakin Qazaq sultan fikrindən daşınaraq Bayram-oğlanı qətlə yetirdi və Qərcistan vilayətini nəzarət altına aldı.²²³

1.2. XVI əsrin ikinci yarısında Şeybanilər dövləti ilə hərbi-siyasi əlaqələr

XVI əsrin ortalarında Özbək xanlarının Xorasana yürüşləri yenidən başladı. Bu dövrdə Osmanlı diplomatiyası “qızılbaş bidətçilərə” qarşı mübarizədə Şeybanilər dövlətini Osmanlı Türkiyəsi ilə birləşməyə səy göstərirdi.²²⁴

Yaranmış vəziyyətdə Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizədə Özbək xanlarının yardımını əldə etmək üçün diplomatik vasitələrdən yararlanmağa çalışdı.²²⁵ Sultan Süleyman Naxçıvan səfərinə hazırlaşan zaman 1550-ci ilin fevralında Özbək hökmdarı Əbdüllətif xana elçi göndərərək Səfəvilərə qarşı yürüşə hazırlaşdığını bildirdi və onu Qızılbaşlar üzərinə hücum etməyə çağırırdı. Özbək xanı bu tələbə müsbət cavab versə də, silah göndərilməsini xahiş etdi. Onun bu tələbi yerinə yetirildi. Sultan Süleyman Seydi Əli

²²³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 551.

²²⁴ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 93.

²²⁵ Schubel N.K. XVI. Yüzyıl Avrasya dünyasında bölgəsel birlik və çeşitlilik Osmanlı, Özbek, Safevi və Hind-Babürlü imperatorlukları: Bütünsel bir yanaşım. //Osmanlı I. Yeni Türkiyə Yayınları. Ankara: 1999, s. 437.

Rəisin rəhbərliyi altında 300 nəfərlik yeniçəri və topçu alayını Əbdüllətif xanla göndərdi. Lakin Ubeydulla xan öldüyü üçün bu silahlar və Osmanlı qüvvələri Özbək xanları arasındakı mübarizədə istifadə olundu.²²⁶ Osmanlı sultanı göndərdiyi yeniçərilərin vəziyyətini öyrənmək və dönmələrinə nəzarət etmək üçün Əhməd Çavuşu Buxara və Səmərqəndə göndərdi. Özbəklər arasındakı hakimiyyət uğrunda mübarizə Buraq xanın qələbəsi ilə başa çatdı. 1551-ci ildə Səmərqənddə hakimiyyəti ələ alan Buraq xan Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubunda Buxaranı ələ keçirdikdən sonra Xorasana yürüş edəcəyini, əlavə qüvvə göndərməsini xahiş etdi.²²⁷ Özbək xanlarının əlavə qüvvə göndərmək xahişi cavabsız qaldı. 1555-ci ildə Sultan Süleyman Amasyadan Novruz Əhmədlə Buraq xana göndərdiyi məktubunda Şah I Təhmasiblə sülh bağlamaq üzrə olduğu üçün qüvvə göndərə bilməyəcəyini və Səfəvi şahının da özbəklər üzərinə hücum etməsinə razı olmayacağını bildirdi.²²⁸

Səfəvi dövləti ilə özbək hakimləri arasındakı gərginliklər hələ də davam edirdi. Bu gərginliyi qismən səngitmək üçün 1551-ci ildə Xarəzm hakimi Dinməhəmməd xan Qul Məhəmməd Mirzənin rəhbərliyi altında elçi heyətini qiymətli hədiyyələrlə Səfəvi sarayına göndərdi. Mövcud narazılığa baxmayaraq, Şah I Təhmasib elçi heyətini mehriban qarşıladı və qonaqpərvərlik nümayiş etdirdi. Geri qayıdan zaman Xarəzm elçisinə çoxlu sayda qiymətli hədiyyələr verildi. Eyni zamanda Məşhədin o zamankı hakiminin qardaşı Dindar bəy də özbək elçisi ilə birlikdə Xarəzmə yola salındı. Dindar bəy Səfəvi şahının qarşılıqlı münasibətlər qurulmasına tərəfdar olması haqqında fikirlərini Dinməhəmməd xana çatdırmalı idi. Şah I Təhmasibin göstərişi ilə Xarəzm elçisinin keçdiyi bütün şəhərlərdə ona xüsusi qonaqpərvərlik göstərildi. Elçilər Səbzvarda olarkən Xarəzm hakimi

²²⁶ Saray M. Türk-İran münasibetlerinde Şiiliğin rolu. Ankara: 1990, s. 29; Halil Ü.Osmanlı Özbekistan siyasi ilişkileri (1514-1873). // Manas Sosial Araştırmalar Dergisi, 8 (4), 2019, s. 3988; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 193.

²²⁷ Kılıç R. Osmanlı-Özbek siyasi ilişkileri, s.94.

²²⁸ Yenə orada, s. 95; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 193.

Dinməhəmmədin vəfat etməsi barədə şayiə yayıldığına görə, Səbzvar dargası Əhməd bəy Şüküroğlu Xarəzm elçisini həbs etmək istədi. Qul Məhəmməd Mirzə də bundan xəbər tutaraq gizlicə şəhərdən qaçdı. Bu xəbər Səfəvi sarayında qəzəblə qarşılandı. Elçiyə qarşı göstərilmiş hörmətsizliyin yüngülləşdirilməsi məqsədilə Dindar bəy Xarəzmə göndərildi. Lakin elçinin incidilməsi Dinməhəmməd xanın qəzəbinə səbəb oldu və Dindar bəyin gəlişi bu qəzəbi heç də aradan qaldırmadı.²²⁹

Dinməhəmməd xanın vəfat etməsindən sonra onun yerinə Xarəzm hakimi seçilən qardaşı Əli sultan da bir neçə dəfə Xorasana hücum təşkil etmişdi. 1558-ci ilin yayında Şah I Təhmasib Astrabad vilayətinə ardıcıl basqınlar edərək əhaliyə böyük ziyan vuran yaka, gəraylı və oklu türkmən tayfalarını cəzalandırmaq məqsədilə Şahqulu Xəlifə Möhrdarın və Bədir xan Ustaclının komandanlığı altında Astrabada qoşun göndərdi. Onlar Astrabad hakimi İbrahim xan Zülqədər və Kuhquliyə hakimi Rüstəm xan Əfşarın qüvvələri ilə birləşdilər. 15 minlik Səfəvi qoşununun gəlişindən xəbər tutan türkmənlər Ürgənc hakimi Əli sultan Özbəyə sığındılar. Qızılbaş qoşunu Astrabada yaxınlaşan zaman türkmənlər Ətraq çayının arxasına çəkildilər. Əli sultan üç minlik qüvvə ilə türkmənlərin yardımına yətişdi. Qızılbaş qoşununun sayca çox olduğunu nəzərə alan Əli sultan çayın sahilində müdafiə tədbirləri gördü, qazılmış xəndəyin önündə dəvələri yerləşdirərək döyüşə hazırlaşdı. Qızılbaşların hücumu ilə döyüş başlandı. Əli sultan min nəfərlik türkmən süvarisini qızılbaş qoşunun arxasına göndərdi. Qızılbaş əmirlərinin böyük qürurla başladığı döyüşün sonunda onlar məğlub oldu, Astrabad hakimi İbrahim xan Zülqədər, Kuhquliyə hakimi Rüstəm xan Əfşar öldürüldü. Bədir xan Ustaclı, Savə hakimi Yadigar Məhəmməd bəy Mosullu, Dinəvər hakimi Həsən sultan Feycoğlu, Abbas Əli sultan Şamlı və Şahqulu sultan Ustaclı əsir alındılar. Əksər qızılbaş əsgərləri Ətraq çayını keçən zaman boğulub öldülər. Bu dəhşətli xəbər Harraqan yaylağında olan Şah I Təhmasibə çatdıqda o, çox üzüldü və onların

²²⁹ Qəzvini Budaq Münşi. Cəvəhürül-əxbar, s. 206; Borazeş Ə.H. Rəvabete siyasi və diplomatike İran və cahan dər əhde Səfəviyyə, s. 262.

yerinə yeni hakimlər təyin edərək Qəzvinə qayıtdı.²³⁰

Şübhəsiz ki, bu hadisə Əli sultanın Xorasana növbəti yürüşlərinə şərait yaratdı. 1559-cu ildə Əli sultan öz dəstəsi ilə Əsfərayin üzərinə basqın etdi. Əsfərayin hakimi Qənbər sultan Asayışoğlu öz-bək qoşunlarının basqınının qarşısını almaq üçün bütün imkanlarını səfərbər etdi. Lakin qeyri-bərabər döyüşdə qızılbaşlar məğlub oldu. Qənbər sultanın oğlu və qardaşı oğlu tutularaq qətlə yetirildi. Özü isə əsir götürülərək Xarəzmə aparıldı. Əsfərayində ələ keçirilmiş çoxlu sayda əsirlər sonradan pul ödəncləri əvəzində azadlığa buraxıldılar. Qənbər sultan isə Xarəzmdə öz əcəli ilə dünyasını dəyişdi. Onun nəşini də özbəklərdən böyük maliyyə ödənci qarşılığında almaq mümkün oldu.²³¹ Növbəti ildə Əli sultan öz əmirlərinin rəhbərliyi altında qoşunu Nişapura göndərdi ki, bu şəhəri qarət etsin. Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: *“Bu il Əli sultanın fərmanı əsasında Sarı Qurğan bir dəstə özbəklə Nişapura gəldi ki, o diyarı qarət etsin. Burada q Sultan Qacar və Süleyman bəy Məlkənoğlu Zülqədər cövşən geyən qazilərdən [ibarət] bir dəstə ilə o bədbəxt qövmü dəf etmək üçün şəhərdən çıxdılar. Döyüşkən dilavərlər və tünd xasiyyətli əmirlər o dəstəyə çatdıqda döyüşə başladılar. Hər iki tərəfin səylərindən və hər b atəşinin alovlanmasından sonra qızılbaş ordusu pis davranışlı özbəklərə qalib gəldi. Sarı Qurğan bir çox özbəklərlə birlikdə qətlə yetirildi. Onlardan bəziləri can qorxusundan özlərini kəhrizlərə saldılar. Qazilər onları çıxarıb gedər-gəlməzə göndərdilər”*.²³²

Hafiz Tanişin verdiyi məlumata görə, 1559-cu ildə Özbək xanı Pir Məhəmməd Xorasana yürüş etməyi planlaşdırırdı. Məqsəd sünni özbəklərin müqəddəs Məkkə və Mədinə şəhərlərini ziyarət etməsinə mane olan Səfəviləri bölgədən qovub çıxarmaq və zəvvarların müqəddəs ziyarətləri yerinə yetirmələri üçün imkanlarını yaxşılaşdırmaq idi. Pir Məhəmməd qardaşı oğlu Abdullanı özbək əsgərlərinin

²³⁰ Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 186-187; Бидлиси Шарафхан. Шараф-наме, ч. 2, с. 201-202; Родословное древо тюрковъ. Сочинение Абуль-гази, Хивинского хана, с. 216-217.

²³¹ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 233.

²³² Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 589-590; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 193.

başçılığı altında bölgəyə göndərmək üçün çağırırdı. Ancaq bu görüş zamanı Abdulla sultanla Pir Məhəmməd xan arasında Buxarada hakimiyyətdə möhkəmlənmək məsələsində fikir ayrılığı yaranı. Pir Məhəmməd xan Bəlxin əvəzinə Buxaranı istədi. Ancaq Abdulla sultan Cəlair şeyxlərinin etirazı ilə bu təklifi rədd etdi. Digər tərəfdən, Dinməhəmməd xan atasının Bəlxə ondan alaraq Abdullaya verəcəyindən narahat olaraq üsyan qaldırdı. Bütün bu məsələlər Xorasan ekspedisiyasının təxirə salınmasına səbəb oldu.²³³

1563-cü ildə isə daha böyük sayda özbək qoşunları Xorasana növbəti hücumla başladılar. Həmin il Bəlx vilayətinin hakimi Pir Məhəmməd xan 20 min nəfərlik qoşunla Məşhəd ətrafına qədər irəliləyə bildi. Özbəklər Məşhəd şəhərini mühasirəyə alsada, Pir Məhəmməd xan şəhəri almağa qətiyyət göstərmədi və Səfəvi şahının cavab zərbəsindən ehtiyat etdi. Bəzi məlumatlara görə, şəhər mühasirəyə alınandan sonra Məşhədin ağsaqqalları və ayanları Pir Məhəmmədin yanına yollandılar və onu şəhərə hücumdan çəkəndirməyə çalışdılar. Pir Məhəmməd də həm Səfəvi dövlətinin qüdrətini, həm də Xarəzmlə Səfəvi dövləti arasında mövcud olan əlaqələri nəzərə alaraq Məşhədi tutmaqdan imtina etdi. Hətta bu yürüşlə bağlı Səfəvi sarayının qəzəbini soyutmaq üçün dayısı Tülək bəhadırı üzrxahlıq üçün Səfəvi sarayına göndərdi. Şah I Təhmasib elçini mehriban qarşıladı və Xarəzmlə xoş münasibətlər qurmağa tərəfdar olduğunu nümayiş etdirmək məqsədilə öz elçisi yasavulbaşı Qalxançioğlu Hüseyn bəy Şamlını onunla birlikdə Bəlxə göndərdi.²³⁴ Pir Məhəmməd xanın 1563-cü ildə Məşhəd üzərinə yürüşü ilə bağlı Qazi Əhməd Qumi xeyli fərqli məqamları təqdim edir. O, yazır ki, Xorasana yürüş etməkdən əl çəkməyən və hər zaman bir fürsət gözləyən Pir Məhəmməd xan, 1563-cü ildə ordusunu topladı və çox sayda əsgərlə

²³³ Бухари Хафиз-и Тлныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-нама-йи шахи, часть 1, с. 240-241; Çinar G.K. Safevî-Özbek Siyasî İlişkieri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 115.

²³⁴ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 595; Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 194; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме, ч. 2, с. 209-210; Borazeş Ə.H. Rəvabete siyasi və diplomatike İran və cahan dər əhde Səfəviyyə, s. 263-264.

Məşhədə hücum etdi və şəhərə daxil oldu. Özbəklər şialər üçün müqəddəs sayılan bu şəhərə hücum etdikdə şah da Əbu Talip Mirzəni, Mir Qiyasəddin Məhəmmədi və Mir Şərif Musəvini Pir Məhəmmədin yanına elçi göndərdi və şəhərə zərər verməmək üçün barışıq istədi. Pir Məhəmməd, ordusunun yorulduğunu və şəhərə girməyə müvəffəq olmasına baxmayaraq, döyüş gücünün azaldığını görəndə barışıq təklifi ilə razılaşdı və Bəlxə qayıtdı. Səfəvi şahının Məşhədin qisasını almaq üçün Bəlxə hücum edəcəyi fikri onu narahat etdiyinə görə bir müddət sonra üzr istəmək məqsədilə şahın hüzuruna elçi göndərdi. Şah Hüseyn bəy Şamlı vasitəsilə onu bağışladığını bildirdi.²³⁵ Bu, tərəflər arasında münasibəti möhkəmləndirərək barışığa yol açdığına görə Bəlxədən olan zəvvarlar Həcc ziyarətini yerinə yetirmək məqsədilə yola düşdülər.²³⁶

Bununla belə, heç də iki dövlət arasındakı gərginliyə və özbək qoşunlarının Səfəvi hüduclarına basqınlarına son qoyulmadı. Belə ki, 1563-cü ildə Pir Məhəmmədin ardınca Əli sultan Xorasan vilayətinə yürüş edərək qarət və talanlara başladı. Əli sultan və qardaşı oğlu Əbülxanın rəhbərliyi altında 8 min nəfərlik qoşun Məşhəddən başqa Nişapur, Tərsiz, Zavə və digər məntəqələr üzərinə basqınlar etdilər. Lakin qızılbaş dəstələrindən ciddi zərbə aldığı üçün özbəklərlə yenidən geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldılar.²³⁷ Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: *“Bu il ... Əli sultan Özbək qardaşı oğlu Əbülxanla ittifaqda Xorasana basqın etməyə gəldilər və Türüqdə dayandılar. Gələn kimi [özlərinə] yurd və məkan təyin etməklə məşğul oldular. Qızılbaş əmirələrindən Safi Vəli xəlifə Rumlunun, Qənbər sultan Ustaclunun və Sultan İbrahim mirzənin müəllimləri şəhərdən çıxıb düşmənlərə həmlə etdilər. Döyüş atəşi şölələnməyə başladı və savaş qılgıncı onların varlıq xırmanını yandırdı. Çoxlarını qətlə yetirdilər... Əli sultanın ürəyini tam qorxu bürüdü. O, geri dönüş təbilibi döyəcləyib öz diyarına yollandı. Elə ki Əsfərayinə çatdı, döyüşə başladı və onun bir çox müəllimləri öldürüldü. Ona görə də xoflu və*

²³⁵ Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix. c. I, s. 442.

²³⁶ Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 194; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме, ч. 2, с. 210.

²³⁷ Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix. c. I, s. 442.

*uğursuz bir şəkildə öz diyarına getdi”.*²³⁸

Buxara və Bəlx hakimlərinin Xorasana aramsız hücumlarına, bölgənin qarət olunmasına baxmayaraq, Şah I Təhmasib qarşılıqlı əlaqələrin tamamilə kəsilməsində maraqlı olmadığını bir daha göstərdi. Belə ki, 1563-cü ildə özbək sultanlarının aramsız hücumlarına baxmayaraq, Mavəraünnəhrin tanınmış şəxsləri, özbək sultanları Həcc ziyarətini yerinə yetirmək üçün Qəzvinə gəldilər və bir müddət sonra Hicaza yola salındılar. Səfəvi şahının özbəklərin ziyarəti həyata keçirməsinə icazə verməsi çox güman ki, Osmanlı dövləti ilə bağladığı müqaviləyə sadıq qalmaq və özbəklərlə ciddi problemlərdən qaçmaq olmuşdu. Bu məqsədlə də özbək müsəlmanlarının bu təbii istəklərini rədd etmək əvəzinə ziyarətə getmələrinə göz yummağı üstün tutdu.²³⁹

1564-cü ilin yayında Şah I Təhmasib divan əmiri Məsim bəy Səfəvini orduya baş komandan təyin edərək Səfəvi qoşununu Xorasana göndərdi. Məqsəd Xəbuşan vilayətini ələ keçirən Əli sultan Özbəyi cəzalandırmaq və ərazini azad etmək idi. Xəbuşanı ələ keçirən Əli sultan ərazini qorumağı vəziri Mir Şəhriyara tapşıraraq Ürgəncə döndü. Bir müddət sonra Mir Şəhriyar Pəhləvan Kumarini Xəbuşan qalasında qoyaraq Ürgəncə qayıtmışdı. Pəhləvan Kumari Səfəvi şahına xoş münasibət bəslədiyinə görə Mir Şəhriyarın adamlarını öldürərək qalanı tam nəzarəti altına aldı. Bundan xəbər tutan Əli sultan Pəhləvan Kumarini cəzalandırmaq üçün Xəbuşana gəlsə də, bir şeyə nail olmadan geri qayıtdı. Səfəvi şahı Pəhləvan Kumarini yüksək mükafatlandıraraq Kilidər qalasını ona verdi.²⁴⁰

1564-cü ilin sonlarında Şah I Təhmasibin oğlu Sultan Məhəmməd Mirzənin lələsi Məhəmməd xan Şərəfəddinoğlunun oğlu Qazaq sultan mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam qaldırdığına görə

²³⁸ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 595; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 193-194.

²³⁹ Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix. c. I, s. 442; Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 194; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме, ч. 2, с. 210; Çinar G.K. Safevi-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 116.

²⁴⁰ Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 195; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме, ч. 2, с. 210.

Xorasan vilayətində hərbi-siyasi vəziyyət xeyli gərginləşdi. Həmin vaxt Şah I Təhmasib baş vəzir Məsum bəy Səfəvinin rəhbərliyi altında 20 min nəfərlik qoşunu Nisa və Əbivərd şəhərlərini özbəklərin nəzarətindən azad etmək məqsədilə göndərdi. Amma bu qoşunlar Qazaq sultanın qiyamının yatırılmasına yönəldildiyinə görə Nisa ilə Əbivərdin azad edilməsi məsələsi təxirə salındı. 1565-ci ilin yanvar ayında Qazaq sultanın qiyamı yatırıldı.²⁴¹ Şərəf xan Bidlisi yazır ki, üç sutka ərzində Məsum xan *“Qazaq xanın uzun illər ərzində zülm və zorakılıqla yığdığı xəzinələrinin müsadirə edilməsi ilə məşğul oldu”*.²⁴² Yalnız bundan sonra qızılbaş qoşunlarını özbəklərin nəzarəti altında olan şəhərlərin azad edilməsinə cəlb etmək mümkün oldu. Səfəvi qoşunları dərhal Xəbuşan istiqamətinə göndərildi və tezliklə səhər nəzarət altına alındı. Həmin ilin payızında isə Nisa və Əbivərdin nəzarət altına alınması məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Şah I Təhmasibin göstərişi ilə Məşhəd hakimi olan qardaşı oğlu Sultan İbrahim Mirzənin rəhbərliyi altında qızılbaş qoşunu Nisa və Əbivərd istiqamətinə göndərildi. Bu qoşunun tərkibində Şah I Təhmasibin digər yaxınları, habelə Səfəvi əmirləri və sərkərdələri də var idi. Həmin şəhərlərin nəzarət altına alınmasına Şah I Təhmasib də böyük diqqət yetirirdi. Çünki bu şəhərlər Səfəvi sərhədləri yaxınlığında strateji əhəmiyyət kəsb edən məntəqələr idilər. Həmin şəhərlərin nəzarət altına alınması ilə Xorasanın daxili hərbi-siyasi vəziyyətini sabitləşdirmək və müdafiəsini də kifayət qədər gücləndirmək mümkün idi. Səfəvi qoşunları Əbivərd şəhərini mühasirəyə aldılar. Bu şəhərə hakimlik edən Əbülxan, Səfəvi qoşunlarının gücünü gördükdə müqavimət göstərməyin heç də asan olmayacağını anladı. Buna görə də, Əbivərdi təhvil vermək məcburiyyətində qaldı. Əbülxan şəhəri tərk etməzdən əvvəl vəd verdi ki, bir də heç vaxt Xorasan vilayəti üzərinə basqın etməyəcək və hər il Səfəvi sarayına layiq olan hədiyyə və peşkəş göndərəcəkdir. Bu vəddən sonra Əbülxan və qoşunu sağ-salamat buraxıldı.²⁴³

²⁴¹ Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 123-124.

²⁴² Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 197; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме, ч. 2, с. 212.

²⁴³ Bax: Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 597-598, 600; Borazeş Ə.H.Rəvabete siyasi və diplomatike İran və cahan dər əhde Səfəviyyə, s. 265.

Amma bununla da özbək qoşunlarının Xorasan vilayəti üzərinə hücumları dayandırılmadı. 1566-cı ilin əvvəllərində Xarəzm qoşunları yenidən Xorasan vilayəti üzərinə hücum hazırlığa başladılar. Lakin Xarəzm hakiminin dünyasını dəyişməsi ilə bu hücum baş tutmadı. Həsən bəy Rumlu Xarəzm hakimi Əli sultanı *“alçaqların hamisi, oğru və quldurun sərdarı olan bir padşah”* kimi xarakterizə edir. Onun fikrincə, Əli sultanın zülm və tüğyanı günbəgün daha aydın şəkildə özünü göstərməkdə idi. Əli sultanın acgözlüyü, zülmkarlığı, qarət və talanları bütün Xarəzmi bürümüş, insanların fəlakətli günlərinə yol açmışdı. Varlanmaq, sərvət toplamaq ehtirası onun gözünü də örtmüşdü. Elə bu məqsədlə o, bir daha Səfəvi hüdudlarına hücum etmək istəyirdi. Hətta Astrabada yollanmaq üçün Xarəzmi də tərk etmişdi. Ancaq yolda ikən dünyasını dəyişmiş və buna görə də niyyətləri baş tutmamışdı. Əli sultanın ölümündən sonra Xarəzm hakimi Hacım xan oldu. Məhz bu insanın daha təmkinli siyasəti nəticəsində Xarəzm vilayəti də behişt kimi rəvnəqlənməyə başladı.²⁴⁴ Bu da Xorasan vilayətinə Xarəzm tərəfdən bir asudəlik gətirdi.

Lakin özbəklərin Xorasana hücumları heç də bununla başa çatmadı. 1567-ci ildə Buxara hakimi İsgəndər xan çoxsaylı ordusunu toplayaraq oğlu Abdulla sultanın rəhbərliyi altında Xorasana göndərdi. Bu yürüşə Abdulla sultanın qardaşları İbadulla sultan, Xosrov sultan və Daşkənd hakimi Dərviş xanın qardaşı Tahir sultanla yanaşı, Səmərqənd özbəkləri də qatılmışdı.²⁴⁵ Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Bu il dinin pənahı olan şah Herat hakimliyini Sultan Məhəmməd Mirzəyə verdi və Yegan Şahqulu Ustaclunu o cənabın lələsi [təyin] etdi. Onlar Qəzvindən çıxıb Xorasana tərəf yönəldilər. Bu xəbər Məvəraünnəhrə çatdıqda, Buxara padşahı İsgəndər xan öz oğullarını və əmirlərini toplayıb Xorasan vilayətinə basqın barəsində onlarla məşvərət etdi. O səadətsiz əmirləri və dövlət ərkanı ərz etdilər ki, “səfər məşəqqətinə qatlaşaq və Sultan Məhəmməd Mirzəyə*

²⁴⁴ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 601; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 236.

²⁴⁵ Вак: Бухари Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-нама-йи шахи, част 2., с. 16-18; Çinar G.K. Safevi-Özbek Siyasi İlişkieri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 117.

*həmlə edək. Onun övladlarının ən böyüyü və ən şücaətli Abdulla xan idi... İsgəndər xanın fərmanına əsasən, o, sel kimi qorxunc, dərya kimi şövkatli olan çoxsaylı bir ordu ilə Amudərya çayını keçib Xorasan vilayətinə gəldi. Həmin ordunun hərəkəti [haqqında xəbər] ali məqamli şahzadəyə çatdıqda əsgərlərin əksəriyyəti dağınıq vəziyyətdə olduğu üçün Türbət qalasına pənah apardı. Özbək qoşunları qala ətrafına gəldilər və qalanın giriş-çıxış yollarını bağladılar. Neçə gündən sonra mühasiblərin fəhminin və katiblərin düşüncəsinin hesablamaqda aciz olduğu qədər ucsuz-bucaqsız qoşunlarla Xorasan əmirləri döyüş və vuruş meydanına yollandılar ki, iti qılının köməyi ilə qürur küləyini Abdulla xanın beynindən çıxarsınlar. O əsnada Mustafa bəy Varsağın oğlu Şüca bəy və mülazimi Murad bəy döyüş günü dilavərlərindən iyirmi nəfərlə birlikdə vuruşa-vuruşa özlərini qalaya saldılar. Özbəklər qorxaq və hürkək olub, qalanı fəth etməkdən ümidlərini üzdülər. İlk öncə Xosrov sultan köç edib öz diyarına yola düşdü. Ertəsi gün Abdulla xan geri qayıdış təbilini döyəcləyib... qaçış bayrağını Buxaraya tərəf yüksəltdi. Mürğab çayının kənarına çatdıqda, [onun üzərindəki] körpünü xarab edib köçhaköçlə Buxaraya getdi”.*²⁴⁶

Hafiz Taniş yazır ki, Abdulla xan Türbət qalasının mühasirəsini dayandıraraq Səfəvi qoşununu qarşılamaq məqsədilə hərəkət edən zaman yol üstündəki Buryabad qalasına hücum etdi. Qalanın mühafizəçiləri odlu silahdan istifadə edərək qorunmağa çalışsalar da, özbəklərin üstün qüvvələri qarşısında məğlub oldular. Ələ keçirilən qala qarət olundu, əhalisinin əksəriyyəti qətlə yetirildi.²⁴⁷

Buryabad zəfərindən sonra Xosrov sultan yenidən təkbəşinə hərəkət etməyə başladı. Bu dəfə Pir Məhəmməd xanın oğlu Din-məhəmməd ilə birləşərək Şəhr-i Səbzi yenidən ələ keçirdi. Abdulla xan bu daxili qarşıdurmaya görə Xorasanda irəliləmək niyyətində deyildi və bu rəqabəti aradan qaldırmaq üçün yolunu Buxaraya yönəltdi.

²⁴⁶ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 601; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 194.

²⁴⁷ Бухари Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-нама-йи шахи, част 2, с. 24-25; Çinar G.K. Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 118.

Buna görə də Xorasan ekspedisiyasını tamamilə sona çatdırmadı. Əslində, geri dönərkən İslam dünyası üçün böyük əhəmiyyəti olan Mərv şəhərini ələ keçirməyə qərar verdi. 1567-ci ildə Mərv yürüşünə başladı. Bu ekspedisiyaya Abdulla xanla yanaşı, Əmir Can Əli, Əmir Nəzər sultan Yar bəy, Əmir Taniş, Əmir Terum (Torum), Əmir Cəngəldi bəy və Əmir Küləbənin rəhbərlik etdiyi özbək əsgərləri qatıldı.²⁴⁸

Mərv qalasına ilk yaxınlaşan Əmir Nəzər sultan oldu. Gecə yarısı o, əsgərləri ilə şəhərin şimalındakı Əhməd Pəhləvan qapısına hücum edərək şəhərə girməyə çalışdı. Ancaq uğursuzluq üzündən geri çəkildi. Növbəti hücum qərbdən qalanın Təbriz-Məhəmməd qapısından oldu. Lakin şiddətli döyüş zamanı özbək əmirlərindən Yar bəy öldürüldüyü üçün bu cəhd də uğursuz oldu. Buna görə Mərvin mühasirəsi ertəsi günə təxirə salındı. Əraziyə çatan Abdulla xan qala yaxınlığında düşərgəsini qurdu və axşam yenidən hücum əmri verdi. Ancaq şəhərdəki qızılbaşlar qala divarlarında odlu silahlarla ələ güclü müdafiə olundular ki, özbəklər geri çəkilməli oldular. Lakin Abdulla xan, çəkinmədən öz dəstəsi ilə Mərv qalasına hücum etdi. Özbək əsgərləri bir tərəfdən qala divarlarına qalxdılar, digər tərəfdən isə müdafiə məqsədləri üçün yaradılan xəndəkləri keçdilər və qala kənarında toplarını quraşdırdılar. Abdulla xanın bütün söylərinə baxmayaraq qalanı ələ keçirə bilmədilər. Abdulla xanın yanındakı bəzi əmirlər mübarizə yolu ilə qalanın ələ keçirilməsinin çətinliyini nəzərə alaraq Mürğab çayının sahilinə getmək və qalanı su ilə təmin edən kanalların məhv edilməsini tövsiyə etdilər. Bu yolla Mərv əhalisinin susuz qalması və zəiflədilməsi planlaşdırıldı. Əmirlərinin təklifini qəbul edən Abdulla xan əsgərləri ilə birlikdə Amudəryanı keçərək Buxaraya doğru irəlilədi, Mərv su mənbəyini təşkil edən bəndə çatdı, onu dağıdaraq Buxaraya geri çəkildi.²⁴⁹

²⁴⁸ Бухари Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-нама-йи шахи, част 2, с. 26-28; Çinar G.K. Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 118-119.

²⁴⁹ Вах: Бухари Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-нама-йи шахи, част 2, с. 29-31; Çinar G.K. Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 119.

Abdulla xan Buxaraya qayıdarkən Xorasana başqa bir səfər edəcəyini düşünürdü. Lakin uzun müddət Daşkənd və Səmərqənddə Baraq xan soyundan olan özbəklərin üsyanını yatırmaq və daxili iğtişaşlara qarşı mübarizə apararaq dövlətin sabitliyini qorumaqla məşğul oldu.²⁵⁰ Bununla da, özbəklərin Xorasana təhdidlərinə bir müddət son qoyuldu.²⁵¹

Ancaq özbəklərin Xorasana hücumları qısa müddətə səngisə də, bir müddət sonra bu hücumlar yenidən başladı. Belə ki, 1569-cu ildə özbəklər tərəfindən Səfəvi hakimiyyəti altında olan Xorasan vilayətinə başqa bir ekspedisiya təşkil olundu. Bu yürüş Abdulla xana tabe olan şahzadələrdən Özbək sultan tərəfindən həyata keçirildi. 1568-ci ildə Abdulla xan Şəhr-i Səbz və Qərşi vilayətlərini Türküstan özbəklərindən aldı və bu yerlərin idarəsini əmisi oğlu Özbək sultana verdi. Özbək sultanın ilk hərəkəti çox sayda əsgərlə Xorasan bölgəsinə girərək ertəsi il Cam vilayətində yerləşməsi idi.²⁵² Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Bu il Özbək sultan ibn Rüstəm sultan ibn Canıbəy sultan çoxlu qoşunlarla Xorasan şəhərlərinə basqın etməyə gəlib Cam qəsəbəsində dayandı. O diyarın valisi Zeynal bəy İbrahim xan oğlu Zülqədər cövşəngəyən bahadırlardan [ibarət] bir dəstəni onlarla savaşağa göndərdi. Qazilər imkan qədərincə döyüşdülər. Amma Zeynal bəyin vəkili Həmzə bəy Səncəroğlu qətlə yetirildi. Özbəklər bol mallarla vətənlərinə qayıtdılar. Zeynal bəy Xorasan hakimlərinin yanına yaxşı nitq qabiliyyəti olan adamlar göndərərək yardım istədi. O vaxt Əmir Hüseyn və Hacı sultan Kutval təxminən min doqquz yüz nəfərlik yaxşı silahlanmış süvari dəstəsi ilə köməyə gəldilər. Zeynal bəy onların gəlişindən sonra arxayınlaşıb özbək sultanlarının ardınca sürətli yürüş etdi. Hərçənd Əmir Hüseyn və Hacı sultan Kutval dedilər:*

- Dövlətin faydası ondadır ki, bu yerdə qalıb öz diyarımızı mü-

²⁵⁰ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, London: Curzon, 1997, p. 20.

²⁵¹ Kütükoğlu B. Təhmasib I, s. 639.

²⁵² Бухари Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-нама-йи шахи, част 2, с. 61; Çinar G.K. Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 120.

hafizə edək. [Lakin] Zeynal bəy lovğalıq və qürur ucbatından dedi:

*- Sizin ürəyinizi tamam qorxu bürümüşdür. Mən bəndə onları qolu bağlı gətirib gələcəyəm. Xatun körpüsündə alçaq özbəklərə çatdılar. Özbək sultan yeddi min cavanla pusquda durub məhdud bir dəstəni [Zeynal bəyin] qarşısına göndərdi. Qazilər onlara həmlə etdilər. Özbəklər yalandan qaçış yolunu tutdular. Özbək sultan qəflətən pusqu yerindən çıxıb qaziləri dövrəyə aldı. Döyüş və vuruşdan sonra yaramaz özbəklər ali mənşəli əmirlərə qalib gəldilər. Zeynal bəy və Əmir Hüseyn cəsarətli igidlərdən min nəfərlə birlikdə ölüm şərbətini içdilər... Hacı Kutval özünü coşqun dənizin təlatümündən nicat sahilinə çatdırdı. Özbək sultan öldürülənlərin başlarını bədəndən ayırıb Əndixud və Şibirğan tərəfə yollandı”.*²⁵³ Ancaq özbəklərin Cam üzərində hökmranlığı yalnız bir il davam etdi. Özbək sultanla döyüşdə iştirak edən Hacı sultan, əvvəlki ilin intiqamını alması üçün 1570-ci ildə özbəklərə qarşı mübarizəyə başladı. O, Özbək sultanı öldürərək Cam vilayətini azad etdi. Hacı sultan qazandığı bu zəfəri 18 may 1571-ci il tarixində Səfəvi şahına çatdırdı. Şah I Təhmasib də əldə etdiyi uğurları nəzərə alaraq Cam şəhərinin idarəsini ona həvalə etdi.²⁵⁴

Səfəvi imperiyası ilə Özbək xanlıqları arasındakı bu hərbi toqquşmalar nəticələrinə görə böyük əks-səda doğurmasa da, iki dövlət arasındakı ixtilafın və düşmənçiliyin başa çatmadığını göstərmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Bu iki əzəli düşmənin qarşılıqlı hücumlarından ən çox əziyyət çəkən bölgə toqquşmaların baş verdiyi Xorasanıdır. Burada yaşayan əhali baş verən döyüşlər nəticəsində talanlara və təqiblərə məruz qaldılar. Bu dövrdə şimal-cənub və şərq-qərb ticarətində mərkəzi mövqeyə sahib olan Xorasanın ən mühüm şəhəri olan Herat da əvvəlki izdihamını tamamilə itirdi və viran oldu.²⁵⁵

Eyni zamanda, Xarəzm özbəkləri Nisa, Dərun və Əbivərd böl-

²⁵³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 610-611; Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 239.

²⁵⁴ Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix. c. I, s. 566; Çinar G.K. Safevi-Özbək Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 121.

²⁵⁵ Çinar G.K. Safevi-Özbək Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 122.

gələrinə sahib olmaqdan məmnun qalmadıqları üçün başlıca diqqəti Xorasanın şimalına, yəni Serəxs çayından Astrabada qədər olan bölgəyə yönəltdilər. Bu səbəbdən onlar da müxtəlif vaxtlarda Xorasana səfərlər təşkil etmiş və qızılbaşları buradan sıxışdırıb çıxarmaq və vilayəti nəzarət altına almaq üçün səy göstərmişdilər.

Buna baxmayaraq, özbəklərin Səfəvi hüduclarına, başlıca olaraq Xorasan vilayətinə hücum və basqınlarına müəyyən müddət son qoyuldu. Doğrudur, bu hücumlar Xorasan vilayətinə çoxlu dağıntılar gətirdi, vilayət daxilində hərbi-siyasi vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb oldu. Lakin uzun müddət davam edən bu müdaxilələr dövründə özbək hakimləri bölgədə hərbi təşəbbüsü öz əllərinə ala bilmədilər. Şah I Təhmasib həyata keçirdiyi qətiyyətli tədbirlər nəticəsində dövlətin sərhədlərini uğurla mühafizə edə bildi. Özbək hakimləri o zaman Xorasan vilayətinə ayaq açdılar ki, ya Şah I Təhmasib vilayətdən uzaqda idi, ya da o, dövlətin digər sərhədlərinin mühafizəsinin təmin edilməsi ilə məşğul idi. Özbək qoşunlarına qarşı apardığı döyüşlərin demək olar ki, hamısını Səfəvi şahı qələbə ilə başa vurdu. Bununla o, özünü həm bir sərkərdə kimi təsdiqlədi, həm də rəhbərlik etdiyi dövlətin qüdrətini ortaya qoydu. Məhz Səfəvi dövlətinin gücü və qüdrəti özbək hakimlərini də Səfəvi dövlətinə qarşı daha təmkinli siyasət yeritməyə sövq etdi.²⁵⁶

Həsən bəy Rumlunun verdiyi məlumata görə, Səfəvi dövləti ilə Xarəzm xanları arasında münasibətlər Hacım xanın dövründə daha da möhkəmləndi, elçilərin get-gəli ardıcıl xarakter aldı. 1575-ci ildə “... *Xarəzm valisi Hacım xan öz oğlu Məhəmmədqulu sultanı ali taxtın ətəyinə göndərdi. Ali dərəcəli şahzadələr, əmirilər və dövlət ərkanı [onu] qarşılamağa tələsib izzət və ehtiramla onu fələyin qullamlıq etdiyi dərgaha gətirdilər. Dinin pənahı olan şah ona qızilla tikilmiş xələtlər, zərbafta paltarlar, tac, qızilla işlənmiş qılinc kəməri, at, qatır, dinar və dirhəm hədiyyə etdi*”.²⁵⁷

1576-cı ilin avqustunda Şah II İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı qonşu dövlətlərin, eləcə də Avropa ölkələrinin elçiləri Səfəvi sarayına gələrək şahı təbrik etdilər. Şübhəsiz ki, gələn elçilər

²⁵⁶ Süleymanov M.S. Səfəvilər. IV cild. Şah Təhmasib, s. 240.

²⁵⁷ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix, s. 622.

arasında Özbək xanlarının elçiləri də vardı. Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *“Xarəzm valisi Hacım xan Özbəyin oğlu Məhəmmədqulu sultanı, Dinməhəmməd oğlu Əbülxanın elçilərini... bargaha gətirdilər. Onlar itaət şərtlərini yerinə yetirdilər və bəzənmiş bir behişt gördülər ki, orada qızıl və gümüş tabaqlar düzülmüş, ipək xalılar sərilmişdi. Aləmin pənahı olan şah məhəbbətli kəlmələrin və dostcasına sözlərin sığılı ilə onların könül güzgülündən qəm pasını təmizlədi və yemək məclisinin bitməsindən sonra izzət və ehtiramla öz mənzilinə qayıtdı”*.²⁵⁸

Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə Özbək xanlıqları arasında qarşılıqlı əlaqələrdə müəyyən yaxınlaşma, elçi mübadiləsinin davam etməsi heç də Şeybani xanlarının Xorasana iddialardan əl çəkməsi demək deyildi. Şah I Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi taxt-tacı uğrunda başlanan mübarizədə mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi özbəkləri Xorasana ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başlamağa sövq etdi. 1577-ci ilin yayında özbəklərin Xorasana növbəti hücumu ilə bağlı Həsən bəy Rumlu yazır: *“O zaman dövlətin xəbərçiləri ərz etdilər ki, Əbülxan zəlalət yolunun azğınları və cəhalət çölünün sərgərdanları olan qardaşları ilə birlikdə ayağını həddən kənara qoyub Nişapurun nahiyyələrinə qədər basqın etmişdir və ... bədbəxtlər dəstəsinin tamahkarlıq qüvvəsi hərəkətə gəlmiş, istilaçılıq bayrağını yüksəltdi. Sevindik bəy Əfşarın oğlu Hüseyn bəy əcəl [kimi] qüvvətli olan çoxsaylı qazilərdən təxminən əlli nəfərlə birlikdə onun ardınca sürətlə yürüş etdi... onlar həmin yaramaz və bədbəxt mərdimazarlara çatdılar. Qılınclarının dili fəth və zəfər ayələrini təfsir edən və fitnə nişanlı nizələrinin parıltısı dini və dövləti qoruyan müzəffər qazilər düşmənlərin üzərinə tökülüb, Rəbbin hüsn-rəğbətinin köməyi ilə o hünərsiz qövmdən təqribən yüz nəfəri yaraladılar və öldürdülər, onların başlarını isə aləmin pənahı olan dərgaha göndərdilər”*.²⁵⁹

1577-ci ilin noyabrında Şah II İsmayılın öldürülməsi və qardaşı Məhəmməd Xudabəndənin 17 fevral 1578-ci ildə taxta çıxmasından istifadə edən özbəklərin Xorasan üzərinə yeni yürüşü başladı. İsgən-

²⁵⁸ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvərix, s. 638.

²⁵⁹ Yenə orada, s. 645.

dər bəy Münşi yazır: *“İsmayıl Mirzə zamanında şahzadələrin qətlinin baş verməsi və səltənət xanədanının təməlinin laxlaması və sarsılması barədə səs-soraq ətraflara və kənarlara çatmış, uzaqlara və yaxınlara belə məlum olmuşdu ki, əbədiyyət sahibi olan behişt məskənli xaqan Şah İsmayıl Bahadır xanın - Allah onu cənnət bağlarının sakini etsin - yüksək məqamlı övladları sırasında İsmayıl Mirzə və oğlundan savayı heç kimsə qalmayıbdır. Ona görə də İsmayıl Mirzənin ölüm hadisəsindən sonra bu sülalənin səltənətinin əsasının xaraba qaldığını və qızılbaşların vəziyyətinin pozulduğunu zənn edən düşmənlər ayaqlarını əndazədən kənara çıxarıb, təcavüzkarlığa başladılar. O cümlədən, Əbülməhəmməd xanın ölümündən sonra Ürgəncin digər sultanlarından öz şücaətinin və cəsurluğunun çoxluğuna görə üstün olan Dinməhəmməd xanın oğlu Cəlal xan imansız özbəklərdən ibarət altı-yeddi min nəfərə yaxın bir dəstə ilə yağmalamaq və dağıntı törətmək məqsədi güdürək, Nisa, Əbivərd və o hüduddan Xorasana soxulub, müqəddəs Məşhədin yaxınlığına gəldi. Böyük əmirlərdən heç biri ayrı-ayrılıqda ona müqavimət göstərmək qüvvəsində olmadıqlarından onların hərəsi öz qalasına sığınıb gözləyirdilər ki, bəylərbəyilərdən hansısa biri [Cəlal xanla] döyüşməyə təşəbbüs göstərsə, onlar da onun başına toplaşıb, düşmənin dəf edilməsi işi ilə məşğul olsunlar”*.²⁶⁰

Cəlal xan o ətrafda çoxlu talanlar və qarətlər törədib, Cam vilayətinə getdi və o vilayətdə də mal-qara və davarlar ələ keçirib, Serəxs yolundan geri qayıtmaq və Xorasanda toplayıb götürdüyü saysız qənimətləri öz ölkəsinə çatdırmaq istədi. Məşhəd bəylərbəyi Mürtezəqulu xan Pornak ətrafa adam göndərüb, yerli hakimlərdən kömək istədi. Lakin o, Cəlal xanın vilayəti işğal etməyə çalışmadığını, soyğunçuluq və qarətlə kifayətləndiyini və geri qayıtmaq istədiyini eşitdikdə, köməyin gəlib çatmasını və qoşunun toplanmasını gözləmədən, öz mülahizələrindən və qorçılərdən ibarət məhdud bir qüvvə ilə onu təqib etmək üçün Cam vilayətinə gəldi. Ətrafdakı əmirlərin qoşulması ilə 3 minlik qüvvə topladı. Mürtezəqulu xanın və qızılbaş qoşununun gəlişindən Cam Aşqabadında xəbər tutan Cəlal xan öz ölkəsinə qayıtmaqdan imtina etdi. Təcrübəli özbək atalıq-

²⁶⁰ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 458.

larından və ağsaqqallarından bəziləri məsləhət bildilər ki, əgər yağmalamaq məqsədi ilə gəlmişiksə, döyüşdən vaz keçib, qarət etdiyimiz malları etibarlı bir yerə çatdırmalıyıq.²⁶¹

Lakin Cəlal xan dikbaşlıq edərək qızılbaş qoşununa saymaz-yana münasibət bəsləyib, orada qalaraq döyüşə hazırlaşdı. 1578-ci il iyunun 3-də Cam vilayətinin Bəndi-Fəriman adlı yerində tərəflər arasında baş verən döyüşdə Mürtəzaqulu xan mərkəzdə, Vəli xan sağ cinahda, Budaq xan Çegeni sol cinahda yer aldı. Döyüşdə hər iki tərəf şücaət və mərdanəlik nümayiş etdirdi. Cəlal xan qızılbaşların apardığı savaşı bu cür şiddətli olmasını və onların döyüş meydanında bu qədər möhkəm durmasını təsəvvür etməmişdi. O, qızılbaşların azsaylı qoşunun göstərdiyi cürətə və cəsarətə təəccüblənərək, onlarla savaşa girməsinə peşman oldu. Axşama yaxın vuruşmaqdan yorulmuş hər iki qoşun döyüşü dayandıraraq öz düşərgələrinə çəkildilər.²⁶²

Qızılbaşlar özbək ordusunun zərbələrindən və igidcəsinə həmlələrindən elə xoflanmışdılar ki, onlara müqavimət göstərməyin çətin olacağını düşünürdülər. Lakin Mürtəzaqulu xan çox mərdanəliklə özbək qoşununun məğlub edilməsinə səy göstərdi. Səhəri gün Mürtəzaqulu xan qızılbaş qazilərini savaşımağa həvəsləndirərək, döyüş meydanına yollandı. O tərəfdən Cəlal xan da öz səflərini düzəltdi. Hər iki tərəfdən baş verən ardıcıl həmlələrdən sonra Cəlal xan özü şəxsən döyüşə qatıldı. Döyüşün qızgın çağında Ümmət xan Ustaclı Cəlal xanı tanımadan nizə zərbəsi ilə yerə sərdi və atdan enib onun başını kəsmək istədi. Bu əsnada Cəlal xanla at üstündə durmuş özbəklərdən biri qışqırdı: *“Onu öldürməkdən əl çəkin! O Cəlal xandır”*. Qızılbaşlar Cəlal xanın adını eşidəndə türkmənlərdən və çəkənilərdən bir neçə nəfər onun üzərinə hücum çəkib, onu Ümmət bəyin və ustaclu camaatının əlindən alaraq, darta-darta Mürtəzaqulu xanın qarşısına apardılar. Mürtəzaqulu xan onun qətlə yetirilməsini məs-

²⁶¹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 458-459; Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix. c. II, s. 673; Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 126; Çinar G.K. Safevî-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 148.

²⁶² Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 459; Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix. c. II, s. 674-676.

löhət bildi. Onun başını bədənindən ayırdılar. Özbəklər Cəlal xanın əsir düşməsindən xəbərdar olduqda döyüş mövqeyindən qaçdılar. Qızılbaşlar Nurməhəmməd xan tərəfindən mühafizə olunan bol qəniməti ələ keçirərək Xorasanın əhalisinə payladılar. Mürtəzaqulu xan Cəlal xanın başını ələ keçirilmiş yaraqlarla birlikdə şahə göndərdi, mükafatlara və ənamlara layiq görüldü.²⁶³ Mürtəzaqulu xan bu şanlı qələbədən sonra Xorasanda öz mövqeyini xeyli möhkəmləndirdi. Bu, öz növbəsində Mürtəzaqulu xanın yardım çağırışlarına məhəl qoymayan Xorasan bəylərbəyi Əliqulu xan Şamlı ilə münasibətlərin kəskinləşməsinə yol açdı.²⁶⁴

1583-cü ildə Şeybani dövlətində hakimiyyəti ələ alan II Abdulla xan Xorasan uğrunda mübarizəyə başladı. Səfəvi şahı bu mübarizədə özbəklər arasındakı rəqabətdən istifadə edərək Xarəzmlə Xivə xanlarını müdafiə edərək onları öz tərəfinə cəkməyə çalışdı.²⁶⁵

Məhz bu dövrdə Mürtəzaqulu xan Pornakla Əliqulu xan Şamlı arasında Xorasanda möhkəmlənmək uğrunda mübarizə Şah Məhəmməd Xudabəndənin müdaxiləsi nəticəsində demək olar ki, aradan qaldırıldı. Əldə olunmuş razılığa görə Səfəvi şahı “Əliqulu xanın xahişinə əsasən və Mürşidqulu xanla Xorasan əmirlərinin könlünü almaq məqsədi ilə Mürtəzaqulu xan ... Məşhədin hökumətindən uzaqlaşdırılmış və o vilayətin hakimliyi Abdulla xanın nəvəsi, cənnətməkan şahın bacısı oğlu... Salman xana həvalə edilmişdi”.²⁶⁶ Mürşidqulu xan Ustacılı onun təcrübəsizliyindən yararlanaraq Məşhəddə möhkəmlənməyə çalışdı. O, İmam Rza türbəsinə ziyarət etmək adı altında Məşhədə səfər etdi, şəhərin böyük seydiləri və əyanları ilə görüşdü, özünə tərəfdarlar toplamağa başladı. İlk növbədə o, ustacılı əmirlərini öz tərəfinə cəlb etdi, sonra isə Məşhəd hakimini inandırma bildi ki, o, təhlükəsiz şəkildə Xorasanın Xəvaf və ya Baxərz şəhərlərində yaşaya bilər. Salman xanın itaət göstərməkdən savayı çarəsi

²⁶³ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 459-460; Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix. c. II, s. 676; Çinar G.K. Safevi-Özbək Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), s. 149-150.

²⁶⁴ Туманович Н. Н. Гепат в XVI-XVIII веках, с. 126.

²⁶⁵ Gündoğdu A. Türküstanda Osmanlı-İran rekabeti, s. 162.

²⁶⁶ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi, s. 572.

yox idi. O, həmin vilayətə getməyə razı oldu. Beləliklə, Mürşidqulu xan əvvəllər Mürtəzaqulu xanın nəzarəti altında olan əraziləri öz təsiri altına ala bildi.²⁶⁷ Onun mövqeyi getdikcə gücləndiyinə görə şamlı tayfası ona həsəd aparmağa başladı. Bu istər-istəməz Əliqulu xanla Mürşidqulu xan arasındakı münasibətləri pozdu və qarşılıqlı inamsızlığı daha da dərinləşdirdi.²⁶⁸ Xorasanda Qızılbaş əmirləri arasındakı rəqabət silahlı mübarizəyə yol açdı. İsgəndər Münşi yazır ki, Herat hakimi Əliqulu xan Şamlı ilə Məşhəd hakimi Mürşidqulu xan arasında baş verən döyüşdə Herat qoşunu məğlub olduğuna görə Əliqulu xan pərişan halda Herata gəldi. O, mərkəzdən özünə yardım gəlməsini təsəvvür etmədiyinə görə çıxılmaz vəziyyətə düşərək, yardım almaq məqsədilə Buxaraya Abdulla xan Özbəyin yanına öz adamlarını göndərərək onunla dostluq münasibəti qurdu və ondan kömək istədi.²⁶⁹ “Abdulla xan da bu hadisəni böyük bir uğur saydı və onun tərəfindən də zahiri lütfkarlıqlar meydana gəldi... Amma bu dostluqdan Abdulla xanın tamahkarlıq qüvvəti hərəkətə gəldi və arzusu ilə gecələrini gündüz etdiyi Herat mülkünü işğal etmək həvəsi onun xatirində daha da çoxaldı. O, Xorasan tərəfə hərəkət etməyə qərar verdi və Xorasan yürüşünə hazırlıqlar görməyə başladı. Nəhayət, 1587-ci ilin yazında o, qeyri-məhdud özbək ordusu ilə Xorasana gəldi. O, əvvəlcə Əliqulu xanın yanına adam göndərərək, bunları bildirdi: *“Sən bundan əvvəl, ərizə göndərərək, mənimlə ülfət və aşnalıq etdiyini bildirmişdin və dostcasına təvazökarlıqlar və itaətkarlığına iltifatlar etmişdin. İndi biz Xorasan mülkünü ələ keçirmək üçün səylərimizi sərf edirik və ali məiyyətimiz o tərəfə irəliləməkdədir. Əgər sən öz sözüünə sadıq olub, tərəddüd etmədən ali məiyyətdə qoşularaq, təzim etmək səadətinə nail olsan və o mülkdə mənim adıma xütbə və sikkə zinət-ləndirsən, onda bizim tərəfimizdən hüsn-rəğbət və lütfkarlıq hədəfinə çevriləcəksən və o vilayətin hakimliyi əvvəlki qaydada sənə tapşirilacaqdır. Əgər sən o vilayəti bizim ali divanımızın*

²⁶⁷ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 573-574.

²⁶⁸ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 132.

²⁶⁹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 686; Qəribova A.Ə. Səfəvilərin Herat uğrunda mübarizəsi. // ELMİ İŞ (Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal), 2019, №5 (6), s. 79.

öhdəsinə versən, o zaman Mavəraünnəhrin, Türküstanın və Bədaxşanın məmləkətlərindən hansı birini istəyərsənsə, sənin ixtiyarına veriləcəkdir. Yox, əgər sən öz sözünə sadıq olmasan və bizə mülazimlik etmək sənin xoşuna gəlməsə, onda bunu bil ki, biz o səmtə hərəkətə başladığımızı görə məqsədə yetmədən geri qayıtmağımız səltənət namusumuza müvafiq deyildir və Herat şəhərini tərk edib, Qızılbaş tərəfə get!"²⁷⁰

Əliqulu xan bu halın baş verməsindən narahat olub, zərurət və çıxılmazlıq üzündən Abdulla xanla yaratdığı dostluq münasibətindən peşman oldu. O, Abdulla xanın tələbləri ilə razılaşmayaraq müdafiə olunmağa qərar verdi. 1587-ci ilin iyun ayında Abdulla xan Əliqulu xanın itaət etməkdən boyun qaçırdığını görərək sürətlə Herata yaxınlaşdı və şəhəri mühasirəyə aldı. Tərəflər arasında hər gün döyüşlər baş verdi.²⁷¹

Mürşidqulu xan Şeybani ordusunun hücumundan xəbər tutduqda Şah Məhəmməd Xudabəndədən kömək istədi, lakin sarayda taxt-tacın varisi və baş komandan Həməzə Mirzənin öldürülməsi ilə bağlı xaos yaşandığı üçün müsbət cavab almadı. Yerli Xorasan əmirləri Mürşidqulu xana bütün qüvvələrlə dəstək verəcəklərini bildirsə də, Abdulla xanın 100 minlik ordusunu dəf etmək üçün yetərli olmayacağını başa düşdü. O, qardaşı İbrahim xanı Məşhəd hakimi təyin etdi, Əsfərayin hakimi Əbu Müslüm xan Çavuşlunu, Cam hakimi Məhəmməd xan Ayğut sultan oğlu Çavuşlunu və Xəbuşan hakimi Budaq xan Çegenini onun yanında qoydu və özü, guya, özbək ordusunu dəf etmək üçün Herata getdiyi barədə şayiə yayaraq, əslində isə İraqa tərəf hərəkət etmək məqsədi ilə Məşhəddən çıxdı. Mürşidqulu xan Təbəş və Yəzd yolu ilə hərəkət edərək Qəzvinə çatdı və Səfəvi şahzadəsi qısa müddətə I Abbas adı ilə taxta oturdu.²⁷²

²⁷⁰ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 686-687.

²⁷¹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 687; Систани Малик-шах-Хусайн. Хроника воскрешения царей. Перевод с персидского, предисловие, комментарий и указатели Л.П.Смирновой. М.: Восточного литература РАН, 2000, с. 180.

²⁷² Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i aləmə-yi Abbasi, s. 688, 700; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 133.

Heratın mühasirəsinə Abdulla xanın oğlu Əbdülmömin xan rəhbərlik edirdi. Şəhərin mühasirəsi təxminən on ay davam etdi. Şəhərdə aclıq və xəstəliklərdən 4 min nəfər həlak oldu. Eyni zamanda, şəhərin müdafiəçiləri böyük işlər gördülər. Onlar partlayıcı qurğular hazırladılar, mühafizəçilərin səhlənkarlığı nəticəsində düşmənin şəhərə girməsinə yol verməmək üçün qapıları daim nəzarət altında saxladılar.²⁷³ Özbəklərin Herata hücumları daha da gücləndiyinə görə Əliqulu xan şamlı tayfası əyanlarından Pırbudaq sultanı özünə yaxın adam olan müstovfi Əbu Talib bəy Ordubadi və daha bir neçə nəfərlə birlikdə II Abdulla xanla sülh bağlamaqdan ötrü qaladan əsiyə çıxardı, qızılbaşlara Heratdan çıxmaları üçün yol verməsini və əhl-əyalları ilə çıxıb getmələrini xahiş etdi. Herata hücumun ilk vaxtlarında bunu istəyən II Abdulla xan Molla Mirin və Əbülhəsən Guryaninin təsiri ilə bu təkliflə razılaşmadı. Hər zaman elçilərin öldürülməsi yolverilməz sayılsa da, II Abdulla xan qaladan yanına göndərilən adamları topun ağzına qoyub, qalaya tərəf atdı və belə hərəkətlə öz namusunu yandırmış oldu.²⁷⁴

Lakin Herat özbək ordusunun hərbi şücaəti nəticəsində yox, xəyanət nəticəsində ələ keçirildi. Belə ki, 17 fevral 1588-ci ildə səhər çağı şəhər divarlarından kimsə qışqırdı, Xuş qapısı ilə Çağan körpüsü arasındakı kiçik qüllələr qorunmur. Daim döyüş hazırlığını qoruyub saxlamış üç minə yaxın özbək döyüşçüləri dərhal iplərin köməyi ilə Mirzə Can sultanın qoruduğu qülləyə qalxdılar. Hər şey ələ sürətlə və gözlənilmədən baş verdi ki, Əliqulu xan və şəhərin müdafiəçiləri yuxudan sıçrayaraq, İxtiyarəddin qalasına yaxınlaşmağa macal tapdılar. Şəhərdə kütləvi talanlar və qətlər başladı. İki gün sonra Əliqulu xan yaxınlarının həyatını qorumaq üçün Əbdülmömin xanın vədinə əməl edərək, qaladan çıxdı. Amma onların hamısı Əbdülmöminin iqamətgahına çatmamış öldürüldülər.²⁷⁵

²⁷³ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 133.

²⁷⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 731.

²⁷⁵ Бак: Münşi İsgəndər бəй. Дүняны бəзəйən Аббасын тарихи. I Kitab, s. 730-733; Битлиси Ş. Şərefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 244-245; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме, ч. 2, с. 257-258; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 133.

Şah I Abbas özbəklərin Heratı mühasirəyə aldığını xəbər alaraq yerli hakim Əliqulu xan Şamlının özbəklərin hücumu qarşısında uzun müddət dayana bilməyəcəyini düşünərək narahat olmağa başladı. Buna görə, naibüs-səltənə Mürşidqulu xan Ustaclıya yürüşə başlamağı söyləsə də, o, şahın mövqeyinin getdikcə güclənməsindən və Əliqulu xanı naibüs-səltənə təyin edəcəyindən qorxduğu üçün bilərəkdən yürüşə başlamağı ləngitdi. Şah I Abbasın yardıma gedə bilməməsinin səbəbi bu dövrdə gerçək hakimiyyətin Mürşidqulu xanın nəzarətində olması və ona sadıq qüvvətli ordunun olmamasıdır.²⁷⁶ Beləliklə, Əliqulu xanın Heratdan göndərdiyi yardım tələbləri yerinə yetirilmədiyi üçün vəziyyət xeyli ağırlaşdı. On aylıq mühasirədən sonra yardımdan ümidini kəsən Herat əhalisi xəstəlik, aclıq və susuzluğa baxmayaraq, xəyanət nəticəsində özbəklərə təslim oldu.²⁷⁷

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Əbdülmömin xanın rəhbərliyi altında özbəklər Heratı aldıqdan sonra Əliqulu xanı və şamlı əsgərlərini öldürüb şəhəri talan etmiş, qadınları və uşaqları əsir aparmışdılar.²⁷⁸ Oruc bəy Bayat Heratın müdafiəsi zamanı 6 min Səfəvi əsgərinin canlarını sevə-sevə fəda etdiyini yazır.²⁷⁹ İsgəndər bəy Münşi yazır: “... özbəklər Şamlı tayfasının qız-qadınını əsir götürüb Məvəraünnəhrə göndərdilər. Onlar xəzinələri ələ keçirməkdən ötrü əzəmətli Şamlı xatunlarına işgəncə verib, bu işdən bir dəqiqə də olsun əl çəkmədilər. Xeyli işgəncədən və çoxlu mal əldə etdikdən sonra onları lüt-üryan etdilər. Bu bələdən çox az adam nicat tapa bildi”.²⁸⁰ Şərəf xan Bidlisi Heratda özbəklərin həyata keçirdiyi qətləmlə bağlı yazır: “Özbəklər türklərdən, taciklərdən, kölələrdən, xaricilərdən, yerlilərdən, gənclərdən və yaşlılardan heç kimi sağ bu-

²⁷⁶ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 178-179; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 195.

²⁷⁷ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 133.

²⁷⁸ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, 733.

²⁷⁹ Книга Орудж-бекф Байата Дон-Жуана Персидского, с. 133; Aydoğmuşoğlu C. Göstərilən əsəri, s. 164.

²⁸⁰ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 733; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 178.

raxmadılar”.²⁸¹ Bu qətlıamdan dörd gün sonra şəhərə daxil olan Özbək hökmdarı Abdulla xan əsgərlərin qətlıam və talandan əl çəkməsini tələb edərək şəhər əhalisindən və qızılbaşlardan heç kimə zərər verilməməsini əmr etmiş, Heratın idarəsini Mir Qulbaba Kökəltəşə tapşırıraq Məşhədə doğru hərəkət etdi.²⁸² İsgəndər bəy Münşi II Abdulla xanın Məşhədə hücumu ilə bağlı yazır: *“Heratın fəthindən sonra Abdulla xan atının yürüş cilovunu müqəddəs Məşhədə tərəf yönəltdi. Mürşidqulu xanın qardaşı olan Məşhəd hakimi İbrahim xan hüsni-tədbirlə özbəklərin şərini bu il o şərif məscidin sakinlərindən uzaqlaşdırmaq məqsədilə xanın vəkillərinin üzünə ülfət və tanışlıq qapılarını açdı, xana töhfə və hədiyyələr yollayaraq belə ərz etdi: “Özbək ləşkəri uzun müddətdir ki, vətənlərindən uzaq düşmüş və Herat qalasının fəthində çox əziyyət çəkmişdir. Onlar əgər müqəddəs Məşhədin mühasirəsinə başlayarlarsa, bilsinlər ki, bu vilayət adamlarının qaladarlıq istedadları böyükdür... Bizim padşahımız artıq irsi səltənət və şahlıq taxtındadır və o, bütün qızılbaş qoşunları ilə paytaxtdan çıxıb Xorasana gəlməkdədir... Məsləhət belədir ki, onlar bu il buradan çıxıb öz səltənət paytaxtlarına getsinlər və bizə möhlət versinlər və gələn il əgər bizim padşahımız Xorasanda olarsa, onlar öz dövlətlərinin məsləhətinə uyğun hərəkət etsinlər. Buna görə də ali qoşununuzun buraya yürüşə ehtiyacı yoxdur. Qoy özbək əmirlərindən kimi istəsələr göndərsinlər və biz məmləkəti onlara verib öz yolumuzla gedək”*.²⁸³ Bu sözlər II Abdulla xanın beyninə batdı. Çünki hümayun ordunun buraya yürüş xəbəri də gəlib ona çatmışdı. O, məsləhətləşmələrdən sonra qayıtmağı məsləhət bilərək, Məşhədin mühasirəsindən əl çəkdi, göndərilən peşkəşlərlə kifayətlənib qayıdış təbilibi çaldı, Serəxsə yollandı.²⁸⁴

²⁸¹ Бидлиси Шараф хан. Шараф-наме, т. 2, с. 260.

²⁸² Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 246; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме, ч. 2, с. 259; Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 734.

²⁸³ İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 734-735.

²⁸⁴ İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 735; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 134.

Görünür, Moğol hökmdarı Əkbər şahın xanlığın ərazisinə yürüşü ilə bağlı şayiənin yayılması, Şah I Abbasın Xorasana doğru yürüşə başladığını xəbər alan II Abdulla xan Məşhədin mühasirəsindən əl çəkərək Serəxsə hücum etmiş, lakin onu ala biləcəyinə əmin olmadığı üçün Buxaraya geri çəkildi.²⁸⁵

Həqiqətən də, II Abdulla xanın Heratı ələ keçirərək Məşhədə doğru yürüş etdiyini xəbər alan gənc Səfəvi hökmdarı ona mane olmaq üçün 1588-ci ilin aprelin 9-da Xorasana doğru yürüşə başladı. Bununla da Şah I Abbas dövründə səfəvilərlə özbəklər arasında mübarizə başladı.²⁸⁶ Mazandaran hakiminin üsyanı ilə bağlı bir müddət Tehrandə dayanan Şah I Abbas Firuzkuh yolu ilə Damğana gəldi.²⁸⁷ Səfəvi hökmdarı Damğanda olan zaman osmanlılarla sülh şərtlərinə razılıq verdi. Çünki o, iki cəbhədə müharibə aparmağın çətin olacağını bilirdi. Lakin Mürşidqulu xan sülhə tərəfdar olmasına baxmayaraq, Osmanlı elçisi Çaşnigirbaşı Vəli ağanı Qəzvində bir müddət saxladığı üçün sülh bağlamaq mümkün olmadı. Mürşidqulu xanın bu hərəkəti Səfəvi dövlətinin daha çox ərazi itirməsinə səbəb oldu. Buna görə də, Şah I Abbas Damğandan Məşhədə doğru irəliləyərkən 1588-ci il avqustun 3-də Bistam adlı yerdə vəkili Mürşidqulu xanı öldürdü.²⁸⁸

Şah I Abbas Məşhədə çatan zaman II Abdulla xan şəhərin mühasirəsindən əl çəkərək bölgəni tərk etmişdi. Səfəvi hökmdarı İmam Rza türbəsini ziyarət etdikdən sonra Heratda özbəklərin vəziyyətini öyrənmək üçün noyabr ayına kimi Məşhəddə qaldı. O, Ümmət xan Ustaclını Məşhəd hakimi təyin edərək Herata doğru hərəkət etdi. Lakin Bənd-i Fərimana yetişən zaman Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşanın Gəncəni ələ keçirdiyini və Cığaloğlu Sinan paşanın rəhbərliyi

²⁸⁵ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 179.

²⁸⁶ Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 194.

²⁸⁷ Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasebetləri (1578-1590). Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962, s.192; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 177; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 194.

²⁸⁸ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 179-180; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 195-196.

altında Osmanlı ordusunun Həmədan və Nihavəndə doğru irəlilədiyini xəbər aldı. Özbək ordusunun sayca çox olması, ərzaq çatışmazlığı 1589-cu ilin martında Şah I Abbasın Heratın mühasirəsini dayandıraraq Qəzvinə dönməsinə səbəb oldu.²⁸⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, 1589-cu ildə Səfəvi şahının Osmanlılarla müharibə aparması, Məşhəddəki Səfəvi əmirləri arasındakı çəkişmələr, qızılbaşların döyüşdəki uğursuzluğu özbəklərin növbəti hücumu üçün əlverişli şərait yaratdı. II Abdulla xanın oğlu Əbdülmömin xan, Dinməhəmməd sultan və Herat hakimi Mir Qulbab Kökəltəş bütün Xorasanı ələ keçirmək üçün yürüşə başladılar. Onlar öncə Nişapuru, sonra isə Məşhədi mühasirəyə aldılar.²⁹⁰ 1589-cu il aprelin 18-də Məşhədi mühasirəyə alan özbəklərə müqavimət göstərən Ümmət xan Ustaclı yaranmış vəziyyətlə bağlı Şah I Abbasa məlumat verdi. Şah I Abbas sentyabrın 2-də Qəzvindən Məşhədə doğru hərəkət etsə də, Tehrandə xəstələndiyi üçün bir müddət Reydə dayanmalı oldu. Bu müddət ərzində Ümmət xan Ustaclı Məşhədi cəsərlə müdafiə etdi. Lakin 1589-cu il sentyabrın 30-da beş aylıq mühasirə zamanı ərzağın çatışmaması, köməyin gəlməməsindən ümitsiz qalan şəhər müdafiəçiləri təslim oldular. Özbəklər şəhər qalasındakı qızılbaşları qılıncdan keçirdilər. Ümmət xan və yaxın ətrafı müqəddəs İmam Rza türbəsinə sığındı. Lakin Əbdülmömin xan və Dinməhəmməd sultan türbədəki hər kəsi – seyidləri, din xadimlərini və xalqı bayıra çıxardaraq qılıncdan keçirdi. Mənbələr 2-3 min nəfərin öldürüldüyünü qeyd edir. Hətta Əbdülmömin xanın əsgərləri uşaqları öldürməkdən belə çəkinmədilər. Türbədəki qiymətli əşyalar tamamilə qarət olundu. Özbəklər Məşhədi üç gün ərzində qarət etdilər. Qızılbaşların arvad-uşaqları Mavəraünnəhrə əsir aparıldı. Əbdülmömin xan Məşhədi qarət etdikdən sonra Serəxs üzərinə yürüş etdi. Lakin şəhərin ciddi müqavimət göstərdiyini görərək Bəlxə doğru

²⁸⁹ Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1450-1590). Ankara: 1992, s. 376.

²⁹⁰ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 181; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 196.

hərəkət etdi.²⁹¹

1590-cı ilin payızında Şeybani hökmdarı II Abdulla xan Semnanı, Səbzvarı, Əsfərayini, Tunu, Cunabadi, Kayın və Təbəsi ələ keçirdi. Şah I Abbas Özbək xanının bu hərəkətləri barədə Osmanlı sultanına məlumat verərək narahat olduğunu bildirdi. Bistamı və Damğanı ələ keçirən II Abdulla xanın elçisi Hafiz Xətai 1591-ci ilin yazında İstanbula gələn zaman vəzir Fərhad paşa Səfəvi dövləti ilə artıq sülh bağlandığını xatırladaraq Səfəvi torpaqlarına hücum edilməməsini bildirdi və bununla bağlı II Abdulla xana məktub göndərirdi.²⁹² Özbəklərin Səfəvilərin şərq torpaqlarını ələ keçirərək Osmanlılar üçün təhlükəli qonşuya çevriləcəyi düşünüldüyü üçün Osmanlı dövləti Səfəvilərlə savaşımaqdan imtina etmiş, hətta özbəklərə qarşı mübarizədə yardım istəyən Səfəvi elçisinə hüsn-rəğbət göstərilməmişdi.²⁹³

1590-cı ilin martında Şah I Abbas Osmanlı dövləti ilə İstanbul müqaviləsini bağlayaraq ordusunu gücləndirmək, üsyan qaldıraraq müxalifətə keçmiş əmirləri sakitləşdirmək, Heratı və Məşhədi ələ keçirmiş Şeybanilərə qarşı yürüşə hazırlaşmaq imkanı əldə etdi.²⁹⁴

Bu dövrdə Özbək xanları arasında birlik yox idi. Xarəzm və Buxaradakı Özbək xanları Şeybani nəslindən olmalarına baxmayaraq, iki xanədan arasında rəqabət və mübarizə daim davam edirdi.²⁹⁵ Buxara özbəkləri Şeybani xan sülaləsinin qanuni varisi olduqlarını bəyan etdikləri üçün Xarəzm özbəkləri bunu qəbul etmirdilər. Buna

²⁹¹ Бидлиси Шараф хан. Шараф-наме, т. 2, с. 260; İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 778-780; Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 134-135; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 181-182; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 196.

²⁹² Kılıç R. Osmanlı padşahı III. Murat ve Özbek hükümdarı II. Abdullah Han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması, //Bilig, Yaz. 1999, sayı 10, s. 56.

²⁹³ Kılıç R. XVI. ve XVII Yüzyıllarda Osmanlı-İran antlaşmaları. Tez Yayınları, İstanbul: 2001, s. 133; Yenə onun: Osmanlı padşahı III. Murat ve Özbek hükümdarı II. Abdullah han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması, s. 55.

²⁹⁴ Yenə orada.

²⁹⁵ Gündoğdu A. Türküstanda Osmanlı-İran rekabeti, s. 584.

görə də, Özbək xanları arasında səltənət uğrunda mübarizə davam etməkdə idi. Osmanlı dövləti Özbək xanlıqları arasındakı mübarizəni dayandırmağa və onları birliyə çağırırsa da, mahir dövlət adamı olan Şah I Abbas xanlıqlar arasındakı mübarizəni qızıqdıraraq Buxaraya qarşı Xarəzm və Xivə xanlarını müdafiə edirdi. Bu siyasət Xarəzm xanlarını təmin edirdi. Çünki Buxara xanlarının hücumları artdığı bir dövrdə Səfəvilər təbii müttəfiq olurdular. II Abdulla xan Xorasanda tamamilə möhkəmlənərdisə Xarəzm və Ürgənci ala bilərdi. Buna görə də, Xarəzm xanı Şah I Abbas kimi bir müttəfiqə böyük ehtiyac duyurdu.²⁹⁶

İsgəndər bəy Münşi yazır: *“Xarəzm padşahı Hacı Məhəmməd xan həmişə bu xanədanla dostluq və birlik etdiyi üçün cənnətməkan şahın hakimiyyəti zamanı oğlu Məhəmmədqulu Sultanı cahana pənah verən dərgaha girov göndərmişdi... son bu iki il ərzində Mavəraünnəhr padşahı Abdulla xan və oğlu Əbdülmömin xan Xorasan vilayətinin işğalına bel bağlayaraq oranı Məşhəd və Nişapura kimi ələ keçirdilər. Sədaqətli və qədim dostluğun təzələnməsinə səy edən Hacı Məhəmməd xan öz elçilərini dəfələrlə ali dərgaha göndərdi, elə bu tərəfdən də Məhəmmədqulu bəy Ərəbgirli onun yanına elçi sifətilə getmişdi. Bu ərafədə ondan bu məzmununda məktublar gəldi: “Siz əgər özünüzdən bir məşhur əmirini şüurları zəfər olan əsgərlərlə Xorasana göndərsəniz, mən dövlətxahınız da onlarla birlikdə gedib düşmənlərin şərinin dəf olunmasına çalışaram. Yoxsa, əgər Xorasan onların əllərinə keçərsə, onlar öz tamahlarını Xorasana bitişik olan Ürgənc və Xarəzm vilayətlərinə də salacaqlar”.*²⁹⁷

Xarəzm xanının təklifini nəzərə alan Şah I Abbas əmirlərindən Fərhad xan Qaramanlı, Toxmaq Məhəmməd xanı, Damğan hakimi Fərrux xan Pornakı, Çıraq Sultan Ustaclını və Möhürdar Əsləməs xan Zülqədəri 5 minlik qüvvə ilə sərhədləri özbəklərdən qorumaq və mümkün olarsa bəzi yerləri geri almaq məqsədi ilə 1591-ci ilin mar-

²⁹⁶ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.183-184; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 197.

²⁹⁷ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 832; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.170; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 197.

tında Xorasana göndərdi.²⁹⁸ Şah I Abbas Fərhad xana tapşırırmışdı ki, əgər II Abdulla xan və ya oğlu Əbdülmömin xanın hücumuna məruz qalarsa, özünü təhlükəyə atmayıb geri çəkilsin.²⁹⁹

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Fərhad xanın Nişapuru mühasirəyə aldığından xəbər tutan Əbdülmömin xan ordusu ilə Bəlxdən Məşhədə doğru hərəkət etdi və II Abdulla xanın Mavəraünnəhrdən yürüşə başladığı ilə bağlı şayiə yaydı. Buna görə, Fərhad xan Bistama geri çəkildi və baş verənlərlə bağlı şaha məlumat verdi. Şah I Abbas onun Qəzvinə dönməsini əmr etdi. Səfəvi şahının özbəklərin hücumunu vaxtında dəf edə bilməməsinə səbəb ölkə daxilindəki üsyanlar idi. Şah I Abbasın daxili üsyanlarla məşğul olması Əbdülmömin xanın Nişapur ətrafında olan Bayat tayfasının tanınmış adamlarını öldürərək Əsfərayin qalasını mühasirəyə almasına imkan yaratdı. Qalanın hakimi Əbumüslim xan qalada olan Ustaclı tayfasına məxsus qaziləri toplayaraq müdafiəyə başladı. Əbdülmömin xan qalanın alınmasına xüsusi önəm verirdi. O, bürcləri və möhkəm divarları olan qalanı dağıtmaq məqsədilə toplar gətirdi. Dörd ay çəkən mühasirədən sonra qala ələ keçirildi və qızılbaş əhali qılıncdan keçirildi. II Abdulla xanın ordusu 1591-ci ilin yazında Bistamı və Damğanı ələ keçirərək ölkənin içərilərinə doğru yürüşə başladı.³⁰⁰ Hətta bu zaman Osmanlı dövləti özbəklərin hücumlarının daha təhlükəli olacağını düşünərək Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamağa çalışan Özbək hökmdarı II Abdulla xana vəzir Fərhad paşa vasitəsilə məktub göndərərək, Səfəvi dövləti ilə sülh bağlandığı üçün bundan sonra Səfəvi ərazisinə yürüş etməməyi tövsiyə etdi.³⁰¹

Mövsümün münasib olmadığını, ərzaqın qıt olmasını nəzərə alan Şah I Abbas 1592-ci ilin yazında Xorasana yürüş etməyi planlaşdırırdı. O, bütün Qızılbaş tayfa əmirilərini Bistamda toplaşmalarına

²⁹⁸ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s.183-184; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 197.

²⁹⁹ Yenə orada.

³⁰⁰ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 833-835; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s.184-185; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 197.

³⁰¹ Kılıç R. Osmanlı padşahı III Murad ve Özbek padşahı Abdullah Han dönemi Osmanlı-Türküstan dayanışması, s. 55.

əmr verdi. Şah I Abbas Firuzkuh və Lar yolu ilə Bistama gəldi. Bu zaman Mərvşahcan hakimi Nurməhəmməd xanla Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xan arasında ixtilaf ortaya çıxdı. Hacı Məhəmməd xan Nisa vilayətini, Dərun ilə Bağbadı Nurməhəmməd xandan aldı.³⁰² Buna görə Nurməhəmməd xan II Abdulla xana sığındı və yardım göstərərsə Mərv verməyə hazır olduğunu bildirdi.³⁰³ Nurməhəmməd xan II Abdulla xanın Mərv alıb ona verəcəyini, onun da II Abdulla xanın adına xütbə oxudub rahat şəkildə orada oturacağını düşünürdü.³⁰⁴ C.Aydoğmuşoğlu İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, işlər düşünüldüyü kimi gerçəkləşmədi. Mərv almağı çox istəyən II Abdulla xan Amudərya çayını keçdi və Mərv ələ keçirərək hakimiyyəti altına aldı. Şah I Abbasın Xorasana yürüş xəbərini alan II Abdulla xan Mərvlə kifayətlənərək Buxaraya döndü. Lakin Əbdülmömin xan atasından ayrılaraq Xorasana – Nişapura gəldi. O, Şah I Abbasa təhqiramiz məktub yazaraq döyüşə və barışığa hazır olduğunu bildirdi: *“Padşahların arasında ya sülh olur, ya da cəng. Biz bunun hər ikisinə hazırıq. Əgər o həzrət sülhə razıdırsa, qoy Xorasanı bizə verib İraqa getsin, qədim vaxtlarda İraq və Azərbaycan padşahı Həsən padşah Türkmənla Bəlx və Xorasan padşahı Sultan Hüseyn Mirzə arasındakı sülh qayda-qanununa əməl etsin. Yox, əgər hərbi etmək istərsə, tez gəlsin, çünki fəth və qələbə Allahla olanın istəyilədir və ləşkərin azlığı və çoxluğunun buna daxil yoxdur”*.³⁰⁵ İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Şah I Ab-

³⁰² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 845; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.185.

³⁰³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 846; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.185.

³⁰⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 846; Ebul-Gazi Bahadır Han. Secere-i Türk (Türkün soy ağacı), s. 209; Родословное древо тюрковъ. Сочинение Абуль-гази, Хивинскаго хана, с. 214.

³⁰⁵ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 846-847; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 185-186; Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasebetləri (1578-1612), s. 21; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 198.

bas Bistamdan Cacremə hərəkət etdiyi zaman Əbdülmömin xanın məktubunu almış və ona diplomatik tərzdə cavab yazmışdı. Səfəvi hökmdarı Xorasanın yüz ildən çoxdur ki, Səfəvi sülaləsinin mülkü olduğunu söyləmişdi. Şah I Abbas 1592-ci il 6 sentyabr tarixli məktubunda Tanrının yardımından əmin olduğunu söyləyərək yazırdı: *“Biz İlahinin lütfü ilə bu dudmanın yüz illik irsi mülkü olan Xorasanı taqətimiz olduqca qoruyacağıq, ondan əl çəkinməyəcəyik. Cığatay sultanlarından olan Sultan Hüseyn Mirzənin və türkman padşahlarından Həsən padşahın sülhnamələrinin bizə və sizə daxil yoxdur. O ki, qaldı Bəlx valisi Kəskən Qara Sultan Özbək və bizim hümayun babamız mərhum cənnətməkan şah arasındakı sülh müqaviləsinə, orada yazılmışdı ki, özbəklər Xorasandan əl çəksinlər və oranı bizə versinlər. Elə biz özümüz də sülhə razıyıq, əks təqdirdə cəngə də hazırıq. Biz elə bu arzu və şövq ilə İraqdan bu vilayətə gəlmişik. Hərada istəsəniz orada da qarşılaşa bilərik. Qoy qeyb aləminin istəyi həyata keçsin”*.³⁰⁶ Şah I Abbas bu məktubunda Əbdülmömin xana meydan oxuyaraq yazırdı: *“Bu savaş ikimiz arasındadır. Başqalarını bu işə qarışdırmayaq. Günahsız insanları boş yerə öldürməyək. Savaş ikimizin arasında olsun. Ordudan ayrılıb bir meydanda qarşı-qarşıya gələk. Kim məğlub olarsa bütün ordusu ilə qalib gələnin tərəfinə qatılsın. Bütün mülk də məğlub edənin olsun”*.³⁰⁷

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Şah I Abbas Cacremə çatan zaman Əbdülmömin xanın elçisi başqa bir məktub gətirdi ki, onun digər məktublarla heç bir oxşarlığı yoxdu, məzmunu ziddiyyətli idi.³⁰⁸ 1592-ci il sentyabrın 21-də Əbdülmömin xanın Mirzə Xoca Ağə vasiyyəsilə göndərdiyi bu məktubunda onun Cama tərəf getdiyi və qızılbaşları orada gözlədiklərini xəbər verirdi. Lakin Özbək xanının

³⁰⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 847; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 186; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 198.

³⁰⁷ Sabityan Z. Esnad ve nameha-yı tarixi devre-i Safeviyye, Be sermaye-i kitabxane-i İbn-i Sina. Tehran: 1343, s. 252; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 186; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 199.

³⁰⁸ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 947.

Camda da dayanmayaraq Bəlxə doğru çəkildiyi məlum oldu. Oradan göndərdiyi təhqiramiz məktubunda o, Səfəvi şahına “*Mirzə Abbas*” deyə müraciət edərək yazırdı: “*Xorasandan gözünü çək və nəzarət altına aldığın ərazilərlə kifayətlənmən lazımdır*”.³⁰⁹ Şah I Abbas İmamqulu bəy Türkmən vasitəsilə ona göndərdiyi cavab məktubunda macəra axtarmamasının vacib olduğunu və döyüşdə qalib gələrək ona böyük cəza verəcəyini söylədi. Yürüşə davam edən Şah I Abbas Özbək xanının zülmünə məruz qalan Səbzvara gələn zaman seyidlər, şəhər ayanları Səfəvi şahının gəlişinə sevinərək şəhər hakimi Koydaş Bahaduru öldürərək başını şaha göndərdilər. Bu hadisə ilə bağlı özbəklər şəhəri tərk etdilər. Şah I Abbas şəhərin idarəsini Qızılbaş sərdarlarından birinə tapşırırdı və daha sonra Nişapur da Səfəvilərin nəzarəti altına alındı.³¹⁰ İsgəndər Bəy Münşi yazır ki, Şah I Abbas Nişapurun idarəsini Dərviş Məhəmməd Rumluya, Əsfərayini Məhəmməd Sultan Bayata və Səbzvarı da Məhəmməd Sultana verdi. Mir Fəttahın rəhbərliyi altında 300 nəfərlik İsfahan tüfəngçisini lazımi ərzaqla Nişapur qalasında qoydu. Şah I Abbas Məşhədə doğru hərəkət edərək ordudakı məsələlərlə məşğul olmaq üçün öncə Qəzvinə, sonra da Əcəm İraqına geri döndü.³¹¹ Şah I Abbasın Qəzvinə dönməsinə səbəb yalnız ordudakı məsələlərlə bağlı deyildi. Səfəvi hökmdarı müqəddəs saydığı Məşhədin və İmam Rza türbəsinin özbəklərlə baş verəcək döyüşdə dağıdılmasını istəmirdi. Buna görə də, qışın yaxınlaşdığını, ərzaq və atlar üçün yem çatışmadığını görən Şah I Abbas Məşhədi almaqdan müvəqqəti olsa da imtina edərək Qəzvinə dönmək məcburiyyətində qaldı.³¹²

1593-cü ildə II Abdulla xanın himayəsinə sığınaraq Mərvə ona tabe edən Mərvşahcan valisi Nurməhəmməd xan Xarəzm xanı Hacı

³⁰⁹ Mehdevi A.H. Tarix-i revabit-ı xarici-i İran: Ez ibtida-i devran-i Səfəviyyə ta payan-ı ceng-i dovvom-Cihanı (1500-1945), s. 62; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.186-187.

³¹⁰ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.187; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 199.

³¹¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 848; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 199.

³¹² Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.187.

Məhəmmədlə mübarizədə məğlub oldu və II Abdulla xandan lazımı kömək ala bilmədiyi üçün Şah I Abbasa sığındı. Səfəvi şahı onu Məhəmməd Bağır Mirzə və etimadüd-dövlə tərəfindən qarşılaraq paytaxt Qəzvindəki Çehelsütün sarayında qəbul etdi.³¹³ Həmin ildə II Abdulla xan Xarəzmə ordu göndərdi. Onun oğlu Əbdülmömin xan isə Şah I Abbasın Gilan məsələsi ilə məşğul olmasından istifadə edərək yenidən Xorasana yürüş etdi. O, Mihnə, Əbivərd, Bağbad və Dərunu ələ keçirərək Nişapuru mühasirəyə aldı. Şah I Abbas daxili məsələlərlə məşğul olduğu bir dövrdə II Abdulla xanın Xorasana ordu göndərməsinə çox qəzəbləndi və ona təhdid məktubu göndərdi. Məktubda deyilirdi: *“Bizim sizin torpaqlarınızda gözüümüz yoxdur. Sizin də bizim torpaqlarımızda gözüünüz olmasın, Xorasandan geri çəkilin. Əgər Xorasandan əl çəkməsəniz qəzəbimə düçar olacaqsınız. Hazırda İranın qərb bölgələri və İraq məsələsi ilə məşğulam. Ancaq Xorasan bölgəsini unutmamışam. Əsgərinin çoxluğuna güvənmə. Bunu unutma ki, Xorasan bölgəsi Səfəvi şahının torpağının bir parçasıdır. Məlum bir dövrdə öz ordumla oraya gəlib bütün etdiyiniz haqsızlığın hesabını verəcəyəm. Tanrının və mənim cəzamdan qorxun”*.³¹⁴

Özbəklər tərəfindən mühasirəyə alınan Nişapur şəhəri Dərviş Məhəmməd xan Rumlu tərəfindən müdafiə edilirdi. Özbəklər çoxlu tələfat vermələrinə baxmayaraq, qala bürclərindən birini dağıdaraq şəhərə girə bilsə də, tufəngçilər tərəfindən onların qarşısı alındı və şəhərə daxil olanlar ələ keçirildi. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, bu hadisədən xəbər tutan Şah I Abbas Dərviş Məhəmməd Rumluya məktub göndərməyi tapşırırdı. Səfəvi şahı məktubunda yazırdı: *“Bizim Xorasana gəlib-çıxmağımız məlum deyildir. Rumlu qazilərinin, isfahanlıların və qızılbaşların ailə üzvləri və namusları Nişapurda qalmışdır. Öz ağıl və düşüncənə ilə hərəkət edib Əbdülmömin xanla barışaraq, sülh yarat, hansı yolla olur-olsun özünü İraqa*

³¹³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 866-867; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 200.

³¹⁴ Sabityan Z. Əsnad və namehaye tarixi dovreye Səfəviyye, s. 258-260; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 188; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 200.

çatdır, əhl-əyalları oradan çıxar, Nişapurla hələlik işin olmasın, o yer, Allahın köməyi ilə yenidən asanlıqla əlimizə geri qayıdar”.³¹⁵ Şah I Abbas bu məktubu Dərviş Məhəmməd Rumlunun qardaşı Şahqulu Xəlifə Rumlu vasitəsilə göndərmək istəsə də, o, şaha belə cavab vermişdir: *“Biz sədaqət və sufilik yolu ilə gedərək, hətta canımızı da siz vəlinəmətin və mürsidi-kamilin yolunda verərik. Nə qədər ki, bədənində can və canında damar var, mənim qardaşım çalışıb qalanı qoruyacaqdır. Əgər zəifləşərək qalanı hifz etməkdən aciz qalarsa, din və dövlət yolunda şəhadət şərbəti içəcək və cahanda yaxşı ad qoyub gedəcəkdir*”. Nəvvab şah öz gövhərlər yağdıran dili ilə dedi: *“Əgər bu səylər məni razı salmaqdan ötrüdürsə və əgər mən elə bir iş etsəm, bilin ki, vəlinəmətin razılığını almaq ən yüksək səadət yoludur. Xorasan paytaxtı Herat dariüssəltənəsi, müqəddəs Məşhəd isə həzrət səkkizinci İmam Rzanın aramgahıdır, amma o yerlərin mahal-larının əksəriyyəti özbəklərin işğalı altındadır. Buna görə də, Nişapurdan ötrü bu qədər təlaşa düşmək və əhl-əyalı bada verməkdən nə çıxa bilər? Əgər Allah-taala istəsə, bütün Xorasan məmləkətləri asanlıqla, özü də heç kimin əqlinə gəlməyən bir şəkildə bizim əlimizə gələ bilər. Əksinə, faydasız səy fəlakətə dava-dalaş etmək deməkdir*”.³¹⁶ Şahqulu Xəlifə Rumlu Şah I Abbasa yalvararaq onu bu vəzi-fədən azad etməsini istədi. Şah da məktubu başqa adamla Səbzvara göndərirdi. Oradan da bir nəfər məktubu Dərviş Məhəmməd Rumluya çatdırdı. Lakin o, lazımı ərzaq ehtiyatı olduğu üçün müqaviməti davam etdirdi. Bir müddət sonra ərzaq ehtiyatının tükəndiyini görən Dərviş Məhəmməd Rumlu 1593-cü ilin iyununda xalqı çətin vəzi-yətə salmamaq üçün əlindəki özbək əsirlərə güvənərək sülh bağlayıb, şəhəri özbəklərə təhvil vermək qərarına gəldi.³¹⁷

Əldə olunmuş razılığa görə tərəflər əsirləri sərbəst buraxacaq, Dərviş Məhəmməd xan şəhəri özbəklərə təslim edəcək və Qızılbaş

³¹⁵ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 869; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s.200.

³¹⁶ İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 869-870; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 189; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 200-201.

³¹⁷ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.189.

əhali, uşaq və qadınlarla birlikdə Səbzvara hərəkət edəcəkdi. Bu razılıq and içilərək möhkəmlənsə də, Qızılbaşlar özbəklərin verdiyi sözə şübhə ilə yanaşır və hər an razılığı pozacağından ehtiyat edirdi. Dərviş Məhəmməd xan öz tufəngçilərini, qadın və uşaqları şəhərdən çıxarmışdı. Əbdülmömin xan qızılbaşların şəhəri tərk etməsinə tamaşa etmək üçün şəhərə gəlmişdi. Onu qarşılarında görən tufəngçilər və qızılbaş əsgərləri döyüş vəziyyətinə gətirilmişdi. Özbəklər baş verən döyüşdə böyük itki verdiklərini nəzərə alaraq razılığı pozub hücum keçməyi düşünürdü. Lakin özbək ağsaqqallarının razılığa əməl olunmasına qərar verməsi və Əbdülmömin xanın da bu qərara razı olması vəziyyəti dəyişdi. Əbdülmömin xan Dərviş Məhəmməd xana adam göndərərək boyun əyib hörmət və ehtiram göstərməsini tələb etdi. Tufəngçilərin etirazına baxmayaraq, Dərviş Məhəmməd xan yanına aldığı 3-4 nəfərlə Əbdülmömin xanın yanına gedərək öz hörmətini bildirdi. Özbək xanı onun göstərdiyi cəsarəti yüksək qiymətləndirdi və geri dönməsinə razılıq verdi.³¹⁸ Dərviş Məhəmməd xan həmin gün Səbzvara çataraq İraqa yola düşdü. Şah I Abbas Dərviş Məhəmməd xanın xidmətini yüksək qiymətləndirdi və Gilan əyalətini və Lahicanın əmirül-üməralığını ona verdi.³¹⁹

Şah I Abbas 1593-cü ildə Luristan səfərində olan zaman II Abdulla xan hücum edərək Xarəzmi ələ keçirdiyinə və əhaliyə divan tutduğuna görə Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xan, sonra isə Mərv şəhərini II Abdulla xana verərək kömək alacağına ümid bəsləyən Nurməhəmməd xan Səfəvi hökmdarına sığınmaq məcburiyyətində qaldı. Şah I Abbas başlıca rəqibi II Abdulla xana qarşı mübarizədə istifadə etmək üçün onları çox yaxşı qarşıladı, onlara gündəlik min qızıl xərclik ayırdı.³²⁰ G.Vamberi yazır ki, Şeybani hökmdarı II Ab-

³¹⁸ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 189; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 201.

³¹⁹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 871-872; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.190.

³²⁰ Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi, s. 251; Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме, ч. 2, с. 263; Gündoğdu A. Hive hanlığı tarixi (Yadigar Şibaniləri devri 1512-1740). Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: 1995, s. 94; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 201.

dulla xanın Xarəzm hakiminə qarşı həyata keçirdiyi hücum siyasəti faktiki olaraq onu Səfəvi şahına yaxınlaşdırdı, Buxara xanının Xarəzm üzərindəki ağalığına Şah I Abbasın işə qarışması ilə son qoyuldu.³²¹

İki özbək xanının Şah I Abbasa sığınması ilə bağlı Əbdülmömin xan Səfəvi hökmdarına məktub yazaraq, onların təhvil veril-məsini tələb etdi. Özbək xanının Nur Əli bəy Salur vasitəsilə gön-dərilən məktubunda deyilirdi: *“Bu gün Tanrıya şükürlər olsun ki, Dəşti-Qıpçaq, Fərqanə, Kaşqar, Bədaxşan, Mavəraiün-nəhr, Xarəzm və Xorasan bölgələrinə sahibik. Bütün düşmənlərimizi məğlub et-mişik. Xorasan bölgəsi artıq düşmənlərimizin döyüş meydanı ola bilməz. Burada artıq sakitlik hökm sürür və hər kəs bizə itaət edir. Keçən il mənim əsgərlərimə və orduma hücum etdiniz. Bu savaşda bir çox insan öldürüldü və yaralandı. Bu zaman Nurməhəmməd və Hacı Məhəmməd xan sənə sığındılar. Onların vəziyyəti məlumdur. Onlar xaindirlər. Onları bizə təslim et. Biz onları mühakimə edib, günahlarına görə cəzalarını verək”*.³²²

Şah I Abbas Əbdülmömin xana cavab məktubunda onun tələ-bini rədd edərək yazırdı: *“Geçən ildəki hadisələri hələ də xatırlayı-ram. Hər şey gün kimi aydındır. Əgər istəsək ötən ilki hadisələri təkrar edə bilərik. Bizim Rəsulullahı razı sal-maqdan başqa heç bir amacımızın olmadığını bütün aləm bilir. Müsəlmanlar arasında sa-vaş istəmirik. Lakin siz savaşmaq istəsəniz biz yox deməyəcəyik. İki insanı təslim etməmizi istəyirsiniz. Onlar mənə sığındılar və ömür-lərinin sonuna kimi mənim ölkəmdə yaşaya bilərlər. Mən sizinlə savaşmaq istəmirəm. Lakin siz Xorasandan imtina etməyərək hü-cumlarınıza davam etsəniz savaşmaqdan başqa bir yol qalmaya-caq”*.³²³

Şah I Abbas Novruz bayramı ilə bağlı Qəzvinin Çehelsütun

³²¹ Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ времянь до настоящаго. Том II, с. 67-68.

³²² Sabityan Z. Əsnad və namehaye tarixi dovreye Səfəviyye, s. 263-265; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 201-202.

³²³ Sabityan Z. Əsnad və namehaye tarixi dovreye Səfəviyye, s. 265-267; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 193; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 202.

sarayında Özbək xanlarının iştirak etdiyi mərasimdə rus, osmanlı və gürcü elçilərini qəbul edərək onlara xalat geydirdi. Bir müddət sonra əlverişli vaxtın gəldiyini düşünərək özbəkləri Xorasandan çıxarmağa qərar verdi. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, 1595-ci ilin aprelində Şah I Abbas Fərhad xan Qaramanlını Xorasan hakimi təyin edərək 5 min nəfərlik qüvvə ilə bölgəyə göndərdi. Səfəvi hökmdarı Xar, Semnan, Damğan, Əsfərayin, Hezarcərib və Firuzkuh şəhərlərini də onun nəzarətinə verdi. Fərhad xan Firuzkuh yaylağında olan zaman Əbdülmömin xanın Əsfərayin qalasını mühasirəyə aldığından xəbər tutdu. Əsfərayin qalasını Mirzə Məhəmməd sultan və Bayat tayfasına mənsub olan qüvvələr müdafiə edirdi. Qəzvinə olan Şah I Abbas Xorasana doğru yürüş bayraqlarının qaldırılmasına əmr verdi.³²⁴ Çünki onlar geciksələr, Əsfərayin qalası özbəklər tərəfindən ələ keçirilərdi. Əsfərayinin itirilməsi Qəzvin yolunu onların üzünə açmağa bilərdi. Buna görə də, Şah I Abbas Səfəvi sərkərdələri ilə Xorasana hərəkət etdi. Firuzkuhda Fərhad xanın qüvvələri ilə birləşən Şah I Abbas Damğan yolu ilə Bistama gəldi. Onun yanında Xarəzm xanları da var idi. Şah I Abbas burada üç gün qaldıqdan sonra 20 minlik qüvvə toplamağa başlamışdı. Əbdülmömin xanın əvvəllər olduğu kimi qaçağından narahat olan Şah I Abbas Çegeni tayfasından olan Qüdbəddin ağa vasitəsilə ona məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: *“O ali nəsilli xan zadə artıq bir neçə dəfədir ki, Xorasani və o hüduddakı məmləkətləri tutmaq diləyi ilə gəlmişdir. O, rəiyyəti və əlsiz-ayaqsız adamları öz atlarının ayaqları altında əzməmiş, qətl-qarətə başlamışdır. Hümayun ordu Xorasana gələn kimi, o, qarşıya çıxmır, fərardan ar etmir və hərəkət etmədən çıxıb gedir. Bu il hümayun şahı xəbər gəldi ki, o cənab özbək döyüşçüləri ilə Əsfərayinə gəlib oranın qalasını tutmağa yollanmışdır. Biz onunla görüş arzusu ilə müzəffər əsgərlərin toplanışını gözləmədən, saraydakı azacıq adamla döyüş əzmi ilə gəlib Bistama çatmışıq və kamkar xanla döyüş intizarındayıq. Mərdanəliyin qanun-qaydası belədir ki, ali nəsilli o xan bu dəfə fərarı özünə ar bilib qaçmasın, səbat ayağını yerə dirəsin, döyüş meydanına igidliklə qədəm basсын ki, Tanrının istəyi nə olacaq-olsun,*

³²⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 938-939.

Allahın bəndələri hər iki tərəfin gediş-gəlişlərindən əyən ziyandan qurtulsunlar".³²⁵ Səfəvi şahı Əsfərayin hakiminə "*Qoy çalışıb qalanı yeddi gün də əldə saxlasınlar ki, biz gəlib çatmaqdayıq*" xəbərini göndərdi.³²⁶

Səfəvi şahının Xorasana gəlməyəcəyini düşünən Əbdülmömin xan onun məktubunu gətirən elçini öldürtdü və xəbəri yoxlamağı əmirlərinə tapşırırdı. Bu məqsədlə göndərilən özbək əsgərləri qızılbaş döyüşçülərlə qarşılaşdı, baş verən döyüşdə çoxlu sayda özbək əsgəri öldürüldü, 3 nəfər özbək sərkərdəsi və 200 əsgər əsir alındı. Qaçıb canını qurtaran özbək əsgərləri Əbdülmömin xana vəziyyət barədə məlumat verdi. Buna görə o, Məşhədə çəkildi. Şah I Abbas Məşhəd şəhərinə zərər yetirmək istəmirdi. 1595-ci il avqustun 11-də o, Əsfərayinə çatdı. Şahın yaxın adamları özbəklərin təqib edilməsini istəyirdi. Lakin Fərhad xan təqib məsələsinə müsbət yanaşmırdı. Çünki Məşhəd şəhərinin Əbdülmömin xanın adamları tərəfindən qarət olunmasından, şəhərin dağıdılmasından narahat idi. Şah I Abbas uğurlu mühasirə üçün orduda lazımı topçu qrupunun və mütəxəsislərin olmadığını nəzərə alaraq Fərhad xanın mövqeyini müdafiə edərək özbəkləri təqib etməkdən imtina etdi.³²⁷ Görünür, Əbdülmömin xanın Məşhəddən Şah I Abbasa göndərdiyi məktub da Səfəvi şahının geri çəkilməsinə təsir etmişdi. O, məktubunda atasının qışı Mərvdə keçirərək üçillik səfər üçün Xorasana gələcəyini xəbər verirdi. Təbii ki, Şah I Abbas II Abdulla xanla oğlu Əbdülmömin xanın qüvvələrindən təşkil olunan ordu ilə qarşılaşmaq istəmirdi.³²⁸

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatlara görə, Şah I Abbas Məhəmməd sultan Bayatın yerinə Budaq xan Çegenini Əsfərayin

³²⁵ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 940; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 202-203.

³²⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 940; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 194-195; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 203.

³²⁷ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 194; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 203.

³²⁸ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 194-195; ; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 203.

hakimi təyin etdi, yanında yaxşı atı və silahı olmayan əsgərləri İraqa yola saldı. Səfəvi şahının yanında yalnız yaxın ətrafı və az bir qüvvə qaldı. Bu zaman Əbdülmömin xanın Səbzvara hücum xəbəri alındı. Şahın yanında Özbək xanını məğlub edəcək qüvvə olmadığı üçün o, tərəddüd etdi. 1595-ci il sentyabrın 15-də özbəklər şəhəri ələ keçirərək əhaliyə divan tutdular. Səbzvar hakimi Məhəmməd Mömin sultan iç qalaya çəkilərək müqavimət göstərdi. Qalanın itirilməsi təhlükəsi Şah I Abbasın yanında az qüvvə olmasına baxmayaraq, Səbzvara doğru hərəkət etməyə vadar etdi.³²⁹ Əbdülmömin xan müdafiəsiz qalan şəhər əhalisini, uşaqları və qadınları öldürdü, Şah I Abbasın yürüş xəbərini eşidərək Bəlxə qaçdı. Səfəvi şahı şəhərə daxil olaraq əhaliyə təsəlli verdi, öldürülən əhalini dəfn etdirdi, Budaq xan Qacarı Səbzvar hakimi təyin etdi. Qış mövsümünün yaxınlaşması, ərzağın azalması və Əbdülmömin xanın geri çəkilməsi Şah I Abbasın Qəzvinə qayıtmasına səbəb oldu.³³⁰

1595-ci ildə Özbək xanlarından Herat hakimi Mirzə Qulbaba Kəkəltəş II Abdulla xanın razılığı ilə dostluq əlaqələrini göstərmək məqsədi ilə Səfəvi sarayına qiymətli hədiyyələrlə elçi göndərdi. Qulbaba Kəkəltəş Şah I Abbasdan Kəbəni ziyarət etməyə gedən özbəklərin və Mavəraünnəhr əhalisinin Səfəvi ərazisindən keçməsinə icazə verməsini xahiş edirdi. Səfəvi hökmdarı elçini hörmətlə qarşıladı, Yüzbaşı İslam bəy Şamlını onunla birlikdə Herata yolladı və Mavəraünnəhr əhalisinin Həcc ziyarətinə getmək üçün Səfəvi ərazisindən keçməsinə razılıq verdi.³³¹ II Abdulla xan Mirzə Qulbaba Kəkəltəş vasitəsilə Səfəvi şahına dostluq əlaqələri yaratmaq və oğlu ilə münasibətlərini nizama salmaq üçün ondan yardım göstərməsini

³²⁹ Bax: Münşi İskəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 945-946; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 195; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 203.

³³⁰ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 195; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 203-204.

³³¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 953; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 195; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 204.

xahiş etdi.³³² Şah I Abbasdan müsbət cavab almasına baxmayaraq, Qulbaba Kökəltaş Səfəvi sarayına elçi göndərməkdə davam etdi. Şah I Abbas Qulbaba Kökəltaşın II Abdulla xanın razılığı olmadan elçi göndərməyəcəyini yaxşı bildiyi üçün onunla məktublaşmanı münasib bildi və 1597-ci ildə eşikağası Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəyi elçi kimi Özbək xanının yanına göndərdi.³³³ Şah I Abbas məktubunda yazırdı: *“İnsanların dinclik tapması və bölgədə əmin-amanlığın yaranması üçün sizinlə sülhə razıyıq. Sizin bölgədən ziyarətə gələnləri qarşılaya bilərik. Onlar bizim torpaqlarımızdan keçə bilərlər. Dinclik və sakitliyə indi daha çox ehtiyac vardır. Müharibə və qarətlərlə xalq dinclik tapa bilməz. Tanrı sizinlə bizə elm və güc vermişdir. Biz bu elm və gücü müsəlmanları xoşbəxt etmək üçün istifadə etməliyik. Bizim vəzifəmiz müsəlmanları məhv etmək deyil, onları yaşatmaqdır. Hazırda ölkəmizdə bəzi məsələlər vardır. Onlarla məşğuluq. Pisliklərin yerinə yaxşılıqları etməyə çalışırıq. Sakitliyə nail olmaq üçün irəliləyirik. Bu sakitlikdən sizə də nəsib olmasını istəyirik. Sizin ölkənizdən Həcc ziyarətinə getmək istəyənlər normal vəziyyətdə bizim ərazilərdən keçə bilərlər. Biz bu zaman onların təhlükəsizliyini təmin edə bilərik. Bütün düşmənliklər arxada qalsın. Barışa çalışsaq. Barış savaştan daha yaxşıdır. Əvvəllər savaşmağımıza baxmayaraq, yenedən iki müsəlman ölkəsi kimi razılığa gələ bilərik. Bu müsəlmanların xeyrinədir”*.³³⁴ Səfəvi elçisi II Abdulla xanla görüşükdən sonra onun elçisi ilə birlikdə geri döndü. Bu ərəfədə Herat hakimi Qulbaba Kökəltaş oğlunu evləndirdiyi üçün yenidən Şah I Abbasa məktub yazaraq hədiyyələr göndərdi.³³⁵

1597-ci il noyabrın 15-də Səfəvi elçisi Buxara xanlığından Qəzvinə dönərək II Abdulla xanın sülh təklifini qəbul etmədiyini Şah

³³² Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasebetləri (1578-1612), s. 219.

³³³ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 196; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 204.

³³⁴ Sabityan Z. Əsnad və namehaye tarixi dovreye Səfəviyyə, s. 260-263; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 196; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 204.

³³⁵ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 196; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 204.

I Abbasa çatdırdı. Bu zaman qəzəblənən Səfəvi şahı özbək elçisinə *“II Abdulla xanın qafasından şərbət içdirəcəyəm”* demişdi.³³⁶ Həmin ilin sonlarında çoxsaylı özbək qoşunu Yəzdə kimi irəliləyərək bölgəni qarət etdi. Onları Təbəş hakimi Mihrab xan və Şamlı tayfasına məxsus əmirlər qarşıladı. Qızılbaşların şiddətli müqaviməti və Şah I Abbasın İsfahana yaxınlaşması xəbərini alan özbəklər geri çəkildilər.³³⁷ Lakin bir müddət sonra oğlu Əbdülmömin xan və şərqdən qaxaxların yürüşü ilə bağlı narahatlıq keçirən II Abdulla xan Şah I Abbasın qərarlı mövqeyi qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldu və Xorasandakı nümayəndəsi Qulbaba Kökəltəşi mərkəzə çağıraraq Səfəvi sarayına bir elçi göndərdi. 1598-ci ilin yanvarında İsfahana gələn Özbək elçisi II Abdulla xanın sülh təklifini Şah I Abbasa çatdırdı və Səfəvi şahından rədd cavabı aldı.³³⁸ Səfəvi şahının II Abdulla xanın sülh təklifinə rədd cavabı verməsi səbəbsiz deyildi. Çünki artıq bu dövrdə Səfəvi dövlətində qızılbaş əmirləri arasında baş verən çəkişmələr aradan qaldırılmış, mərkəzi hakimiyyət kifayət qədər möhkəmləndirilmiş və Şah I Abbas tərəfindən həyata keçirilən hərbi islahat nəticəsində nizami ordunun yaradılması sayəsində mühüm işlər həyata keçirilmişdi. Səfəvi şahı artıq qarşıya qoyduğu mühüm vəzifələrdən birini – Xorasani özbəklərin işğalı altından azad etməyin vaxtı çatdığını bildiyinə görə II Abdulla xanın elçisinə lazım olan cavabı verdi.

1598-ci il fevralın 8-də II Abdulla xanın Səmərqənddə vəfat etməsindən sonra özbəklər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin başlanmasından istifadə edən Şah I Abbas itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq məqsədilə həmin il mayın 9-da özbəklərlə savaşımaq üçün İsfahandan yürüşə başladı. Səfəvi hökmdarı bir neçə gün Kaşanda dayanaraq əsgərlərini topladı, ərzaq ehtiyatı tədarük etdi. O, ordunun Firuzkuh yolu ilə Bistama hərəkət edərək orada gözləməsinə əmr verdi. Həmçinin o, Qızılbaş əmirlərindən Həmədan hakimi Qara Hə-

³³⁶ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 196; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 204..

³³⁷ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 196-197.

³³⁸ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 93, 94.

sən xana, Qum hakimi Hüseyn xan Şamlıya, Fars hakimi Allahverdi xana və Kirman hakimi Gəncalı xana məktub göndərərək Yəzd yolu ilə Xorasana gəlmələrini tələb etdi. Bütün ordunun toplanmasına kimi o, Mazandaranda ova çıxdı. Bir neçə gün sonra Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xan və oğlu Ərəb Məhəmməd sultan, Nisa və Mərvşahcan valisi Nurməhəmməd xan Fərhad xan ilə birlikdə Bistama gəldi.³³⁹ Əbülqazi Bahadur xan yazır ki, Hacı Məhəmməd xan Şah I Abbasla görüşü zamanı ona demişdi: *“Abdulla xan öldü, oğlu Əbdülmöminə özbəklər son qoyacaqdır. Buna görə biz yurdumuza yaxın olmalıyıq, ailəmizdən Mavəraünnəhrdə boş-boşuna dolaşan kişilər çoxdur. Əhali onlardan birini gətirib padşah seçərlər. Sonra bizə artıq padşahlıq gəlməz”*.³⁴⁰ Buna görə Şah I Abbas Astrabada gələn zaman Hacı Məhəmməd xana ölkəsinə getməyə icazə versə də, onun 20 yaşlı nəvəsi Burunduku yanında saxladı. Bu dövrdə Əbdülmömin xanın əldə etdiyi uğurlar barədə ətrafa məlumat yayılmışdı. Bu xəbərlərdən narahat olan Şah I Abbasın yaxın ətrafı Xorasana hərəkət etməyi münasib bilmədi. Lakin özbəklərin hücumlarına və talanlarına son qoymağa qərarlı olan gənc Şah I Abbas tövsiyələri nəzərə almayaraq yürüşü davam etdirdi. O, öncə Astrabadı ələ keçirdi və buranın idarəsini Fərhad xana tapşırırdı. Bu zaman Əbdülmömin xanın təqiblərindən güclə xilas olaraq Səfəvilərin Kirman valisi Gəncalı xana sığınan Yetim sultanın* elçisi Quşbəyi Yusif gəldi.³⁴¹ Əvvəllər etdiyi hərəkətlərə görə üzr istəyən Yetim sultan Səfəvi şahına göndərdiyi məktubda yazırdı: *“Abdulla xan dövlətinin yetiş-*

³³⁹ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 197; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 205.

³⁴⁰ Ebül-Gazi Bahadır xan. Şecereyi-Türk, s. 230; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 197-198; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 205.

* “Yetim sultan” kimi tanınan Dinməhəmməd sultan Özbək hökmdarı II Abdulla xanın bacısı oğlu idi.

³⁴¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 1025; Mehmed Saray. Buhara (Özbək) Hanlığı. //Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara: 1987, c. 2, s. 594; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 205.

*dirdiyi biz dövlətxah qardaşlar, atasından dönmüş Əbdülmömin xandan dönərək onunla əlaqəni kəsdik və o, elə buna görə də ürəyində bizə qarşı kin saxlayıb ədavət izhar etdi. Hal-hazırda səltənətdə müstəqil olan adamlardan intiqam almaqdadır. Buna görə də, mənim məslək aşıyanlı qızılbaş sarayından başqa heç bir pənahım yoxdur. Əgər hümayun məiyyət günəşi Xorasana vüsəl kölgəsi salarsa, mən şahın tərəfdarları silsiləsinə girib belimə itaət qayıışı bağlayacağam".*³⁴² Məktubdan göründüyü kimi, Yetim sultan II Abdulla xan dövründə idarə etdiyi Xorasan şəhərlərini Əbdülmömin xanın qorxusundan tərk etməli olmuşdu. Onun atası Canıbəy sultan da Əbdülmömin xan tərəfindən zindana atılmışdı. Buna görə də, Yetim sultanın Səfəvilərə sığınmaqdan başqa yolu qalmamışdı. Özbəkləri itaət altına almağa çalışan Şah I Abbas yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Fərhad xanla Azərbaycan bəylərbəyi Zülfüqar xanı 10 minlik qüvvə ilə ona qarşı göndərirdi. Ardınca da özü Cəcrəyə doğru hərəkət etdi.³⁴³

Hacı Məhəmməd xanı Səfəvi öncül qüvvələri ilə Astrabadan Xəzəmə göndərən Şah I Abbas Cəcrəyə gəldi. Ruhulla bəy Zülqədər vasitəsilə Əbdülmömin xana məktub göndərərək bütün Xorasan şəhərlərini geri verməsini, ya da döyüşə hazır olmasını tələb etdi. Bu zaman Dinməhəmməd sultan Şah I Abbasa yaranmaq üçün Əbdülmömin xanın əlində olan Herat şəhərini almaq istədi, lakin hücum uğursuz olduğu üçün Farah və Esfəzar tərəfə çəkildi.³⁴⁴

Səfəvi hökmdarı Məşhədə getmədən öncə şahzadə Məhəmməd Bağır Mirzəni İsfahana yolladı, qurban bayramından sonra Kalpuşa gəldi. Bundan xəbər tutan Nişapur əhalisi Qızılbaş əsgərlərini qarşılamaq və onları müdafiə etmək üçün tədbirlər gördü. Nişapur valisi Əhməd sultan qalanın müdafiəsinin zəif olduğunu bilsə də, Əbdülmömin xanın qorxusundan qalanı tərk etmədi. O, fürsət düşən kimi

³⁴² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 1036; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 198.

³⁴³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 1036-1037; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 198-199.

³⁴⁴ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 199; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 206.

Şah I Abbasdan Həcc ziyarətinə getmək üçün razılıq istədi. Şəhərin Səfəvilərin əlinə keçəcəyini anlayan özbək əhalisinin bir hissəsi Məşhədə, bir hissəsi də Herata getdi. Əhməd sultan şəhəri tərk edən kimi əhali Səfəvi şahına xəbər göndərdi və nağaralar çalaraq şadyanılıq keçirdilər. Şah I Abbas şəhərə daxil oldu və Məhəmməd sultan Bayatı hakim təyin etdi. O, Fərhad xanı ön qüvvələrlə Məşhədə yolladı, ardınca da özü hərəkət etdi. Az sonra Fərhad xan Qaramanlının Məşhədi alması xəbəri alındı. Məşhəd hakimi özbək Əbdülməhəmməd bəy şəhəri tərk edərək Serəxsə çəkildiyi üçün Fərhad xan Qaramanlı Məşhədi qan tökülmədən azad etdi. İyulun 28-də Şah I Abbas Tus çayının kənarına gəldi, Fərhad xan Qaramanlının ön qüvvələrlə Herata hərəkət etməsinə əmr verdi. Səfəvi şahı 1598-ci il iyulun 29-da Məşhədə daxil oldu.³⁴⁵

Şah I Abbas üç gün ərzində Məşhəddə qaldı, İmam Rza türbə-sini ziyarət etdikdən sonra azad olunan şəhərlərə hakimlər təyin etdi və əsgərlər göndərdi. Budaq xan Çegenini Məşhədə hakim təyin etdi. O, Ruhulla bəy Zülqədər Əbdülmömin xana məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: *“Əbdülmömin xan bir neçə ildir ki, müllər tutmaqdan ötrü hər il Xorasana tərəf yürüşlər edir. Mənim başım İraqda və sərhəd yerlərində bəzi işlərə qarışdığı üçün o, fürsət tapıb müqəddəs Məşhədi və Xorasanın bəzi mahallarını işğal edib və daha bir neçə yeri əlinə keçirdi. Mənim onunla qarşılaşmaqdan ötrü, hər dəfə uzaq yol qət edib İraqdan Xorasana gəldiyim vaxt o, müzəffər əsgərlərimin önünə çıxmayır və özünə fərar qərarı verirdi... Bu xanədanın irsi müllü kimi tanınan Xorasandan əl çəkib birlik, ülfət və üzrxahlıq məqamına gələsiniz ki, biz də didərginlərin geri qayıtmaları və Xorasan diyarındakı biçarələrin asudəliyindən ötrü “uzaq keçmişdə olduğu kimi” hər b və intiqam büsatı qurmayaq, sizinlə məhəbbət, dostluq və ülfət edək, dövlətimizin düz yola düşməsinə çalışaq, malımıza və ləşkərlərimizə köməkçi olaq... Biz Xorasanın viranəyə çevrilməsinə dözməyib... Allah-taalanın köməyi ilə Bəlxə və Bu-*

³⁴⁵ Nəvayi Ə. Şah I Abbas: Mecmua-i esnad və makatibat-ı tarixi hemrah ba yaddaşta-yı tefsili. İntişarat-ı Bünyad-ı gerheng-i İran. Tehran: 1352, s. 157; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 200.

xaraya kimi atımızın cilovunu çəkməyəcəyik".³⁴⁶ Məktubdan görün-
düyü kimi, Şah I Abbas Əbdülmömin xandan nəinki Xorasandan çıx-
masını, həmçinin Bəlx və Buxaranı da təslim etməyi tələb etmişdi.
Lakin atasına qarşı qiyam qaldıraraq hakimiyyəti ələ alan Əbdülmö-
min xan 1598-ci il iyunun 28-də özbək sərkərdələri tərəfindən qətl
edildiyi üçün bu məktub cavabsız qaldı.³⁴⁷

Əbdülmömin xanın ölümündən xəbər tutan Şah I Abbas yaran-
mış vəziyyətdən istifadə edərək Nurməhəmməd xanı Budaq xanla
birlikdə Nisa, Əbivərd və Mərv tərəflərinə göndərdi, özü isə 1598-ci
il avqustun 1-də Məşhəddən Herata doğru hərəkət etdi. Səfəvi hökm-
darı bu zaman mühüm hadisə ilə qarşılaşdı. Bir müddət əvvəl Əbdül-
mömin xanın təqiblərindən Şah I Abbasa sığınmaq üçün məktub
yollayan, hətta Xorasana gələrsə yardım göstərəcəyini vəd edən Din-
məhəmməd sultan verdiyi sözə əməl etməyərək Xorasanda möhkəm-
lənmək niyyətinə düşdü. O, Əbdülmömin xanın ölümündən sonra
taxt-tacın boş qaldığını görərək, özbək əyanları tərəfindən xan se-
çildi. Özbəklərin Heratda Dinməhəmmədi taxt-taca gətirməkdə məq-
sədi Səfəvilərin şəhəri ələ keçirməsinin qarşısını almaq idi.³⁴⁸

Həştərxanlı Canıbəy sultanın oğlu Dinməhəmməd xanın haki-
miyyətə keçməsi ilə Buxara xanlığında Həştərxanilər sülaləsi taxt-
taca keçdi. Mavəraünnəhrdə Həştərxanilər sülaləsinin hakimiyyətə
keçməsinə təmin edən Dinməhəmməd xan Heratda taxtda oturaraq
özbək xanlarının ənənəvi siyasətini davam etdirdi. O, Xorasana
alaraq öz torpaqlarını genişləndirmək fikrinə düşdü.³⁴⁹ Bu məqsədi
gerçəkləşdirmək üçün o, Xorasan əyanlarına məktub göndərərək on-
ları öz tərəfinə çəkməyə çalışdı və Çingiz xanın soyundan olan də-

³⁴⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 1037-1038; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 206-207.

³⁴⁷ Bax: Bartold V. Abdullah b. İskender. /İslam Ansiklopedisi, c. 1. İstanbul: 1993, s. 34-35.

³⁴⁸ Fehimi M. Safəvi Şahları ilə Astrahani hanedanı arasındakı siyasi iliş-
kiler, s. 510; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 201; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 207.

³⁴⁹ Toğan Z.V. Herat. /İslam Ansiklopedisi, c. 5. İstanbul: 1993, c. 441.

dəsi Yarməhəmməd xanın adından Xorasanda sikkə zərb etdirdi. O, qardaşını Mərv hakimi təyin etdi, Məşhəd hakimi Əbülməhəmməd xanın şəhəri tərk etdiyini nəzərə alaraq Seyid Məhəmməd xanı 500 nəfərlik qüvvə ilə Məşhədə göndərdi. Lakin o, Zülfüqar xan Qaramanlı tərəfindən məğlub edildiyi üçün Herata qayıtdı və vəziyyəti Dinməhəmməd xana bildirdi. Fərhad xanın və Gəncalı xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusunun Xorasana yürüşündən Dinməhəmməd xan xəbər tutsa da, Şah I Abbasın Xorasana gəlişindən xəbərsiz idi. Lakin Şah I Abbas Fərhad xanın qüvvələrinin Özbək xanının qoşunundan sayca az olduğu üçün narahatlıq keçirdi.³⁵⁰

Dinməhəmməd xanın Qızılbaşlarla mübarizəyə başlaması Özbək əyanları tərəfindən xoş qarşılanmadı. Onlar xana Xorasan sövdəsindən əl çəkərək daxili məsələlərlə məşğul olmağı tövsiyə etdilər. Özbəklərin vətəni Mavəraünnəhr olduğu üçün onlar Səfəvi sarayı ilə əlaqə yaradaraq onlarla yaxınlaşmağı, Xorasanda yerləşən özbəklərin Mavəraünnəhrə qayıtmasının daha yaxşı olacağını, Xorasanın fəthinin münasib bir dövrə kimi təxirə salınmasını tövsiyə etdilər. Lakin onlara müxalif olan özbək bəyləri Xorasanın tərk edilməməsinin vacib olduğunu bildirərək “12 minlik Qızılbaş əsgəri qarşısından gerimi çəkiləcəyik?” söylədilər. Dinməhəmməd xanın onları müdafiə etməsi ilə mübarizənin davam etdirilməsinə qərar verildi. Şah I Abbas bundan narahat oldu. Çünki Səfəvi ordusu sayca özbəklərdən az idi. Buna görə də, Xorasanın tamamilə özbəklərin əlinə keçməsi təhlükəsi var idi. Həmçinin, Fərhad xanın az qüvvə ilə yüksək qala divarları olan Herat şəhərini alması mümkün görünmürdü.³⁵¹ Mühasirənin çətin olacağını yaxşı bilən Şah I Abbas özbək əsgərlərini şəhərdən kənara çıxardaraq onlarla qarşılaşmaq niyyətində idi. Buna görə də, Fərhad xana xəbər yollayaraq ordusunu xeyli geri çəkməyi tələb etdi. O, eyni zamanda Osmanlı ordusu qərbdən hücum etdiyi üçün Səfəvi ordusunun geri çəkildiyi şayiəsini yaydı. Şah I Abbas

³⁵⁰ Nəvayi Ə. Şah Abbas-ı əvvəl, s. 158; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 202; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 207-208.

³⁵¹ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 202; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 208.

Heratdan çıxaraq Fərhad xanın ordusunu təqib edəcək özbək ordusunu mühasirəyə alaraq məhv etmək niyyətində idi.³⁵² O, eyni zamanda Təbəş üzərindən Xorasana girməkdə olan Gəncalı xana xəbər göndərərək hazır olmasını bildirdi. Şah I Abbas Heratın Salar körpüsü yaxınlığında Fərhad xanın, Fars hakimi Allahverdi xanın və Kirman hakimi Gəncalı xanın qüvvələrini topladı. Səfəvi şahının düşündüyü kimi, Dinməhəmməd xan Səfəvi ordusu ilə döyüşmək üçün Heratdan çıxdı. Məhz bu zaman o, Şah I Abbasın gəldiyindən xəbər tutdu. Özbək əyanları geri çəkilməyi tələb etsə də, o, vuruşmağa qərar verdi. 1598-ci il avqustun 9-da Herat yaxınlığında Puli-Salardə Qızılbaş ordusu döyüş mövqeyi aldı. Lakin yorğunluq, isti hava və sayca az olmaları orduda müəyyən təşvişə səbəb oldu. Şah I Abbas ordunun önündə Fərhad xanla Zülfüqar xanın qüvvələrini yerləşdirdi, özü də mərkəzdə qulamlar arasında yer aldı. Növbəti gün döyüş çox çətin keçdi. Fərhad xanın qüvvələrinin nizamsız şəkildə özbəklər üzərinə hücum etdiyini görən özbək sərkərdəsi Əbdülbaqi xan əsgərlərinə qızılbaşlar üzərinə hücum etmək əmrini verdi. Buna görə də, qızılbaşlar geri çəkilməli oldu. Qızılbaş əsgərləri Fərhad xanın yanında bayraqları görmədiyi üçün xanın döyüş mövqeyini tərk etdiyini düşünərək dağılışmağa başladı. Xan döyüş meydanını tərk etməyərək az qüvvə ilə savaşı davam etdirdi. Lakin bir müddət sonra həqiqətən də o, yaralanaraq döyüşü tərk etdi.³⁵³ İran tədqiqatçısı Rza Pazuki yazır ki, Fərhad xan və qardaşı Zülfüqar xan şahə zərər yetirilsin deyə döyüş mövqeyini bilərəkdən tərk etdiklərindən, Şah I Abbasın az qala özbəklərə əsir düşmək təhlükəsi yaranmışdı.³⁵⁴ Şah I Abbas Fərhad xanın, çərxcə əmirlərinin və Azərbaycan qoşununun məğlub olaraq döyüş mövqeyini tərk etdiyini görərək, Qorçibaşı Allahverdi

³⁵² Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasibətləri (1578-1612), s. 219-220; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 208.

³⁵³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 1047; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 202-203; Azərbaycan tarixi, üçüncü cild, s. 253; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 208-209.

³⁵⁴ Pazuki R. Tarixi İran: Ez Moğol ta Əfşariye. Şirket-i Çapxane-i Ferheng, Tehran: 1317, s. 318.

xanın rəhbərlik etdiyi qorçilərin, ordunun sağ və sol cinahında yerləşən qulamların hücumu keçməsinə əmr verdi. Dinməhəmməd xan min nəfərlik cəsur özbək döyüşçüsü ilə Şah I Abbasa hücum etdi. Bilavasitə döyüş meydanında vuruşan Şah I Abbasın səyi nəticəsində qələbə qazanıldı. Qızılbaş qüvvələri ilə döyüşdə Dinməhəmmədin ordusu məğlub oldu və özü də yaralanaraq həlak oldu. Qızılbaş əsgərləri gün ərzində döyüşü davam etdirdi və 4 mindən artıq özbək əsgərini öldürdülər. Qaranlığın düşməsi ilə özbək əsgərləri ətrafa dağıldı, Şah I Abbas onlara qarşı təqibi dayandırdı.³⁵⁵ İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, döyüşdə özbək əmirlərinin əksəriyyəti, xüsusilə Herat hakimi Hacı bəy, Nasuli Bahadur, Mirzə Abdulla Mənzər, Məhəmməd Murad bəy, Məhəmmədyar Oğlan və digər əmirlərin bəzisi qətlə yetirildi, bəziləri isə əsir alındılar.³⁵⁶ Molla Cəlalın verdiyi məlumata əsaslanan C. Aydoğmuşoğlu yazır ki, bu şiddətli döyüşdə iştirak edən 24 minlik özbək ordusundan 7 minə öldürülmüşdü.³⁵⁷ G. Vanberinin qənaətinə görə, döyüşün sonunda Dinməhəmməd xanın hərbi düşərgəsində olan bütün xəzinə qaliblərin əlinə keçdi, döyüşün nəticəsi özbəklər üçün o dərəcədə qorxunc oldu ki, Dinməhəmməd xanın xanımı sadıq xidmətçisi Haki Yasavulun həyatı bahasına xilas ola bildi. O, hökmdarın xanımını öz atına mindirdi, oğlanları İmamqulunu və Nədr Məhəmmədi atın belindəki yol çantasında gizlədərək xilas edə bildi. Ancaq xilas edilən zaman Nədr Məhəmməd ayağından güllə yarası aldığına görə, ömrü boyu axsaq qaldı.³⁵⁸

Beləliklə, 1598-ci il avqustun 10-da Puli-Salar döyüşündə Şah I Abbasın Şeybani ordusunu ağır məğlub etməsi ilə Xorasan uğrunda yüz ilə qədər davam edən qarşıdurma Səfəvilərin qələbəsi ilə başa

³⁵⁵ Bax: Münşi İsgəndər bəy. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*. I Kitab, s. 1047-1052.

³⁵⁶ Münşi İsgəndər bəy. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*. I Kitab, s. 1050; Çinar G.K. *Səfəvi-Özbək əlaqələri*, s. 254; Nəcəfli T.H. *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti*, s. 209.

³⁵⁷ Aydoğmuşoğlu C. *Şah Abbas və zamanı*, s. 204.

³⁵⁸ Вамбери Г. *История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ времянь до настоящаго*. том II, с. 70.

çatdı.³⁵⁹

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, döyüşdən bir neçə gün sonra Əcəm İraqında olan Şah I Abbas Fərhad xan Qaramanlını Xorasan və Herat hakimi təyin etsə də, ordu başçısının məğlub olaraq döyüş mövqeyini tərk etdiyini nəzərə alaraq Allahverdi xana onu öldürməyi əmr etdi.³⁶⁰ Z.V.Toğanın fikrincə, ordu başçısını öldürdükdən sonra Şah I Abbas “şərəfli şəhər” və “İran şəhərlərinin ən böyüyü” ki-mi tanınan Herat şəhərinin idarəsini Hüseyn xan Şamlıya həvalə etdi.³⁶¹ Şah I Abbas Heratın fəthini xəbər vermək üçün Mirzə Əli bəy adlı elçisini Əkbər şahın yanına göndərdi.³⁶²

Puli-Salar döyüşündən sonra özbəklərin yaxın qalalarda möhkəmlənməsinə imkan verməmək məqsədilə Şah I Abbas tərəfindən göndərilmiş qızılbaş hərbi dəstələri Herat yaxınlığında mühüm strateji əhəmiyyətə malik Quryan şəhərini ələ keçirdi. Ələ keçirilmiş bütün şəhər və qalalarda özbək hakimlərini Qızılbaş hakimləri əvəz etdi.

Beləliklə, Şah I Abbasın Xorasan səfəri uğurla başa çatdı. Şeybanilər dövlətinə son qoyuldu. Herat, Mərv, Nisa, Əbivərd, Sistan və Xarəzm vilayətləri özbəklərdən alındı, Səfəvi dövlətinin sərhədləri Amudərya çayına kimi genişləndirildi.

Şah I Abbas bir tərəfdən daxili qarışıqlıqlar, digər tərəfdən xarici təhdidlər qarşısında Səfəvi dövlətini məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi, dövlətin qüdrətini ən yüksək səviyyəyə çatdırdı. Özbəklər bir təhlükə mənbəyi sayılmayacaq səviyyəyə salındı. Onlar qüdrətli bir xanın rəhbərliyi altında birləşsələr də, nizam-intizamı çox güclü olan, odlu silahlarla təmin olunmuş və mükəmməl döyüş taktikasına malik olan Səfəvi ordusu qarşısında ənənəvi döyüş qaydalarını davam etdirən özbəklərin mühüm uğurlar əldə edəcəyini gözləmək olmazdı.³⁶³ Səfəvi hökmdarı paytaxt İsfahana dönən zaman əldə olu-

³⁵⁹ Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 209.

³⁶⁰ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 1054-1055; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 209.

³⁶¹ Toğan Z.V. Herat, s. 160-161.

³⁶² Yənə orada, s. 161.

³⁶³ Sümer F. Safevi tarihi incelemeleri: I. ve II. Abbas fevrləri, s. 21.

nan qələbə münasibətilə mərasimlər keçirdi, xalqı bir illiyə vergilərdən azad etdi. Xorasanda orduya yardım göstərdiyi üçün əhalini çobanbəyi vergisindən və “beşdə bir dinar” vergisindən azad etdi. Əldə olunan qələbələrlə bağlı Osmanlı və Moğol hökmdarlarına elçiləri vasitəsilə xəbər verdi.³⁶⁴

Beləliklə, XVI əsrin sonlarında Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Şeybanilər dövləti arasında Xorasan uğrunda yüz ilə yaxın davam edən mübarizə qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı. Şübhəsiz ki, Şah I Abbasın həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində Səfəvi dövlətinin qüdrətinin artması, güclü nizami ordunun yaradılması, digər tərəfdən II Abdulla xanın ölümündən sonra Türküstanda baş verən çəkişmələr Səfəvilərin Xorasanda tamamilə möhkəmlənməsini təmin etdi.

³⁶⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 1073-1074; Pazuki R. Tarixi İran: əz Moğol ta Əfşariyye, s. 319; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 205-206; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 209-210.

II FƏSİL

XVII ƏSRİN I YARISINDA SƏFƏVİ İMPERİYASININ TÜRKÜSTAN XANLIQLARI İLƏ HƏRBİ-SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ

2.1. Şah I Abbas dövründə Buxara xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr

Xorasanın Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçməsindən sonra Səfəvilərlə Türküstan xanları arasında dinc münasibətlər bərpa olunmadı. Buna səbəb şah hökumətinin onlara qarşı yeritdiyi siyasət idi. Bu siyasət Səfəvi dövlətinin hakim feodal təbəqəsinin Mərkəzi Asiya üçün münbit torpaqlarını və zəngin şəhərlərini ələ keçirmək və ya özlərinə tabe etmək istəklərinə söykənirdi.³⁶⁵ Mərkəzi Asiya şah hökumətini başqa cəhətdən də cəlb edirdi. Səfəviləri bir sıra başqa ölkələrlə, o cümlədən Sibir və Şərqi Türküstan ilə bağlayan ticarət yolları da buradan keçirdi. Səfəvi dövləti ilə həmin ölkələr arasında ticarət mübadiləsində vasitəçi qismində Mərkəzi Asiya tacirləri çıxış edirdilər. Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya vasitəsilə Sibirə ticarətdə nə dərəcədə maraqlı olduğunu, şah hökumətinin Sibir və Mərkəzi Asiya arasında ticarət mübadiləsinin çar hökumətinin Səfəvi dövlətinə Sibir məhsullarının daxil olmasına mane olan məhdudiyyətlərinə qarşı qətiyyətli çıxışında da özünü göstərir.³⁶⁶

Şah I Abbasın Mərkəzi Asiyaya qarşı ekspansionist planları hələ Xorasanın Səfəvilərin hakimiyyəti altına düşməsindən əvvəl mövcud idi. Bu planlar Xorasanın azad edilməsi və Mərkəzi Asiyada taxt-tac uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi dövrdə tam formalaşdı. Şah I Abbas himayəsi altında olan Şeybani şahzadələrindən Məhəmməd İbrahim sultanı Mavəraünnəhrdə taxta çıxarmağa çalışırdı.

Xorasanın yenidən fəthindən dərhal sonra Şah I Abbas planlarını həyata keçirməyə başladı. O, 1599-cu ildə Xorasana getdi. Rəsmi olaraq şahın səfərinin məqsədi İmam Rzanın Məşhəddəki tür-

³⁶⁵ Миклухо-Маклай Н.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 147.

³⁶⁶ Веселовский Н.И. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Т. 1. СПб.: 1890, с. 269.

bəsini ziyarət etmək idi, amma əslində buna, “Mavəraünnəhr və özbəklərin vəziyyəti haqqında xəbər”, “Xorasan işlərini nizama salmaq” zərurəti səbəb olmuşdu.³⁶⁷

Şah I Abbasın Xorasana səfəri, eyni zamanda onun şimal bölgələrində (Mərv, Nisa, Əbivərd, Dərun) gücünü və nüfuzunu möhkəmləndirmək istəyi ilə bağlı idi. O dövrdə bu bölgələr Şah I Abbasın himayəsi altında olan Xarəzm şahzadəsi Nurməhəmməd xan tərəfindən idarə olunurdu. Bu bölgələrdə şah hakimiyyətinin güclənməsini istəməyən bəzi yerli köçəri tayfalar, xüsusən də naymanlar Səfəvi yönümlü siyasət yeritdiyinə görə Nurməhəmməd xana qarşı çıxış edirdilər. Xorasana gedən Şah I Abbas, “Nurməhəmməd xana kömək etmək və mövqeyini möhkəmləndirmək” vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü.³⁶⁸

Şah I Abbas Mərkəzi Asiyada hökm sürən daxili qarışıqlıqdan və vətəndaş qarşıdurmasından öz məqsədləri üçün istifadə etməkdə tamamilə haqlı görünürdü. Belə ki, Səfəvi şahının Xorasana gəlməsindən əvvəl ona iki elçi heyəti göndərilmişdi: biri Buxaradan son Şeybani hökmdarı Pirməhəmməd xandan, digəri Mərvdən Nurməhəmməd xandan. Bu səfirliklər Şah I Abbasın Mərkəzi Asiyadakı siyasi vəziyyəti yaxşı başa düşməsinə kömək etməklə yanaşı, müdaxilə etməsi üçün geniş perspektivlər açdı. Mərkəzi Asiyada bu zamana qədər şeybanilərin keçmiş mülklərində özbək feodal zadəganlarının iki qrupu arasında ali hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Bunlardan birinə Həştərxanilər sülaləsinin* gələcək qurucusu Baqi Mə-

³⁶⁷ Миклухо-Маклай Я.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 148.

³⁶⁸ Миклухо-Маклай Я.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 148.

* 1556-cı ildə rus qoşunları Həştərxanı ələ keçirəndə, orada hökm sürən Çingiz nəslindən olan Yarməhəmməd xan oğlu Canıbəy sultan ilə birlikdə Buxaradakı Şeybanilərə sığındı. Şeybani Abdulla xanın atası İsgəndər xan onlara sığınacaq verdi və qızı Zöhrə xanımı Canıbəyə ərə verdi. Bu evlilikdən onun üç oğlu oldu: Dinməhəmməd, Baqi Məhəmməd və Vəli Məhəmməd. Abdulla xan Dinməhəmməd xanı Nisa və Əbivərd hakimi təyin edərək Xorasana göndərdi və digər iki qardaşı da öz xidmətinə aldı (Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 73; Иванов П.П.

həmməd xan (1599-1605) rəhbərlik edirdi; Baqi Məhəmməd xana itaət etmək istəməyən başqa bir özbək əmiri, əvvəllər zahid, dərviş həyat tərzini keçirmiş və dövləti idarə etmək iqtidarında olmayan Şeybani şahzadəsi Pirməhəmməd xan Buxarada taxta oturdu.³⁶⁹

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Şah I Abbas Xorasandakı işlərlə tanış olmaq, Mavəraünnəhrdəki vəziyyətə nəzarət etmək və Nurməhəmmədi himayə etmək məqsədi ilə Xorasana hərəkət etməyə qərar verdi. Məhz bu dövrdə Pirməhəmməd xanla Buxara əmirləri tərəfindən göndərilən elçilər Şah I Abbas tərəfindən qəbul edildi. Pirməhəmməd xan göndərdiyi elçi vasitəsilə şahdan Bağbadda qızılbaşların əlində əsir olan Canıbəyin nəvəsi Məhəmməd İbrahimin azad edilərək göndərilməsini xahiş etdi. Buxara əmirləri də Məhəmməd İbrahimin azad edilməsini xahiş edirdilər. Onların məqsədi səltənətdə və dünya işlərində çox gözü olmayan dərviş Pirməhəmməd xanın yerinə onu xan seçməkdir. Çünki Səmərqəndi ələ keçirən Baqi Məhəmməd xan müxalifətə keçərək Buxaranı təhdid etməyə başlamışdı. Şah I Abbas məsələni həll etmək üçün vasitəçilik edən Nurməhəmməd xana məktub yollayaraq bildirdi ki, Buxara əmirləri götürdüləri təəhhüdlərə sadıq qalıb Mərvdə Məhəmməd İbrahimi qarşılasalar məsələ həll edilmiş olar. Qızılbaşlar Semnana çatan zaman Nurməhəmməd xanın elçisi Şah I Abbas tərəfindən qəbul edildi. Elçi Səfəvi şahına Baqi Məhəmməd xanın Pirməhəmməd xana hücum edib onu öldürdüyünü və Buxaranı ələ keçirərək özbəkləri öz bayrağı altında birləşdirdiyini xəbər verdi.³⁷⁰

Baqi Məhəmməd xanın Mavəraünnəhrdəki qələbəsi Şah I Abbası keçmiş Şeybani mülkləri ilə bağlı planlarından əl çəkməyə məcbur etmədi; yalnız öz taktikasını bir qədər dəyişdirməyə vadar etdi. Çünki Həştərxanilər sülaləsinin qələbəsiindən sonra Məhəmməd İbrahimin Mavəraünnəhrə göndərilməsi mənasız idi; buna görə də şah

Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.). М.: Изд-во Восточной литературы, 1958, с. 67-68).

³⁶⁹ Миклухо-Маклай Я.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 148.

³⁷⁰ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1078-1080; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 206; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 210.

əvvəlcə Bəlx bölgəsində öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün cəhd göstərməyə qərar verdi, əgər uğur qazanardısa, buradan Mavəraün-nəhrə qarşı hücumla başlaya bilərdi. Məhz Məhəmməd İbrahim bu planın həyata keçirilməsi üçün bir vasitə rolunu oynamalı idi. Şah I Abbas başlıca məqsədini ört-basdır etdi və hərəkətlərini Şeybani taxtına iddia edən şahzadə Məhəmməd İbrahimin “qanuni” hakimiyyətinin Mərkəzi Asiyada qurulması uğrunda mübarizə kimi təqdim etməyə çalışdı. Şah I Abbasın Bəlxə ələ keçirmək istəyi, bu bölgənin Xorasana yaxınlığı ilə yanaşı, həm də o dövrdə Bəlxdə yaranmış vəziyyətdən qaynaqlandı. Bəlxin Mavəraünnəhrdən ayrılması Səfəvi şahına Məhəmməd İbrahimin timsalında Şeybanilər sülaləsinin “qanuni hüquqlarının müdafiəçisi” kimi çıxış edərək bu ərazini çox çətinlik çəkmədən ələ keçirəcəyinə ümid etməyə əsas verdi.

Bəlx əyanlarının müraciəti Şah I Abbası Bəlx bölgəsinin daxili işlərinə qarışmağa sövq etdi. Bu vaxt, İsfahana Bəlxdən də Məhəmməd İbrahimi tələb edən elçi heyəti gəldi.³⁷¹ Baqi Məhəmməd xanın Mavəraünnəhrdəki qələbəsi Bəlx feodal əyanlarını təşvişə saldı. Bəlx hakim dairələri öz gücləri ilə Baqi Məhəmməd xana qarşı mübarizədə hakimiyyəti qoruyub saxlamağa ümid etmirdilər, buna görə də onlar da Şah I Abbasın yanına Məhəmməd İbrahimin azad edilməsi xahişi ilə elçi göndərdilər. Təbii ki, Şah I Abbas bu müraciətə dərhal cavab verdi, çünki bu, onun planlarına tamamilə uyğun idi. O, dərhal Məhəmməd İbrahimi xan rütbəsi verdi, onu “oğlu” elan etdi və bununla Şeybani şahzadəsini rəsmi olaraq öz himayəsinə götürdü. Bundan əlavə, şah, Bəlx hökmdarı Əbdüləmin xana məktub yazdı və burada “Mavəraünnəhr məmləkəti mərhum padşah Canıbəy xan övladının qədimdən bəri irsi yurdu və məskəni” olduğunu göstərdi.³⁷²

Baqi Məhəmməd xan hakimiyyətdə möhkəmlənsə də, Şah I Abbas Canıbəy oğullarından Məhəmməd İbrahimi taxta çıxartmaqda qərarlı idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Baqi Məhəmməd xana qarşı mübarizədə Şah I Abbasdan Məhəmməd İbrahimin göndərilməsi istənilirdi. Bəlx hakimi Əbdüləmin xan haqqında şikayət gələndə Sə-

³⁷¹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 107.

³⁷² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1090.

fəvi şahı Məhəmməd İbrahimi Bəlxə hakim təyin etməyi düşündü. Baqi Məhəmməd xan təbrik mesajı göndərsə də, o qədər də əhəmiyyət vermədi. Bəlx hakimini də təsdiq etmədi. Bundan sonra Əbdüləmin xan Baqi Məhəmməd xanla döyüşmək üçün Səmərqəndə əsgər göndərdi. Bəlxdəki vəziyyətdən narahat olan və Canıbəy oğullarının taxt-taca sahib olmasını tələb edən əmirilər Şah I Abbasa məktub yazaraq Məhəmməd İbrahimin Bəlxə göndərilməsini bir daha xahiş etdilər. Şah I Abbas Məhəmməd İbrahimi iki məktubla Bəlxə göndərdi. Məktublardan biri Əbdüləmin xana, digəri isə Bəlxdəki əmirilərə ünvanlanmışdı. Əbdüləmin xana “oğlum” deyərək müraciət edən şah, Canıbəy oğulları ilə düşmənçiliyə son qoymaq və onları yenidən hakimiyyətə gətirmək istədiyini söylədi. Əmirilərə yazdığı məktubda isə onlardan Canıbəy oğullarına dəstək olmalarını istədi. Lakin tezliklə şah Bəlx əyanlarının əsl niyyətlərindən şübhələndiyi üçün Məşhədə gələn Məhəmməd İbrahimin göndərilməsini təxirə salmağa və Bəlxdəki real vəziyyəti daha dəqiq öyrənməyə, əhalinin ona dəstək olub-olmadığını aydınlaşdırmağa qərar verdi. Bu səbəbdən Ruhulla bəy Zülqədər adlı elçisini özbək elçiləri ilə birlikdə Bəlxə göndərdi.³⁷³

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, 1600-cü ilin yazında Şah I Abbas Herata gəldi. O, Mərvşahcan valisi Nurməhəmməd xanla Xarəzm valisi Hacı Məhəmməd xana elçi göndərərək Məvəraün-nəhr məsələləri ilə bağlı məsləhətləşməkdən ötrü onları yanına dəvət etdi. Hacı Məhəmməd xan yolda xəstələndiyi üçün gələ bilmədi. Nurməhəmməd xan əsassız səbəblər irəli sürdü və gəlməkdən imtina etdi. 1600-cü ilin aprelində Bəlxdəki vəziyyətlə əlaqədar Şah I Abbas tərəfindən Bəlxə göndərilən Ruhulla bəy Zülqədər qayıdıb gəldi. Ruhulla bəy şahın göndərdiyi məktubun Bəlxdə böyük mübahisələrə səbəb olduğunu, bəxlilərin bir qisminin Məhəmməd İbrahime dəstək verdiyini, bəzilərinin isə onu dəstəkləmədiyini söylədi. Onlar qorxurlar

³⁷³ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 107; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 211.

ki, xanın gəlişi ilə Əbdüləmin xan dövlətinə sədəmə toxuna bilər.³⁷⁴ Səfəvi şahı Bəlxin hərbi əyanları arasında iki qrupun olduğunu təsbit etdi: biri – Məhəmməd İbrahimin tərəfdarı, digəri isə Əbdüləminin tərəfdarları; eyni zamanda sonuncunun tərəfdarları hakimiyyəti itirəcəklərindən qorxaraq qəti şəkildə Məhəmməd İbrahimin Bəlxə gəlməsinə qarşı çıxdılar. Maraqlıdır ki, Əbdüləminin tərəfdarları şah müvafiq cavabı müəyyən etmək üçün toplantı keçirdilər. Onlar Məhəmməd İbrahimin böyük qardaş kimi Əbdüləminə hörmət göstərəcəyi, ona təzim edəcəyi, əmlərinə tabe olacağı, Mavəraünnəhr tamamilə tutulana qədər Əbdüləmin tərəfindən təyin olunduğu yerdə yaşayacağı və Mavəraünnəhr fəth edildikdən sonra Əbdüləminin Bəlxə, Məhəmməd İbrahimin isə Buxarada oturması şərtlə gəlməsinə razı olduqlarını bildirdilər. Bəlxdəki əyanlar Əbdüləmin xanı incitməmək üçün Məhəmməd İbrahimi şəhərdən kənarda qarşılamayı rədd etdilər. Meymənədə Məhəmməd İbrahim ilə görüşən heyət, onun razılaşma şərtlərini yerinə yetirməyəcəyini və Əbdüləmin xana itaət etməyəcəyini başa düşdü. Buna görə heyətin bir hissəsi görüşü tərk etdi və Bəlxə döndü. Qalan hissə Məhəmməd İbrahimin Qızılbaş əsgərləri ilə gəlməsinə etiraz etdi və Məhəmməd İbrahimin onlara təslim edilməsini tələb etdi. Budaq xan və Xudaynəzər bəy bu şərtləri rədd etdilər. Hər iki tərəfin nümayəndələri vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Şah I Abbasla görüşməyi və onun verəcəyi əmri həyata keçirmək qərarına gəldilər.³⁷⁵

Heratda hər iki tərəfin nümayəndə heyəti şahın hüzuruna çıxdı. Şahın qərargahında bu məsələ ilə bağlı uzun məsləhətləşmələrdən sonra hər iki qrupu barışdırmaq üçün bir razılaşma əldə edildi: Əbdüləmin xan “böyük qardaş”, Məhəmməd İbrahim isə “kiçik qardaş” elan edildi. Mavəraünnəhrin fəthindən sonra onlardan biri Buxaraya, digəri isə Bəlxə sahib olmalı idi. Şah, müvəkkilinə ikinci bir vəzifə

³⁷⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1093, 1097-1098; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 207; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 211.

³⁷⁵ Bax: Münşi İsgəndər bəyşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1091-1094; Дехкурди А.М. Взаимоотношения Ирана и Бухарского ханства в XVI-первой половине XVIII вв., с. 24.

verildiyindən narazı qaldı, ancaq vəziyyətin tədricən dəyişəcəyinə ümid edərək razılaşmaq məcburiyyətində qaldı. Bəlx əyanlarının nümayəndələri ilə razılığa gəldikdən sonra Şah I Abbas Məhəmməd İbrahimi Qızılbaş qoşunu ilə Bəlxə göndərdi. Şah I Abbas Məhəmməd İbrahimin ordunu qəsbkarlara qarşı Buxaraya və Mavəraünnəhrin qərbinə aparacağını, Əbdüləmin xanın və əmirlərin bu əməliyyata qoşulacağını və birlikdə hərəkət edəcəyini düşündüyünü bildirdi. Şah Bəlx hakimi Əbdüləmin xanın nəzarətindəki ərazilər üçün heç bir planları olmadığını və özbəklərlə razılaşmağa hazır olduğunu söylədi.³⁷⁶

Səfəvi şahı Məhəmməd İbrahimə lazımı tapşırıqlar verdi və bildirdi ki, “Nəzər bəyin məsləhət və razılığı ilə hərəkət etsin, zamanın da məsləhətini nəzərə alaraq Əbdüləmin xanla da mülayimlik və məhəbbət izharı şəraitində dolansın, əqlin və biliyin göstərişinə əməl etsin. Şah ona şahənə yaraqlar verib, müqəddəs Məşhəd hakimi Budaq xanı və İbn Hüseyn xan Firuzcəngi də ona həmrəh edərək yola rəvan etdi. Sonra İmamqulu xan Pakizə Türkmanı Bəlxə Əbdüləmin xan və özbək böyüklərinin yanına yollayıb, onlara ülfət məktubları göndərdi. O, həmrəylik və ittifaq barədə öz ürək sözlərini yazaraq belə buyurmuşdu: “İrsi mülkün ələ keçirilməsinə çalışın. Əgər qızılbaşların köməyinə ehtiyac olarsa, bizə bildirin ki, onları yollayaq”.³⁷⁷

Məhəmməd İbrahim xan yanında qızılbaş döyüşçüləri və Xu-daynəzər bəy olmaqla Bəlx istiqamətində hərəkət etdi. O, İmamqulu xan Pakizə Türkmanı irəli göndərdi ki, onun gəlişini əmisinə çatdırsın, əhalinin onu qarşılamağa çıxmasını təşkil etsin. İmamqulu xan Bəlxə gedərək özünün bu elçilik xidmətini yerinə yetirdi. Amma, Bəlx böyükləri hazırda səltənət taxtında əyləşən Əbdüləmin xanın xatirinə İmamqulu xan Pakizənin xahişinə əməl etməyərək, xanın izni olmadan Məhəmməd İbrahim xanı qarşılamağa cürət etmədilər. Nəhayət bəzi ağsaqqalların məsləhəti ilə onlar xanı qarşılamağa yollandılar və Meymənə hüduvunda onunla görüşdülər. Onlar hər məsələ xüsusunda onunla xeyli danışdılar. Bəxlilər Məhəmməd İbrahim xanın hərəkətlərindən anladılar ki, o, heç kimə baş əyməyə-

³⁷⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s.1095.

³⁷⁷ Yenə orada, s. 1094.

cəkdir. Əbdüləmin xan tərəfindən vəzifə verilən və onun tərəfdarı olan bəzi adamlar səltənət iddiasından əl çəkməyərək şəhərə qayıtdılar. Başqaları isə bildirdilər ki, Qızılbaş qoşununun gəlişinə ehtiyac yoxdur. Öz şahzadəmizi bizim ixtiyarımızda saxlayın ki, özbəklər necə istəyirlərsə, eləcə də hərəkət etsinlər. Budaq xan və Xudaynəzər bəy bu təkliflə razılaşmadılar və qərara aldılar ki, vəziyyəti şəha bildirsinlər və onun söyləyəcəyi təklifə əməl etsinlər.³⁷⁸

Bəlx ağsaqqalları Şah I Abbasdan bərk qorxduqları üçün onlar da öz adamlarını Səfəvi sarayına göndərib bildirdilər ki, *“Bizim cidd-cəhdimiz buna yönəlmişdir ki, qoy Məhəmməd İbrahim xan Buxaraya qoşun çəkib Mavəraünnəhr məmləkətini saxta adamların əlindən alsın. Bizim Əbdüləmin xan, Bəlxin əmir və əyanlarından təvəqqəməiz yoldaşlıq və həmrəhliqdır, biz əsla Bəlx məmləkətini və Əbdüləmin xanın zəbtində olan yerləri ondan geri istəmirik. Qızılbaş qoşununun buraya gəlməyini istəmədiyimiz üçün, əgər Əbdüləmin xanın toxunulmazlığı xüsusunda əhd-peyman bağlanılarsa və həmin əhd-peyman imanla möhürlənərsə, şah özbəklərin nifaq etməyəcəklərindən arxayın ola bilər”*.³⁷⁹

Tərəflər arasında əhd-peyman bağlandıqdan sonra İmamqulu xan Pakizə ikinci dəfə Bəlxə getdi və Əbdüləmin xandan razı qalmalarından ötrü bəlxlilərlə görüşdü. Bəlxdəki özbək əyanları onunla belə razılaşıdılar ki, *“Əgər Məhəmməd İbrahim xan buraya təşrif gətirərsə, biz özümüzün əsil-nəsəbi məlum olan o padşahzadəmizin tərəfini tutacaq, zərurət üzündən qəbul etdiyimiz məchul nəsəbli Əbdüləmin xanı qəbul etməyəcəyik”*. Onlar məxfi əhdnamələr yazıb İmamqulu xan Pakizəyə verdilər, xan da onların razılıq və itaətindən xatircəm olub qeri qayıtdı.³⁸⁰

Göründüyü kimi, mübahisələrin həll edilməsini istəyən Şah I Abbas güzəştə getməyə məcbur oldu və Bəlxə işğal etmək niyyətinə imtina etdi. Lakin Məhəmməd İbrahimin tərəfdarları bu güzəştin qarşılığında şahın nümayəndələri ilə gizli razılığa gəldilər. Bu razılığa əsasən, Məhəmməd İbrahimin gəlişi ilə onlar Əbdüləmini devir-

³⁷⁸ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1094-1095.

³⁷⁹ Yenə orada, s. 1095.

³⁸⁰ Yenə orada, s. 1095-1096.

məyə və Məhəmməd İbrahimi özlərinə hökmdar seçməyə söz verdilər. Bu təminat alındıqdan sonra Məhəmməd İbrahim şahın razılığı ilə Qızılbaş qoşunlarını Meymənədə tərk etdi və yalnız özbək tərəfdarlarının müsayiəti ilə Bəlxə yola düşdü. Məhəmməd İbrahimi müşayiət edən Xudaynəzər bəy onu Bəlxin yaxınlığında əvvəlcədən razılaşdırılmış yerə çatdırdı. Bəlxdən gələn heyət üzvləri, o cümlədən Əbdüləmin xan onunla görüşmək üçün orada gözləyirdi. Bəlxə çatdıqdan dərhal sonra Məhəmməd İbrahimin tərəfdarları sui-qəsd təşkil etdilər, nəticədə Əbdüləmin öldürüldü və Məhəmməd İbrahim Bəlx hakimi elan edildi. Tezliklə Məhəmməd İbrahimin nüfuzu Bəlxə yaxın olan digər ərazilərdə – Çiçəktu, Əndixud, Faryab və Şibirğanda da tanındı. Beləliklə, Şah I Abbasın siyasəti uğurla başa çatdı: onun tərəfdarı Məhəmməd İbrahim 1600-cü ilin iyul ayında keçmiş Şeybanilər dövlətinin ən vacib bölgələrindən birini təşkil edən Bəlxin hakimi oldu.³⁸¹

Tezliklə onun hakimiyyəti Meymənədən Bədaxşana, Hisar-ı Şadmandan Amudəryanın şimalına qədər genişləndi. O, Şah I Abbasa elçi göndərərək vəziyyəti bildirdi. Səfəvi şahı da ona hədiyyələr göndərdi. Məhəmməd İbrahim xanın səltənət və iqtidar xəbəri Məvəraünnəhrə çatdıqda bu məsələ Baqi Məhəmməd xanın təşvişinə səbəb oldu.³⁸² 1600-cü ilin payızında Baqi Məhəmməd xan Bədaxşan və Bəlxə yürüş təşkil etdi. Canıbəy oğulları şahzadələri tərəfindən idarə olunan Caganiyanı və Hisar-ı Şadmanı mühasirəyə aldı. Bu şəhərlərdə olan Canıbəy oğulları Mahmud sultan, Ubeydulla sultan və Abdulla sultan məğlub olaraq Bəlxə Məhəmməd İbrahime sığındılar. Baqi Məhəmməd xan Tirmizə yürüş etdi. O, qayınatası Abdi Xoca Cübeyrinin Tirmiz hakiminin atasının şeyxi olmasından istifadə edərək şəhəri döyüşsüz ələ keçirdi.³⁸³

Məhəmməd İbrahim Bəlxdə yüksək rütbəli əmirlərə qarşı sərt

³⁸¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1096-1097.

³⁸² Yenə orada, s. 1097; Qaffarifərd A. Rəvabit-i Səfəviyan və Özbəkan (913-1031). Tehran: 1374, s. 285.

³⁸³ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 111.

siyasət yeridirdi. Buna görə Bəlx əhalisi ona düşmən münasibət bəsləyirdi, bundan əlavə Məhəmməd İbrahim gizli şəkildə şiə olduğunu söylədi ki, bu da onun sünni təbəələrinin narazılığına səbəb oldu.³⁸⁴

Məhəmməd İbrahim Bəlxdə eyş-işrətlə məşğul olduğuna görə Şah I Abbasın nəzərdə tutduğu fəthlərdən imtina etdi və çox sayda günahsız insanları öldürməyə başladı. Hətta Şah I Abbasın ona məsləhətçi təyin etdiyi Xudaynəzər bəyi də öldürməkdən çəkinmədi. Buna görə də Məhəmməd İbrahim Bəlxdə yalnız bir il hökm sürə bildi, 1601-ci il noyabrında öldü.³⁸⁵ İsgəndər bəy Münşi onun güclü yatalaq və çiçək xəstəliklərindən öldüyünü yazır.³⁸⁶ Məhəmməd İbrahimin tərəfdarları Canıbəy oğullarından Ubeydulla sultan adına üsyan qaldırdılar. Onlar Buxara xanının Vəli Məhəmməd xanın rəhbərliyi altında göndərdiyi orduya qarşı mübarizə aparmaq istəyirdilər. Məhəmməd İbrahim xanın ölümündən xəbər tutan Baqi Məhəmməd xan fərsəti qənimət bilərək Hisar-ı Şadman qalasının mühasirəsini dayandırdı, Bəlxin fəthinin daha üstün olduğunu düşündü və sürətlə Bəlxə tərəf hərəkət etməyə qərar verdi. O, qardaşı Vəli Məhəmməd xanın başçılığı ilə Bəlxə fəth etmək üçün ordu göndərdi.³⁸⁷ Bu zaman Bəlx əhalisi Buxaraya qarşı çıxan bir hökmdar üçün mübarizə aparmaq istəmədi. Onlar Baqi Məhəmməd xan kimi bir hökmdar istəyirdilər, buna görə də Bəlxdəki qoşun Vəli Məhəmmədin tərəfinə keçdi.³⁸⁸ Beləliklə, Vəli Məhəmməd Bəlxə tutdu, Ubeydulla sultanın tərəfdarlarından olan divanbəyi Yarməhəmməd bəy Səfəvi sarayına qaçdı. Pirməhəmmədin oğlu Məhəmməd Səlimi

³⁸⁴ Münşi İsgəndər bəy. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, I Kitab, s. 1107; Саидов А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVII - первой половине XVIII вв., с. 13.

³⁸⁵ Саидов А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVII - первой половине XVIII вв., с. 13.

³⁸⁶ Münşi İsgəndər bəy. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, I Kitab, s. 1107; Münəccim Molla Cəlaləddin. *Tarix-i Abbasi və ruznameyi Molla Cəlal*, s. 202.

³⁸⁷ Münşi İsgəndər bəy. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, I Kitab, s. 1107.

³⁸⁸ Мунши Мухаммад Юсуф. *Муким-ханская история*, с. 75.

və 13 yaşlı şahzadə Cahangir sultanı da özü ilə apardı. Ubeydulla sultan və qardaşı Baqi Məhəmməd xanla barışdılar. Baqi Məhəmməd xan onların Caganiyan və Hisar-ı Şadman hakimi təyin edilməsinə icazə verdi.³⁸⁹ Beləliklə, Vəli Məhəmməd xan bir aydan az müddətdə Bəlxə ələ keçirərək onu Həştərxanilər sülaləsinin hakimiyyəti altına daxil etməyi bacardı.³⁹⁰

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Mərv hakimi Nurməhəmməd xan şahın hüsuruna gəlməyərək, əsassız və həqiqətdən uzaq üzrxahlıqlar etmiş, buna görə də şah ondan incimişdi. Nurməhəmməd xanın şahın hüsuruna gəlməkdən inadla imtina etməsi şahın şübhəsinə səbəb oldu. Amma, yenə də əvvəlki kimi ona öz iltifatını bildirdi. Şah I Abbas yaxın adamlarından olan şah məclisinin “çaryar” ləqəbli yasavulu Xosrov bəyi Nurməhəmməd xanın yanına yollayıb, ona şahənə diqqətlə dolu bir fərman göndərdi, ali saraya gəlmədiyi bərədəki üzrxahlığını qəbul etdi və təqsirindən keçdi.³⁹¹ Şah məktubunda yazırdı: *“Hümayun məiyyətin Xorasana bu dəfəki yürüşü o qardaşa (yəni Baqi Məhəmməd xanın qardaşı Nurməhəmməd xana – T.N.) yardım etmək idi. Bizim aramızda daim mövcud olan bir neçə illik yaxınlaşma tələb edirdi ki, bizim tərəfimizdən görüş xahişi olunan kimi gərək o qardaş dərhal hümayun məiyyəti Damğan və Bistamda qarşılayaydı. Sən əgər indiyəcən Baqi xanın qəzəbindən qorxursansa bu qorxu əbəsdir, çünki, biz hazırda dövlət və iqbalın gücü ilə Xorandayıq... Əgər bu dəfə aramızda görüş baş tutmazsa, adamlar bizim əlaqəmizin kəsilməsini düşünərlər və başqa fikrə düşərlər. Özlərini sənin tərəfdarın kimi göstərən və səni bizim yanımıza gəlməyə qoymayan adamlar isə, həqiqətdə sənin tərəfdarın deyillər və sənin pisliyinə çalışırlar. Belə bir vəziyyətdə, yaxşısı*

³⁸⁹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1107-1108.

³⁹⁰ Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 75; Səmərqəndi Mirsəid Şərif Rəhimi. Tarix-i Rəhim. Be kuşəşe Mənuçöhr Sütüda. Tehran: 1380, s. 178.

³⁹¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1098; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 112.

*budur ki, bu məsələ xüsusunda heç kimə qulaq asmayıb, sədaqətli bir dost kimi yanımıza gələsən, bir neçə günlük görüşdən sonra izzət və ehtirama layiq olub geri qayıdasan. Xülasə, biz sizinlə hökmən görüşmək istəyirik. Əgər sən gəlməsən, bizi tezliklə qarşıla ki, şikar edə-edə Mərvə gəlib səninlə görüşəcəyik. Bu iki şərtədən hansını qəbul etsən, biz ona əməl edəcəyik”.*³⁹²

Məktubu Xosrov bəydən alan Nurməhəmməd xan, bir daha bəhanə gətirdiyi üçün şah məyus oldu. Nurməhəmməd xanın vəzirləri şahın onu çağıraraq İraqa göndərəcəyini və torpaqlarını Qızılbaş əmirlərinə verəcəyini söylədilər. Buna görə Nurməhəmməd xan Şah I Abbasın vassalı olmaq istəmədi və ona düşmən oldu.³⁹³ Görünür, Səfəvi şahının Bəlxdə öz mövqeyini möhkəmləndirməsi Nurməhəmməd xanı ehtiyatlı davranmağa vadar etmişdi. O, Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiyada öz nüfuzunu getdikcə genişləndirməsi nəticəsində sahib olduğu müstəqilliyini itirəcəyindən əsaslı şəkildə qorxurdu. Bütün bu hallar Nurməhəmməd xanı Şah I Abbasın müttəfiqi və vassalından tədricən gizli düşməninə çevrilməsinə sövq etdi.³⁹⁴

Şah I Abbas Mərv hakimi Nurməhəmməd xanın Baqi Məhəmməd xanla sıx əlaqələri olduğunu öyrəndi və bu onu təşvişə saldı.³⁹⁵ Molla Cəlaləddin Münəccim bu barədə yazır: “... *Hər gün Şah I Abbasa Mərv hakimindən belə məlumat gəlirdi ki, Nurməhəmməd xan... dostluq əlaqələri yaratmaq üçün Baqi Məhəmməd xana qiymətli hədiyyələr göndərir, onun başında çirkin fikirlərin olduğu bildirilirdi*”.³⁹⁶

Şah I Abbas Səfəvilərin Mərv hakimi ilə siyasi və diplomatik əlaqələrini gücləndirmək məqsədilə Xosrov bəy Çaryarı Mərvə elçi göndərdi. Elçiyə Nurməhəmməd xanın Baqi Məhəmməd xanla itti-

³⁹² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1098-1099.

³⁹³ Yənə orada, s. 1099; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 113.

³⁹⁴ Миклухо-Маклай Н.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 152.

³⁹⁵ Münəccim Molla Cəlaləddin. Tarixə Abbasi və ruznameyi Molla Cəlal, s. 193.

³⁹⁶ Yənə orada.

faqa girməməsini təmin etmək və ona şahın fikrini çatdırmaq tapşırıldı. Xosrov bəyin xanı şahın hüsuruna getməyə təşviq etməsinə baxmayaraq, o, gedəcəyini dəfələriylə söyləməsinə baxmayaraq, özünün məsləhətçisi və etibarlı adamı olan Qazi Nədr və vəziri Mir Qiyasın məsləhətləri ilə verdiyi vədə peşman olub, mənasız üzrxahlıq etdi. Nurməhəmməd xanın Səfəvilərə qarşı Mavəraünnəhr özbəkləri ilə ittifaqı gücləndirmək planları vardı və bu səbəbdən elçinin Baqi Məhəmməd xanla ittifaqı rədd etməsi xahişinə mənfi cavab verdi. Xosrov bəy məqsədinə yetişmədən geri qayıtdı.³⁹⁷ Bu, Şah I Abbasi çox narahat etdi, çünki Baqi Məhəmməd xan ilə Nurməhəmməd xan arasında ittifaq onun üçün çox təhlükəli idi. Buna görə də o, Nurməhəmməd xanla Baqi Məhəmməd xanın ittifaq yaratmaq planlarını qabaqlamağa çalışdı.

Nurməhəmməd xan tərəfindən Əbivərdin hakimi təyin edilən və həmişə Şah I Abbasa sədaqətini bildirən Mirzə Xacə Kəlan Cığataydan şübhələnərək, onu da dəf etmək qərarına gəldi. Əbivərd yaxınlığındakı Paşakuhda olan Mürşidqulu sultan Cəlairdən kömək istədi. Mürşidqulu sultan, Şah I Abbas ilə Nurməhəmməd xan arasındakı əlaqənin yaxşı olduğunu düşünərək, Xacə Kəlanın şahın əmrinə zidd davranmamaq üçün kömək istəməsinə məhəl qoymadı. Bununla belə, Xacə Kəlanın davamlı məktub göndərməsindən və şahla Nurməhəmməd xanın qarşı-qarşıya olduğunu öyrəndikdən sonra Əbivərdə hərəkət etdi. Xacə Kəlan Əbivərd qalasını Mürşidquluya tapşırıb, Herata gəldi və şahla görüşdü.³⁹⁸

Mirzə Xacə Kəlan Heratda şaha öz xidmətini təklif etdi. Nurməhəmməd xanın üsyanından bəhs etdi və Şah I Abbasi ona qarşı yürüş etməyə təşviq etdi. Nurməhəmməd xan da Əbivərdə yürüş etdi və Mürşidqulu sultana torpaqlarına təcavüz etmək üçün cəsarəti haradan aldığını, şahdan bir əmr alıbsa göstərməsini, əks halda qaladan çıxmalı olacağını bildirdi. Mürşidqulu sultan, şahdan əmr almadığını, hadisələr barədə şaha məlumat verdiyini və bir neçə gün ərzində cavab gözlədiyini söylədi.³⁹⁹

³⁹⁷ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1099.

³⁹⁸ Yenə orada, s. 1100.

³⁹⁹ Yenə orada.

Mirzə Xacə Kəlanın Herata gəlməsindən bir neçə gün əvvəl şahın və sarayın ehtiyaclarını ödəmək üçün Şirazdan Herata bir karvan gəldi. Şah, bu karvandan Nurməhəmməd xan üçün bəzi malların göndərilməsini də əmr etdi. Münasibətlər gərginləşəndə bu əşyalar Nurməhəmməd xana çatmışdı. Nurməhəmməd xan həmçinin şahın karvanın başçısı Vəli bəy Yivaoğlu vasitəsi ilə Mürşidqulu sultana hədiyyələr göndərdiyini, buna görə də qaladan ayrılmalı olduğunu öyrəndi. Mürşidqulu sultan şahın qəzəbindən qorxaraq Əbivərddən ayrılıb Paşakuxa çəkildi. Nurməhəmməd xan ən etibarlı adamlarından Məhəmməd Sadıq bəy Çəpnini və Qasım bəy Kəbutərbəzi Əbivərddə qoyaraq Nisa və Bağbad bölgəsinə çəkildi.⁴⁰⁰

Nurməhəmməd xanın şahın yanına gəlməkdən inadla imtina etməsi şahın şübhəsini artırdığına görə, Şah I Abbas onun Mərvdəki müstəqil hakimiyyətinə son qoymağa qərar verdi. Təbii ki, Səfəvi şahının belə bir addım atması Nurməhəmməd xanın vəfasızlığından irəli gəlmədi, yalnız bəhanə oldu. Əsl səbəb Şah I Abbasın həyata keçirdiyi mərkəzləşdirmə siyasəti idi.

Buna görə də Şah I Abbas Heratdan Nurməhəmməd xanla görüşmək ümidi ilə ayrıldı. Lakin Serəxsdən keçərək Çəhcəhə adlı qəsəbəyə gəldikdə Nurməhəmməd xanın Mərv və Əbivərddən ayrılıb Nisa və Bağbada çəkildiyi xəbərini aldı. Daha əvvəl göndərdiyi məktubda ifadə etdiyi kimi, Nurməhəmməd xanın ov üçün gəlmədiyinə görə üsyançı olduğuna qərar verdi. Nurməhəmmədi cəzalandırmaq üçün səfərə çıxdı. Xorasan bəylərbəyi Hüseyn xan Şamlı, Maruçaq hakimi Bəktaş xan, Quryan hakimi Qənbər xan Şamlı, Serəxs hakimi İbn Hüseyn xan və Herat hakiminə tabe olan qəbilə əmirləri ilə birlikdə Çəhcəhədən Mərvi mühasirəyə almağa göndərdi. Şah özü də az sayda əsgərlə həm ov etmək, həm də şəhəri mühasirəyə almaq üçün Əbivərdə yollandı.⁴⁰¹

Müzəffər qoşunun yaxınlaşma xəbəri Əbivərdə olan Nurməhəmməd xana çatdıqda, o, döyüşçülərinin sayının qızılbaşların sayından çox olmasına baxmayaraq, vahiməyə düşdü, adamları isə dağılmağa başladı. Nisa, Dərun və Bağbadda yurd və məskənləri olan,

⁴⁰⁰ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1100.

⁴⁰¹ Yenə orada, s. 1102.

Nurməhəmməd xana müləzimlik edən beş min cəlayir, Əli eli və sayinxani oymaq adamları ondan ayrılıb öz yerlərinə getdilər, xan isə iki-üç min adamla Çul yolu ilə Mərvə yollandı. Xan az miqdarda adamla Mərvə gəlib çatdı və gecə vaxtı Ürgənc darvazasından şəhərə daxil oldu.⁴⁰²

Əbivərd qalasının mühasirəsinə başlayan Şah I Abbas İraq, Fars və Xorasan qoşunlarını çağırmaqdan ötrü məktublar yolladı, Məşhəd hakimi Budaq xan və Nişapur hakimi Mirzə Məhəmməd sultan Bayatı Mərvə Hüseyn xanın köməyinə göndərdi. Astrabad hakimi Hüseyn xan Qacara əmr olundu ki, Nisa qalasına yollansın. Əsfərayinin və bəzi yerlərin hakimləri onun köməyinə göndərildi. Əsfərayin hakiminin dəstəyi ilə onlar Nisanı mühasirəyə aldılar. Səfəvi ordusu Əbivərd qalasının fəthi ilə məşğul olmağa başladı. Mühasirədə qalaların vəziyyəti getdikcə ağırlaşdı. Onlar qoşunun dağılmasını və Nurməhəmməd xanın vəziyyətinin pisləşməsinə eşidib şahdan əfv və aman xahiş etdilər, mühasirənin iyirmi dördüncü günü qalanı təhvil verdilər. Nurməhəmməd xanın şəhərin mühafizəsinə təyin etdiyi Məhəmməd Sadiq bəy və Qasım bəy şahın xidmətinə girdilər.⁴⁰³

Əbivərd qalasının fəthindən sonra Səfəvi ordusu Mərvə yollandı və müzəffər əsgərlərlə qalanın ətrafında dayandı. Qızılbaş ordusunun gəlişindən və Əbivərd qalasının fəth olunmasından xəbər tutan Nurməhəmməd xan çıxılmaz vəziyyətə düşdü, peşimançılıq və acizlik göstərməkdən başqa heç bir çarəsi qalmadı, çölə adam yollayıb etimadüddövlə Hatəm bəy Ordubadini və Bistam ağa Türkməni yanına çağırırdı. Onlar getmək üçün icazə alaraq, qalada onunla görüşdülər, öz yersiz əməl və hərəkətləri ilə şahı incitdiyinə görə onu xeyli məzəmmət etdilər, onun təqsirinin əfv olunmasını xahiş edəcəklərinə söz verdilər, onu şahın yanına getməyə rəğbətləndirdilər. Xan həmin gün xəcalət və utanc içində qaladan çıxdı, Hatəm bəy və Bistam ağa ilə birlikdə şahın yanına getdi. O, etdiyi hərəkətlərə görə şahı üzrxahlıq etdi və şəhəri şah qoşunlarına təslim etdi. Şah I Abbas onu baş vermiş yersiz hərəkətlərinə görə bağışladı, xana müxtəlif hədiyyələr

⁴⁰² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1102.

⁴⁰³ Yenə orada, s. 1103; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 208; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 211.

verərək könlünü aldı, onu heç bir cəza gözləmədiyinə inandırdı.⁴⁰⁴

Ertəsi gün Şah I Abbas Cümə namazını qılmaq üçün Mərvə getdi və xütbə Şah İsmayılın ölümündən 80 il sonra ilk dəfə on iki imam və şah adına oxundu.⁴⁰⁵ İsgəndər bəy Münşi yazır ki, *“mərv-lilər və o diyarın əhalisi qeyri məzhəbdən olduqları üçün qızılbaş tayfasından qorxurdular. Ədalət və rəiyyətpərvərlik qaydalarına uyğun olaraq onları hümayun şah tərəfdən arxayın etdilər, məzhəb ixtilafına görə heç kimə toxunmamaq barədə hökm verildi, həmin vilayətin idarə olunması və mülkiyyəti Maruçaq hakimi Bəktaş xan Ustachiya tapşırıldı, şəhərin və qalanın sakinlərinin can və mallarına aman verildi. Qərara alındı ki, hərbiçi olan və dövlətdən məvacib alan hər kəs öz silahını təhvil verib istədiyi yerə gedə bilər, amma bundan sonra qalada qala bilməz, rəiyyətlərsə azaddırlar və asudəliklə öz işləri ilə məşğul olsunlar”*.⁴⁰⁶

Beləliklə, uzun illərdir ki, Səfəvi dövlətinin tabeliyində olmayan Mərv şəhəri yenidən onların nəzarətinə keçdi.⁴⁰⁷ Şah I Abbas Nurməhəmməd xanı bağışlasa da, əvvəllər olduğu kimi yenə ona güvənmədiyinə görə Özbək şahzadəsini və onun bütün övladlarını Əcəm İraqına göndərdi və ömürlərinin qalan hissəsini Şirazda keçirmələrini və ona gündəlik yaşamaq üçün 10 min İraq dinarının verilməsini tapşırırdı.⁴⁰⁸

Şah I Abbas, zorakılığın istənilən nəticəyə gətirib çıxara bilməyəcəyini bildiyinə görə dövlət adamına xas ehtiyatlılıq nümayiş etdirdi, yalnız Səfəvilərin asılılığını qəbul edənlərlə münasibətlərdə səbr və uzaqgörənlik göstərdi. Beləliklə, Mərv sakinlərini həddindən

⁴⁰⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1103-1104; Lusin Lui Ballon. Zindaqnıy-i Şah I Abbas, s. 143.

⁴⁰⁵ Yenə orada.

⁴⁰⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 1104-1105.

⁴⁰⁷ Sistani Məlikşah Hüseyn. Ehyaul-müluk. Be kuşəşe Mənuçöhr Sütuda. Tehran: 1344, s. 467; Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках. М.: Наука, 1989, s. 141.

⁴⁰⁸ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, s. 1104-1105; Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Tarihe cahan araye Abbasi, s. 148-149.

artıq qəddarlıqla qəzəbləndirmək istəmədi, çünki bu, Səfəvi hakiminin çox vacib bir sərhəd mirasından qovulmasına səbəb ola bilərdi. Buna görə də, şəhər təslim olduqdan sonra şah, ona xəyanət edən Nurməhəmmədi öldürməyib ailəsi ilə birlikdə bir neçə il yaşadığı Şiraza göndərirdi.⁴⁰⁹

Bu zaman bəzi əmirlərlə Nisa qalasının fəthinə yollanmış Hüseyn xan Ziyadoğlu Qacar həmin qalanı ələ keçirdi. Nisa, Əbivərd və Bağbad vilayətinin idarəsi Bəktaş xanın oğlu Mülkəş sultana tapşırıldı. Mərvin işlərini tənzimlədikdən sonra Şah I Abbas Pəsakuh yoluyla Məşhədə gəldi.⁴¹⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah I Abbas təkcə Xorasanın şəhər və qalalarını geri almaqla kifayətlənməyib, onları Səfəvi dövlətinin ayrılmaz hissəsi hesab etdiyinə görə, bu diyarda tam möhkəmlənməyə çalışırdı. O, regionda məhz Səfəvilər sülaləsinin əzəli hakimiyyətini hər vəchlə vurğulayırdı.⁴¹¹

Beləliklə, Şah I Abbas Mərv başda olmaqla Xarəzmin cənubundakı məsələləri öz xeyrinə dəyişdirdi və bu yerlərə öz adamlarını təyin etdi. Bu vəziyyətdə, Mavəraünnəhrə yürüş etmək üçün heç bir maneə qalmadı.

1602-ci ilin Novruz bayramından bir neçə gün sonra İsfahanda olan Şah I Abbas Məhəmməd İbrahimin çiçək xəstəliyindən ölməsi xəbərini aldı. Bir neçə gündən sonra o, Məhəmməd İbrahimin yaxın qohumları olan Yarməhəmməd Mirzə, Şir Əfkən Mirzə və Ərəb Məhəmməd Atalığı hüzuruna qəbul edərək onlara təsəlli verdi. Şah onlara müəyyən bəxşislər, həmçinin qoyun, buğda, yağ və mərci verdi. Hər iki şahzadəyə yaxşı münasibət göstərildi, maaş təyin edildi və paytaxtda ev verdilər. Özbək şahzadələri də bunun qarşılığında Şah I Abbasa qiymətli almaz təqdim etdilər. Lakin bu almaz özbəklər tərəfindən İmam Rza türbəsinin qarəti zamanı götürüldüyü üçün qızılbaş üləmalarının fətvası ilə İstanbulda satdırıldı və həmin pul İmam Rza

⁴⁰⁹ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с.141.

⁴¹⁰ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, s. 1105.

⁴¹¹ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с.141.

türbəsi üçün xərcləndi.⁴¹²

Uzun illərdir ki, başlıca problemi özbəklər olan Şah I Abbas əsaslı döyüşdə özbəklərlə görüşməyi və onları ən sərt şəkildə məğlub etməyi planlaşdırarkən, həm də Özbək sultanlarını bir-birlərinə qarşı vuruşdurmağa çalışırdı. Lakin Bəlxin Vəli Məhəmməd xan tərəfindən işğalı şah hökumətinin planlarının tamamilə iflası uğraması demək idi. Şah əvvəllər Baqi Məhəmməd xanın əleyhinə Məhəmməd İbrahim sultanı dəstəkləyirdi və onun ölümündən sonra Mavəraün-nəhr taxtını Səfəvi sarayına sığınan bəlxli Yarməhəmməd sultana verəcəyini vəd etdi. Buna görə də Şah I Abbas Yarməhəmməd sultanın başçılığı ilə Bəlxdən qaçanları çox dostcasına qəbul etdi və onlara hər cür kömək göstərmək qərarına gəldi.⁴¹³

Bu zaman Baqi Məhəmməd xan qardaşı Bəlx hakimi Vəli Məhəmməd xan ilə birlikdə şahın təbəələrindən olan kərayi tayfasına hücum etdi. Özbək xanının Qunduzda yaşayan bu qəbiləyə nifrəti, qardaşı Dinməhəmməd xanın Qunduzda öldürülməsi ilə bağlı idi. Əslində, böyük özbək ordusu var gücü ilə kərayilərə hücum etdi və bütün insanları öldürdü.⁴¹⁴ Yusuf Mirzə Münşi bunun Şah I Abbasın Baqi Məhəmməd xana qəzəblənməsinin və Mavəraünnəhrə yeni yürüşə hazırlaşmasına səbəb olduğunu qeyd edir.⁴¹⁵

Şah I Abbas Məşhəddə İmam Rza türbəsinə ziyarət etdi və Səfəvilərin nəzarətində olan Qunduz qalasına hücum edən Baqi Məhəmməd xanı cəzalandırmaq qərarına gəldi. Baqi Məhəmməd xan Şeybanilərin keçmiş vilayətlərində öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək istəyərək, şah hökuməti ilə sülh münasibətləri yaratmağa çalışdı. O, Mərv hakimi Bəktaş xanın vasitəçiliyi ilə Şah I Abbasa məktub göndərərək dostluq münasibətlərini davam etdirdiyini bildirərək ondan bir neçə seçmə at göndərməsini xahiş etdi. Səfəvi şahının ica-

⁴¹² Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1111-1112; Nəvayi Ə. Şah Abbas-ı əvvəl, s. 167-168; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 208-209; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 212.

⁴¹³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, s. 1116.

⁴¹⁴ Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 76-77.

⁴¹⁵ Yenə orada, s. 128.

zəsi ilə Mərv hakimi Bəktaş xan elçisi Bayram Əli bəy Ustaclı vasitəsilə ona qiymətli hədiyyələr, cins atlar və məktub yolladı. Bayram Əli bəy Ustaclı Baqi Məhəmməd xan tərəfindən çox yaxşı qarşılandı və şahla göndərilən qiymətli hədiyyələrlə geri qayıtdı.⁴¹⁶ Bu, öz növbəsində Səfəvi şahının öz məqsədlərini diplomatik yolla həyata keçirməyə müəyyən ümidlər yaratdı. Amma eyni zamanda, göründüyü kimi, şah Mərkəzi Asiyada Həştərxanilərin hakimiyyətinin yaranması faktı ilə hesablaşmalı oldu. Buna görə iddialarını azaltdı və əslində onları yalnız Bəlx bölgəsi ilə məhdudlaşdırdı. Eyni zamanda şah Şeybanilər sülaləsi nümayəndələrinin hüquqlarının “müdafiəçisi” kimi çıxış edərək həqiqi niyyətlərini gizlədə bildi. Bununla belə, Şah I Abbas Baqi Məhəmməd xan ilə birbaşa əlaqə yaratmağa başladı.⁴¹⁷

Səfəvi hökmdarı gərginliyin aradan qalxdığını nəzərə alaraq divanbəyi Canməhəmməd bəyi Baqi Məhəmməd xanın yanına göndərərək onun Mavəraünnəhr hakimliyi ilə kifayətlənərək, Bəlx Abdulla xanın xatirinə onun nəslindən olan şahzadələrə verməsini istədi. Məhəmməd İb-rahim xanın ölümündən sonra Baqi Məhəmməd xan Bəlxə ələ keçirdiyi üçün şahzadələr Şah I Abbasa sığınmışdılar. Canməhəmməd bəy 9 il əvvəl Səfəvi ordusu tərəfindən Xorasanda ələ keçirilən və şahla yaxşı münasibətdə olan bir şəxs idi. Bunun Baqi Məhəmmədə təsir edəcəyi düşünülürdü.⁴¹⁸ Şah I Abbas Canməhəmməd bəy vasitəsilə Baqi Məhəmməd xana göndərdiyi məktubunda yazırdı: *“Bütün dünya insanlarına məlumdur ki, Canibəy sülaləsindən olan özbəklərlə bu sülalə arasında həmişə düşmənçilik və savaş olduğundan onların arasına ixtilal düşmüş, həmin sülalədən Məhəmməd İbrahim xan bu xanədan mənsubları tərəfindən tutulmuşdu. Biz ləngimədən qədim ədavəti sülh, ülfət, dostluqla əvəz etdik, öz zahiri*

⁴¹⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1116-1117; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 209; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 212.

⁴¹⁷ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 114.

⁴¹⁸ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1117; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 209-210; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 212.

və batini diqqətimizi o sülalədən olanlara yönəltдик, Məhəmməd İbrahim xanı Bəlxə tərəf göndərdik və onun işlərini qaydaya salmaqdan ötrü bərk çalışdıq, bu dövlət adamlarının köməyi ilə Bəlx onun tərəfindən tutuldu və İbrahim xan bizim hümayun əmrimizə tabe oldu. Amma Məhəmməd İbrahim xanın başına gələn qaçılmaz vəqədən sonra, heç də münasib deyildi ki, Baqi xan hümayun şahın əmr və işarəsi olmadan həmin vilayətə dəxalət etsin. Hal-hazırda bizim o vilayətə heç bir tamahımız yoxdur. Biz istəyirik ki, Məhəmməd İbrahim xanın mülkü olan Bəlx vilayəti və oranın ətraf yerləri İbrahim xanın əqrəbasından və Abdulla xana dudmanından olub bizim xanədana pənah gətirən həmin iki tifl oğlana çatsın. Abdulla xanın Baqi xana xeyirxahlığı çox keçmişdir və o, uzun müddət xanın ata və qardaşlarına qarşı rəhmdillik məqamında olmuş, onları öz tərbiyəsi ilə böyütmüşdür. Amma hal-hazırda Allahın iradəsi və təqdiri ilə o sülalənin əhvalı pozulmuş, onların dudmanına xas olan Mavəraün-nəhr və Türküstanın bütün səltənəti və mülkiyyəti Baqi xanın ixtiyarına keçmişdir. Belə olan halda duz-çörək haqqına riayət olunması, habelə alicənablıq, insaf və insanlıq tələb edir ki, Baqi xan Abdulla xanın neçə illik haqqını unutmayıb, onun əqrəba və sülalənin yetimlərinə yaxşılıq etsin, onlara öz mehribanlıq və şəfqət kölgəsini salsın, onları öz fərzənd və qardaşları bilsin, Bəlx vilayətini və çayın bir tərəfini onlara versin, özü isə Allah-taalanın ona nəsib etdiyi Mavəraün-nəhr və Türküstanla kifayətlənsin, İlahinin ona ata etdiyi nemətlərlə razılaşsın, özünün atalıq və qardaşlıq şəfqətini o yetimlərdən əsirgəməsin ki, onlar da xanı öz ataları və böyük qardaşları bilib, itaət və tabelik məqamında dayansınlar. Əgər Baqi xan şahın istəyi ilə razılaşaraq o kiçik vilayəti onlara verərsə, bu iş həzrət Allahın razılığına, onunsa şöhrətinə səbəb olar. Elə biz də onu özümüzə qardaş sanıb, hər bir işdə ona hər cür imdad göstərər, hər sahədə onunla həmrəh olarıq. Yox, əgər Baqi xan cəhalət və qürur yolunun yolçusu olarsa, bizim şəfqətli nəsihətlərimizi razılıq qulağı ilə dinləməzsə, insafsızlıq edib bizim fikrimizə qarşı çıxarsa, öz düşmənciliyində ısrarlı olarsa, uca varlıq tərəfindən təklif olunan bizim o padşahzadələrə imdad və köməyimiz Allah-taalanın istəyinə uyğun

*şəkildə yerinə yetiriləcəkdir”.*⁴¹⁹

Məktubun bütün mətni şah hökumətinin Bəlx vilayətinə iddiasında inadkarlığını aydın şəkildə göstərir. Səfəvi şahının Bəlxə tutmaq istəyi, əlbəttə ki, təsadüfi deyildi: münbit, təbii resurslarla zəngin və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir bölgə idi.

Bəlx vilayətindən Mərkəzi Asiya üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən, onu Hindistanla, onun vasitəsilə isə digər ölkələrlə birləşdirən tranzit ticarət yolu keçirdi. Məsələn burasındadır ki, Səfəvi dövlətinin özbək xanları ilə daimi mübarizəsi, sonra isə portuqalların Kəngər körfəzində möhkəmlənməsi ilə əlaqədar olaraq, Mərkəzi Asiyadan Hindistana gedən qədim karvan-dəniz yolu demək olar ki, bağlanmışdı. Buna görə də Mərkəzi Asiyanı Bəlx vasitəsilə Hindistanla birləşdirən yol, eləcə də Xəzər dənizinin şimal sahilləri boyunca və ya Manqışlak və Xəzər dənizi üzərindən Mərkəzi Asiyanı Böyük Moskva knyazlığı ilə birləşdirən marşrutlar böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Buradan aydın olur ki, şah hökuməti Bəlxə yiyələnməklə nəinki əlverişli hərbi-strateji mövqelər əldə edə bilər, həm də özbək xanlıqlarının o vaxtkı əsas mərkəzlərini – Buxara və Səmərqəndi təhdid etmək fürsəti verə bilər və eyni zamanda Mərkəzi Asiyanın karvan yollarının ən mühüm qovşaqlarından birini öz əlinə keçirə bilərdi. Bütün bunlar Mərkəzi Asiyanı xarici dünyadan daha çox təcrid etməyə, onu asılı vəziyyətə salmağa imkan verirdi. Belə bir siyasət düşülmüş şəkildə həyata keçirildi. Belə ki, Sibir mallarını, xüsusən Mərkəzi Asiyaya gətirilən xəzləri almaqda maraqlı olan şah hökuməti, çar hökuməti qarşısında bu malların Mərkəzi Asiya tacirlərinə sərbəst satılmasının həlli barədə müraciət etmişdi. Amma eyni zamanda, şah hökuməti Türküstan xanlarının mövqeyini gücləndirə biləcək malların – ilk növbədə silah və hərbi texnikanın idxal olunmasının qadağan olunmasına qəti təkid edirdi.

Yuxarıda göstərilən məktubla birlikdə Şah I Abbasın elçisi Buxaraya gəldi və Baqi Məhəmməd xan tərəfindən mehriban qarşılandı. Baqi Məhəmməd xan şahın himayə etdiyi Şeybani şahzadələrinin

⁴¹⁹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1117-1118.

göndərilməsi təklifini sözdə qəbul etdiyini bildirdi. Lakin, əslində, Səfəvi elçisinin araşdırdığı kimi, Baqi Məhəmməd xan heç bir halda “Bəlxdən və ona bağlı olan torpaqlardan imtina etmək istəmirdi”, Şeybani şahzadələri əgər gəlsələr, onlarla uyğun gördüyü kimi davranmağı planlaşdırırdı. Nəhayət, Baqi Məhəmməd xanla aparılan danışıqların uğursuzluğu üzə çıxdıqda, Şah I Abbas silah gücünə öz planlarını həyata keçirməyə qərar verdi. Şeybani şahzadələrini dəstəkləmək, Xorasana yaxın olan və əvvəllər Məhəmməd İbrahim xana məxsus olan Bəlx vilayətini və Amudərya çayının sol sahilindəki ərazilərə sahib olmaq niyyəti dəyişməz qaldı. Bunu həyata keçirmək üçün Şah I Abbas Bəlxə qarşı hərbi kampaniyaya başlamaq qərarına gəldi.⁴²⁰

Səfəvi şahının Baqi Məhəmməd xana ünvanlanmış məktubunda müəyyən hədələr və vədlər də var idi. Şah I Abbas, Baqi Məhəmməd xanı Bəlxdən imtina etməyə inandırmağa çalışdığı kimi, Canibəy oğullarını dəstəklədiyini də açıq şəkildə söyləməkdən çəkinmədi. Baqi Məhəmməd xanın əsas məqsədi Bəlxin təhlükəsiz olub-olmadığını öyrənməkdi. Çünki bu zaman Bədəxşanda vəziyyət daha da pisləşmişdi. Məhəmməd Zaman Mirzə öldüyü üçün 1601-ci ilin iyununda Əkbər şahın qardaşı oğlu Bə-diüzzaman Bədəxşan üzərində nəzarəti ələ keçirdi, Əkbər şah adına xütbə oxudaraq sikkələr kəsdi və ona sadıq olduğunu bildirdi. Baqi Məhəmməd xan Bədəxşana müdaxilə etmək istədi, ancaq Bəlxə itirməkdən qorxdığı üçün riskə getmədi. Bu səbəbdən Bədəxşan problemini bir müddət təxirə saldı.⁴²¹

Baqi Məhəmməd xanın Səfəvi şahına ünvanlanmış məktubunda açıq şəkildə tərəflər arasında dostluq münasibətləri yaratmağa çalışdığı bildirilsə də, əslində o, bunu bir şərt kimi irəli sürürdü. Bu vəziyyət Yarməhəmməd sultan və ətrafındakı özbək əmirləri ilə əlaqəli bir məsələ idi. Qeyd olunduğu kimi, Yarməhəmməd sultan bəzi tanınmış özbək əmirlərindən qorxdığı üçün onları ətrafına top-

⁴²⁰ Миклухо-Маклай Я.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 157-158; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 209-210; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 212.

⁴²¹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 114.

layaraq istəmədiyi halda şah sığınmaq məcburiyyətində qalmışdı. Bu vəziyyətdə şahdan yeganə xahişi özbəklərə mərhəmətlə davranması, onlara qarşı sərt hərəkət etməməsi və müvafiq bir vaxtda onları Mavəraünnəhrə göndərməsidir. Şah bu xahişi yerinə yetirsəydi, o, da onlarla eyni şəkildə davranar və Yarməhəmməd xan vəzifəsini icra edərdi.⁴²²

Ancaq şah, onun sözlərinə etibar etmədiyinə görə Yarməhəmmədi göndərməyi düşünmədiyi kimi, Baqi Məhəmməd xana bu mövzuda bir açıqlama vermədi. Hətta Bəlx yürüşü üçün hazırlıqlara başlamaq əmrini də verdi.⁴²³ Məqsədi Bəlxə Baqi Məhəmməd xandan almaq və Yarməhəmməd xana vermək idi.

Şah I Abbasın Bəlxdə israr etməsinin yeganə səbəbi Canıbəy oğullarının Bəlx rəhbərliyini ələ keçirməsi deyildi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bəlx o dövrdə əhəmiyyətli bir ticarət mərkəzi idi. Orta Asiyadan Hindistana gedən bütün ticarət yolları Bəlxdən keçirdi. Bəlx əhalisi ticarətdə də çox bacarıqlı olduqları üçün, Böyük Moskva knyazlığı ilə də ticarət edirdilər.⁴²⁴ Buna görə də Şah I Abbasın Bəlxə ələ keçirməkdə digər məqsədi Mərkəzi Asiya ilə Hindistan arasındakı ticarətə də nəzarət etmək idi.

Baqi Məhəmməd xan Şah I Abbasa Canməhəmməd bəyi öz əmiri hesab etdiyini bildirdi və öz adından Şah I Abbasa məktub göndərirdi. Məktub Canməhəmməd bəyi Baqi Məhəmmədə aparən heyət üzvləri tərəfindən Şah I Abbasa çatdırıldı.⁴²⁵ Baqi Məhəmməd xan məktubunda yazırdı: *“Bizdən qorxan Yarməhəmməd xan bir dəstə adamı da öz əlaltısı edərək siz tərəfə apardı, amma bizim onlara iltifat və atalıq şəfqətindən başqa bir münasibətimiz olmamışdır. Buna görə də, əgər həzrət şah onları bu tərəfə yollayarsa, tərəfinizdən edilən ali işarəyə əməl edib, ehtiram göstərər, başqa qardaşlarımız və fərzəndlərimiz kimi onlara münasib yerlərdə yurd və məqam*

⁴²² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1112.

⁴²³ Yenə orada, s. 1132.

⁴²⁴ Togan Z.V. Bugünkü Türki (Türküstan) ve Yakın Tarihi, cilt I, Batı ve Kuzey Türküstan. Enderun Yayınları, İstanbul: 1981, s. 183.

⁴²⁵ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p.114.

verər, həm də maaş təyin edərək".⁴²⁶

Lakin Şah I Abbas bu məktubu diqqətə almadı. Çünki Canməhəmməd bəy şaha başqa bir məktub yazaraq Baqi Məhəmməd xanın Bəlxi vermək niyyətinin olmadığını və Bəlx verilməsə şahzadələri geri göndərməyəcəyini söylədi. Bundan qəzəblənən Şah I Abbas Bəlxdəki və xanlıqdakı əmirləri II Pirməhəmməd xanın oğlu Məhəmməd Səlimə dəstək olmağa razı salmağa çalışdı. Ancaq onlar bu təklifi rədd etdilər. Güzəştə getmək üçün heç bir yol qalmadığına görə Şah I Abbas yeni ordusu və topçuları ilə Bəlxi almaq üçün yürüşə qərar verdi və 1602-ci ilin əvvəlində özbək şahzadələrinin və ordunun Qəzvinə toplanmasını əmr etdi.⁴²⁷

M.Cünabadi yazır ki, Məşhəddə olan Şah I Abbas Məhəmməd İbrahimin ölümündən sonra Bəlxi və ətrafını ələ keçirən Buxara hökmdarı Baqi Məhəmməd xana məktub göndərərək Bəlxin II Abdulla xanın varisinə qaytarılmasını istədi. Şah I Abbas məktubunda yazırdı: *"İndi bizim bu vilayətə ehtiyacımız yoxdur. Lakin Məhəmməd İbrahim xanın və II Abdulla xanın yaxınlarından bizdə iki varis qalmışdır. Biz istəyirik ki, bu vilayət həmin iki varisə verilsin ki, onlar itkin düşməsinlər və çörəksiz qalmasınlar... Bu vilayət onlara verilsə ədalətli olar. Əks halda, biz onlara kömək edəcəyik və bu işdə laqeyd qalmayacağıq... Və əvvəlcədən təyin edilmiş şeylər olacaqdır"*.⁴²⁸ Baqi Məhəmməd xan Şah I Abbasın tələbinə mənfi cavab verdi. Buna görə də qırx min döyüşkən və müsəlləh əsgər, həmçinin on min nəfər sərrast güllə atan tüfəngçidən ibarət olan Qızılbaş ordusu 1602-ci ilin əvvəllərində Baqi Məhəmməd xana qarşı göndərildi.⁴²⁹

Talan və mənfəət məqsədi ilə kazaklar və kalmıqlar tez-tez Baqi Məhəmməd xanın nəzarəti altında olan ərazilərə hücum edirdilər ki, bu da ölkənin təhlükəsizliyini təhdid edirdi. Buna görə

⁴²⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1129.

⁴²⁷ Yenə orada; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p.115.

⁴²⁸ Cünabadi Mirzə bəy. Röviztüs-Səfəviye, s. 753.

⁴²⁹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1131; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 210; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 212.

də Baqi Məhəmməd xan Şah I Abbasın Bəlxə yürüşü barədə məlumat əldə edərək hər vasitə ilə bu hücumun qarşısını almaq istədi. Bu məqsədlə elçisi Çamanqulu sultanı Şah I Abbasın Bəlxə hücum etməyə hazırlaşdığı Məşhədə göndərdi. Molla Cəlaləddin Münəccimin yazdığına görə, Çamanqulu sultan 1602-ci ilin fevral ayında Baqi Məhəmməd xanın göndərdiyi məktubla şahın yanına gəldi və bildirdi ki, xan, bu iki azyaşlının xətrinə şahın bu qədər qəddar hərəkət etdiyini öyrənmək istəyir. Əgər şah əmr etsə, mən özümü onun oğlu hesab edəram, istəsə, onun xidmətçisi olaram və əgər istəyərsə, mən onun qardaşı olaram. Bir sözlə, əgər şah desə, mən onun xəbəri olmadan heç su içməyəcəyəm və bir addım belə yerindən tərpənməyəcəyəm.⁴³⁰ Lakin Şah I Abbas Baqi Məhəmməd xanın Bəlxə təcavüz etməməsi barədə dəfərlə xahiş etməsinə baxmayaraq, ona müsbət cavab vermədi və Bəlxə ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoydu.⁴³¹

1602-ci ildə yürüşə başlayan Şah I Abbas Səfəvi qoşunlarını Meymənə, Faryab və Çiçəktuya göndərdi və özbəklərin yaylaq kimi istifadə etdikləri bu yerləri qarət etdirdi. Səfəvi şahı Məşhəd və Heratdan sonra Badğisə hərəkət etdi və iki ay burada Qızılbaş qoşunlarının toplanmasını gözlədi. Cahangir sultan, Yarməhəmməd və digər özbək əmirləri də burada şah ordusuna qoşuldular. Şah I Abbas Cahangir sultana “xan” rütbəsi verərək Bəlx şəhərinin idarəsini ona verdi. Yarməhəmməd Mirzəni Cahangir sultanın “Atalığ”ı təyin etdi. Cahangir xana Bəlx valisi olduğunu təsdiq edən sənədlər verildi. Yarməhəmməd xana tayfa rəhbərləri ilə əlaqə yaratmaq tapşırıldı. Bütün ordu bir araya gəldikdən sonra Səfəvi qoşunları silah, tüfəng və digər döyüş sursatları ilə yüklənmiş 300-ə qədər araba ilə Mürğab çayının sahilinə hərəkət etdilər. Çayın sahilinə çatdıqdan sonra şah, Herat hakimi Hüseyn xan Şamlını, Mərv hakimi Bəktaş xanı, Haf və Baxərz hakimi Mehrab xanı, Qain hakimi Nəcəfqulu xan Şamlını, Farah hakimi İsmail xan Alplının rəhbərliyi altında qüvvələri yarım fərsəx öndən göndərdi. Eyni zamanda, 40 min nəfərlik ordunu sağ və

⁴³⁰ Münəccim Molla Cəlaləddin. Tarix-i Abbasi, s. 219.

⁴³¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1140.

sol cinahlara bölərək döyüş düzəni verdi.⁴³² Bu vaxt Baqi Məhəmməd xan 20 min nəfərlik özbək ordusu ilə Qərşi vilayətində gözləyirdi. Şahın çox izdihamlı bir ordu ilə Bəlxə doğru gəldiyini eşitdikdə, Bəlx hakimi olan qardaşı Vəli Məhəmməd xana xəbər verdi və Qızılbaş əsgərləri yetişməmiş oradan ayrılmasını istədi. Vəli Məhəmməd xan isə Bəlxə tərək etmək əvəzinə qüvvələri birləşdirməyi və Səfəvilərlə döyüşməyi təklif etdi. Bundan sonra Baqi Məhəmməd xan Əndixud hakimi olan Mömin bəyin yanına adam göndərərək Səfəvi ordusunun Çiçəktu yaxınlığına çatdığını yoxlamasını istədi.⁴³³

Səfəvi şahı Badgis üzərindən Maruçaq tərəfə keçdi. Mürğab çayının sahilində bir neçə gün istirahət etdi. Sonra o, Çiçəktuya getdi. Səfəvi ordusu gecə gözlənilməz hücum təhlükəsinin ola biləcəyini nəzərə alaraq gündüz istidə hərəkət edirdi. Buna görə gündə yalnız iki və ya üç fərsəx yol gedə bilirdi. Ordu Əndixud yaxınlığındakı Kutlaş bölgəsinə gəldikdə, Mehrab xan ələ keçirilən özbək əsirlərindən öyrəndi ki, Baqi Məhəmməd xan 20 min əsgərlə Qərşi şəhəri yaxınlığındadır. Baqi Məhəmməd xan Qaraca Qeyqan adlı adamını Əndixud valisi Mömin bəyin yanına göndərərək Çiçəktu ətrafında kəşfiyyat işi aparmasını və Səfəvi ordusunun gücü barədə məlumat toplamasını əmr etdi. Ancaq Qaraca Qeyqan, kəşfiyyat zamanı qızılbaş əsgəri tərəfindən tutuldu.⁴³⁴

Səfəvi qoşunları Əndixudun ətrafına yaxınlaşdıqda “bəzi rəy və tədbir sahibləri məsləhət gördülər ki, Əndixud və yol üstündəki başqa qalaları almadan sürətlə Bəlxə getsinlər, çünki əgər Bəlx qalası ələ keçirilərsə, başqa qalalar da Bəlx kimi onlara tabe olarlar. Amma şahın ələmi bəzəyən fikri belə oldu: *“əvvəlcə, qoy Əndixud qalasını ələ keçirsinlər, çünki bu qala özbəklərin əlində qalarsa, Xorasandan ali orduya gəlib-getmək çətin olacaqdır. Yaxşısı budur ki, əvvəl qala tutulsun və əsgərlər üçün get-gəl yolu açıq olsun”*. Buna görə də

⁴³² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1129-1130; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 209-210; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 212.

⁴³³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1130-1131.

⁴³⁴ Yenə orada, s. 1131-1132.

yürüş o tərəfə istiqamətləndi, qələbə istəkli Qızılbaş ordusu qalaya yaxınlaşaraq onu mühasirəyə aldılar, lağım atmağa və özləri ilə gətirdikləri üç yüz topu və zərbzəni on min ədəd tüfənglə bir dəfədə işə saldılar.⁴³⁵

Əndixud hakimi Mömin bəy çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün “Əzizan” dini dərviş ordeninin tanınmış şeyxinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini şəhəri atəşə tutmağı dayandırmaq üçün aman təklifi ilə şahın qərargahına göndərdi. O, şahı əmin etdi ki, bombardmanı dayandırsa, Mömin bəy və digər əyanların ertəsi gün hədiyyələrlə şəhərdən ayrılacağını söylədi. Şah I Abbas lağımçılara gecə saatlarında qalanın bəzi hissələrini qazmağı əmr etmiş və səhər çağı hücum etməyi planlaşdırırdı. Bu səbəbdən şeyxə əgər Mömin bəy səmimdirsə, dərhal qaladan çıxmalıdır, əks təqdirdə səhərə hücum edəcəyini söylədi. Heyət Mömin bəyə vəziyyəti çatdırdıqda o, şahın qarşısına çıxacağını və şəhəri təslim edəcəyini söylədi. Şah şəhərdəki əhaliyə və əsgərlərə aman verəcəyinə söz verdi. Ertəsi gün səhər Mömin bəy seyidlər, qazilər və üləma ilə şəhərdən çıxdı və şəhəri təslim etdi. Şah onu çox isti qarşıladı. Sünni əhaliyə qarşı dini dözümlülük nümayiş etdirən şah, Mömin bəyə və onunla birlikdə olan əsgərlərə istəsələr şah keşikçilərinin sırasına, Şeybani şahzadələrin xidmətinə girə biləcəklərini və ya Əndixudu tərk edərək Mavəraünnəhrə qaçıdacaqlarını bildirdi. Əndixudun mülki vətəndaşlarına gəldikdə, şahdan canlarının və mallarının tamamilə təhlükəsiz olduğuna dair bir zəmanət aldılar; şahın fərmanında deyilirdi ki, *“rəiyyətlər və kasıblar sakitcə öz işlərini görməlidirlər, çünki qalib gələn ordu onlara heç bir zərər verməyəcəkdir”*. Şah I Abbas özü ilə gətirdiyi özbək şahzadələrindən Məhəmməd Səlimi Əndixud hakimi təyin etdi.⁴³⁶

Şahın bu fərmanı göstərir ki, Şah I Abbas öz məqsədini yalnız silah gücü ilə həyata keçirməyə nail olmağı düşünmür, həm də yerli əhalinin müəyyən bir lütfünə nail olmağa çalışırdı. Eyni zamanda,

⁴³⁵ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1132-1133.

⁴³⁶ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1132-1135; Миклухо-Маклай Н.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 159.

şahın açıqlaması, yerli əhəlinin Səfəvilərə necə şübhəli və qərəzli yanaşdığını açıq şəkildə göstərir. Bu, Şah I Abbasın həqiqi niyyətlərini gizlədərək, Bəlxə yürüşünün heç bir halda işğal məqsədi güdmədiyini və yerli sünni əhaliyə dini baxımdan o qədər də xarakterik olmayan dözümlülük vəd etmək məcburiyyətində qaldığını aydın göstərir.

Səfəvi şahı Bəlx səfərinə başladığı andan etibarən hər dəfə Bəlx və ya Mavəraünnəhr torpaqlarına əhəmiyyət vermədiyini, əsas məqsədinin Abdulla xanın soyundan olan şəxsi Mavəraünnəhr taxtında, ən azından Bəlxin idarə olunmasında görmək istədiyini bildirirdi.⁴³⁷

Bu zaman Baqi Məhəmməd xan da şahın yürüş hazırlıqlarına qarşı Çiçəktu və Meyməndəki köçəri tayfalarla razılaşdı. Ordusunu topladı və Heratda ölən qardaşı Dinməhəmməd xanın intiqamını alacağını söylədi. Şah I Abbasın Şeybani şahzadələrinin xidmətinə girmək təklifini qəbul etməyən Mömin bəyə Mavəraünnəhrə qayıtmasına icazə verildi. Şah bundan istifadə edərək Mömin bəy vasitəsi ilə Baqi Məhəmməd xana növbəti dəfə müraciət edərək, Mavəraünnəhr və Türküstanla kifayətlənməsini, Şeybanilərdə qalmalı olan Bəlxə iddia etməməsini bildirdi. Baqi Məhəmmədə sərxoşluğun qarşısını alan dərman bitkiləri ilə qızıl qədəhlər və bir sırmalı bez göndərərək Həştərxanilərin siyasi xəyallarının keçici və qeyri-sabit olduğu mesajını verdi.⁴³⁸

Şah I Abbas Mömin bəyə Baqi Məhəmmədə bu mesajı çatdırmasını bildirdi: *“Baqi xana bizim duamızı çatdır. Ona de ki, bundan əvvəl biz Məhəmməd Divanbəyi vasitəsiylə öz dostanə sözlərimizi yazıb göndərmişdiksə də, o, cəhalət və qürur üzündən bizim şəfqətli nəsihətlərimizi razılıq qulağı ilə dinləmədi və elə buna görə də bu tərəfə hümayun yürüşümüz vacib bilindi. İndi də biz söylədiyimiz sözlərin üstündə dururuq və mübahisənin aradan qalxması üçün təkrar edirik: Hamıya məlumdur ki, bu gün Abdulla xan məmlə-*

⁴³⁷ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1136.

⁴³⁸ Миклухо-Маклай Н.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 159; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 116.

kətlərinin səltənət taxtının və padşahlığının varisi olan hər iki tifil o dudmandan yadigar qalmışdır. İndi heç də mürüvvət və mərdliklərdən deyil ki, mərhum padşah Abdulla xanın sizin dudmana olan haqqını unudub, onun sülaləsinə mənsub iki yetimi öz irsi mülklərdən uzaqlaşdırasınız və özünüz isə saxtakarlıqla onların bütün irsi mülklərinin sahibi olasınız. Keçmiş vaxtlarda bizim və sizin sülalələr arasında həmişə qətl və hər b atəşi şölələnmişdi. İndi biz bizə pənah gətirən o şahzadələrə yüz il davam edən düşmənçilik gözü ilə baxmayıb, onlara kömək etmək qərarındayıq, ona görə ki, bizdən rüzgarın səhifəsində yaxşılıq etmək niyyəti yadigar qalsın.

*Yaxşısı budur ki, Baqi xan Bəlxdən və oraya tabe olan yerlərdən öz tamahını kəssin, oranı o şahzadələrə versin, onun əlinə keçən Mavəraünnəhr və Türküstan məmləkətləri ilə kifayətlənsin, Allah-taalaya şükr etsin, qədəmini insaf dairəsindən çıxarmasın. Əgər o dudmandan baqi qalan həmin iki padşahzadəyə öz əcdadlarına xas geniş məmləkətlərdən bircə vilayət verilməsinə razı olarlarsa, onlardan müzayiqə etmək ancaq insafsızlıq ola bilər. Yox, əgər insafsızlıq edib həmin mülkün varislərini tamamilə özlərinin irsi hüquqlarından məhrum etmək istəsələr də, belə əməl xuda və xalq tərəfindən bəyəniləcəkdir. Elə insafsızlığın nəticəsi o sülaləyə qarşı duzçörək haqqını unutmaq deməkdir və qeyb aləmi tərəfindən bəyənilməyəcəkdir. Əgər Baqi xan bu məsləhətlə razılaşırsa və həmin sultanşahzadələrə iltifat və ata-oğul münasibətində olarsa, məni də qoy qardaş məqamında bilsin. Bizim qardaşlıqda qürurumuz olmayacaqdır”.*⁴³⁹

Şah I Abbas Əndixuddan ayrıldıqdan sonra Xacə Dekəh adlanan yerdə dayandı. Şah orada bir gün qalıb əyanların mübahisəli mətləblərinin həlli ilə məşğul oldu. İkinci gün yola düşüb Xacə Dekəhdən iki fərsəx aralıda dayandı. Burda olarkən Baqi Məhəmməd xanın 20 minlik əsgərlə Qərşidən ayrıldığını, Amudəryanı keçərək Bəlxə getdiyini öyrəndi. Baqi Məhəmmədin döyüşmək niyyətində olduğunu başa düşən şah, ordusuna döyüş əmri verdi. Lakin bölgədə havanın isti olması və su ehtiyatlarının az olması səbəbindən belə bö-

⁴³⁹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1136-1137.

yük bir ordunun hərəkətinin əlverişsiz olacağı bildirildi. Buna görə Şah I Abbas, bölgəyə bələd olan Yarməhəmməd Mirzə və adamlarından alınan məlumatlara əsasən bol su mənbələri ilə zəngin olan yollarla getməyə çalışdı.⁴⁴⁰ Yarməhəmməd Mirzənin və özbək ağsaqqallarının fikirləri belə oldu ki, tez-tələsik döyüşə başlamaq məsləhət deyildir, əksinə isti havada yavaş-yavaş irəliləyərək, döyüşü bir qədər ləngitmək lazımdır. Çünki çoxsaylı şah ordusunun gəlişindən xəbərdar olan özbək şahzadələri biləndə ki, şahın bu məmləkətə gəlişində məqsədi Abdulla xan sülaləsinin hakimiyyətinin bərpa olunmasıdır və vilayət özbək əmirlərinin əlində qalacaqdır, tədricən Baqi Məhəmməd xandan ayrılacaqlar. Beləliklə, özbəklər arasına təfriqə düşəcək və onlar dağılacaqlar.⁴⁴¹ Şah I Abbas bu planla razılaşmasa da, özbək ağsaqqalları bu fikri bəyəndiklərindən və qızılbaş əmirləri də o rəylə razılaşdıqlarından onların fikrinə əməl edərək, sürətlə getməyi təxirə saldı. Hər gün olduqca az yol getməyə başladılar.⁴⁴²

Bu zaman Yarməhəmməd Mirzənin qohumları olan özbək əyanlarından Mirzə Məhəmməd bəy 10-15 bahadırla Bəlxdən gəlib sultanzadənin düşərgəsinə birləşdi. Aydın oldu ki, yuxarıda söylənilən rəy düzgün imiş və bundan sonra özbəklər dəstə-dəstə onların yanına gələcəklər. Yarməhəmməd Mirzə Cahangir xanın adından özbək əmir və əyanlarına yarlıqlar göndərirdi.⁴⁴³

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şah I Abbas Şeybani şahzadələrinin təklif etdiyi taktikaya qarşı olsa da, yenə də onu qəbul etməli oldu. Bu, şahın yerli əhalinin inamsızlığını aradan qaldırmaq və xüsusən özbək köçəri əyanlarının rəğbətini və dəstəyini almaq ümidi ilə bağlı idi.

Əvvəlcə bu taktika özünü doğrultdu. Bəlxdən Mirzə Məhəmməd bəyin başçılığı altında kiçik bir özbək dəstəsi gəldi və yavaş-yavaş Bəlxə doğru irəliləyən şah ordusuna qatıldı. Ancaq şah ordusuna daha heç kim qoşulmadı. Eyni zamanda, susuz ərəzidə dəhşətli

⁴⁴⁰ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1137-1138.

⁴⁴¹ Yenə orada, s. 1138-1139.

⁴⁴² Yenə orada, s. 1139.

⁴⁴³ Yenə orada.

istidə ləng irəliləmək Qızılbaş ordusunu əməlli-başlı əldən saldı və tez yayılmağa başlayan müxtəlif xəstəliklərə səbəb oldu.⁴⁴⁴

Digər tərəfdən, Qızılbaş ordusunun yavaş irəliləməsi Baqi Məhəmməd xan və tərəfdarlarına son dərəcə həvəsləndirici təsir göstərdi. Şah I Abbasın yürüşünün yaratdığı ilkin çəşqınlıq tədricən aradan çıxdı. Öz ordusu ilə Amudəryanı keçən Baqi Məhəmməd xan ilk vaxtlar şahın əsas zərbəni Buxaraya, yaxud Bəlxə yönəldəcəyini bilmədiyinə görə qərarlı vəziyyətdə idi. Şahın Bəlxə doğru getdiyinə və çox ləng hərəkət etdiyinə əmin olduğdan sonra Səfəvi ordusuna müqavimət göstərmək qərarına gəldi. Baqi Məhəmməd xan Bəlxə gəldi, şəhərin yaxınlığında möhkəmləndirilmiş düşərgə tikdi və Qızılbaş ordusunun gəlişini gözləməyə başladı. Şah I Abbasın ordusu, 20 günlük yorucu yürüşdən sonra Bəlxə çatdıqda, şəhər ətrafının möhkəmləndirilmiş bir düşərgə ilə əhatə olunduğunu gördü. Səfəvi qoşunlarının sayca çox olduğunu və texniki üstünlüyünü görən Baqi Məhəmməd xan istehkamda qalması üçün tutdu. Şah I Abbas Əndixud və Şibirğandan keçib Bəlxə bağlı olan Akçə adlı yerdə Babı Abdal məzarı yaxınlığında düşərgə qurdu. İsti havada Bəlx vilayətinin suyuna vermiş qızılbaş əsgərləri arasında ishal xəstəliyi yayılmağa başladı. Əsgərlər arasında xəstəliyin yayılması, təchizat çatışmazlığı və yorğunluqdan onlar artıq döyüşmək gücündə deyildi. Əsgərlərin xəstələndiyini görən Şah I Abbas döyüşə başlayıb-başlamamaq barədə tərəddüt etdi. Beləliklə, Şah I Abbasın gözlədiyi həlledici döyüş baş tutmadı. Hər iki ordu bir-birinə qarşı hərəkətsiz dayandı. Bu, təxminən bir ay davam etdi.⁴⁴⁵

Bu dövrdə şah ordusunda vəziyyət daha da ağırlaşdı. Orduda tezliklə ərzaq çatışmazlığı yaşanmağa başladı. Buna daha dəhşətli bir fəlakətdə əlavə olundu – kampaniya zamanı qoşunlarda başlayan xəstəliklər indi daha da şiddətləndi və dəhşətli nəticələr doğurdu. Artıq yüz minlik ordunun üçdə bir hissəsi ağır xəstədir, üçdə biri də döyüş qabiliyyətini itirmişdi. Orduda əsgərlərin sayı azalmağa baş-

⁴⁴⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1139.

⁴⁴⁵ Yenə orada, s. 1138; Систани Малик-шах-Хусайн. Хроника воскре-
шения царей, с. 360-361; Миклухо-Маклай Я.Д. Балхский поход шаха
Аббаса I, с. 159.

ladı və onlar aclıqdan ağac yarpaqlarını yeməyə başladılar.⁴⁴⁶ N.D.Mikluxo-Maklay M.Cünabadinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, Qızılbaş ordusundakı bu kütləvi xəstəliklər təkcə Bəlxədə hökm sürən dəhşətli istidən deyil, həm də qızılbaşların istifadə etdiyi suya düşmüş heyvanların cəsədləri ilə zəhərlənməsilə bağlı idi.⁴⁴⁷

Müharibədə qalib gələ bilməyəcəyini bilən şah, 1602-ci il iyunun 29-da yürüşdən imtina edib geri qayıtmaq qərarına gəldi.⁴⁴⁸ Şah I Abbasın yürüşü yarımçıq dayandırmasının digər bir səbəbi də ordudakı qida zəhərlənməsi idi. Qida ehtiyatları tükəndiyi üçün acından ölən əsgərlərin bir hissəsi yolda ilgın ağacının yarpaqlarını yeyərək zəhərlənmişdilər.⁴⁴⁹

N.Fəlsəfi Şah I Abbasın bu anda Baqi Məhəmməd xana iki əşya və bir məktub göndərdiyini yazır. Göndərilən əşyalardan biri qılınclı, digəri şərf idi. Məktubda “Kişisənsə qaladan çıx ki, qılıncla vuruşaq, qadınsan başına şərfini bağla və qaç” yazılmışdı. Baqi xanın buna cavabı belə oldu: “Hər ikisini qəbul edirəm: Şərfi qalada qalacaq qadın üçün, qılınclı isə vaxtı gələndə qaladan çıxıb qanuni mübarizə aparmaq üçün”. Şahın məktub göndərməkdə məqsədi Baqi Məhəmməd xanı döyüşə təşviq etməklə yanaşı, həm də qızılbaş elçisinin qəfil zərbəsi ilə özbək xanını öldürmək idi. Lakin şahın planı gerçəkləşmədi, belə ki, xanın mühafizəçiləri hökmdarın qəbuluna girmədən əvvəl Səfəvi elçisini yoxladılar və ondan xəncəri alaraq dərhal edam etdilər.⁴⁵⁰

Bu zaman Baqi Məhəmməd xan bütün cəsarətini toplayaraq Səfəvi düşərgəsinə tərəf hərəkət etdi. Şah isə Xətəb çayının kəna-

⁴⁴⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1141.

⁴⁴⁷ Миклухо-Маклай Н.Д. Балхский поход шаха Аббаса I, с. 160.

⁴⁴⁸ Бах: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1137-1141; Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. том II, с. 73; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 210-211; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 213.

⁴⁴⁹ Ükten S.S. Buhara Hanlığı'nın Askeri Təşkilatı (1500-1868), s. L.

⁴⁵⁰ Fəlsəfi N. Zendegan-i Şah Abbasi əvvəl, c. 4. Tehran: 1369, s. 1447-1448.

rında, vacib sayılan Aşura gününü keçirməyi və ertəsi gün gecə yarısı özbəklərə basqın etməyi planlaşdırdı. Bu qərardan sonra hərəkətə keçən Səfəvi avanqard qüvvəsi üç fərsəx irəliləyərkən, özbək ordusunun onlara tərəf gəldiyindən xəbər tutdu. Şahın əmri ilə bütün ordu dərhal döyüş vəziyyətini aldı və müəyyən olunduğu kimi sağ və sol cinahlara bölündü.⁴⁵¹

Nəhayət, iki ordunun öncül qüvvələri qarşı-qarşıya gəldi və Səfəvi tərəfi döyüşün qalibi oldu. Vuruşma zamanı bir çox özbək əmiri Qızılbaşlar tərəfindən əsir alındı və öldürüldü. Bu qələbəyə baxmayaraq, şah döyüşü davam etdirmək əzmini göstərə bilmədi. Çünki orduda xəstəlik gündən-günə yayılmış və əsgərlər vəfat etmişdi. Buna görə Əcəm İraqına çəkilməyə qərar verən Şah I Abbas, bölgədən ayrılmadan əvvəl özbəklərə son zərbə vurmaq üçün bütün Səfəvi əmirlərinin qoşunun başında olmasını əmr etdi.⁴⁵²

1602-ci il iyulun 1-də Səfəvi ordusu geri çəkilməyə başladı. Özbəklər dərhal hücumə keçdilər və geri çəkilən qızılbaşlara hücum etməyə başladılar. Özbəklər Səfəvi ordusunun mühafizə dəstələrini Bəlxdən iki günlük məsafədə tələyə saldılar və qızılbaşlar çox sayda itki verdilər. Şah I Abbas geri çəkilməyə davam etdi. Şah Əndixuda çatdıqda talan etmək və əsir almaqla bağlı əsgərlərinə qoyulan qadağanı qaldırdı. Qənimət əldə etmək üçün qüvvələri Şibirğan və ətraf ərazilərə göndərdi. Şah I Abbas bir gün Əndixudda dayandı və şəhərdəki əyanların, qazilərin, müftilərin və vacib insanların müəyyənləşdirilərək İraqa göndərilməsini əmr etdi. Qadınlar və uşaqlar da kölə kimi alınır. Əndixud şəhəri tamamilə boşaldıldı.⁴⁵³ Bəlx yürüşündən istədiyini ala bilməyən və özbəklərin Həştərxanilər sülaləsindən əl çəkmədiyini görən şah, həm intiqam almaq, həm də əsgərlərinin qənimətsiz geri dönməsinin qarşısını almaq üçün onları bu cür hərəkətlərdə sərbəstlik verdi.

Səfəvi qoşunları sayı bir neçə minə çatan özbək əsir qadın və uşaqlarla birlikdə Əndixuddan İsfahana gedərkən, bir qrup özbək

⁴⁵¹ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1142-1145.

⁴⁵² Yenə orada.

⁴⁵³ Yenə orada, s. 1145.

Səfəvi ordusunun sol cinahında olan ustaclılara hücum etdi. Ustaclı əsgərlər isə düşmənlə döyüşə bilməyəcəklərini düşündükləri üçün döyüşmək əvəzinə qaçmağı üstün tutdular. Özbəklər eyni anda Şi-birğan tərəfdən də Səfəvilərə hücum etdilər və eyni zamanda bir neçə nəfəri öldürdülər. Ancak böyük bir qrup qaçmağı bacardı. Səfəvi ordusu Çiçəktu yolundan Maruçaqa keçdikdən sonra şah, bu yerlərdəki önəmli qalaları etibar etdiyi əmirlərə həvalə edərək özbək hücumlarına hazır olmalarını tapşırırdı. Şah I Abbas Maruçaqdan sonra Herata və 1602-ci ilin sentyabrında Məşhədə çatdı və sonra Kaşan yolu ilə İsfahana qayıtdı.⁴⁵⁴

Şah I Abbasın Bəlx yürüşü beləcə başa çatdı. Bu yürüş, şübhəsiz ki, şahın hərbi və siyasi uğursuzluğu idi. Doğrudan da, hərbi nöqtəy-nəzərdən yürüş tam iflasa uğradı, demək olar ki, fəlakət oldu. Şah I Abbas rəqibi üzərində əhəmiyyətli qələbə qazana bilmədi, üstəlik, şah ordusu böyük itkilər verdi və az qala, tamamilə məhv olmaqdan xilas oldu. İsgəndər bəy Münşi Bəlx yürüşünün nəticələrini qiymətləndirərək yazırdı: *“Həqiqətən də, bu yürüşdə əlahəzrətin özü şəxsən cürbəcür çətinliyə qatlaşdı və müzəffər əsgərlər də böyük zəhmət çəkдилər”*.⁴⁵⁵ İsgəndər bəy Münşi Bəlx yürüşü zamanı vəfat edən ən görkəmli şəxsləri sadalayaraq bu siyahını aşağıdakı sözlərlə bitirir: *“Xülasə, hər tayfa və təbəqədən çoxlu adam fəna yoluna yollandı. Biz burada söz ipini uzatmırıq və qələmin dilindən tutub çəkirik. Bütün iman əhli olan kəslərə Allah rəhmət eləsin”*.⁴⁵⁶

Şah I Abbasın siyasi cəhətdən heç də az uğursuzluğu olmamışdı. Gördüyümüz kimi, o, Bəlx vilayətinin əhalisini öz tərəfinə cəlb etmək üçün çox səylər göstərmişdi. Bu, Bəlxə qarşı bütün əməliyyatların şah hökuməti tərəfindən Şeybanilər sülaləsinin hüquqlarını dəstəkləmək üçün bir mübarizə bayrağı altında aparıldığından aydın görünür. Bunu Şah I Abbasın Əndixud əhalisinə olan münasibəti və Bəlxə doğru yavaş-yavaş irəliləmək üçün tətbiq etdiyi taktikalar

⁴⁵⁴ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1146-1148; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p.117.

⁴⁵⁵ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1147.

⁴⁵⁶ Yenə orada, s. 1148.

sübut edir.

Lakin Şah I Abbasın bütün bu hərəkətləri heç bir nəticə vermədi. İlkın mənbələrin təsdiq etdiyi kimi, yerli əhali qızılbaşlara heç bir rəğbət göstərmədi və şah qoşunlarına heç bir kömək etmədi. Şah I Abbas hesablamalarının özünü doğrultmamasına əmin olduqdan sonra yerli əhaliyə olan münasibətini kəskin şəkildə dəyişdi. Qızılbaş ordusunun Bəlxdən qayıdarkən Əndixudun başına gələn aqibət bunu sübut edir. Əndixud sakinlərinin tam təhlükəsizliyi və toxunulmazlığına dair əvvəlki vədlərin əksinə olaraq, onların Səfəvi mülklərinə sürgün edilməsi üçün sərəncam verildi. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: *“Böyük adamların, əyanların, qazilərin, müftilərin və Əndixud qəsəbəsinin bütün əzəmətli şəxslərinin adları siyahıya alındı, qərar verildi ki, onların hamısını İraqa aparsınlar. Hər ailəni ordunun bir adamına təhkım etdilər ki, onları öz dəvələrinə mindirib Xorasana və İraqa çatdırsınlar. Həmin abad qəsəbə bir göz qırpımında viranəyə çevrildi. Qadın və qızların çoxu əsir götürüldü. Əndixudlu əsir adamı olmayan adam az idi”*.⁴⁵⁷

Səfəvi şahının uğursuz səfərindən sonra Baqi Məhəmməd xan öz mövqeyini xeyli möhkəmləndirdi. Hətta Bədaxşana ordu göndərüb Daşkəndi almağı düşündü. Lakin qızılbaşların yeni hücumlarından qorxduğu üçün sərhəd bölgələrində yerləşən əsgərlərə əmr yollayaraq savaşa səbəb olacaq hərəkətdən çəkinməyi tapşırırdı. Şah I Abbas da sərhəddəki əmirlərə xəbər yollayaraq tacirlərin Xorasana asan hərəkət etməsinə şərait yaratmağa çağırırdı.⁴⁵⁸ Feridun bəyin fikrincə, Baqi Məhəmməd xanın belə bir göstəriş verməsinə səbəb o dövrdə onun hərbi gücünün zəif olması ilə bağlı idi. Səfəvi ərazisinə hücum etmək üçün onun kifayət qədər hərbi-texniki avadanlıqları yox idi. Bunu, 1603-cü ildə Baqi Məhəmməd xanın öz elçisini Osmanlı sarayına göndərməsi və sultan III Mehmeddən ona top və digər zəruri hərbi

⁴⁵⁷ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1145.

⁴⁵⁸ Nəvai Ə. Şah Abbasa əvvəl (Məcmuəi əsnad və məktubat), c. 2. Tehran: 1366, s. 169; Fehimi M. Safəvi Şahları ilə Astrahani hanedanı ara-sındakı siyasi iştiraklar, s. 513; Kırca U. Safevi-Buhara Hanlığı Münasebetləri, s. 35; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 213.

ləvazimatların göndərilməsini xahiş etməsi də sübut edir.⁴⁵⁹

Həqiqətən də, bu dövrdə Əkbər şahın qəzəbinə tuş gələn və Şah I Abbasın Bəlxə bir daha hücum edəcəyindən narahat olan Baqi Məhəmməd xan Osmanlı sultanından kömək istədi. Sultan III Mehmedə bir elçi göndərdi və ondan silah göndərməsini xahiş etdi. Sultan III Mehmed Səfəvi dövləti ilə müharibənin yaxınlaşdığını bilə-bilə bu istəyə müsbət cavab verdi. 20 top və 200 tüfəng Səfəvilərə qarşı istifadə üçün Baqi Məhəmməd xana göndərildi. 1603-cü ilin sentyabrında Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında müharibə başladı. Şah I Abbas, Mavəraünnəhr xanlığına hücum etmədiyi üçün, Baqi Məhəmməd xan da bu silahlardan Səfəvilərə qarşı istifadə etmədi.⁴⁶⁰

Bu dövrdə Şah I Abbas başlıca diqqətini 1590-cı il İstanbul sülhünə görə Osmanlı dövlətinin nəzarətində qalan torpaqlarının azad edilməsinə yönəldi. Xorasan sərhədindəki Buxara əmirləri, tərəflərin bir-birinə və karvanlara hücum etməmələri barədə Səfəvi şahına məktub göndərdi. Bu vəziyyət Osmanlı dövləti ilə müharibəyə başlamaq istəyən Şah I Abbası məmnun etdi.⁴⁶¹

Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi qarşıdurma zamanı əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Baqi Məhəmməd xanın 1605-ci ildə ölümünə qədər Osmanlı sultanı tərəfindən təhrik edilməsinə baxmayaraq, Buxara xanlığının qoşunları Səfəvi ərazilərinə hücum etmədi və nəticədə onlar arasında dinc münasibətlər qorunub saxlanıldı.⁴⁶²

Baqi Məhəmməd xanın Xorasandakı əmirlərə göndərdiyi sülh təklifi Səfəvi şahına öz planlarını həyata keçirməyə imkan yaratdı. 1603-cü ilin sentyabrında Şah I Abbasın Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlara başlamasından sonra Baqi Məhəmməd xan Çaharcuy və Əndixuda qoşun göndərmək istədi. Ancaq Canməhəmmədin ölümünün ardınca oğlu Qıldı Məhəmmədin xanlığa hücumundan

⁴⁵⁹ Feridun bey. Münşeatüs-selatin. c. II. Darü't-Tıbbati'l-Amire, İstanbul: 1858, s. 73-74.

⁴⁶⁰ Hammer J.V. Büyük Osmanlı Tarihi, cilt 2, Milliyet Yayınları, İstanbul: 2010, s. 723.

⁴⁶¹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 118.

⁴⁶² Qaffariferd A. Rəvabit-i Səfəviyan və Özbəkan, s. 292-293.

sonra planlarını dəyişdirdi. Taxta çıxmağı dədəsinə təklif etsə də, o, qəbul etmədi. Baqi Məhəmməd xan 17 noyabr 1603-cü ildə Buxarada taxta çıxdı. Şimaldan Qıldı Məhəmməd yenidən hücum etdi. Bu hücumu qırğızlar və qazaxlar da qatıldı. Ancaq Baqi Məhəmməd xan onlara müqavimət göstərməyi bacardı.⁴⁶³

1604-cü ilin yayında qayını Əbdi Xacənin də olduğu bir qrup Baqi Məhəmməd xana qarşı sui-qəsd təşkil etdi. Əbdi Xacə Baqi Məhəmməd xanın Tirmizdəki nüfuzunu tanıdığına görə verilən mü-kafatın yetərli olmadığını düşünürdü. Baqi Məhəmməd xan da sərt rəhbərliyi və ağır vergilər tətbiq etdiyinə görə sevilirdi. Sui-qəsdçilər Baqi Məhəmməd xanı öldürmək və yerinə Əbdi Xacəni gətirmək istəyirdilər. Ancaq qatil ağıldan kəm olduğu üçün sui-qəsd cəhdi baş tutmadı və qatil işgəncə zamanı hər şeyi etiraf etdi. Baqi Məhəmməd xan sui-qəsdçiləri öldürdü, Əbdi Xacə ilə yanaşı digər bir xacəni sürgün etdi və əmlaklarını müsadirə etdirdi.⁴⁶⁴

Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə Buxara xanlığı arasında münasibət bir neçə il sakit tərzdə keçdi. Lakin Şah I Abbas özbəklərə qarşı yeni yürüşə başlamaq və uğursuzluğun əvəzini çıxmağı düşünürdü. Lakin 1605-ci ilin mayında Baqi Məhəmməd xanın vəfat etməsi və qardaşı Vəli Məhəmməd xanın hakimiyyətə keçməsi Səfəvi şahını bu yürüşdən çəkındirdi. Vəli Məhəmməd xan Buxaraya gedərək Bəlx, Əndixud və Şibirğanın idarəsini qardaşının kiçik oğlu Nədr Məhəmmədə, Səmərqəndin idarəsini də qardaşının böyük oğlu İmamqulu sultana verdi. Lakin buna baxmayaraq, Özbək şahzadələri arasında mübarizə da-vam etdiyi üçün sıxışdırılan şahzadə Şah I Abbasdan kömək istəməyə məcbur qaldı.⁴⁶⁵

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatlara görə, 1605-ci ilin sentyabrında gənc yaşlarında vəfat edən Bəlx hakimi Məhəmməd İbrahimin yaxın adamlarından olan Yarməhəmməd Mirzə Şah I Abbasla görüşmək üçün Naxçıvana gəldi. O, Şah I Abbasla görüşü

⁴⁶³ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 120.

⁴⁶⁴ Yenə orada.

⁴⁶⁵ Yenə orada, s. 121-122; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 212; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 213.

zamanı təklif etdi ki, Qərcistanın qızılbaşların nəzarətində olan hissəsi Özbək şahzadəsi Cahangirə verilsin ki, o da Xorasan əmirlərinin yardımını ilə bölgənin digər yerlərini ələ keçirərək Bəlxə hücum üçün hazırlıq görsün.⁴⁶⁶ Lakin Səfəvi şahı irsi Azərbaycan və Şirvan mülkünün azad edilməsi ilə ciddi məşğul olduğu üçün sultanzadələrin mətləbi onun tərəfindən dəstəklənmədi, o istəmirdi ki, müzəffər əsgərlərin və diyarın işləri ilə məşğul olduqları belə bir vaxtda Xorasan sərhədində fitnəkarlıq və qarışıqlıq yaransın. Şah I Abbas bu məsələnin icrasını başqa bir vaxta saxladı və belə buyurdu: *"İnşallah, asimanın köməyi və iqbalın gücü ilə Azərbaycan və Şirvanın işləri nizama düşər, rahat olarlıq və o vaxt hümayun yürüş Xorasan istiqamətinə başlayar və sizin səfəriniz tərəfimizdən təsdiqlənər"*.⁴⁶⁷ Yarməhəmməd Mirzə şaha əvvəlcə Heratın şimal-şərqindəki Qərcistanı idarə edəcəklərini və sonra Bəlxə yürüş edəcəklərini söylədi. Bundan sonra Şah I Abbas Xorasandakı və Qərcistandakı əmirlərini özbəklərə kömək etmək üçün təlimatlandırdı. Özbək şahzadələri 1605-ci ilin dekabrında Qəzvindən Xorasana yola düşdülər. Herata gəldiklərində Hüseyn xan qızılbaş döyüşçülərindən, xüsusilə yüksək Şamlı tayfa üzvlərindən ibarət bir qoşunu sultanzadələrə verib onları 1606-cı ilin yazında Qərcistana yolladı. Onlar bu xanədanın yardımını ilə o vilayəti ələ keçirdilər, Qərcistanın böyük qalalarını fəth etdilər.⁴⁶⁸

Vəli Məhəmməd xan demək olar ki, həmişə vaxtını eyş-işrətdə keçirdiyi üçün hökumətin fəaliyyətinə zəif nəzarət edirdi. Onun dövlət işlərindəki zəifliyindən istifadə edən bir çox əmirlər özlərini müstəqil hesab edir və əhaliyə qarşı azgınlıq, zorakılıqlar təşkil edərək onu talan edirdilər. Qazaxlar və kalmıqlar da Buxara xanlığında iğtişaşlardan istifadə edərək öz quldur basqınlarını Mavəraünnəhrə daha da artırdılar ki, bu da ölkədə siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşdirdi.⁴⁶⁹

1607-ci ilin yazında Səfəvi sarayındakı Özbək şahzadələri Cahangir xan və Məhəmməd Səlim sultan yaranmış vəziyyətdən

⁴⁶⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1276;

⁴⁶⁷ Yenə orada, s. 1277.

⁴⁶⁸ Yenə orada, s. 1178-1179; Münəccim Molla Cəlaləddin. Tarixə Abbasi, s. 304; Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 145.

⁴⁶⁹ Вах: Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-ханская история, с. 87.

yararlanaraq Bəlxə hücum etmək üçün 13 min nəfərlik bir ordu ilə Qərcistanı tərk etdilər. Hazara tayfaları, Şibirğan, Meyməne və Çiçəktü əmirləri Bəlx hakimi Şah bəy Kükeltaşdan kömək istədilər. O, şəhərdə qalaraq xana bir məktub yazdı, təlimat istədi və şəhərin müdafiəsini gücləndirdi. Şahzadələrin ordusu Maruçaqa gələndə Vəli Məhəmməd xan Hacı bəy Quşçunun komandanlığı altında bir ordu göndərdi. Bəzi əsgərlər şahzadələrin ordularından qorxaraq tərəflərini dəyişdirdilər. Lakin xanın qardaşı oğlanları müdaxilə etdiyi üçün şahzadələrin ordusu məğlub oldu. Şahzadələrin ordusu Qərcistana qaçdı və yeni qüvvələr toplayaraq yenidən hücumla keçdi. Vəli Məhəmməd xan, qardaşı oğlu Bəlx hakimi Nədr Məhəmmədi qoşunla onların üzərinə göndərdi. Nədr Məhəmməd düşmənlə əlaqə qura bilmədiyinə görə Vəli Məhəmməd xan şəxsən ordunun başında Bəlxə getdi. Ancaq Bəlx əmirləri Saripulda Cahangir xanı və Məhəmməd Səlim sultanın orduları tərəfindən məğlub edildi. Şibirğanda əhali şahzadələrin ətrafına toplandı və Bəlx yaxınlığındakı Akçaya gəldilər. Vəli Məhəmməd xanın sərkərdəsi Məhəmməd Baqi bəy, şahzadələrin ordusuna hücum edərək onları məğlub etdi. Özbəklərin ordusu hərbi səfəri planlaşdıranları axtarmağa başladı. Yarməhəmməd Mirzə döyüşdə öldürüldüyü üçün Cahangir Mirzənin ordusu dağıldı, Məhəmməd Səlim Mirzə əsir düşdü. Buna görə Cahangir xan 3 minlik qüvvəsi ilə Qərcistana qayıtmağa məcbur oldu.⁴⁷⁰

Səfəvilərin Bəlxə ələ keçirmək təşəbbüslərinin uğursuz olması, Vəli Məhəmməd xanın rəhbərliyi altında özbək əmirlərinin mövqeyini xeyli gücləndirdi və onların Xorasana növbəti hücumlarına şərait yaratdı. Vəli Məhəmməd xan şahzadələrə verdiyi dəstəyə görə Şah I Abbası cəzalandırmaq üçün bir ekspedisiya təşkil etmək qərarına gəldi. O, 1607-ci ilin payızında Xorasana iki ordu göndərdi. Birincisinə Mərvə qarət etməyi, ikincisinə isə daha cənubda Badgisə

⁴⁷⁰ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1339-1341; Nəvayi Ə. Şah Abbasa əvvəl, c. 2, s. 170-171; Lusin Lui Ballon. Zindaqnıy-i Şah Abbas, s. 196-197; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 213; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 213-214.

getməyi əmr etdi.⁴⁷¹ Ordunun əsas hissəsi Badğis-Herat yolunun kəsişməsində yerləşən Hovzxan qalasının qarşısında üç gün düşərgə qurdu. Lakin qalaya hücum etməyərək Zurabad və Badğis bölgələrinə yaşayan əhalini qarət etdilər. Xorasan əmirül-ümarası özbəklərin hücumu ilə bağlı xəbərdar edildi. O da digər qalalardakı əsgərlərə də xəbər göndərdi və ordusunu döyüşə hazırladı. Lakin havanın qəfil dəyişməsi nəticəsində qar yağmağa başladı və özbəklərin bir çoxu soyuqdan donub öldü. Sağ qalanlar geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Geri çəkilənlərin bir hissəsi Maruçaq qalasından keçərkən, qalanın hakimi Hüseyn xanın oğlu Qazaq xanın hücumuna məruz qaldı.⁴⁷²

Mərvə tərəf gedən özbəklər bölgəni qarət etdilər və böyük qənimətlə Çaharcuya geri döndülər. Mərv hakimi Bəktaş xan Ustaclı, 300 adamını qalada qoyub özbəkləri təqib etməyə başladı. Adamlarından bir neçəsini irəliyə göndərdi. Onlar özbəklərlə qarşılaşanda onlara hücum etdilər. Özbəklərin bir qismi qaçdı, bir qismi isə döyüşdə öldürüldü. Bəktaş xan özbəklərin gözlənilən tələsinə düşməmək üçün onları təqib etməkdən çəkindi. Bəktaş xan ələ keçirilən özbək əsirlərindən 12 nəfəri bir qasidlə Şah I Abbasın Şamaxı yaxınlığındakı düşərgəsinə yola saldı. Özbək məhkumlar və onları aparanlar Xalxal yaxınlığındakı Miyansaraya gələndə özbək məhbuslardan biri əllərini açıb bəzi dostlarını xilas etməyi bacardı. Bəktaş xanın əsgərləri ətrafdakı kəndlərə məhbuslarla bağlı xəbərdarlıq etdilər. Bir müddət sonra əsirlər tutularaq şahın qarşısına gətirildi və Şah I Abbas tərəfindən edam edildilər.⁴⁷³

Vəli Məhəmməd xan Xorasan səfərinin uğursuz olmasından sonra qardaşı oğlanlarına qarşı mübarizə apardığı üçün Səfəvilərlə münasibətləri yaxşılaşdırmağa qərar verdi. O, yaxın adamlarından

⁴⁷¹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 127.

⁴⁷² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1341-1342; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 213; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 214.

⁴⁷³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1342-1343; Münəccim Molla Cəlaləddin. Tarix-i Abbasi, s. 304.

birini Xorasan hakiminin yanına göndərərək üzr istədi. Bundan xəbər tutan Şah I Abbas Buxara hakiminə məktub yazaraq onu Yüzbaşı Mirzə Əli bəy Türkmən vasitəsilə göndərdi. Vəli Məhəmməd xan buna cavab olaraq yaxın adamlarından Şah Məhəmməd Xəzanəçini müxtəlif qiymətli hədiyyələrlə Səfəvi şahının yanına göndərdi.⁴⁷⁴ Ancaq tərəflər arasında elçi mübadiləsi Vəli Məhəmməd xanın əleyhinə işlədi. Belə ki, Buxaranın adlı-sanlı adamları onun ənənəvi düşməni olan Səfəvi dövlətinə yaxınlaşmasını xoş qarşılamadılar.⁴⁷⁵

Bu dövrdə Vəli Məhəmməd xanla mərhum qardaşı Dinməhəmməd xanın oğlanları Səmərqənd və Bəlxə rəhbərlik edən İmamqulu sultan və Nədr Məhəmməd sultan arasında da düşmənçilik yarandı.⁴⁷⁶

Vəli Məhəmməd xan qardaşı oğlu İmamqulu xanı Bədaxşandakı qiyamı yatırmaq üçün göndərsə də, onun nüfuzunun artdığını eşidərək Qunduzə geri çəkilməsini əmr etdi. Vəli Məhəmməd xanın dövlət işlərini başa düşməməsi və əyləncəyə həvəs göstərməsi səbəbindən bəzi əmirlər onu devirməyi və İmamqulu xanı taxta çıxarmağı planlaşdırırdı. Ancaq plan açıqlandıqda İmamqulu xanın xəbərsiz olduğu ortaya çıxdı. Buna görə o, ordu komandanı vəzifəsindən azad edildi. Vəli Məhəmməd xan əmirlərin ondan narazı olduğunu və İmamqulunun ətrafında toplandıqlarını görərək onu bağışladı və Səmərqəndə vali göndərdi. Bir müddət sonra qazaxların şimaldan hücumunun qarşısı alındı və cənubda Bədaxşandakı üsyanlar tamamilə yatırıldı.⁴⁷⁷

Lakin bu dövrdə İmamqulu xanla əmisi arasında gərginlik hələ də davam etməkdə idi. 1608-ci ilin əvvəllərində İmamqulu xan öz elçisini Şah I Abbasın yanına göndərərək ondan yardım istədi. Şah I Abbas həm İmamqulu xana, həm də 27 mart 1608-ci il tarixində şahə

⁴⁷⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyaı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1463; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 213-214; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 214.

⁴⁷⁵ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 214; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 214.

⁴⁷⁶ Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 79-80.

⁴⁷⁷ Burton A. The Bukharan: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 125.

qiymətli hədiyyələr və məktubla elçi göndərmiş Vəli Məhəmməd xana eyni vaxtda kömək göstərməyi əmr etdi. İmamqulu xanın elçisi şahın qərargahının yerləşdiyi Sari şəhərinə gəldi və şərəflə qarşılandı. Elçi geri qayıdarkən şah onunla birlikdə Bayraməli bəy Ustaclını Buxaraya göndərdi.⁴⁷⁸

Bayraməli bəy Ustaclının rəhbərliyi altında elçi heyəti hörmətlə qəbul edildi. 1609-cu il iyulun 12-də o, geri qayıtdıqdan sonra şah tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi barədə məlumat verdi. Elçi bildirdi ki, Mavəraünnəhr hökmdarı Vəli Məhəmməd xan Səfəvilərə qarşı keçmiş əməllərindən təəssüfləndiyini və iki ölkə arasında sülh münasibətləri yaratmaq istədiyini bildirdi.⁴⁷⁹

Səfəvi elçi heyəti Buxaradan qayıtdıqdan və Mavəraünnəhr hökmdarının Səfəvi şahı ilə dostluq əlaqələrinin gücləndirilməsini diləyən mesajından sonra iki dövlət arasında münasibətlər xeyli yaxşılaşdı.⁴⁸⁰

Vəli Məhəmməd xan Bəlx əhalisinin burada möhkəmlənən Nədr Məhəmmədi dəstəklədiyini görəndə narahat olmağa başladı. Digər qardaşı oğlu İmamqulu xanla da münasibətləri gərgin olduğuna görə Vəli Məhəmməd xan Bəlxə ələ keçirmək üçün Şah I Abbasdan dəstək almaq istədi. 1610-cu ilin yazında Səfəvi dövlətinin Xorasan hakimlərinə məktub göndərərək Şah I Abbasla dostluq əlaqələri yaratmaq istədiyini onların nəzərinə çatdırdı. Ancaq Şah I Abbas Gürcüstan səfərində olduğuna görə şərq sərhədlərinin barış içində olmasından məmnun olduğunu söylədi. Bəlxə müdaxilə üçün heç bir səbəb olmadığına görə Mirzə Əli bəy Türkmanı Buxaraya elçi göndərdi və o, Buxarada yaxşı qarşılandı.⁴⁸¹

Səfəvi şahının onunla münasibətləri yaxşılaşdırmaq istəyindən məmnun olan Vəli Məhəmməd xan 1610-cu ildə Şahməhəmməd

⁴⁷⁸ Münəccim Molla Cəlaləddin. Tarixə Abbasi, s. 335.

⁴⁷⁹ Yenə orada, s. 338.

⁴⁸⁰ Fəlsəfi N. Zendeganiye Şah Abbasse əvvəl, c. 1. Tehran: 1369, s. 171.

⁴⁸¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1462-1463; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 128.

Xəzanəçinin başçılığı ilə Səfəvi sarayına yeni səfirlik göndərirdi.⁴⁸² Molla Cəlaləddin Münəccim bu səfirlik haqqında məlumat verərək yazır ki, Vəli Məhəmməd xanın elçisi Şah Məhəmməd Xəzanəçi 17 iyun 1610-cu ildə Təbrizdə olan Şah I Abbasın yanına gəldi və şah tərəfindən qəbul edildi. O, Vəli Məhəmməd xanın hədiyyələrini şahə təqdim etdi ki, onların arasında dəvələr, yük atları, çini qablar, müşk, silahlar, yəhərlər, qamçılar və digər qiymətli əşyalar var idi.⁴⁸³ Səfəvi dövlətində olduğu zaman nümayəndə heyəti böyük şərəf və ləyaqətlə qəbul edildilər. 1610-cu il avqustun 2-də Şah Məhəmməd Xəzanəçinin elçi heyəti Şah I Abbasın xana göndərdiyi qiymətli hədiyyələrlə Səfəvi ərazisini tərk etdilər.⁴⁸⁴

Səfəvilərlə yaxşı münasibətlərin yaradılması xanlıqda yaşayan insanları, xüsusən də özbək əyanlarını narahat etdi. Vəli Məhəmməd xanın əmirləri də bu vəziyyətdən narahat oldu və İmamquluya məktub göndərərək paytaxta gəlməsini və əmisini devirməsini xahiş etdilər. Ancaq məktublar ələ keçdiyinə görə Vəli Məhəmməd xan məktubu yazan əmirləri mühakimə edərək 1610-cı ilin noyabrında hamısını edam etdirdi. 1607-ci ildə müharibədə xanlığı müdafiə edən Hacı bəy Quşçunun edam edilən əmirlər arasında olması digər əmirləri qorxuya saldı və onları İmamqulu xanın tərəfinə keçməyə vadar etdi. Məhəmməd Baqi bəy, Yalanqtuş bəy və Xoca Həşim Bəlxə qaçdı və İmamqulu ilə birləşərək Vəli Məhəmməd xana qarşı müharibə elan etdilər. 1611-ci ilin martında iki ordu Qərşi yaxınlığındakı Qatlışda qarşı-qarşıya gəldilər. Vəli Məhəmməd xanın ordusu sayca az olduğundan barışıq təklif etdi. Əmirlər ona təslim olarsa bağışlanacağını bildirdilər. Ancaq o gecə vəhşi donuzlar və qurdlar Vəli Məhəmməd xanın düşərgəsinə hücum etdikdə, bunun düşmən basqını olduğunu düşünən Vəli Məhəmməd xan qaçdı. Qalan əsgərlər də təslim oldular.⁴⁸⁵

⁴⁸² Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 305.

⁴⁸³ Münəccim Molla Cəlaləddin. Tarixə Abbasi, s. 383.

⁴⁸⁴ Yenə orada, s. 389.

⁴⁸⁵ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1494-1495; Səmərqəndi Mirsəid Şərif Rəhimi. Tarix-i Rəhim, s. 187; Burton A.

Vəli Məhəmməd xan Buxaraya getsə də, heç kim şəhərin qapılarını açmadı. Sonra o, Çaharcuya yollandı. Lakin 26 mart 1611-ci ildə Nədr Məhəmmədin buraya gəlmək üçün hərəkətə keçdiyini eşitdi. Həcc ziyarətinə getmək və Şah I Abbasdan kömək almaq ümidi ilə Səfəvi ərazisinə qaçdı. Vəli Məhəmməd xan əvvəlcə şahla görüşmək üçün Mərvə getdi. Şaha dostluq məktubu göndərdi və şah da yerli hakimlərə Vəli Məhəmməd xanın yol ehtiyaclarını qarşılamağı tapşırırdı və həm də xana hədiyyələr göndərdi. Vəli Məhəmməd xan əvvəlcə Məşhədə getdi və burada olarkən İmam Rza türbəsini ziyarət etdi, bu Şah I Abbası sevindirdi. Şah I Abbas ona bir çox qiymətli hədiyyələr – qızilla bəzədilmiş İraq atları, dəvələr, çadırlar, şamdanlar, xalçalar, dəri, xəz, şam, paltar və pul göndərdi.⁴⁸⁶

Vəli Məhəmməd xan Məşhəd yaxınlığındakı Çahar Bağda, Məşhəd dargası Şah Nəzər bəy Təkəlinin qardaşı Mirza Ərəb tərəfindən qarşılandı. Sonra Əcəm İraqına tərəfə gedib Bistama çatanda Astrabad hakimi Fərhad xan tərəfindən qarşılandı. Fərhad xan onu Semnanda Kar adlı yerə qədər müşayiət etdi. Karda onu İsfahana kimi müşayiət etməyə göndərilən Eşikağasıbaşı Əliqulu xan Şamlı tərəfindən qarşılandı. Ertəsi gün Əliqulu xan Vəli Məhəmməd xanı qonaq etdi və xana çoxlu hədiyyələr verildi.⁴⁸⁷

Vəli Məhəmməd xan Kaşana gələndə şahın iqamətgahının yerləşdiyi İsfahanda təntənəli görüşə hazırlaşdılar. Kaşandan Dövlətabad yaşayış yerinə qədər olan üç fərsəx yolun hər iki tərəfində iyirmi minlik ordu düzülmüşdü. Dövlətabada qədər yolda yerləşən bütün küçələr, bazarlar və binalar bəzənmişdi. Bu hörmətli qonağı Şah I Abbas Allahverdi bəy, Allahqulu bəy Qorçibaşı və Nədr xan Möhrdar kimi yüksəksəviyyəli məmurlar ilə birlikdə İsfahandan 15-20 kilometr kənarda, Dövlətabad adlı yerdə qarşıladı. Şah I Abbas at üstündə olarkən Vəli Məhəmməd xanı qucaqladı və isti davrandı. Kamal Dövlətabadi adlı şeyx Şah I Abbas və Vəli Məhəmməd xanı

The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 129.

⁴⁸⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1496-1497; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 214.

⁴⁸⁷ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1497.

öz xanəgahına dəvət etdi. Qarşılandıqdan sonra xan Şah I Abbasla birlikdə qiymətli əşyalarla bəzədilmiş yolda sıraya düzülmüş 20 min əsgərin önündən keçərək şəhərə daxil oldular. Şah evlərindən birini xana tapşırırdı. Onun ehtiyacları saraydan qarşılanırdı. Ertəsi gün Şah I Abbas onu ziyarət etdi, aralarında isti söhbət oldu. Onu ziyafətlərə, xüsusi axşam yeməklərinə və ov məclislərinə dəvət etdi. O gün “Su səpənlər” günü idi və Vəli Məhəmməd xan Nəqşə-Cahan meydanında təşkil edilən atəşfəşanlıqdan, çovqan oyunundan, at və ox atma yarışlarından çox təsirləndi.⁴⁸⁸

Şah I Abbas Vəli Məhəmməd xanın taxt-taca bərpa olunmasına kömək edəcəyini vəd etdi, ancaq bunu gələn il Azərbaycanı tamamilə azad etdikdən sonra edəcəyini söylədi. Vəli Məhəmməd xan şahın dərhal kömək etməyəcəyini anladıqda xanlığa qayıtmağı düşündü. Bu vaxt İmamqulu xanın özünü kafir elan etdiyini, həyat yoldaşı Ayxanımla nigahının pozulduğunu və İmamqulu xanın Ayxanımla evləndiyini öyrəndi. Bu zaman Vəli Məhəmməd xan Mavəraünnəhrdən dəvət məktubları alırdı. Bu vəziyyətdə şahın da köməyə gələ biləcəyini düşünən Vəli Məhəmməd xan xanlığa dönməyə qərar verdi.⁴⁸⁹

Vəli Məhəmməd xan xanlığa qayıtmazdan əvvəl Səfəvi şahından Qızılbaş əsgərləri ilə Mavəraünnəhrə getməyinin xoş qarşılanmayacağını, bu səbəbdən Heratda gözləyən oğluna hərbi qüvvə verməsini və bu qüvvələrin Qərcistandan hücum etməsini istədi. Şah I Abbas bu planla razılaşırsa da, sonradan qəbul etdi. Şah I Abbas Mərv hakimi Mehrabqulu xan Qacara və Məşhəd hakimi Mirzə Ərəb xana əmr etdi ki, Vəli Məhəmməd xan vətəninə qayıdarkən onun əmlərinə tabe olsunlar və ona düşmənlərinə qarşı mübarizədə kömək

⁴⁸⁸ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1501-1503; Bax: Cünabadi Mirzə bəy. Rövsətüs-Səfəviyyə, s. 830-833; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 130.

⁴⁸⁹ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1504-1506; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 130.

etsinlər.⁴⁹⁰

1611-ci ilin iyul ayının 30-da Vəli Məhəmməd xan Səfəvi sarayını tərk etdi. Şah I Abbas da bir neçə gün əvvəl Azərbaycan səfərinə yola düşməyə hazırlaşdı. Şah I Abbas Vəli Məhəmməd xana yola çıxmazdan əvvəl at, dəvə, qatır, çadır, silah verdi. Səfəvi hökmdarı ona qoşun toplamaq üçün 50 min түmən pul və Zeynal xan Şamlının rəhbərliyi altında Qızılbaş əsgərlərini verdi.⁴⁹¹ Məhəmməd Yusuf Münşinin məlumatına görə, Şah I Abbas İmamqulu xanla savaşımaq üçün Vəli Məhəmməd xanın əmrinə 80 min əsgər vermişdi.⁴⁹² Qeyd etmək lazımdır ki, hələ vaxtı ilə G.Vanberi Məhəmməd Yusif Münşinin bu məlumatında Səfəvi qoşunun sayı ilə bağlı verilmiş rəqəmin kifayət qədər şişirdildiyini qeyd etmişdi.⁴⁹³

Vəli Məhəmməd xan Məshədə çatdıqda, Bəlxə və ya Buxaraya hücum edəcəyi ilə bağlı tərəddüd etdi. Vəli Məhəmməd xana qatılan özbəklər, İmamqulu xanın qazaxlara qarşı Daşkəndə yürüşə gəldiyinə görə hər iki şəhərin boş olduğunu söylədi. İmamqulu xan və qardaşı Daşkənddən yenicə qayıtmışdılar və əsgərlərinin çoxunu Səmərqənddə saxlamışdılar. Xanlığa hücum etmək üçün vaxtın uyğun olduğuna qərar verən Vəli Məhəmməd xan Çaharcuy və Buxaraya, oğlu isə Qızılbaş ordusu ilə Bəlxə hücum edəcəkdə. Vəli Məhəmməd xan Buxaraya yürüş edərkən İmamqulu xan Buxarada idi, onun gələcəyini eşidərək xəbəri təsdiqləmək üçün bir adam göndərirdi. Ancaq göndərdiyi adam Vəli Məhəmməd xanın tərəfini tutduq-da,

⁴⁹⁰ Bax: Cünabadi Mirzə bəy. Rövşətüs-Səfəviyyə, s. 830-833; Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. том II, с. 74-75.

⁴⁹¹ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1506; Münəccim Molla Cəlaləddin. Tarixə Abbasi, s. 441; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 216; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 214-215.

⁴⁹² Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 81; Саидов А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVII - первой половине XVIII вв., с. 14.

⁴⁹³ Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. том II, с. 75.

İmamqulu xan təhlükəni başa düşdü, döyüşməyə qüvvəsi olmadığından, anasını və adamlarını özü ilə götürüb Qərşiyə tərəf qaçdı. Vəli Məhəmməd xan 25 avqust 1611-ci ildə Çaharcuyu və ertəsi gün isə Buxaranı tutdu. Vəli Məhəmməd xan qardaşı oğluna dəstək verən insanlardan intiqam almağa başladı. Lakin onun bu addımı tərəfdarlarını itirməsinə səbəb oldu. Ayxanımın evliliyindən məsul tutduğu Cübeyri şeyxi Əbdürrəhimi cəzalandırdığı üçün onun dəstəyindən məhrum oldu. İmamqulu xanı dəstəkləyənlər ağır cəzalandırıldı. Xəyanət edə biləcək insanları tutduraraq küçənin ortasında ağır işgəncələr verdirdi. Bir müddət sonra yanındakı əyanlar və bəylər eyni vəziyyətə düşməkdən qorxdular və ona kömək etməkdən imtina etdilər.⁴⁹⁴

İsgəndər bəy Münşi yazır: *“Vəli Məhəmməd xan zahirdə tərəfdarlıq şüarı söyləyən, batindəsə idbar fikirlərə düşən və “xoş gəlmisən” deyərək hərzə-hərzə danışan nifaq əhlinin sözlərinə uyub düzgün yolunu itirdi, ehtiyat və uzaqgörənlikdən uzaq düşdü, özünü mübahisəsiz və sərbəst bir padşah təsəvvür etdi, ali saraya (Şah Abbasa – T.N.) öz vəziyyəti, dövlət və iqbal vaxtına əyləşməsi, istiqlalı, habelə İmamqulu xanın fərarı, özbək döyüşçülərinin itaətə gəlmələri barədə sədaqət dolu bir məktub yolladı, yanındakı qızılbaşların az miqdarını onların şaha məlumat vermələrindən ötrü yanında saxlayaraq, başqalarının geri qayıtmalarına izn verdi”*.⁴⁹⁵

Vəli Məhəmməd xan xanlıq daxilində ona qarşı olan müxalifətin fərqində deyildi. Buxaranı asanlıqla fəth etdiyi üçün xanlığın digər şəhərlərində çətinlik çəkməyəcəyini düşünürdü. Buna görə yanındakı qızılbaş əsgərlərinin yarısını Şah I Abbasın yanına göndərdi və şaha bütün ölkəni idarə etdiyini bildirdi. Vəli Məhəmməd xana qardaşı oğlunun Qərşi yaxınlığında olduğu bildirildi. Xanın yanındakı dövlət adamları ona qardaşı oğlunun Səmərqənddə olmadığını

⁴⁹⁴ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1507-1510; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 132.

⁴⁹⁵ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1512.

ğına görə şəhəri asanlıqla ala biləcəklərini söylədilər.⁴⁹⁶ Vəli Məhəmməd xan yanındakı qızılbaşlarla, xüsusilə Budaq bəy Qacarla məsləhətdən sonra belə qərara gəldi ki, İmamqulu xan az qüvvə ilə Qərşidə olduğuna görə paytaxtından çıxıb on yeddi minlik döyüşçüsü ilə Qərşini mühasirəyə alsın.⁴⁹⁷

Səmərqənddəki əmirlər Vəli Məhəmməd xanın taxta çıxdığını eşidəndə ona itaət edib etməyəcəkləri barədə fikir ayrılığı yaşadılar. İmamqulu xan Qərşidə olarkən iki tərəf arasındakı fikir ayrılığı daha da kəskinləşdi. İmamqulu xanın tərəfdarları Vəli Məhəmməd xanın Qərşidən sonra Səmərqəndə yürüş edəcəyindən xəbər tutaraq sürətlə Qərşiyə getdilər, şəhərdəki vəziyyəti İmamqulu xana çatdırdılar və onu gizli yolla Səmərqəndə gətirdilər.⁴⁹⁸ Bunlardan xəbərsiz olan Vəli Məhəmməd xan Səmərqəndə son dərəcə yavaş hərəkət edirdi. Onun yavaş hərəkət etməsinə səbəb nifrət mesajını Səmərqənd əmirlərinə çatdırmaq və onların dəstəyini alacağına inam bəsləməsi idi. O, Səmərqəndə yaxınlaşanda İmamqulu xanın Səmərqəndə gəldiyini öyrəndi. Onun ləng hərəkət etməsi İmamqulu xanın və qardaşı Nədr Məhəmmədin müdafiə tədbirləri görməsinə imkan verdi. Vəli Məhəmməd döyüş meydanına çox ləng gəldi və qoşunun sayca üstün olmasına baxmayaraq, qazax xanı Əbuli sultan və qardaşı Buhungun göndərəcəyi 5 minlik qüvvəni gözləməli oldu. Qazax xanın yalnız 300 nəfərlik dəstəsi gəlib çatdı. Əbuli sultan ertəsi gün gələcəyini söylədi. Vəli Məhəmməd xan gözləmə mövqeyi tutduğu üçün ilk hücuma İmamqulu xan keçdi. Qızılbaş əsgərləri yaxşı müdafiə olundular. Lakin Səmərqənddəki ruhanilər İmamqulu xanı dəstəkləyərək Vəli Məhəmmədi kafir elan etdilər. Bu səbəbdən yardıma gələn qazax əsgərləri İmamqulu xana qoşuldular. Qazaxların mövqə dəyişməsi Vəli Məhəmməd xanın ordusunda çaxnaşmaya səbəb oldu və ordu dağıldı. Vəliqulu xan yanındakı 300 qızılbaş əsgəri ilə sona qədər vuruşdu. İmamqulu xanın əmisi əsir alınaraq edam edildi. Sağ

⁴⁹⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1513; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 132.

⁴⁹⁷ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1513.

⁴⁹⁸ Yenə orada, s. 1514.

qalan 40-50 nəfərlik qızılbaş əsgəri tacir paltarı geyinərək Xorasana qayıda bildi. Vəli Məhəmməd xanın oğlu da Səfəvi sarayına sığındı.⁴⁹⁹ Budaq bəy Qacar böyük çətinliklə Buxaranı tərk edərək Təbrizə gəldi və Şah I Abbasa baş verən hadisələr barədə məlumat verdi. Səfəvi şahı Heratda olan Vəli Məhəmməd xanın oğlu Rüstəm Məhəmməd sultana xələt yollayaraq ona təsəlli verdi və Xorasan hakimi Hüseyn xan Şamlıya onun bütün ehtiyaclarının ödənməsini tapşırırdı.⁵⁰⁰

Vəli Məhəmməd xanın ölümündən sonra Buxara taxtında İmamqulu xan (1611-1641) oturdu. Buxarada İmamqulu xanın hakimiyyətdə möhkəmlənməsi ilə Səfəvi imperiyası ilə münasibətlərdə uzunmüddətli sakitlik dövrü başladı. Şah I Abbasın Osmanlı imperiyası ilə apardığı müharibədə parlaq qələbələr əldə etməsi onun qonşularını, xüsusən də özbəkləri onunla hesablaşmağa vadar etdi. Özbəklərin qarətədicə hücumları nəinki uzun müddət dayandırıldı, hətta bu dövrdə Əndixudla Xəzər dənizi arasındakı ərazidə yaşayan türk-mənlər belə Səfəvi şahının müttəfiqinə çevrildilər.⁵⁰¹

Buna baxmayaraq, Səfəvi şahına sığınan Vəli Məhəmməd xanın oğlu Rüstəm Məhəmməd xanın Buxara xanının nəzarəti altında olan ərazilərə təşkil etdiyi yürüşlər iki dövlət arasında münasibətləri müəyyən qədər gərginləşdirdi.

İmamqulu xan Vəli Məhəmməd xanla müharibədə qazaxların dəstəyini qazanmaq üçün Tursun Məhəmməd sultanın oğlunu Daşkənd valisi təyin etdi, lakin onlardan heç bir kömək almadı. Vəli Məhəmmədlə müharibədə İmamqulu xana kömək edən Abuli xan, döyüşdən sonra İmamqulu xanın hərbi düşərgəsini və Səmərqənd ətrafı bölgələri qarət etdiyinə görə İmamqulu xan özünə yaxın olan

⁴⁹⁹ Bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1515-1519; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 134; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 214-216; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 215.

⁵⁰⁰ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 216; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 215.

⁵⁰¹ Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ времянь до настоящаго. том II, с. 76.

İşim sultanın oğlunu Daşkənd hakimi təyin etdi. Lakin bu vəziyyət İşim sultanı razı salmadı. Bundan sonra İşim sultan və Abuli sultan bir araya gələrək Daşkəndə və Türküstana yürüş etdilər. İmamqulu xan şimalda qazaxlara qarşı vuruşarkən, 1612-ci ildə Rüstəm Məhəmməd xanın tərəfdarları Çiçəktuya hücum etdilər və hakim Abdulla bəy Qıpçağı əsir aldılar. Meymənə hakimini də Cəzrəvan qalasına qaçmağa məcbur etdilər, lakin Rüstəm Məhəmməd Daşkənddə İşim sultana qarşı vuruşan Yalanqtuş bəyə yardım etməyə gedən Divanbəyi Allahyarın geri dönərək yardım etməsi nəticəsində məğlub oldu. Lakin Abdulla bəy Qıpçaqla ittifaqı davam etdirdi.⁵⁰²

İmamqulu xan Daşkəndi ələ keçirən və Səmərqənd ətrafı ərazilərə də soxulan qazax qoşunlarını dəf etməkdən ötrü Buxaradan Səmərqəndə yollandı, qardaşı Nədr Məhəmməd sultanı Bəlxdən köməyə çağırırdı. Lakin Nədr Məhəmməd Rüstəm Məhəmməd xanın Qərcistandan Bəlxə hücum etmək üçün fürsət gözlədiyini bildirərək qardaşının köməyinə getməkdən boyun qaçırdı. İmamqulu xanın ısrarlı tələbindən sonra Nədr Məhəmməd xan öz qoşunu ilə qardaşına kömək etmək üçün Bəlxdən Səmərqəndə hərəkət etdi. Bundan xəbər tutan Rüstəm Məhəmməd xan Səfəvi əsgərləri ilə birlikdə Bəlxə hücum etdi. Nədr Məhəmməd xan Səmərqəndə qardaşına yardıma getdiyinə görə vəziyyətə müdaxilə edə bilmədi. Rüstəm Məhəmməd xan Bəlx və Çiçəktunun ətrafını ələ keçirərək qarət etdi.⁵⁰³

Bəlxdə hökm sürən vəziyyət Nədr Məhəmməd xanın anasının dövlət işlərinə qarışmasına səbəb oldu. O, Bəlxdə normal vəziyyəti bərpa etmək üçün Rüstəm Məhəmməd xanı aldadaraq Nədr Məhəmməd xanın qızı ilə evlənməyi ona təklif etdi. Beləliklə, o, vaxt qazanmaq istədi ki, bu müddət ərzində Nədr Məhəmməd xan Bəlxə geri dönüb düşmənləri qova bilsin. Rüstəm Məhəmməd xana gəlincə, o, bu yolla asanlıqla Səmərqəndin hakimi ola biləcəyinə inandı. O, tez

⁵⁰² Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 136.

⁵⁰³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1547-1548; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 136; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 216-217.

bir zamanda şahzadə ilə evlənmək arzusunda olduğunu bildirdi, qoşunları isə sərvət toplamaqla məşğul oldu. Bu vaxt Nədr Məhəmməd xanın tərəfdarları Bəlxə qoşun toplamaqla məşğul idi. Onlar qəflətən Səfəvilərə hücum etdilər və onları müxtəlif tərəflərə dağıtdılar. Qızılbaşlar bir daha məğlub olaraq qaçdılar. Rüstəm Məhəmməd xan tərəfdarlarının kiçik bir hissəsi ilə Qərcistana yollandı və oradan da Herata getdi.⁵⁰⁴

1613-cü ildə Rüstəm Məhəmməd xanın tərəfdarları yenidən Bəlxə və ətrafına hücum etdilər. Qərcistanda qida çatışmazlığı yaşandığına görə insanlar Bəlx ətrafını qarət etmək məqsədilə Abdulla bəy Qıpçağa qoşulmağa başladılar. Bir çox qalalar Abdulla bəyin tərəfdarları tərəfindən ələ keçirildi. On gün sonra Buxara ordusu gəldiyinə görə, Rüstəm Məhəmmədin tərəfdarları məğlub olsalar da, Buxara ordusuna böyük itki verdilər. Rüstəm Məhəmməd bu qələbədən məmnun qaldı və qazandığı qənimətlə yanaşı, əsirlərin bir hissəsini Şah I Abbasa göndərdi.⁵⁰⁵

1613-cü ilin baharında qazaxlar Türküstanı və Daşkəndi yenidən ələ keçirdilər. İmamqulu xan Türküstanı və Daşkəndi geri almaq üçün əmirlərini göndərdi, özünü isə qazaxları cəzalandırmaq üçün Qıpçaq çöllərinə getdi. Ancaq İşim sultanın təhriki ilə Fərqanədə və Əndicanda qiyam başladığına görə geri qayıtmalı oldu. İşim sultanın rəqibi Tursun Məhəmməd sultan İmamqulu xanla müttəfiq oldu və Daşkənd hakimi təyin olundu. Nədr Məhəmməd xan İmamqulu xan hələ yolda olarkən Əndicandakı qiyamı artıq yatırmışdı. İmamqulu xan Nədr Məhəmməd xanın geri dönməsinə icazə verdi. Lakin Əndicanda üsyan başladıqdan dərhal sonra geri çağırıldı.⁵⁰⁶

Bu vəziyyətdə Rüstəm Məhəmməd xan Nədr Məhəmmədin qazaxlar üzərinə yürüşdə olması fürsətindən istifadə edərək Qərcistana gəldi. Nədr Məhəmməd xan vəziyyəti qardaşına izah etsə də, onu razı sala bilmədi. Səmərqəndə gedərkən yerinə Salar körpüsü

⁵⁰⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1548-1549.

⁵⁰⁵ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 136.

⁵⁰⁶ Yenə orada, s. 137.

döyüşündə onu və qardaşını xilas edən atalığı Əbdürrəhman Uşunu təyin etdi. Rüstəm Məhəmməd xan Bəlxə iki dəfə hücum etdi. İlk hücumu Abdulla bəy Qıpçaq həyata keçirdi. Abdulla bəy gözlənilməz hücumla Faryab və Bəlxə yürüş etdi. Bunu görən Bəlx valisi Əbdürrəhman Uşun, şəhərin və ətraf kəndlərin əhalisini və ruhaniləri toplayaraq şəhərdən kənarda müdafiəni təşkil etdi. Əbdürrəhman Uşun tərəfindən təşkil olunan müdafiə təsirli oldu və Abdulla bəy Qıpçaq döyüş meydanını tərk etdi. İkinci hücumda Rüstəm Məhəmməd xan özü rəhbərlik etdi. O, Bəlxin ətraf məhəllələrinə hücum etdiyi üçün Əbdürrəhman Uşun qalaya geri çəkildi. Əbdürrəhman Uşun Rüstəm Məhəmmədin zəif mövqeyini bildiyi üçün dərhal hücum etmədi. O, gecə vaxtı gözlənilmədən hücum etdiyi üçün Rüstəm Məhəmməd məğlub olaraq Herata qaçdı.⁵⁰⁷ Göründüyü kimi, Rüstəm Məhəmməd xanın fəaliyyəti nəticəsində Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasında münasibətlərdə müəyyən gərginlik hələ də davam etməkdə idi.

Belə bir vəziyyətdə İmamqulu xan 1613-cü ilin sentyabrında Xacə Novruz adlı elçisini Moskvaya göndərdi. Xacə Novruz İmamqulu xanın Səfəvilərlə yaxşı münasibətlərdə olduğunu, ticarət karvanları və elçilərin iki ölkə arasında gedib gəldiyini söylədi. Şah I Abbasın İmamqulu xana Osmanlı imperiyasına qarşı birlikdə hərəkət etməsini təklif etdiyini, lakin xanın bu təklifi rədd etdiyini bildirdi. Bu cavabla İmamqulu xan, sünni dünyasının liderinə qarşı şüərlərlə müttəfiq olmaq istəmədiyini və şahın Rüstəm Məhəmmədi dəstəkləməsini qəbul etmədiyini mesajını verdi. Şah I Abbasın da İmamqulu xandan gözlədiyi bir şey yoxdu. Şah I Abbasın mövqeyi güclü olsa da, Gürcüstana hərbi səfərə hazırlaşdığı üçün xanlığa qarşı heç bir tədbir görməyəcəyi mesajını vermişdi. O, ayrıca Rüstəm Məhəmmədin hücumlarını müdafiə etməyəcəyini, bunun əvəzinə Gürcüstan səfərində olduğu üçün İmamqulu xandan Xorasandakı Səfəvi hakimlərinə hörmətlə yanaşmasını gözləmişdi.⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 145-146; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 217.

⁵⁰⁸ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 139.

Səfəvi imperiyası ilə Buxara xanlığı arasındakı münasibətlər heç də Xacə Novruzun təsvir etdiyi qədər yaxşı deyildi. 1613-cü ilin sonunda Səfəvilərin Moskvadakı elçisinə Buxara üzərindən Səfəvi dövlətinə getməsi təklif edilsə də, o, özbəklərlə müharibə vəziyyətində olduqları üçün bu təklifi rədd etmişdi. Səfəvi elçisi Buxara elçiləri Kazanda girov götürülərsə, Buxara yolu ilə Səfəvi dövlətinə gedəcəyini söylədi. Buna görə də Xacə Novruz bir il Kazanda girov saxlandı. Ancaq ona bu bildirilmədi. Onun həbs olunmasının səbəbi kimi Yalançı Dimitrinin arvadı Marina Mneşekin Həştərxanı ələ keçirən kazak atamanı İvan Zarutskinin yanında olduğuna görə Həştərxandan keçə bilməcəyi bildirildi. Xacə Novruz Həştərxandan keçməzdən əvvəl Marina Mneşek Şah I Abbasa məktub yazaraq yardım edəcəkləri təqdirdə Həştərxanı Səfəvi dövlətinə verəcəklərini bildirdi. Bu səbəbdən Moskva knyazının elçisi Tixanov və Səfəvi həmkarı Xəzərdən keçə bilmədilər, Xacə Novruzu girov götürərək Ürgənc üzərindən Səfəvi paytaxtına getdilər. Həştərxan Zarutskidən geri alındığından Tixanov Həştərxandan keçməklə geri qayıda bildi. 1615-ci ilin aprelində Moskvaya gələn Tixanov Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasındakı münasibətlərin Xacə Novruzun dediyi qədər yaxşı olmadığını söylədi.⁵⁰⁹

Məhz bu dövrdə Şah I Abbasın Gürcüstanda hərbi səfərdə olmasından istifadə edən İmamqulu xan Xorasana yürüş etməyi planlaşdırdı. 1614-cü ilin sonunda o, ilk yürüşdə iştirak etmədiyinə görə hücumu Yalanqtuş bəy rəhbərlik etdi. Yalanqtuş bəy 20 min əsgərlə Mərvə doğru hərəkət etdi və şəhər ətrafında qızılbaş süvari dəstəsini məğlub etdi. O, Mərvə mühasirəyə almağa çalışdı və əsgərlərinin bir hissəsini də Məşhədə göndərdi. Lakin 1615-ci ilin martında şahın Gürcüstan səfərindən döndüyünü və Mazandarana gəldiyini eşidərək mühasirəni dayandırdı və ələ keçirdiyi qənimətlə geri döndü.⁵¹⁰

Bu bir daha göstərir ki, Səfəvi imperiyası ilə Buxara xanlığı arasında qarşılıqlı əlaqələr dövrün siyasi hadisələrindən asılı olaraq daim dəyişmiş, tərəflər mövcud vəziyyətdən istifadə edərək bir-

⁵⁰⁹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 142.

⁵¹⁰ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 218.

birlərinə qarşı hərbi yürüşlər təşkil etməkdən çəkinməmişlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Səfəvi hökumətinin həyata keçirdiyi siyasət daha çox Xorasanda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə, Bəlx əyalətini ələ keçirməyə və ya heç olmasa onun mövqeyini zəiflətmək məqsədi daşıyırdı. Buxara xanına məxsus hərbi dəstələrin nisbətən yaxınlıqda yerləşən Səfəvi şəhərlərinə aramsız hücumları da eyni məqsədləri güdürdü. Buna görə də 1614-cü ildə Mərv hakimi Mehrab xan Qacar dəfələri ilə Yalanqtuş Bahadırın rəhbərlik etdiyi süvari qoşunlarla toqquşmalarda iştirak etməli olmuşdu.⁵¹¹

Bu dövrdə Özbək xanlarının Xorasana aramsız hücumları demək olar ki, kəsilməmişdi. Yalanqtuş Bahadırın ardınca Qara Təğmə adlı Buxara əmiri 4-5 min əsgərlə Bəlxdən hərəkət etmiş, Camı, Xafı və Baxərzi talan edərək çoxlu qənimət əldə edərək Bəlxə qayıtmışdı. Heç bir müqavimət görməyən Qara Təğmə bir müddət sonra daha az adamla yeni yürüşə başladı. Ancaq bu dəfə uğur qazana bilmədi. O, əvvəlcə Kərx tərəfə getdi və bu qalanı əlində saxlayan cəmşidi camaatı ilə özbəklər arasında kiçik bir döyüş baş verdi və hər iki tərəfdən bir neçə adam öldürüldü. Orada bir iş görə bilməyən Qara Təğmə öz dəstəsilə Herata tərəf gəldilər, ətraf yerlərdən bol qənimət ələ keçirib Kohdəstana getdilər. Herat valisi Hüseyn xan Bayram bəy Köştə Şamlının komandanlığı altında 7-8 yüz təcrübəli əsgəri özbəklərin üzərinə yolladı. Hüseyn xan bunun yetərli olmadığını düşündüyündən, Xosrov bəyin başçılığı altında daha 200 əsgəri onun yardımına göndərdi. Özbəklərin harada olduğunu öyrənən Bayram bəy cəmşidi tayfası ilə bərabər bölgəyə gedərkən qaranlıq düşdüyünə görə özbəklərin düşərgəsinə kəşfiyyat dəstəsi göndərdi. Ancaq düşərgə sakinlərindən bəziləri oyaq olduqları üçün at və dəvə səslərini duydular. Bayram bəyin əsgəri sayca az olduğu üçün qorxsada, özbəklər Səfəvi əsgərlərinin sayını bilmədikləri üçün basqın fərsətinə əldən vermək istəmədilər. Bayram bəy özbəklərə hücum etdi və sonra Xosrov bəy də gəlib çatdığına görə özbəklər məğlub oldular. Gəranay səsinə eşidən özbəklər Hüseyn xanın gəldiyini düşünərək özlərini itirdilər, Qara Təğmə qaçdı. Qızılbaşlar bol qənimət

⁵¹¹ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 146.

ələ keçirərək geri qayıtdılar.⁵¹² İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Şamlı qazilərinə nəsib olmuş bu böyük fəthdən sonra özbəklər ayaqlarını bədhamlıq ətəyi ilə bürüyərək, uzun müddət Xorasana yürüş etmək arzusunu ürəklərində gizlətdilər.⁵¹³

Həqiqətən də, 1616-cı il Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasında münasibətlər normal tərzdə davam etdi. Lakin 1617-ci ilin martında Şah I Abbasın Qarabağda qışlamasından istifadə edən özbəklər üç istiqamətdən Xorasana hücum etdilər. Kalmık Məhəmməd Baqi bəyin rəhbərlik etdiyi qüvvələr Mazandaran və Astrabada, Məhəmmədqulu Durmanın rəhbərlik etdiyi başqa bir qüvvə Əndixud və Serəxsə hücum etdi. Məhəmmədqulu Durman ilk döyüşdə Maruçaq hakimi Xosrov sultanı məğlub etdi. İkinci döyüşdə isə Serəxs hakimi Hüseyn xanı məğlub edib öldürdü. Qara Təğmənin rəhbərlik etdiyi üçüncü qüvvələr Səfəvi ərazisində Yəzdə qədər irəlilədi və mal-qara daxil olmaqla çoxlu qənimətlə geri döndü.⁵¹⁴ Bu zaman Osmanlı ordusunun hücumunu dəf etməklə məşğul olan Şah I Abbas özbəklərin Xorasana talanedicisi yürüşündən xəbər tutsa da, lazımi tədbir görə bilmədi.

Şah I Abbas ölkəsinə özbəklərin basqınlarından narahat olsa da, Osmanlı dövləti ilə sülh bağlamaq istədiyindən onlara heç bir cavab vermədi. Çünki o, 1616 və 1617-ci illərdə İmamqulu xan ilə Sultan I Əhmədin Səfəvilərə qarşı ortaq hərəkət etmək üçün yazışmalarından xəbərdar idi. İmamqulu xan da Salar körpüsü döyüşündə həlak olan atasının intiqamını almaq istəyirdi. Lakin 1617-ci ilin martındakı hücumlar diqqəti yayındırmaq məqsədi güdürdü. Özbəklərin üç istiqamətdən təşkil etdiyi hücumlar, Səfəvi şahını Azərbaycanı tərk etməyə məcbur edərək Osmanlı dövlətini düşmüş olduğu ağır vəziyyətdən xilas etməyə yönəlmişdi. Osmanlı sultanı qüvvə

⁵¹² Münşi İsgəndər bəy. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II Kitab, s. 1595-1596; Туманович Н.Н. *Герат в XVI-XVIII веках*, с 146; Aydoğmuşoğlu C. *Şah Abbas ve zamanı*, s. 217; Nəcəfli T.H. *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti*, s. 215.

⁵¹³ Münşi İsgəndər bəy. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II Kitab, s. 1596.

⁵¹⁴ Burton A. *The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702*, p. 144; Aydoğmuşoğlu C. *Şah Abbas ve zamanı*, s. 217.

topladıqdan sonra özbəklərlə eyni vaxtda hücum ediləcəkdə. Lakin 1617-ci ilin noyabrında Sultan I Əhmədin ölümü bu planın həyata keçirilməsinə mane oldu.⁵¹⁵

Şah I Abbas Osmanlılara qarşı müharibəni davam etdirdiyinə görə özbək xanlarının Xorasana hücumlarının qarşısını ala bilmədi. Bundan istifadə edən Buxara xanı Xorasana yürüşləri davam etdirdi. 1617-ci ilin dekabrında İmamqulu xanın əmisi, divanbəyi Nədr Tuğayın komandanlığı altında 30 min nəfərlik Özbək ordusu, Mərv və Əbivərd yolu ilə Buxaradan Nişapura gələrək bu yerləri qarət etdi. Burada yaşayan bayat və çəmişgəzək və başqa tayfa əhalisinə ciddi ziyan vuruldu. Özbəklər Məşhədə yürüş etmək istəyərkən Hisar-ı Şadmandan ona qoşulmağa gələn Tülək bəhadır və Dostum Mirzənin komandanlığı altındakı 1500 əsgərin Mərv yaxınlığında şəhərin hakimi Mehrab xanın əmri ilə min nəfərlik Səfəvi tüfəngçisi tərəfindən dayandırılıb geri qaytarıldığını eşidəndə narahat oldu və geri dönməli oldu. Mərv yaxınlığında qızılbaşlarla döyüşdə 500-ə qədər özbək öldürülmüş və 350 nəfər əsir alınmışdı. Əsir alınanlar arasında Tülək bəhadır və Dostum Mirzə də vardı. Mehrab xan əldə etdiyi zəfəri şaha bildirdi, əsirlər arasındakı on yüksək rütbəli şəxs qapalı arabalarda Mazandarana aparıldı və şaha təqdim edildi. Üç aylıq əsirlikləri dövründə onlara yaxşı münasibət göstərildi. Öldürülən özbək əsgərlərinin başları Fərhabaddakı bazarda nümayiş etdirildi. Əsir alınan özbək əmirləri Şah I Abbasla yaxın münasibətdə oldular və şah onları Fərhabaddan Qəzvinə apardı. Məhbuslar xalqa və xarici səfirlərə göstərildi. Heratda olan Rüstəm Məhəmməd xanın xahişini nəzərə alan şah özbək əmirlərini azad etməyə razılıq verdi.⁵¹⁶

Səfəvi şahının bu addımı 1617-ci ilin yanvar ayından 1623-cü il yanvar ayına qədər altı il Səfəvi dövlətində yaşayan və Şah I Abbasla dafələrlə görüşən italyalı səyyah Pyetro della Vallenin

⁵¹⁵ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 145; Ülker H. Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873). Manas Sosial Araştırmalar Dergisi, 8 (4), 2019, s. 3992.

⁵¹⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1651-1653; Nəvayi Ə. Şah Abbasa əvvəl, c. 2, s. 177; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 218.

(1586-1652) “Səyahət qeydləri”ndə öz əksini tapmışdır. Pyetro della Valle yazır ki, Xorasan hakimi səkkiz və ya on özbək əsiri ilə birlikdə üç yüz kəsilməmiş özbək əsgərinin başını o vaxt Qəzvinə olan Şah I Abbasa göndərmişdi. Şah I Abbas özbək əsirlərini azad edərək onlara dedi ki, əgər edam olunsalar, özbəklərin sayı bundan azalmayacaq, əgər onları əsirlikdən azad etsə və onlar yenə də öz qoşunlarına qoşulsalar, bu da onu qorxutmur. Sonra şah şəhər meydanında əsirlərlə mehribanlıqla söhbət edərək onlara ziyafət verdi və onların hökmdarı ilə dinc münasibətlər qurmağa hazır olduğunu bildirdi. Onlar Səfəvilərlə əvvəlki qarşıdurmalardan heç bir şey əldə etmədiklərinə və məğlubiyyətə düçar olduqları üçün qüvvələrinə böyük ziyan vurduqlarına dair bir dərs almalıdırlar. Eyni zamanda, şah dünyanın digər ölkələri kimi, onlarla da yaxşı qonşuluq münasibətləri qurmağa hazır olduğunu bildirdi. Qonşuyuq və yaxşı münasibətlər hamımız üçün faydalıdır. Şah onlardan bu barədə and içmələrini istədi və ölkələrinə qayıtdıqdan sonra hökmdarlarına qızılbaşlarla bağlı bütün həqiqətləri, eşitdikləri, gördükləri, onların öz qonşuları ilə barışıq istəyini izah etməli və aralarında mövcud olan anlaşılmazlığı unutmalıdırlar. Özbək əsirləri şahın bütün əmrlərini vicdanla yerinə yetirəcəklərinə and içdilər, əks halda Tanrı onları cəzalandıracaqdır.⁵¹⁷

1618-ci ilin iyun ayında Səfəvi şahı özbək əsirlərinə ziyafət verilməsini və İmamqulu xana bir mesaj göndərmələrini istədi. Şah öz mesajında ona dostluq təklif etdiyini, Xorasana basqınları çıxmaq şərtilə buxaralıların heç nəyə müvəffəq olmayacağını, gələcəkdə bütün xarici qonaqlar kimi özbək qonaqlara da mehriban davranacağını vəd etdi. Şah I Abbasın belə bir addım atması səbəbsiz deyildi. Çünki iki ay sonra Osmanlı sultanı Səfəvi ərazisinə hücum edəndə İmamqulu xanın Xorasana hücum etməməsi üçün belə bir davranışa ehtiyacı vardı. Həm də Səfəvi şahı Çinlə ticarət etmək istəyirdi və hər il Buxaradan Çinə bir karvan getdiyini öyrənmişdi. Buna görə də, Buxara ilə yaxşı əlaqələr qurmaq istəyirdi.⁵¹⁸

⁵¹⁷ Della Valle P. Səfənameye Della Valle, t. 2. Tercümeye Mahmud Behfiruzi. Tehran: 1380, s. 253-254.

⁵¹⁸ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 146.

Şah I Abbasın dostluq təklifi İmamqulu xana çatdıqda, Yalanqtuş bəyin Xorasana uğursuz hücumundan xəbər gəldi. Xorasan bəylərbəyi Hüseyn xan Şamlinin məhz bu dövrdə ölməsi özbəklərin növbəti hücumuna səbəb olsa da, atasının yerinə Xorasan bəylərbəyi təyin olunan Həsən xan şəhərin müdafiəsini gücləndirdiyi üçün özbəklər Quryan tərəfə hücum etdilər. Lakin burada da ciddi müqavimətlə qarşılaşdılar. Yalanqtuş bəy Meymənə və Çiçəktuda saxladığı atların Həsən xan və Rüstəm Məhəmməd tərəfindən ələ keçirildiyini öyrəndikdən sonra geri döndü. Özbək hökmdarı İmamqulu xan Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başa çatdığını, tərəflər arasında sülh bağlandığını nəzərə alaraq, Şah I Abbasın dostluq mesajına cavab olaraq öz elçisini barışıq əldə etmək üçün Səfəvi sarayına göndərirdi. 1619-cu ilin aprel ayında Şah I Abbas İsfahanda İmamqulu xanın elçisini qəbul etdi və onu təşkil etdiyi ziyafətdə Osmanlı və Moğol elçiləri ilə bərabər oturtdu.⁵¹⁹

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı münasibətlərindəki ziddiyyətlərə baxmayaraq, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələr tamamilə kəsilmədi. Belə ki, 1619-cu ilin iyun ayında İmamqulu xanın elçisinin İsfahanda olması onlar arasında diplomatik əlaqələrin mövcudluğundan xəbər verir.⁵²⁰

Bu dövrdə Buxara xanlığının mülkləri ilə sərhədlərdəki qeyri-sabit tarazlıq nəinki Şah I Abbası narahat etmir, əksinə bunun sayəsində dövlətin qərb bölgələrindəki vəziyyətə diqqət ayırmağa imkan verirdi. Yalnız Səfəvilər üçün əlverişli şərtlərlə Osmanlı imperiyası ilə barışıq əldə edən şah yenidən başlıca diqqətini şərq sərhədlərinə yönəltdi.⁵²¹

Bu dövrdə Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasında münasibətlərin gərgin olduğunu 1620-1622-ci illərdə Buxarada olan rus elçisi İvan Xoxlovun məlumatları da təsdiq edir.⁵²² Buxara xanlığının

⁵¹⁹ Burton A, *The Bukharans: A Dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702*, p.146; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s.218.

⁵²⁰ Münəccim Molla Cəlaləddin. *Tarix-i Abbasi*, s. 448.

⁵²¹ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 148.

⁵²² Сборникъ князя Хилкова. Петербургъ: Типография брат Пантелеевыхъ 1879, с. 420; Türker Ö. Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl

iki hissədən ibarət olduğunu qeyd edən İ.Xoxlov yazır ki, paytaxt Buxara və digər şəhərlər böyük qardaş İmamquluya məxsusdur. Xanlığın ərazisinin digər yarısı Bəlxə hakim olan Nədr xanın nəzarətindədir. Bəlx Şah I Abbasın və Moğol hökmdarı Səlim şahın torpaqları ilə həmsərhəddir. Hazırda Nədr xan Qızılbaş Şah I Abbasla münaqişədədir. Daha əvvəl savaşıdılar, ancaq indi elə bir vəziyyət yoxdur.⁵²³ Rus elçisinin verdiyi məlumat bir daha təsdiq edir ki, bu dövrdə Şah I Abbasla Bəlx hakimi arasında münasibətlər xeyli gərgin olmuşdu. Nədr Məhəmməd xanın Xorasana qarətədicə hücumları iki dövlət arasındakı münasibətlərin pisləşməsinə səbəb olmuşdu.

Buna görə də, 1620-ci ildə Şah I Abbas özbəkləri cəzalandırmaq üçün Xorasana yürüşə qərar verdi.⁵²⁴ Çünki həmin ildə Bəlx hakimi Murqab qalasına hücum edərək qala müdafiəçilərini öldürmüş, Şamlı tayfasından olan mötəbər adamları və qala rəisini Bəlxə aparmışdı. Həmçinin qarətəkar özbək qoşunu Qara Təğmənin rəhbərliyi altında Qərcistana da yürüş etmişdi. Lakin Şah I Abbasın Xorasana doğru hərəkət etdiyini eşidən özbəklər müqavimət göstərmək gücündə olmadıqları üçün təlaşa düşdülər. Şah I Abbas hərbi yürüşə başladığı gün xəstələndiyi üçün Yüzbaşı Mənuçöhr bəyin komandanlığı altında qulamlar və tufəngçilərdən, İsa xanın rəhbərliyi altında qorçilərdən təşkil olunan ordunu Xorasana göndərirdi.⁵²⁵

Səfəvi ordusunun gəlişindən xəbər tutan özbək xanları etdikləri hərəkətlərdən peşman olaraq Şah I Abbasdan üzr istəməyə başladılar. İlk olaraq Bəlx hakimi Nədr Məhəmməd xan elçisi Payəndə Məhəmməd Mirzəni qiymətli hədiyyələr və məktubla Səfəvi sarayına göndərirdi, dostluq əlaqələri yaratmağı təklif edərək öz sədaqətini bil-

Rus Seyyahlarına Göre Buhara /Seyyahların izinde Türküstan. Pegem Akademi, Ankara: 2019, s. 81. s. 73-110.

⁵²³ Сборник князя Хилкова, s. 420-421.

⁵²⁴ Vilayəti Ə. Tarix-i rəvabiti xarici-yi İran dər əhdi Şah I Abbasi əvvəl Səfəvi, s. 35.

⁵²⁵ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1709; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 218-219; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 215-216.

dirdi.⁵²⁶

İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: *“Elə ki, Xorasana tərəf hümayun yürüş və qızılbaş ləşkərinin Xorasana hücum xəbəri sərhədlərdə və Mavəraünnəhrdə eşidilməyə başladı, özbəklər və cığataylar arasına vəlvələ və qarışıqlıq saldı. Özbək sultanları etmiş olduqları yersiz hərəkətlər, cəsarət və ədəbsizliklərdən peşiman oldular, yalvarış məqamına gəldilər. Mavəraünnəhr padşahı İmamqulu xanın qardaşı Nədr Məhəmməd xan ya özünün rəyi, yaxud da iqtidarda olan qardaşının məsləhəti ilə, əgər özbəklərin təbiri ilə desək “qorçibaşı” mənasını verən “çurəağası” Payəndə Mirzəni yalvarış üslubunda və sədaqət tərzində yazılmış gözəl bir məktubla ali saraya yolladı, sadıqlıq, ülfət və aşinalıqdan danışdı”*.⁵²⁷ Nədr Məhəmməd xan Payəndə Mirzə vasitəsilə Şah I Abbas 50 seçmə qırğız və Bədaxşan atları da daxil olmaqla qiymətli hədiyyələr və məktub göndərirdi.⁵²⁸ Nədr Məhəmməd xan şahı yazdığı sədaqət ayinli məktubunda varislik hüququndan söhbət açaraq belə xahiş edirdi: *“Əgər şah tərəfindən öz əmisi oğlu Rüstəm Məhəmməd xanla etdiyi kobudluq və davaya görə əziz fərzəndinin təqsirləri üzərindən əfv qələmi çəkilərsə və arada ülfət məqamı yaranarsa, mən bütün ömrüm boyu dostluq, sədaqət yolundan dönmərəm”*.⁵²⁹

Nədr Məhəmməd xan məktubunda şahı dünyanın sultanı kimi xarakterizə etmiş və onun bu baxımdan çox üstün bir insan olduğunu vurğulamışdı. Sonra ədalət və məhəbbət sahibi şahdan “iki tərəf arasında dostluq və əlaqə qapılarını sona qədər açmasını” istədi. Bəlx sərhədində mövcud olan Səfəvi-Özbək qarşıdurmasının bölgə əhali-

⁵²⁶ Nəvayi Ə. Şah Abbasa əvvəl, c. 2, s. 178-179; Саидов А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVII - первой половине XVIII вв., с. 31; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 219; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 216.

⁵²⁷ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1710.

⁵²⁸ Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ времянь до настоящаго. том II, с. 82; Hidayət Rzaquluxan. Tarix-i röv-zətüs-səfaye Nasiri. c. 12, s. 6858.

⁵²⁹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1710-1711.

sini narahat etdiyini, münaqişəyə qatılanların bu səhv əməlləri üzündən yaxşılıq və dostluqlarını gizlətdiklərini və bu işlə heç bir əlaqəsinin olmadığını bildirdi. Yəqin ki, “bizim istəyimiz budur ki yaxşı işlərin üstü açılsın” deyərək Səfəvi əsgərlərinin geri çəkilməsini xahiş etdi.⁵³⁰

Eyni zamanda Nədr Məhəmməd xanla İmamqulu xanın İmam Rza ilə qohumluq əlaqələri olan anası Şah I Abbasa məktub və hədiyyələr göndərərək, oğlanlarını əfv etməsini xahiş etdi, onların verdikləri sədaqəti pozmayacaqlarını çatdırdı.⁵³¹

Nədr Məhəmməd xanın elçisi Payəndə Məhəmməd İsfahan sarayında yüksək rütbəli məmurlarla görüşdükdən, elçilik vəzifəsini yerinə yetirdikdən və gətirdiyi hədiyyələri təqdim etdikdən sonra Nədr Məhəmməd xanın adından sədaqət və dostluq mesajını çatdırdı. Ağıllı və dilli-dilavər adam olan Payəndə Məhəmməd öz elçilik fəaliyyətini uğurla yerinə yetirərək yüksək iltifat və nəvazişə layiq görüldü.⁵³²

Bu dövrdə qazaxlar tərəfindən məğlub edilən Buxara hökmdarı İmamqulu xan da Bəlxin diplomatik nümayəndəliyinin ardınca Əbdülrəhim Xacə adlı elçisini qiymətli hədiyyələr və məktubla Şah I Abbasın yanına göndərərək etdiyi hərəkətləri şahın bağışlamasını xahiş etdi və iki ölkə arasında sülhün və dostluğun möhkəmlənməsinə əminliyini ifadə etdi.⁵³³

İsfahan sarayında Səfəvi şahı ilə görüşən Əbdülrəhim Xacə İmamqulu xanın adından dostanə danışığa başlayaraq belə xahiş etdi: *“Bizim ata-babalarımız və tayfalarımız ilə o əzəmətli sultanlar arasında həmişə qarşılıqlı anlaşma olmuş, fətnə atəşi nəsihət zülahı ilə söndürülmüş, xəlqullahın asudəliyinə səbəb olan sülh bağlanmışdır.*

⁵³⁰ Bax: Əsnade əz revabite İran ba menatike əz Asyaye Mərkəzi, be kuşeşe İdareye İntişare Əsnad, İntişarate Vezarete Umure Xarici, Tehran: 1372, s. 65-67.

⁵³¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1710; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 216.

⁵³² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1712.

⁵³³ Yenə orada, II Kitab, s. 1712; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 216.

*Hal-hazırda da ittifaq və asimani təqdir nəticəsində bu xeyirxah bəndə gəlib şah ilə görüş səadətinə yetişdi... Sizdən xahişim budur: Ülfət və dostluq yolçusu olan Nədr Məhəmməd xan öz sədaqətini izhar etmiş və etməkdədir. Əlahəzrət zilləllah şah “olan olmuş, keçən keçmişdir” misalının tələbinə uyğun olaraq, sabiq əməllərinə görə qoy özbəklərə güzəştə getsin. Elə İmamqulu xan da öz etdiyindən peşimandır. Əlahəzrət hər iki qardaşın naqis əməlləri üzərindən qoy əfv qələmi çəksin və məhəbbət məqamında olsun. Bu xeyirxah dost söz verir: Mən aramızdakı sülhü və dostluğu elə möhkəmləndirəcəyəm ki, bundan sonra hər iki tərəfin əhalisi asudə olsunlar, o əbədi dövlətin davamı üçün dua etsinlər. Bu yürüş zamanı Mavəraün-nəhrin zəif və miskin adamları bu xeyirxah duaçının xahişi nəzərə alındığı üçün qiyamət təsirli qızılbaş ləşkərindən zərərə çıxar olmadılar ki, bu hal bu dövlətxah bəndənin göstərdiyi yaxşılığın nəticəsidir”.*⁵³⁴

Şah I Abbas Əbdülrəhim Xacə ilə danışıklarda bildirdi ki, “Biz bu bir neçə il ərzində Azərbaycanda və Gürcüstanda bərk məşğul olduğumuzdan, sizin təbəqəniz fürsət tapıb bizə qarşı əliuzunluq və olmazın əməllər etdi ki, bunun qarşısını almaq üçün şahənə qeyrət və səy göstərmək vacib və zərurətdir. Hal-hazırda tərəfimizdən qərara alınmışdır ki, xeyirli Xorasan səfərinə hərtərəfli və birdəfəlik başlamaq lazımdır. Nədr Məhəmməd xan elçi yollayaraq öz sədaqətini izhar etmiş, üzrxahlıq məqamına gəlmişdir. Dostlara güzəştə getmək bizim fitri və saf ayinimizdir. Nədr Məhəmmədin iffətli anasının bizim mənsub olduğumuz sülaləyə aidiyyəti vardır və o, bu diyarın əhalisindəndir, buna görə də, gərək biz də elçi göndərüb, dostlarla birlik və dostluq məqamında olaq. Əgər İmamqulu xan da dostluq məqamında olarsa, bundan yaxşı nə ola bilər ki? O zaman müsəlmanlar bu hümayun dövlətin və bu əbədi səltənətin dövründə rahatlıq və dostluqda olarlar, inşallah. Vaxtın tələbinə görə Xorasanda vəziyyət yaxşılaşar, dövlət ləyaqətli olar və səltənət namusu qorunar”.⁵³⁵

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatlara görə, Şah I Abbas

⁵³⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünya bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1712-1713.

⁵³⁵ Yenə orada, s. 1713.

*“Payəndə Mirzəni şahənə iltifatla nəvazişləndirdi, sabiq Şirvan vəzirə Məhəmməd Saleh bəyi Bəlxə elçi təyin etdi, dostanə və xos-rovanə məktublar yazdı, Bəndər Məhəmməd xanı və anasını (yəqin ki, Nədr Məhəmməd xanın anası nəzərdə tutulur – T.N.) Payəndə Mirzə ilə birlikdə yola rəvan etdi. Geri qayıtmaq qərarına gəlmiş cənab Əbdülrəhim Xacəni də şahənə diqqət, ənam və hədiyyələrə layiq gördü, xoşhallıqla yola saldı”.*⁵³⁶ “Payəndə Mirzə ilə birlikdə Bəlxə çatan Məhəmməd Saleh bəy Nədr Məhəmməd xanla görüşdü, lütfkarlıq üslubunda yazılmış şah məktubunu ona çatdırdı. Bu məktubun məzmunundan xoşlanan xan elçiyə olduqca hörmətlə yanaşdı, yol yorğunluğundan dincələn elçini Mavəraünnəhrə yolladı. Məhəmməd Saleh bəy Səmərqənddə Mavəraünnəhr hökmdarı İmamqulu xanla görüşdü. Ona göndərilən məktubun məzmunu ilə tanışlıqdan sonra İmamqulu xan arxayınlaşdı, çünki sabiqdə baş vermiş əməllərinə görə o diyarın əhalisi şahdan qorxur, bu yaxınlarda Xorasanda baş verən hadisələrdən, o cümlədən Qəndəharın fəthindən bərk narahatlıq hissi keçirirdi. İmamqulu xan şahın həmin inayətnaməsini oxuyub, onu aman sənədi kimi başa düşdü, tamam sakitləşdi, Məhəmməd Saleh bəyi izzət və ehtiramla geri göndərdi”.⁵³⁷

Görünür, tərəfləri sülh bağlamağa dövrün siyasi hadisələri vadar etmişdi. Belə ki, Şah I Abbasın bu dövrdə Azərbaycanda və Gürcüstanda həll edəcəyi önəmli məsələləri vardı. İmamqulu xanın da Türkünə hakim olmağa çalışan qazaxlarla münasibətləri gərgin idi. O, 1620-1621-ci illərdə Türkünə təşkil etdiyi ikinci səfərində də məğlub olmuş və qazaxların bölgədəki hakimiyyətini qəbul edərək sülh danışıqlarına başlamışdı. Onun Səfəvilərlə də sülh bağlamağa çalışması Buxara xanlığının zəiflədiyindən xəbər verirdi.⁵³⁸

Səbəbi nə olursa olsun, Səfəvi-Özbək çekişmələri uzun illər davam edən qanlı müharibəyə yol açmış, çoxsaylı insanların öldürülməsinə gətirib çıxarmışdır. Barışıq və sülh bağlamağa dəfələrlə

⁵³⁶ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1714.

⁵³⁷ Yenə orada, s. 1746-1747.

⁵³⁸ Gülay K.Ç. Safevi-Özbək siyasi ilişkileri ve Osmanlının Tesiri (1510-1630), s. 271; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 216.

təşəbbüs edilsə də, yalnız bu 1621-ci ildə hər iki tərəfin razılığı əsasında mümkün oldu, anlaşılmazlığa səbəb olan bütün amillər aradan qaldırıldı. Şah I Abbası belə bir barışığa razı salan təbii ki, Xorasan bölgəsinin hələ Şah I İsmayıl dövründə olduğu kimi yenidən Səfəvi dövlətinin nəzarəti altında olması idi.⁵³⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah I Abbas Buxara və Bəlx tərəfindən onun ərazisinə tez-tez hücumlar edildiyinə görə Mavəraünnəhr nümayəndələri ilə barışıq imzalamaq istəmirdi, lakin Nədr Məhəmməd xanın anasının xahişi ilə barışıq imzalanmasına bu şərtlə razılıq verdi ki, Buxara xanları bir daha sülh şərtlərini pozmayacaq və onlarla dostluq və mehribanlıq şəraitində yaşayacaqlar.⁵⁴⁰

Türküstan xanlıqları ilə münasibətlərin gərginləşməsi və baş verən toqquşmalar Şah I Abbas üçün sərfəli deyildi, çünki onlar böyük xərc tələb edirdi. Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə Səfəvilər çoxlu vəsait xərcləyirdilər. Buna görə də, bu dövrdə Buxara xanlığı ilə barışıqın imzalanması Səfəvi ərazilərini hücumlardan qorumaq və iqtisadiyyatı gücləndirmək üçün çox faydalı idi. Şah I Abbas bu hadisədən məharətlə istifadə edərək onlarla barışıq imzaladı.

Səfəvi nümayəndə heyəti Məhəmməd Saleh bəyin rəhbərliyi altında geri qayıdarkən Nədr Məhəmməd xan *“onunla birlikdə İbrahim Xacəni tərəflər arasındakı sədaqət hissini artırmaqdan ötrü Səfəvi sarayına göndərmiş və şahdan xahiş etmişdi: “Baxmayaraq ki, iranlılar və turanlılar arasındakı düşmənçilik qədimdən mövcuddur, amma o, və böyük qardaşı İmamqulu xan əlahəzrətlə sədaqət, birlik və etiqad məqamındadırlar... Səbiq dövrlərdən fərqli olaraq, gərək bundan sonra tərəflər arasında sədaqət və dostluq bərqərar olsun”*.⁵⁴¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi imperiyası ilə Buxara xanlığı arasında barışıqın imzalanmasına baxmayaraq, Səfəvi şahına sığınan

⁵³⁹ Gülay K.Ç. Safevi-Özbek siyasi ilişkileri ve Osmanlının Tesiri (1510-1630), s. 272; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 216-217.

⁵⁴⁰ Sadiq Səid Mirməhəmməd. Sərgüzəşti Şah Abbasi əvvəl. Tehran: 1384, s. 149.

⁵⁴¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1747.

Rüstəm Məhəmməd xanın Bəlxdə möhkəmlənmək təşəbbüsləri uğursuz olduğuna görə o, Xorasanla Bəlx arasında yerləşmişdi. Onun buradakı fəaliyyəti Bəlx hakimi tərəfindən xoş qarşılanmırdı. 1621-ci ilin əvvəllərində Rüstəm Məhəmmədin Xorasanı qayıtmasından xəbər tutan Nədr Məhəmməd xan həmin ilin yazında 200 nəfər adamı ilə ov etmək adı ilə Bəlxdən cənuba hərəkət etdi. O, bu hərəkəti ilə Rüstəm Məhəmmədi aldadacağını düşündü. Lakin Rüstəm Məhəmməd Səfəvi əsgərlərindən və bəzi tayfa üzvlərindən təşkil olunan iki min nəfərlik qoşunu ilə Əndixud və Maruçaqa hücum edərək qarət etdi və müqavimət göstərənləri öldürdü. Nədr Məhəmməd xan uzun müddət rəqibindən qaçdı və onun barışıq təklifini rədd etdi. Nəhayət, iki ordu qarşılaşmalı oldu. Əsgər sayının az olmasına baxmayaraq, Nədr Məhəmməd gün boyu davam edən müharibəni qazandı. O, Rüstəm Məhəmmədin qoşununu təqib edərək bir çox insanı öldürdü və ya əsir götürdü.⁵⁴²

Nədr Məhəmməd xan cənubda Rüstəm Məhəmmədlə vuruşduğu zaman qardaşı İmamqulu xan da şərqdə qazaxlarla vuruşurdu. Ordunun başında böyük itkilər verməsinə baxmayaraq qazaxlarla iki döyüşdə qalib gələn Nədr Divanbəyi dururdu. Haşim Xoca adlı şeyxin müdaxiləsi ilə qazaxlarla barışıq imzalandı. Ancaq Daşkənd əhalisi qazaxlarla iş birliyi qurduğu üçün İmamqulu xan tərəfindən cəzalandırıldı. Səmərqənd və Buxara əhalisi buna etiraz edərək üsyan qaldırdı. Əhali İmamqulu xanı ölümə təhdid etdiyi kimi, Nədr Divanbəyiə də hücum etdilər və Buxara valisi Mirzə bəyi yaraladılar. Mirzə bəy camaatla sərt davranan bir adam idi. İmamqulu xan Səmərqəndə gəldi, lakin üsyançıları cəzalandırmaq üçün hər hansı bir hərəkət etmədi. İmamqulu xanın hakim olduğu bölgələrin gəlirləri azaldığına görə maliyyə böhranı yaşanırdı. Nədr Məhəmmədin hakim olduğu Bəlxin gəlirləri isə artırdı. Deyilənə görə, İmamqulu xan pula ehtiyac duyduğu üçün atlarını əhaliyə icarəyə verməli olmuşdu.⁵⁴³

Buxara xanlığında ciddi problemlərin olduğunu eşidən Rüstəm

⁵⁴² Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 151.

⁵⁴³ Yenə orada, s. 155.

Məhəmməd xan 1621-ci ilin sonunda ən azı iki dəfə xanlığın ərazisinə hücum etdi. O, ilk hücumunu Əndixud və Şibirğana etdi. Onun yanında 2-3 min özbək və qızılbaş əsgərləri var idi. O, Çiçəktu və Meymənəni qarət etdi. Meymənə qalası bir müddət müqavimət göstərdi. Rüstəm Məhəmməd xan Əbdürrəhman Uşunun komandanlığı altında özbək ordusunun gəldiyini eşidərək bölgəni tərk etdi. İkinci hücum Rüstəm Məhəmmədin Hazara qəbilələri ilə Yalanqtuş bəyi cəzalandırmaq üçün çıxdığı səfərdə baş verdi. Hava qaralsa da, özbəklər Rüstəm Məhəmmədin Herata qaçdığını eşidərək Übehə hücum etdilər. Baş verən ilk döyüşdən sonra Rüstəm Məhəmmədin tərəfdarları qaranlıqdan faydalanaraq Herata qaçmağa çalışdılar. Onlar Gur dağları və Qərcistan üzərindən Herata getdilər. Növbəti il Buxara əmiri Qara Təgmə Rüstəm Məhəmmədin yürüşlərinin qarşısını almaq üçün Übehin şərqindəki Çakçaranda bir qala tikdirdi. Bu hadisədən sonra Şah I Abbas, Qəndəhara yürüş etməyi düşündüyü üçün özbəklərlə qarşıdurmaya son qoymağa qərar verdi.⁵⁴⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, tərəflər arasında qarşılıqlı dağıdıcı basqınların davam etməsi Səfəvi şahını və eləcə də Buxara xanını diplomatik əlaqələri dəstəkləməsinə mane olmadı.

Nədr Məhəmməd xan 1622-ci ilin əvvəllərində Çıraqağası Payerəndə adlı elçisini İsfahana göndərdi. Elçi Nədr Məhəmməd xanın Rüstəm Məhəmmədin həyata keçirdiyi hücumlara qarşı etirazını, həm də Rüstəm Məhəmmədin nəzarətə götürülməsi vəziyyətində şahla yaxşı əlaqələr qurmaq istəyini çatdırdı. Qəndəhara yürüş etməyi düşünən Şah I Abbas, kampaniya əsnasında özbəklərin Xorasana hücum etməməsi üçün Nədr Məhəmmədin Rüstəm Məhəmmədin nəzarətə alınmadığı təqdirdə qisas alacağını düşünmürdü. Şah dostluq mesajlarını çatdırmaq üçün öz elçisi Məhəmməd Saleh bəyi Özbək elçisi ilə birlikdə Bəlxə göndərdi. Şah I Abbas daha sonra Rüstəm Məhəmmədə Qəndəhar yürüşü zamanı Bəlxə hücum etməməsini əmr etdi. İmamqulu xan əldə olunan barışıqı qoruduğundan mübahisələri qardaşının həll etməsini istədi.⁵⁴⁵

⁵⁴⁴ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 219.

⁵⁴⁵ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 160.

1622-ci ilin iyununda Şah I Abbas uzun müddət Moğolların nəzarətində olan Qəndəharı azad etdi. Karvan yollarının keçid məntəqəsi və Hindistanın qapısı hesab olunan Qəndəhara sahib olması bu zəngin ölkə ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə imkan verirdi. Şahın bu əsas vəzifəsi ilə yanaşı, ölkənin uzaq cənub-şərqinə yürüş etmək üçün ciddi siyasi məqsədləri də var idi. O, qonşu hökmdarlara Səfəvilərin artmaqda olan gücünü nümayiş etdirmək, Mərkəzi Asiya xanlarının gözündə isə Bəlxə sahib olmaq cəhdlərinin uğursuzluğu ilə laxlayan nüfuzunu yüksəltmək istəyirdi. Artıq bu məqsədə nail olunmuşdu. İsgəndər bəy Münşinin qeyd etdiyinə görə, Qəndəharın süqutu İmamqulu xana və Nədr Məhəmmədə böyük təsir göstərmişdi.⁵⁴⁶ O günlərdə Səmərqənddə olan şahın elçisi Məhəmməd Salehə xüsusi hörmət və diqqət göstərildi. Buxara hökmdarı dərhal şəxsi imkanlarından istifadə edən İbrahim Xacənin rəhbərlik etdiyi elçi heyətini hazırladılar. Elçidən Şah I Abbası illərlə davam edən düşmənçilikdən yaxşı qonşuluq münasibətlərinə keçməyə razı salmaq tələb edildi. Bu təklif şahın niyyətləri ilə uzlaşırdı, çünki o, Osmanlı imperiyasına qarşı yeni bir kampaniyanı planlaşdırdığı üçün mümkün qədər şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyinə təminat almaq istəyirdi.⁵⁴⁷

Qəndəhar yürüşündən qayıdan zaman, xüsusən də Herat və Məşəddə olduğu müddətdə Şah I Abbas bölgədə Səfəvi hakimiyyətinin gücləndirilməsinə və sonrakı onilliklərdəki tarixi hadisələrin gedişatına təsir göstərməyə yönəlmiş bir sıra tədbirlər gördü. Səfəvi qoşunları 1622-ci ilin iyul ayının əvvəllərində Qəndəhardan ayrıldı. Belə bir isti mövsümdə Faraha getmək xüsusilə çətin idi və üstəlik qoşunun hərəkət etdiyi bölgədə otlar qurumuş, yem ehtiyatı tükənmişdi. Şah I Abbas Gur dağlarının ətəkləri boyunca hərəkət etməyi üstün tutdu. Məqsəd Gur dağları üzərindən Qərcistana getmək, Yalanqtuş bəylə hesablaşmaq və Qərcistanın onun torpağı olmadığını bildirməkdi. Kiçik dəstələrlə hərəkətə üstünlük verildi, çünki bəzi yerlərdə yol o qədər daralmışdı ki, hətta bir atlı da yolunu çətinliklə davam etdirə bilirdi. Səfərin çətinliyini gözlənilən təhlükə daha da

⁵⁴⁶ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 149.

⁵⁴⁷ Yenə orada, s. 149.

artırdı, çünki əksəriyyəti sünni olan yerli əhali qızılbaşlara düşmən idi. Qalaların və yüksək dağ kəndlərinin əlçatmaz olmasına ümid edərək Şah I Abbasa təslim olduqlarını bildirməyə tələsməyən əhəlinin təhlükəsini nəzərə alan şah süfrəçibaşı Xələf bəyi onlara qarşı göndərdi. Səfəvi ordusu Çakcarandan keçdikdən sonra Qara Təğmənin qalasına hücum etdi. Şah Xələf bəyin rəhbərliyi altında dəstəni Yalanqtuş bəyin dağdakı qalasına göndərdikdən sonra Herata getdi. Səfəvi qoşununun gələcəyini eşidən Yalanqtuş bəy qaladan çıxaraq Kabilə qaçdı. Xələf bəy qala çox möhkəm olmadığından mühasirəyə almadı. Ətrafdakı insanları və heyvanları önünə qatararaq Herata gəldi. Avqustun 17-dən bəri Heratda olan Şah I Abbas Xələf bəyin uğurlarından məmnun qaldı və Yalanqtuş bəyin yenidən Xorasana hücum edə bilməyəcəyinə əmin oldu. Heratda qaldığı müddətdə Rüstəm Məhəmmədə də böyük lütf göstərdi və ona geniş bir ərazi verdi.⁵⁴⁸

Şah I Abbas avqust ayından oktyabr ayına kimi iki ay yarım Herat şəhərində qaldı. Məhz bu dövrdə Qəndəharın Qızılbaşlar tərəfindən fəth olunduğundan xəbər tutaraq qorxuya düşən Bəlx hakimi Nədr Məhəmməd xanın elçisi Xacə İbrahimlə Buxara hakimi İmamqulu xanın elçisi Əbdülrəhim Mirzə Buxari Səfəvi elçisi Məhəmməd Saleh bəylə birlikdə Şah I Abbasın yanına gələrək dostluqlarını bəyan etdilər.⁵⁴⁹ Hər iki elçi Səfəvi şahına müraciət edərək bildirdi: *“Səfəvi dövləti o həzrətə pənah aparmış Rüstəm Məhəmməd xan ibn Vəli Məhəmməd xana bu sərhədlərdə yer vermişlər. Rüstəm Məhəmməd xanın bu hüdudda olması fitnə-fəsada səbəb ola bilər ki, bunun dəf olunmasından ötrü kürdlərin onunla birlikdə İraqa göndərilməsi biz sadiq bəndələrin ümidvar olmalarına, sülh və dostluğun möhkəmlənməsinə səbəb olar, çünki onunla imamlar nəslində düşmənçilik və inadkarlıq vardır. Fitnəkar və üsyankar olan qarətkar*

⁵⁴⁸ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 149-150; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 161.

⁵⁴⁹ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 150; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 161; Саидов А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв., с. 31-32.

*özbəklərin bir dəstə qulduru onun başına yığışmışlar, daim qarət-karlıq və mal oğurluğu üçün bu məmləkətə əl uzatmaqdadırlar. Rüstəm Məhəmməd xanın məsələsi bitirilməsə, aciz adamlar və rəiyyət təşviş içində qalar, məmləkət viran olar. Əgər onun cəzalandırılmasından ötrü biz yollansaq, Rüstəm Məhəmməd xan hümayun şah dövlətinin ərazisində yaşadığı üçün ləşkərlərimizin hücumundan şah məmləkətinin rəiyyətinə zərər dəyə bilər, əhd-peyman pozular, bu hərəkət şahın xoşuna gəlməz. Buna görə də, belə qərara gəldik ki, Rüstəm Məhəmməd xan ali hümayun şahın qoşunu ilə İraqa getsin, bundan sonra o və onun mülazimləri orada yaşasınlar, bir yerə toplaşmış etibarsız və qarətkar olan bir dəstə özbək isə bir-birindən ayrılınsınlar, çünki onların dost və düşmən olmaları bilinmir və etibarsızdırlar”.*⁵⁵⁰

İbrahim Xacə ilə Heratda baş tutan söhbət əsnasında Şah I Abbas Mavəraünnəhr hökmdarının narahat qohumu Rüstəm Məhəmmədin sərhəd bölgəsindən çıxarılması xahişini qəbul etdi ki, Həşt-tərxanilərlə ixtilaf müharibəyə gətirib çıxarmasın. Növbəti ildə Türküstan xanlıqları ilə Səfəvilər arasında elçi mübadiləsi baş verdi ki, bu da tərəflərin əldə olunmuş status-kvoya riayət etmək niyyətini göstərir.⁵⁵¹

Şah I Abbas özbəklərlə uzunmüddətli sülhə nail olaraq şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışdığı üçün Rüstəm Məhəmməd xanın ətrafında toplaşmış adamları dağıtdı, sonra Məshədə hərəkət edərək İmam Rza türbəsini ziyarət etdi və Mazandaran yolu ilə İsfahana qayıtdı. Rüstəm xan şahla birlikdə öncə İsfahana gəldi, sonra isə Osmanlıların nəzarətində olan İraqa göndərildi.⁵⁵² Şah I Abbas ordunu Xorasandakı qışlaqlarda yerləşdirdi, Nədr Məhəmmədin elçisi İbrahim Xacə şahın fəxri qonağı kimi Mazandaran və İsfahan şəhərlərində oldu və növbəti ilin yazında Səfəvi ərazisini tərk

⁵⁵⁰ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1746-1747; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 220; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 217.

⁵⁵¹ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 149.

⁵⁵² Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 220-221; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 217.

etdi.⁵⁵³ Bu, bir daha göstərir ki, məhz bu dövrdə Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasında qarşılıqlı əlaqələrdə müəyyən yumşalma prosesi baş vermiş, hər iki dövlət arasında sülh və dostluğun möhkəmləndirilməsinə əminlik hissləri bir daha özünü göstərmişdi.

Dövrün ilkin mənbələrin məlumatlarının müqayisəsinə əsaslanan N.N.Tumanoviç əminliklə yazır ki, XVII əsrin ilk illərindən etibarən Səfəvilər dövlətinin tərkibində Xorasanın xüsusi çəkisi həm hərbi-siyasi, həm də ticarət-iqtisadi cəhətdən kəskin şəkildə artmışdı. Bu illərdə şah hökuməti Xorasanı hakimiyyətin dayacağına, şimala və şərqə irəliləmək üçün plasdarma, dövlətin inkişaf etmiş iqtisadi bazasına çevirdi. Vilayətin iqtisadiyyatının atçılıq kimi bəzi təsərrüfat sahələrinin inkişafı ölkənin hərbi ehtiyacının təmin edilməsinə yönəldi. İpək, tütün kimi texniki bitkilərin becərilməsi təşviq olundu. Dənli bitkilərin istehsalı artdı, üzümçülük genişləndi. Hakimiyyətin sabitləşməsi və bunun nəticəsi olaraq yolların təhlükəsizliyi və abadlaşdırılması nəticəsində Xorasan bütün daxili və beynəlxalq ticarətə cəlb olundu.⁵⁵⁴

Lakin bir müddət sonra Nədr Məhəmməd xan və qardaşı Səfəvi şahının Xorasan planları və elçilərinin taleyi barədə narahat olmağa başladılar. Bundan sonra Nədr Məhəmməd xan və İmamqulu xan öz tələblərini şahə qəbul etdirmək üçün güc tətbiq etməyə qərar verdilər. 1622-ci ilin sonunda və 1623-cü ilin əvvəlində Badğis və Bala Murqaba Uraz bəyin komandanlığı altında ordu göndərdilər. Bala Murqab tutuldu və qaladakı əsgərlərin bir qismi öldürüldü, hakimi də daxil olmaqla bir qismi əsir götürüldü. Buna qarşı şah qisas almaq üçün hər hansı addım atmadı. Əksinə, baharda Xorasandakı ordunu da tərxis etdi. İsfahana qayıtdıqdan sonra Rüstəm Məhəmmədi hakim təyin etdi. Payəndəni Məhəmməd Saleh bəylə birlikdə Nədr Məhəmmədə sülh təklif etmək üçün qiymətli hədiyyələrlə Bəlxə göndərdi. Şah I Abbas Bala Murqab qalasını və əsirləri barışıqın şərtləri kimi istəmədi. Şah I Abbasın baş verən hadisəyə reaksiya verməməsinin

⁵⁵³ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 162; Qaffarifərd A. Rəvabite Səfəviyan və Özbəkan, s. 314.

⁵⁵⁴ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 151.

və barışıq istəməsinin əsas səbəbi Bağdad üzərinə hərbi yürüşə başlamaq istəməsi idi.⁵⁵⁵ Həmin il Osmanlı sultanı II Osman yeniçərilərin qiyamı nəticəsində öldürüldüyünə görə ölkədə qarışıqlıq hökm sürürdü. Şah I Abbas da bu fürsətdən istifadə etmək istəyirdi.

Səfəvi elçisi Məhəmməd Saleh bəy 1623-cü ilin yazında Buxara şəhərinə çatdı. Cubeyri şeyxləri onun missiyasını yerinə yetirmək üçün lazımı dəstəyi təmin etmişdilər. Sülh şərtləri qəbul edildi və Məhəmməd Saleh bəy Bəlxdən Xacə İbrahim ilə birlikdə İsfahana göndərildi. Şah I Abbas məmnuniyyət ifadəsi kimi Xacə İbrahimi saxlamadı. Şah Xacə İbrahimi 1623-cü ilin payızında geri göndərdi və Əbdülrəhim Xacə Cübeyriyə də bir məktub yazdı. Məktubunda xalqının rahatlığı üçün sülhə qərar verdiyini çatdırdı. Daha sonra Şah I Abbas əvvəlcə İsfahana, oradan da Bağdada getdi. 1624-cü ilin əvvəlində Bağdadı Osmanlılardan geri aldı. Bununla da, Buxara xanlığı ilə Səfəvilər arasında sülh qorunub saxlanıldı. 1629-cu ildə Şah I Abbasın ölümünə qədər iki dövlət arasında heç bir qarşıdurma baş vermədi.⁵⁵⁶

1623-cü ildə Osmanlı sultanı I Mustafa taxtdan salındı və yerinə IV Murad gətirildi. Sultan IV Murad taxta çıxdıqdan qısa müddət sonra Bağdad Səfəvilərin əlinə keçdi.⁵⁵⁷ Buna görə də Osmanlı vəzirləri sultana Buxara xanlığı ilə sıx əlaqələr quraraq Səfəvilərə qarşı birgə hücum etməyi təklif etdilər. Bir-birinin ardınca İmamqulu xana məktublar göndərildilər. İkinci məktub Ay Məhəmməd adlı bir buxaralı vasitəsilə göndərildi. Ay Məhəmməd səkkiz il Səfəvilər tərəfindən əsir tutulmuş və Bağdad mühasirəsi zamanı Osmanlı imperiyasına sığınmışdı. Lakin o, Misir, Məkkə və Hindistan üzərindən Buxaraya qayıtdığından məktub ünvana çox gec çatdırıldı. İmamqulu xan əvvəlcə təklifi xoş qarşılamadı. Bağdad yürüşündən qayıdan şahın xanlığa hücum edəcəyindən qorxdığı üçün

⁵⁵⁵ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 162.

⁵⁵⁶ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 221.

⁵⁵⁷ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. s. 170.

onun könlünü almaq üçün bir elçi göndərdi.⁵⁵⁸ İmamqulu xanın Osmanlı sultanına cavabı məlum olmasa da, Şah I Abbasla yaxşı münasibətdə olduğu bir dövrə təsadüf etdiyi üçün onun məktuba mənfəi cavab verdiyi ehtimal edilir. İmamqulu xanın Osmanlı vəzirlərinin təklifinə mənfəi cavab verməsinin bir səbəbi də vaxtı ilə II Abdulla xanın bütün ısrarına baxmayaraq, Osmanlı dövlətinin 1590-cı ildə Səfəvilərlə sülh bağlaması ilə bağlı yaranan inamsızlıq və Buxara xanlığının Səfəvilərlə münasibətlərdə sülh şəraitində olmasıdır.⁵⁵⁹

Görünür, Səfəvi şahı Osmanlı sultanının Buxara xanını öz tərəfinə çəkməsindən xəbərdar olduğuna görə buna imkan verməmək üçün Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələri daha da gücləndirmişdi. Belə ki, 1624-cü ildə danışıqlar aparmaq məqsədilə Kəmaləddin adlı Səfəvi elçisi Bəlxə gəlmişdi. O, geri qayıdanda Nədr Məhəmməd xan Nədr Mirzəbaşı Özbək adlı elçisini onunla birlikdə Səfəvi sarayına yola salmışdı. Şahın Mazandarana getməsindən sonra İsfahana çatan Nədr Mirzəbaşı şəhərin hakimi, vəziri və əhalisi tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılandı.⁵⁶⁰ O, bir neçə gündən sonra Mazandarana yollandı və Əsrəf qəsəbəsində şahla görüşə nail oldu. Elçi gətirdiyi hədiyyələri və Nədr Məhəmməd xanın məktubunu şahla təqdim etdi. Elçi iki ay sonra yola düşəndə Şah I Abbas şəxsi atları arasından qara yüyən atı xana hədiyyə göndərirdi. Nədr Məhəmməd xanın ova marağını yaxşı bilən şah ona ağ sunqur və şahin göndərirdi. Şah I Abbas Nədr Məhəmməd xana ünvanlanan məktubunda dostluqlarının davam edəcəyinə ümid etdiyini və Bəlx ətrafında qarşısını almaq lazım gələn bir hadisə baş verdikdə ona müraciət edə biləcəyini söylədi. Nədr Məhəmməd bir qayda olaraq köməyə ehtiyac duyduğu zaman qardaşı ilə əlaqə qurmalı olurdu. Şah I Abbas bu mesajla iki qardaş arasında münasibətləri gərginləşdirməyə çalışmış və ya ov şahinlərini göndərməklə ənənəvi Osmanlı-Buxara ittifaqının sona çatdığını bil-

⁵⁵⁸ Howorth H. History of the Mongols, Vol. II. London: 1880, p. 150-151.

⁵⁵⁹ Kūpeli Ö. Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639). Yeditepe Yayınevi, İstanbul: 2014, s. 165.

⁵⁶⁰ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1801, 1873; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 221; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 217.

dirməyə çalışdığı görünür.⁵⁶¹

1627-ci ildə Nədr Məhəmməd xan Cahangir şahın ölümündən sonra Moğol imperiyasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin başlaması ilə bağlı yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Kabil mühasirəyə aldı. Nədr Məhəmməd xanın məqsədi Kabilin Səfəvilər tərəfindən tutulmasına yol verməmək idi. Ancaq Səfəvi ordusunun Qəndəhara qayıtmasından və Şah Cahanın Moğol taxtına çıxmasından sonra mühasirəni qaldırmalı oldu. Bununla belə, o, Xorasana hücum etməməklə 1621-ci il barışığını pozmadı. Mərv valisi Budaq xan Qacara qarşılıqlı olaraq nümayəndə heyətləri göndərdi.⁵⁶²

Bəlx hakimi Nədr Məhəmməd xan, Mavəraünnəhr və Türküstan hökmdarı olan qardaşı İmamqulu xan təxminən 10 ilə yaxın ağıllı təlimatları rəhbər tutaraq Səfəvi şahına qarşı sədaqət və birlik hissələrini dilə gətirdi, mütəmadi olaraq hədiyyələrlə təcrübəli elçilər göndərdi və həqiqi dostluq mesajları yazdı. Öz növbəsində, Səfəvi şahı tərəfdən də himayə məktubları və qiymətli hədiyyələr göndərildi və hər iki tərəf arasında “qarşılıqlı ziyarət qapıları və səmimi dürüstlük və dostluq yolu açıldı”.⁵⁶³

Məhz bunun nəticəsində iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrdəki gərginlik aradan qaldırıldı, dostluq əlaqələri Şah I Abbasın ölümünə qədər qorunub saxlandı. Unutmaq olmaz ki, məhz İmamqulu xanın hakimiyyəti illərində özbəklər əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, Səfəvilərlə mübarizəyə xüsusi əhəmiyyət vermədilər. O da məlumdur ki, Səfəvi ordusunun Xorasanda baş verən hadisələrə fəal müdaxiləsi nəticəsində özbəklər geri çəkilməyə məcbur qalaraq tarixi reallıqlarla barışmalı oldular. Buna görə də, İmamqulu xan Osmanlıların Səfəvilərə qarşı hərbi ekspedisiya göndərmək təklifinə müsbət cavab vermədi.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 167.

⁵⁶² Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 177.

⁵⁶³ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 106.

⁵⁶⁴ Alpargu M. Türküstan Hanlıkları, s. 569.

2.2. *Şah I Səfi və Şah II Abbas dövründə Buxara xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr*

Şah I Abbas vəfat edəndə, oğlu sağ qalmadığından Qızılbaş əmirləri tərəfindən nəvəsi Sam Mirzə* Şah I Səfi adı ilə 17 fevral 1629-cu ildə İsfahanda Ali Qapı sarayında taxta çıxdı.⁵⁶⁵ Şah I Səfi (1629-1642) dövründə Osmanlı imperiyası ilə hərbi əməliyyatların davam etməsi ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da çətinləşdirdi, baş vəzir Sarı Tağı xan buna qarşı tədbirlər görməyə çalışdı. Yeni vergilər tətbiq edildi və Qızılbaş tayfalarının gəlirlərindən vergilər alınmağa başlandı. Lakin xəzinə Şah I Abbasın tətbiq etdiyi ipək in-hisarını ortadan qaldıraraq gəlirlərini xeyli itirdi.

Bəlx hakimi Nədr Məhəmməd xan və əmirləri Səfəvi dövlətində hakimiyyət dəyişikliyi səbəbindən yaranan qarışıqlıqdan istifadə etmək istədilər. Daim anarxiya və qarışıqlıqdan istifadə etməyə çalışan üsyançılar iğtişaslara can ataraq hər yerdə başlarını qaldıranda, özbək tayfası, Nədr Məhəmməd xanın adamları da ordu yığaraq nəzakət dairəsindən kənara çıxdı. 1629-cu ilin yayında Nədr Məhəmməd xanın qoşunları Meymənə hakimi Uraz Quşbəyinin komandanlığı altında Səfəvilərin nəzarətindəki Heratın Badgis vilayətinə soxuldular. Onlar basqın edib vilayəti viran qoydular, Badgis vilayətinin taxıl zəmilərini yandırdılar, həmçinin Maruçaqda və onun ətrafında hər şeyi dağıdaraq darmadağın etdilər. Özbək ordusu Maruçaq qalasına gələrək onun yaxınlığında düşərgə qurdu.⁵⁶⁶

Maruçaq hakimi Hüseyn sultan yanında olan şamlı döyüşçüləri və digər qüvvələrlə qalanı müdafiə etmək qərarına gəldi. Qala qarnizonunun qaladan çölə çıxması və heç bir fayda gətirmədən düşmənlə vuruşması kimi bir vərdiş olmasa da, Maruçaq döyüşçüləri qala hakiminin həddindən artıq igidliyini, şücaətini və cəsarətini nəzərə alaraq hər gün dəstə-dəstə qala qapılarından çıxdılar, özbəklərlə döyüşdülər və hər dəfə bir neçə məşhur baqatır öldürüldü, müdafiəçilərdən də bir çoxu həlak oldu. Özbəklər 12 gün idi ki, qala divarları qarşısında idilər, qalaya yaxınlaşa bilmədiklərini gördükdə,

* Sam Mirzə Şah I Abbasın oğlu Məhəmməd Bağır Mirzənin oğludur.

⁵⁶⁵ Aydoğmuşoğlu C. Safevi Devleti Tarihi, s. 75.

⁵⁶⁶ Yenə orada, s. 107.

qarşıya qoyulmuş vəzifəni yerinə yetirməkdən ümidlərini kəsdilər və tamamilə uğursuzluğa düşər olaraq geri çəkildilər.⁵⁶⁷

Bu zaman Nisa və Dərunda yürüşdə olan Xorasan ordularının komandanı Zaman bəy Maruçaq qalasının mühasirəyə alındığını öyrənərək, vəziyyəti bərpa etmək və mühasirədə olanları ərzaqla təmin etmək üçün Məcnun bəy Bəcistaninin rəhbərlik etdiyi hərbi dəstəni oraya göndərdi. Uraz bəy onun qarşısını almaq üçün min nəfərlik bir qüvvə göndərdi. Maruçaq yaxınlığında Məcnun bəyin qüvvələri Uraz Quşbəyinin dəstəsi ilə qarşılaşdı. Baş vermiş döyüşdə özbəklər məğlub oldu və bir çox əsgərləri öldürüldü. Uraz Quşbəyi bu dəstənin ardınca Səfəvilərin əsas qüvvəsinin onlara doğru irəlilədiyi barədə məlumat aldığına görə qalan əsgərləriylə tələsik qaçdı. Uraz Quşbəyinin və Yalanqtuş bəyin qardaşı oğlanları da daxil olmaqla bir çox özbək Səfəvilər tərəfindən əsir götürüldü.⁵⁶⁸

İkinci dəfə Bala Murqaba gələn özbək ordusu, orada Maruçaq qalasına tab gətirə biləcək bir qala tikmək istədi. Xosrov sultan və Maruçaq döyüşçüləri onlara qarşı hərəkət etdi və tərəflər arasında döyüş baş verdi. Döyüşdə Maruçaq döyüşçüləri qalib gəldilər, özbəklərin çoxu həlak oldu və özbək ordusu heç bir şey əldə etmədən geri döndü.⁵⁶⁹

Uraz bəy Xorasan hakimi Zaman bəyə məktub yazaraq etdiyi hərəkətlərə görə üzr istədi, baş verən hadisənin məsuliyyətinin onun üzərində olduğunu bildirdi. O, Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə mövcud olan sülh və dostluğa əməl etməyə çalışacağını, Nədr Məhəmməd xanın barışıq istədiyini, Şah Səfiyə baş sağlığı və təbrik üçün bir elçi göndərəcəyini söylədi. Zaman bəy cavab məktubunda dinc münasibətlərin qurulması ilə bağlı onun təkliflərini dəstəklədi və Mavəraünnəhr özbəklərinin Xorasan ərazisinə hücumlarını dayandıracaqlarını vurğuladı.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ Aydoğmuşoğlu C. Safevi Devleti Tarihi, s. 107.

⁵⁶⁸ Münşi İsgəndər bəy. Zeylə tarixə alamarayə Abbasi. Be kuşəşə Əhməd Suhayli Xansari. Tehran: 1317; s. 34; Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 36.

⁵⁶⁹ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 107.

⁵⁷⁰ Bax: İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər, s. 61-63; Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 114.

Uraz bəyin göndərdiyi məlumatlar Şah Səfiyə çatdırıldı. Səfəvi şahı Osmanlı dövlətinin Bağdada hücum edəcəyini gözlədiyindən Uraz bəyin üzrxahlığını qəbul etdi və diqqətini Bağdada yönəltdi. Bununla yanaşı, Şah I Səfi 1629-cu ilin noyabrında baş verən qarşıdurmalar zamanı tutulan və ona gətirilən özbək əsirlərini də sərbəst buraxdı. Buna cavab olaraq İmamqulu xan, Çaharcuyda tutulan iki Səfəvi əsirini azad etdi. Səfəvi-Özbək sərhədində barışıq demək olar ki, 18 ay davam etdi. Şah I Səfi Xorasandakı barışıqdan istifadə edərək Bağdada bir tüfəngçi dəstəsi göndərdi.⁵⁷¹

Elə həmin vaxt Xorasan bəylərbəyinin təbəçiliyində olan və Herat ətrafında toplaşan qıpçaqlar üsyan qaldırmağı qərara aldılar. Xorasan bəylərbəyi Həsən xan Şamlı onları cəzalandırmaq məqsədilə Heratdan hərəkətə başladı. O, böyük bir qoşunla qiyamçıların üzərinə getdi, onların əsas rəhbərlərini ələ keçirərək ağır cəzalandırdı. Həmin üsyançı dəstə üzvləri ağır cəza aldığına görə digərləri özlərini nəzakətlə saxlamağa başladılar. Həsən xan edam edilən üsyançıların başlarını Şah Səfiyə göndərdi.⁵⁷²

Beləliklə, Xorasan ordusunun baş komandanı Zaman bəy, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Nisa və Dərun qalalarında işlərini başa çatdıraraq Məşhədə gəldi və orada da bütün zəruri işləri həyata keçirdi. Sonra qərara alındı ki, Herata getsin, özbəklər tərəfindən törədilən özbaşınalığı aradan qaldırsın. Maruçaq və Neretu qalalarındakı nizamı bərpa etmək və bu ətrafdakı işləri təşkil etmək üçün Zaman bəy Məşhəd hakimi Mənuçöhr xanın, hərbi sərkərdələrin və döyüşçülərin müşayiəti ilə oraya hərəkət etdi. Herat bəylərbəyi Həsən xan onları qarşılamaq üçün Guriyan qalasından çıxdı, yaxınlıqda görüşdükdən sonra bəhs olunan qalalarda işi nizama salmaq üçün birlikdə getdilər və Maruçaq qalasına təxminən 3 min xarvar ehtiyat buğda daşıdılar. Maruçaqı qorumaq üçün təxminən 500 nəfər “tüfəngçi” təyin edərək, qala üçün lazım olan digər malları göndərdilər. Şahın

⁵⁷¹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 177.

⁵⁷² Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 107; Astrabadi Həsən bin Murtaza Hüseyn. Tarixə Sultani: əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi, s. 237.

ordusundan təxminən 200 nəfər tüfəngçi göndərdilər ki, onlar yolda daşınan bütün təchizatı və silahları qorusunlar və onları qalaya çatdırıb geri qayıtsınlar. Onlar özləri də düşərgədən Herata hərəkət etdilər və eyni şəkildə Xorasanın məşhur qalalarından biri olan Nəretu qalası üçün lazım olan hər şeyi təşkil etdilər.⁵⁷³

Lakin bu zaman Maruçaq vilayətində qızılbaşların avanqard dəstəsi ilə görüşən özbək qoşunu arasında toqquşma baş verdi. Tərəflər arasında baş verən döyüş nəticəsində qızılbaşlar qalib gəldi və özbəklərin dəstəsi məhv edildi. Tüfəngçibaşı və qızılbaş əsgərləri adicəkilən tapşırığı yerinə yetirdilər, sursatı və silahları qalaya gətirərək qalanın hakiminə təhvil verərək geri qayıtdılar.⁵⁷⁴

Xorasanda qızılbaşlarla özbəklər arasında baş verən qarşıdurmaları nəzərə alan Nədr Məhəmməd xan tərəfindən Çiçəktu və Meyməne hakimi, tanınmış özbək hərbi komandiri Uraz bəy Qızılbaş vilayətlərində – Maruçaq və Murqabda sərhəd xətlərini qorumaq üçün təyin edildi.⁵⁷⁵

1630-cu ildə Xorasan sərhədindən hərbi komandirlərin Şah Səfiyə göndərdiyi məlumatlardan məlum oldu ki, özbəklər Xorasan qoşunlarının keçmiş komandanı Zaman bəy ilə Bəlxin tanınmış özbək əyanları arasında bağlanmış sazişin şərtlərini tamamilə unutmuşlar. Çiçəktu hakimi Uraz bəydə yenidən üsyankar düşüncələr baş qaldırmış və Maruçaq qalasını fəth etmək üçün qoşunlara rəhbərlik etmək istəyi ortaya çıxmışdır. Bu məlumatlarda, həmçinin Mavəra-ünnəhr hökmdarı İmamqulu xan tərəfindən Mərv qalasını fəth etmək üçün göndəriləcək böyük bir ordu Çarcuydan keçəcəkdə.⁵⁷⁶

Səfəvi hökumətinin yüksək vəzifəli şəxsləri tanınmış qızılbaş əmirinin rəhbərlik etdiyi şah qoşununu Xorasana göndərməyi faydalı hesab etdilər ki, əgər hücum həqiqətən baş verərsə, Xorasanda olan bəylərbəyilər və qızılbaş qoşunları ölkənin müdafiəsini təşkil edərək düşməni dəf edə bilsinlər. Hökumətə sadıq olan təcrübəli və bacarıqlı şəxslərin hər birinin namizədliyi diqqətlə nəzərdən keçirildikdən

⁵⁷³ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 108.

⁵⁷⁴ Yəne orada.

⁵⁷⁵ Yəne orada.

⁵⁷⁶ Yəne orada.

sonra bu səlahiyyətin vaxtı ilə Şah I Abbasın süfəçibaşısı olan, onun zamanında fədakarlıq göstərərək taleyin sınaqlarında sınıanmış olan Xələf bəyə verilməsi münasib bilindi. O, şah ordusunun komandanı adına layiq görüldü. Onu müşayiət etmək üçün Xorasan tufəngçi dəstələri, şah tufəngçi alayı və Qızılbaş alaylarının bir hissəsi təyin edildi. Xələf bəy ehtiyac duyulduğunda Xorasan tayfalarından uyğun və sərrast tufəngçilərin şah alayına daxil edilməsi, iman və dövlət naminə düşmənlərə qarşı müharibəyə başlaması üçün fərman verildi. Xələf bəy şahın əmrinə əsasən, İsfahandan yola çıxaraq Xorasana hərəkət etdi.⁵⁷⁷

Məhz bu dövrdə vaxtı ilə Şah I Abbasa sığınan Rüstəm Məhəmməd sultan yaranmış vəziyyətdən yararlanaraq Bəlx sərhədinə qədər dağıdıcı yürüşlərə başladı. O, 1631-ci ildə Bəlx sərhədlərini pozaraq Maruçaq, Meyməne və Cuzcana hücum edərək bölgəni qarət etdi. Bundan sonra, o, həmin ilin baharında Herat və Məşhəd hakimləri Zeynal xan və Hüseynqulu xan ilə əlbir olaraq bu basqını yenidən təkrarladı. Yalanqıuş bəy atalıq, Baqi bəy divanbəyi və Buxara xanlığının digər hərbi rəhbərləri onu təqib etdilər. Rüstəm Məhəmməd xanın bu hücumlara tab gətirə bilməyən qoşunları Maruçaq qalasına sığındı. Əbdüləziz sultan qalanı mühasirəyə almağa çalışsa da, bacara bilmədi. Sonra Nədr Məhəmməd xan ora yeni qüvvələr göndərdi, onlar da qalanı fəth edə bilmədilər. Bununla belə, müttəfiqlərin qüvvələrinin Həştərxanilərin qüvvələrindən çox zəif olduğu tamamilə özünü büruzə verdi. Buna görə də mühasirədə olanlarla danışıqlar aparıb barışıq imzaladılar. Barışığın şərtlərinə görə Rüstəm Məhəmməd xan və tərəfdarları qarət etdikləri bütün malları qaytarmalı və Bəlx hakiminə xərac ödəməli idilər. Əldə olunmuş barışığa görə müttəfiqlərin müntəzəm olaraq Bəlxə xərac göndərməyi öz üzərlərinə götürmələri onların zəif olduğunu bir daha təsdiq edirdi.⁵⁷⁸

Lakin bu da özbəklərin Xorasana hücumlarını dayandırmadı. 1631-ci ilin yazında özbəklər Bala Murqab və Badğisə hücum etdilər. Badğisi ələ keçirməyə çalışan özbəklər Herata kimi irəliləyə

⁵⁷⁷ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 109.

⁵⁷⁸ Astrabadi Həsən bin Murtaza Hüseyn. Tarixe Sultani: əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi, s. 243; Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 152.

bildilər. Lakin Heratdan səkkiz kilometr şərqdə Çaharbar adlı yerdə Herat hakimi Həsən xan İmamqulu xanın qoşununu məğlub edərək üç yüz nəfər əsir aldı. 11 may 1631-ci ildə Həsən xan Şah Səfiyə məktub yazaraq özbəkləri məğlub etdiyini və 300-ə yaxın əsir götürdüyünü bildirdi. Özbəklər 1631-ci ilin noyabrında yenidən hücum keçdilər. Şibirğan hakimi Nədr Məhəmməd xanın oğlu Əbdüləziz sultan iki min nəfərlə Çicəktu və Badğisə hücum etdi. Badğisi talan edib bölgədəki qalaları dağıtdıqdan sonra atası tərəfindən əlavə qüvvə göndərilməsini gözləmədən Türbət-i Cam tərəfə getdi. Özbəklər Cam və Boxarz qalalarını da dağıtdılar. Həsən xanın izdihamlı bir ordu ilə onun üzərinə gəldiyini eşidərək ələ keçirdiyi qənimətlə birlikdə ölkəsinə qayıtdı.⁵⁷⁹

Rüstəm Məhəmmədin Übehdən Bəlxə hücum etdiyini öyrənən İmamqulu xan, Mərv valisi Aşur xan Çegeninin ölüm xəbərini aldığına görə Əbdüləziz sultana Xorasana hücum etməsini əmr etdi. O zaman Xorasanda böyük Səfəvi ordusu olduğuna görə İmamqulu xan önləyici bir səfər təşkil etmək istədi. Plana görə Nədr Divanbəyi Mərvə və Əbdüləziz sultan isə Maruçəqa hücum edəcəkdilər.⁵⁸⁰

Mərv qoşunları əsasən Qacarlar tayfasından təşkil olunduğundan və keçmiş hakim Mehrab xanın komandanlığı altında xidmət etdiyindən vilayət hakimiyyəti bu il Qəzvində hakim və darüğa təyin edilmiş, artıq oraya getmiş Murtazaqulu bəyə həvalə edildi. Səfəvi şahı onun Qəzvindən Mərvə mümkün qədər tez getməsi üçün fərman verdi. Murtazaqulu bəy təyinat yerinə yollandı. Lakin bir müddət sonra kəşfiyyatçılar belə bir xəbər gətirdilər ki, Məvəraünnəhr hökmdarı İmamqulu xan Nədr Divanbəyinin rəhbərliyi altında 15 minlik qoşunu Mərvə göndərərək onları Mərv qalasını mühasirəyə alırlar. Mərv hakimi təyin olunmuş Murtazaqulu xan yaranmış vəziyyətdə çıxış yolu tapmadığına görə hələ də Məşhəddə gözləməli oldu.⁵⁸¹ Eyni zamanda Bəlx hakimi Nədr Məhəmməd xan oğlu Əbdüləziz

⁵⁷⁹ Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов, с. 82, 83; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 179.

⁵⁸⁰ Astrabadi Həsən bin Murtaza Hüseyn. Tarixə Sultani: əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi, s. 245.

⁵⁸¹ Astrabadi Həsən bin Murtaza Hüseyn. Tarixə Sultani: əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi, s. 245.

sultanın, Yalanqtuş Bahadırın və digər özbək hərbi rəislərinin başçılığı ilə 20 minlik ordunu Maruçaq qalasına göndərdiyinə görə Herat qoşunları və əhalisi arasında narahatlıq yarandı.⁵⁸²

Bundan xəbər tutan Şah I Səfi özbək qoşunlarına qarşı mübarizədə xorasanlılara yardım etmək məqsədilə Səfəvilərin cəsur sipahsalarını – Rüstəm bəy və Xələf bəyi Xorasana yola saldı.⁵⁸³ Şah I Səfi bu qoşunu Xorasana göndərməklə özbəklərə qarşı əvvəlki mərhəmətli siyasətini dəyişdirdi və and içdi ki, o, düşmənlərə qarşı bir daha mərhəmətli olmayacaq, onların riyakar vədlərinə və andlarına inanmayacaqdır.⁵⁸⁴

Xələf bəy və Məşhəd bəylərbəyi Mənuçöhr xan həmin vilayətin tufəngçiləri ilə birlikdə Mərvə yollanmağa qərar verdilər. Lakin bu zaman Xorasan bəylərbəyi Həsən xandan bir çapar gəldi, Əbdüləziz sultan və Bəlx qoşunlarının Maruçaq qalasını mühasirəyə aldığı bildirdi. Xələf bəy və hərbi sərkərdələr qoşun toplamaq, hər iki tərəfdən (Maruçaq və Mərvdən) məlumat almaq və bundan sonra dövlətin xeyrinə və zamanın tələblərinə cavab verən hər şeyi həyata keçirmək üçün Məşhədə qayıtmaq və orada olmağı daha münasib hesab etdilər.⁵⁸⁵

Mərvə hərəkət etmək bu səbəbdən təxirə salındı ki, vəzifəsindən geri çağırılan, lakin Xələf bəyin razılığı ilə Xorasanda öz xəta-larını və günahlarını aradan qaldırmaqla məşğul olan Səbzvarın keçmiş hakimi Əhməd sultan Çegeni Mərvə getməyə və məlumat almağa çalışdı. O, özü ilə bələdçi götürərək, heç kimə məlum olmayan yolla getdi və Mərv qalasının yanına təhlükəsiz çatdı. Gecə yarısı o, gizli şəkildə qalanı mühasirəyə alan özbək dəstəsindən keçərək qalaya daxil oldu, heyrətamiz bir cəsarət, şücaət və qəhrəmanlıq nümu-

⁵⁸² Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 109-110.

⁵⁸³ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 123-124; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 179.

⁵⁸⁴ İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər, s. 23.

⁵⁸⁵ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 110.

nəsi göstərmiş oldu.⁵⁸⁶

Bu zaman Murtazaqulu xan Mərvə getmək üçün Xələf bəydən böyük səylər hesabına icazə aldı, qala əhalisini gəlişi barədə xəbərdar etdi ki, onu gözləsinlər. O, özü ilə döyüşçülərin bir dəstəsini götürərək yola çıxdı. Murtazaqulu xan bələdçini irəli göndərməklə tanımadığı yol ilə getdi. Bələdçi qəsdən və ya istəmədən qeyri-adi yoldan çıxdı, Məşhəddən Mərvə gedən ümumi istifadə olunan və hamıya məlum olan Hauz-i xan vasitəsilə yoluna davam etdi. Təsadüfən 1500 nəfərlik özbək dəstəsi Məşhəd və Nişapur bölgələrinə hücum etmək məqsədilə Mərv yaxınlığındakı düşərgədən hərəkət edən zaman yolda adıçəkilən bələdçi ilə qarşılaşdı. Onlar bələdçini tutaraq ondan məktubu götürdülər və Murtazaqulu xanın özbək sərkərdəsinin istifadə etmək istədiyi yol ilə hərəkəti barədə məlumat aldılar. Onlar basqın etmək niyyətlərindən imtina edərək, Murtazaqulu xanı ələ keçirməyi daha vacib və hər şeydən üstün hesab etdiklərindən bu yola yönəldilər. Səhrada uzun bir at çapışından sonra ona yetişdilər. Özbək ordusunun gözü qarşısında Murtazaqulu xan və əsgərləri ruhdan düşsə də, döyüşmək qərarına gəldilər.⁵⁸⁷

Məhəmməd Məsum yazır ki, bundan əvvəl Mehrab xan Qacar ilə özbəklərin arasında baş vermiş döyüşlərin birində özbək qoşunlarının sərkərdəsi Qızılbaş ordusu tərəfindən əsir götürülmüşdü. Mehrab xan onun nəcibliyini və xidmətlərini öyrənərək, onunla mərdliklə davranmış, şahdan bağışlanmasını istəmişdi. İcazə aldıqdan sonra, onu insanlıq hisslərinin təsiri altında evinə göndərmişdi. Buna görə özbək sərkərdəsi Murtazaqulu xana atasına minnətdar olduğunu xatırlatmaq məqsədilə bir elçi göndərdi. Onun təklifi belə idi: “Yanınızda az adam var, döyüş olsa, min beş yüz özbək üzərində qələbə qazanmaq mümkün deyil və siz dərhal həlak olacaqsınız. Daha uyğun olanı döyüşmək fikrindən əl çəkməli, bu qədər insanın qanını tökməmək daha məqsədəuyğun olardı, çünki döyüş olacağı təqdirdə hər iki tərəfdən də öldürülənlər ola bilər. Hətta qızılbaşların oxları və tüfəngləri özbəklərin bir hissəsini öldürsə də, qızılbaşlar son nəticədə hələ də sağ qalan özbəklərin öhdəsindən gələ bilməz.

⁵⁸⁶ Исфакхани Мухаммад Ма’сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 110.

⁵⁸⁷ Yənə orada, s. 111.

Mən söz verirəm ki, sənə özbək qoşunundan hər hansı bir zərər yetirilməsinə imkan verməyəcəyəm”.⁵⁸⁸

Təkliflə razılaşmayan Murtazaqulu xan belə cavab verdi: “Nə qədər ki, mənim və yanımdakı insanların bir damla qanı, qolçanında bir oxu qalsa da, biz döyüşləri dayandırmamağa çalışacağıq”. Danışıklar və gediş-gəliş qurtarandan sonra özbəklər silaha sarılıb döyüşməyə başladılar. Qızılbaş tüfəngçiləri özbək ordusunun hücumunu dəf etməyə başladılar və tərəflər arasında böyük döyüş baş verdi. Hər iki tərəfdən də bir neçə nəfər həlak oldu. Qaranlıq düşəndə tərəflər dağılışdı və gecələməyə başladılar. Gecə yarısı Murtazaqulu xan və sağ qalan döyüşçüləri Mərv qala divarlarına çatmağı düşünərək yola çıxdılar. Lakin yolu azıb başqa istiqamətə getdilər. Hava işıqlaşandan sonra onlar qalanın digər istiqamətdə qaldığını öyrəndilər. Ancaq onlar yaxınlıqdakı meşə talasına sığınsalar da, onları təqib edən özbəklər izlərini tapıb həmin yerə çatdılar. Özbək sərkərdəsi bir adam göndərdi və onlara mübahisələri buraxaraq, özlərini ölümə məhkum etməmələrini bildirdi.⁵⁸⁹

Murtazaqulu xanın yoldaşlarından bir neçə nəfər həlak olmuş, digərlərinin isə artıq mübarizə aparmaq imkanı və gücü qalmamışdı. Çünki bir neçə nəfər yaralılar artıq hərəkət etmək gücünü itirmişdilər və əlavə olaraq bu çöldə suyun yoxluğundan ciddi əziyyət çəkirdilər. Buna görə Murtazaqulu xan təklifi qəbul etdi. Özbək sərkərdəsi Murtazaqulu xan və yoldaşlarını yanına gətirmək tapşırığı ilə bir neçə etibarlı adam göndərdi. Onlar gətirildikdən sonra özbək sərkərdəsi Murtazaqulu xana qarşı alicənablıq göstərdi, yaralıları həkimə tapşırdı və onu özü ilə götürüb Buxaraya getdi.⁵⁹⁰

Özbəklər Mərv qalasının mühasirəsinə böyük həvəslə başlamışdılar. Qalanın mühafizəçiləri Murtazaqulu xanın əsir alınması ilə bağlı xəbər aldıqdan sonra çox əziyyətlər çəkildilər. Lakin onlar ruhdan düşmədilər, çaxnaşma salmadılar və əvvəllər olduğu kimi qalanı axıra qədər cəsarətlə müdafiə etdilər. Mühasirə davam edərkən Xələf bəy və Rüstəm Məhəmmədin də yardımına gəlməsi xəbəri özbəklərin

⁵⁸⁸ Исфохани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, s.111.

⁵⁸⁹ Yenə orada.

⁵⁹⁰ Yenə orada, s. 111-112.

əhval-ruhiyyəsini pozdu. Nədr Divanbəyi mühasirəni dayandırdı və böyük qənimətlə Buxaraya döndü.⁵⁹¹

Buxarada İmamqulu xan Murtazaqulu xanı mərhəmətlə və xeyirxahlıqla qarşıladı, qohumluq əlaqələrinə riayət edərək qızılbaşlarla barışdı. O, əməlindən və Mərvə qarşı qoşun göndərməsindən tövbə edərək, özbək qoşunlarına Mərvini mühasirəsini dayandırmaq və geri çəkilmək əmrini verdi. Sərəncama əsasən özbək ordusu mühasirəni ləğv edib Buxaraya yollandı.⁵⁹²

A.Barton yazır ki, İmamqulu xanın Murtazaqulu xan Qacarla yaxşı davranmasına və xoş rəftarına səbəb onun cəsarətlə döyüşməsi ilə yanaşı, xanın anasının bir vaxtlar Murtazaqulu xanın atası ilə evli olması idi.⁵⁹³

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əbdüləziz sultan Yalanqtuş bəylə birlikdə 20 minlik qoşunla Maruçaqa yürüş etmişdi. Şiddətli döyüşdən və Saki Xoca adlı əmiri əsir düşdükdən sonra Maruçaq ələ keçirildi. Lakin bu vaxt İmamqulu xan Şah I Səfi ilə atəşkəsə razılaşdığına görə qardaşı Nədr Məhəmməd xana bildirdi ki, qızılbaşlarla düşmənçilikdən və çəkişmədən əl çəkərək müharibəni dayandırdığına görə, Maruçaqın mühasirəsindən əl çəkmək lazımdır. Buna görə də Əbdüləziz sultana Maruçaqdan geri qayıtmaq əmri verildi.⁵⁹⁴

Osmanlı ordusunun hücumu və gürcülərin üsyanı ilə bağlı Şah I Səfi qərbdə çətin vəziyyətdə qalmışdı və əsgərlərə ehtiyac duyurdu. Buna görə Xorasana yolladığı ehtiyat qüvvələri yoldan qaytararaq Gürcüstana göndərmişdi. Səfəvi şahı Saki Xocanı xoş niyyətin əlaməti kimi sərbəst buraxmışdı.⁵⁹⁵ Lakin Qızılbaş əmirləri Xorasandakı

⁵⁹¹ Münşi İsgəndər bəy. Zeylə tarixə alamaraye Abbasi, s. 102-103; Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 112; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 179.

⁵⁹² Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 112.

⁵⁹³ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 179.

⁵⁹⁴ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 112.

⁵⁹⁵ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 180.

atəşkəsə əməl etmədilər. Özbəklərin hücumlarına qarşı Mərv və Herata göndərilən əsgərlər uzunmüddətli yürüşdən sıxılmışdılar və qənimət toplamaq istədilər. Əbdüləziz sultanın Maruçaqdan ayrıldığını eşidəndə Rüstəm Məhəmməd və Həsən xanın əsgərləri onları təqib etdilər. Keçdikləri yerlərdən çox sayda əsir götürərək geri döndülər. Bir neçə aydan sonra Bəlxdəki ordunun tərxis olunacağını eşidəndə bu fürsətdən istifadə etmək istədilər. Bu dəfə Xorasan əmirlərinin başçısı Həsən xan, Abdulla Şamlı və Herat hakimi qoşunlarını toplayaraq 1632-ci ildə Çiçəktu və Meymənəyə hücum etdilər. Bu yerləri qarət etdilər və bir çox insanı əsir götürdülər. Aldıqları əsirləri Şah I Səfiyə göndərdilər.⁵⁹⁶

1632-ci ilin iyul ayında Nədr Məhəmməd qiymətli hədiyyələrlə Vəqqas Hacı adlı elçisini Şah Cahanın sarayına göndərdi və taxta çıxması münasibətilə onu təbrik etdi. Kabildəki qarşıdurmalara görə üzr istədi və Səfəvilərə qarşı birgə hərəkət etməyi təklif etdi. Vəqqas Hacı yeddi ay sonra Şah Cahanın elçisi Tərbiyət xanla birlikdə geri döndü. 1633-cü ilin martında Tərbiyət xan Şah Cahanın uzun bir məktubunu Nədr Məhəmmədə təqdim etdi. Tərbiyət xanın gəlişi, Şah Cahanın Nədr Məhəmmədin üzürünü qəbul etməklə yanaşı, Vəqqas Hacı Hindistanda olarkən Bəlxə sığınmaq istəyən rəqibi Baysunqurun istəyinin rədd edilməsini də yüksək qiymətləndirdi. Buna görə də Baysunqur Səfəvi sarayından sığınacaq istədi. Şah Cahan məktubunda Səfəvilərə qarşı birgə hücumun Nədr Məhəmmədin iştirakı ilə müzakirə edilməsinin vacib olduğunu söylədi.⁵⁹⁷

Şah Cahanın ona münasibətindən və Səfəvilərə qarşı birgə fəaliyyət təklifindən məmnun olan Nədr Məhəmməd xan 1633-cü ilin mart ayında Serəxsə və Zurabada qoşun göndərdi və əlavə ordu toplamağa başladı. 1633-cü ilin mayında Mərv valisi Murtazaqulu xan Şah Səfiyə məktub yollayaraq sərhədlərə yaxın ərazilərdə böyük bir ordunun toplandığını və bu ordunun Xorasana hücumundan şüb-

⁵⁹⁶ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 129-130; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 180.

⁵⁹⁷ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 181.

hələnildiyini bildirdi. Qısa müddətdən sonra Yalanqtuş bəy Serəxsi ələ keçirdi və burada min nəfərlik bir hərbi hissə yerləşdirdi. Şah I Səfi böyük ordu toplayaraq Xələf bəy və Rüstəm Məhəmmədin rəhbərliyi altında bölgəyə göndərdi. Səfəvi ordusu sentyabr ayında Serəxsi azad etdi və 200 nəfəri əsir götürdü. Komandirlərdən savayı əsirlərin hamısı öldürüldü. Şah I Səfi özbəklərin yenidən hücum etməsinin qarşısını almaq üçün Yalanqtuşun qardaşı oğlu da daxil olmaqla əsirləri azad etdi. Lakin özbəklər məğlub olduqları üçün müharibədən əl çəkmədilər və dekabr ayında Əbdüləziz sultan Cam bölgəsini talan etdi. Buna görə Şah I Səfi 1634-cü ilin yanvarında Əmir xanı Xorasanın əmirül-ümərası təyin etdi və ona ordu toplamaq əmri verdi.⁵⁹⁸

Maruçaqa uğursuz yürüşündən sonra Bəlx hakimi Nədr Məhəmməd xan Səfəvilərlə yaxşı münasibətlər qurmağa qərar verdi və öz elçisini İsfahana göndərdi. Lakin oğlu Əbdüləziz sultan buxaralılara qoşularaq tərəflər arasında əldə olunmuş razılıq pozdu. 1634-cü ilin mart ayında Əbdürrəhman Uşunun komandanlığı altında 12 minlik özbək ordusu Heratın şimalındakı Kusuya bölgəsinə hücum etdi, çoxlu qənimət ələ keçirərək geri qayıtdı. Əbdürrəhman Uşunun əldə etdiyi uğurdan ruhlanan Əbdüləziz sultan bir neçə həftə sonra 20 minlik ordu ilə Kusuya bölgəsinə növbəti yürüşə başladı. Bölgə əhalisi qalalara çəkilərək müdafiə olunduğuna görə Kusuya hücumdan imtina edildi və cənubda Faraha doğru gedildi. Lakin buradakı qala çox sərt olduğundan onlar hücumdan imtina edərək geri qayıtdılar.⁵⁹⁹

1634-cü ilin ortalarında Əbdüləziz sultanın komandanlığı altında Buxara qoşunları dörd minlik ordu ilə Cam və Xavofa hücum edərək soyğunçuluq və talançılıqla məşğul oldular. Xorasanın Səfəvi qoşunları döyüş bölgəsinə yaxınlaşdıqda buxaralılar geri çəkildilər.⁶⁰⁰ Bundan sonra Əbdüləziz sultan 20 minlik ordu toplayaraq Xorasanın Hüsəviyyə və Farah ərazilərinə yürüş etdi. O, iyirmi gün

⁵⁹⁸ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 181.

⁵⁹⁹ Yenə orada. 184.

⁶⁰⁰ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 174.

ərzində Farah qalasını mühasirədə saxlasa da, ala bilmədi və Bəlxə qayıtdı. 1634-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında Əbdüləziz sultan üç minlik ordu ilə Məşhəd, Səbzvar və Cama hücum etdi və bu şəhərləri talan etməyə başladı. Əmir xan Suğlan Qorçibaşının komandanlığı altında qızılbaşlar Məşhəd, Səbzvar və Herat hakimlərinin qoşunları ilə birləşərək Təcərrüd bölgəsində Buxara qoşunlarının yolunu bağladılar. Burada üç min Buxara əsgərinin öldürüldüyü şiddətli döyüş baş verdi. Əbdüləziz sultan çətinliklə xilas ola bildi, bütün əsirlər azad edildi və ələ keçirilən qənimətlər geri qaytarıldı.⁶⁰¹ Əmir xan Əbdüləziz sultanın təbillərini, bayraqlarını, silahlarını, xəzinəsini, kitabxanasını, atlarını və dəvələrini ələ keçirdi. Əbdüləzizdən alınan qənimət Şah Səfinin yanına gətiriləndə onları Rüstəm Məhəmmədə verdi. Beləliklə, Rüstəm Məhəmmədin Özbək taxtı üzərindəki iddiasını dəstəklədiyi mesajını verdi.⁶⁰²

Lakin Səfəvi şahının qələbə sevinci uzun sürmədi. Belə ki, iki həftə sonra Əbdüləziz atasının icazəsi olmadan və əmisinin qəti qadağasına baxmayaraq, qisasını almaq məqsədilə Xorasana yenidən yürüş etdi. Yol boyu bir çox qalaya və kəndlərə hücumlar etdi. Xorasandakı qızılbaş əsgərlərinin Məşhəddə toplandığını xəbər alaraq planlarını dəyişdirdi və Məşhəddən Nişapura tərəf hərəkət etdi. O, ordusunu iki yerə ayırdı, bir hissəsini Qain və Tun üzərindən Nişapura yolladı, özünün rəhbərliyi altında olan qüvvələr də Türbət-i Cama hərəkət etdi. Lakin böyük bir Səfəvi qoşununun üzərinə gəldiyini eşidərək geriye çəkildi.⁶⁰³

Əbdüləziz sultan Bəlxə qayıtdıqdan sonra icazəsiz hərbi yürüşə getdiyinə görə atasından üzr istədi. Atası uğur qazandığına görə onu bağışladı və hədiyyələr verdi. Sonra onu əmisi İmamqulu xanla barışmaq üçün Səmərqəndə göndərdi. Əbdüləziz sultan və atası

⁶⁰¹ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 207-208; Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов, с. 83-84.

⁶⁰² İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacığa. Xülasətüs-siyər, s. 38; Astrabadi Həsən bin Murtaza Hüseyn. Tarixə Sultani: əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi, s. 245; Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов, с. 84.

⁶⁰³ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 185.

Əbdürrəhman Uşunla birlikdə 21 fevral 1635-ci ildə Buxaraya gəldilər. Əmisi İmamqulu xan da Əbdüləzizi bağışladı və uğurunu qiymətləndirdi. Əbdüləziz Buxarada olarkən Xorasandakı Səfəvi əmirləri intiqam almaq üçün ona məxsus Çiçəktunu qarət etdilər. Nədr Məhəmməd xan Yalanqtuş bəyi bölgəni müdafiə etmək üçün göndərdi. Yalanqtuş bəy bölgəyə gələndə Səfəvi qoşunu artıq qayıtmışdı.⁶⁰⁴ Səfəvilər tərəfindən məğlubiyyətin qisasını almağa çalışan Əbdüləziz sultan 1636-cı ilin iyul-avqust ayında 3 minlik qüvvə ilə yenidən Xorasana hücum etdi. Xorasanlılar bu hücumdan xəbərdar idilər, buna görə yaxşı hazırlaşdılar və düşməne sarsıdıcı zərbə vurdular. Buxara xanlığının qüvvələri geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.⁶⁰⁵

1637-ci ilin mayında Nədr Məhəmməd xan Xorasana yenidən qoşun göndərdi. Onun Xorasana hücumuna səbəb müttəfiqləri Osmanlı və Moğol imperatorlarına dəstək olmaq istəməsi idi. Çünki Osmanlılar Bağdadı, Moğollar isə yenidən Qəndəharı ələ keçirmək üçün Səfəvilərə hücum etməyə hazırlaşdılar. Bu zaman həm də Səfəvilərin Xorasan əmirül-ümərası Əmir xanın qəfil ölüm xəbəri alınmışdı. Osmanlılar Bağdada hücum etməyə başladıkları üçün Səfəvi ordusunun əksəriyyəti Bağdadda olduğundan Xorasanda çox az sayda əsgər qalmışdı.⁶⁰⁶ Səfəvi şahı özbək hücumunun qarşısını almağı Siyavuş xan Qullarağasına həvalə etdi. Bu vaxt özbəklər artıq Cam bölgəsinə gəlmişdilər. Siyavuş xan oraya çatmadan əvvəl Səbzvar hakimi Məhəmməd sultan və Çəmişgəzək hakimi Yusuf sultan özbəklərlə vuruşaraq onları artıq məğlub etmişdi. Lakin Allahverdi Bahadır və Əlimurad Bahadır özbəklər tərəfindən əsir alınmışdı.⁶⁰⁷

Özbəklərin Xorasana hücumları 1637-ci ilin payızında da davam etdi. Nədr Məhəmməd xan orduya özü rəhbərlik etmək istəsə də, əmirləri onu Əbdüləziz sultanın komandanlıq etməsinə inandıra

⁶⁰⁴ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 186.

⁶⁰⁵ Yenə orada, s. 187.

⁶⁰⁶ Yenə orada, s. 190.

⁶⁰⁷ Astrabadi Həsən bin Murtaza Hüseyn. Tarixə Sultani: əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi, s. 255.

bildilər. Yürüş Badgis bölgəsində qazanılan uğurlarla başladı. Bundan sonra özbək ordusu Herata tərəf hərəkət etdi. Lakin Əbdüləziz sultan əsgərləri şəhərə yaxınlaşan kimi onun əmrlərinə tabe olmayaraq hücumla keçdiyinə görə xeyli itki verməsindən çox əsəbiləşdi. Buna görə ölən əsgərlərin dəfn edilməsini qadağan etdi və hamının görməsi üçün onları dəvələrə yüklədi. Bu zaman Xorasan hakimlərinin Heratı xilas etmək üçün Məşhədə toplandığını eşitdi. Əbdüləziz sultan Səfəvi ordusunun şəhəri tərk etməsindən sonra Məşhədə gözlənilməz hücum etməyi düşünürdü. Ancaq düşünülməyən yürüş sürət və say tələb edirdi. Özbək əsgərləri Səfəvi qoşununu görər-görməz onlara hücum etdilər. Qızılbaşlar özünü sanki onlardan qaçan kimi göstərərək onları pusquya saldı. Nəhayət, hər iki tərəfdən xeyli əsgərin öldüyü qanlı bir döyüş başladı. Əbdüləziz sultan Məşhədi mühasirəyə almağı düşünsə də, şəhərin möhkəmləndirildiyini görüb geriyyə qayıtdı.⁶⁰⁸

Məhəmməd Məsumun verdiyi məlumatlara görə, 1641-ci ildə Yalanqtuşun rəhbərliyi altında özbəklərin Mərvə ələ keçirmək cəhdinin də qarşısı alındı. Xələf bəyin və Herat hakimi Həsən xanın birləşmiş qüvvələri Tacardu kəndində özbək qüvvələrini qarşılayaraq ağır məğlubiyyətə uğrattı. Üç min qüvvə itirən özbəklər geri qaçmağa məcbur oldular. Şah I Səfi özbəklər üzərində əldə olunan bu qələbəni yüksək qiymətləndirərək döyüşdə fərqlənmiş əsgərlərə fəxri paltarlar və qiymətli hədiyyələr verdi.⁶⁰⁹

Dövrün mənbəyinin verdiyi məlumatlardan göründüyü kimi, Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və Şah Səfinin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasından istifadə edən özbək xanlarının Xorasana ardıcıl yürüşləri davam etmişdi. Özbək xanları ilə başlıca toqquşmalar Herat və Mərvdə baş verirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Səfəvi şahı əsasən Xorasanın yerli şəhər və qala hakimlərinin səyi nəticəsində Şah I Abbas dövründə dövlətin bərpa edilmiş şərq sərhədlərini qoruyub saxlamağa nail oldu.

⁶⁰⁸ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 191.

⁶⁰⁹ İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər, s. 44; Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов, с. 85.

XVII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində bölgənin siyasi həyatında baş verən köklü dəyişikliklər Herat üçün yaranmış təhlükəni xeyli azaltdı. İmamqulu xan kor olduqdan sonra qardaşı Nədr Məhəmməd xan taxt-taca dəvət edildi. Bu hadisə artıq Xorasana qarşı hücum siyasətini davam etdirmək üçün kifayət qədər gücə sahib olmayan Nədr Məhəmmədin oğlanları arasında çəkişmələrə səbəb oldu.⁶¹⁰

1641-ci ilin mayında İmamqulu xan gözlərindəki iltihab səbəbiylə bağlı taxtdan imtina etdi və hakimiyyətə qardaşı Nədr Məhəmməd xan gətirildi. Taxtını Nədr Məhəmməd xana verən İmamqulu xan Məkkəyə getməyə qərar verdi.⁶¹¹

İmamqulu xan Hindistan üzərindən Məkkəyə Həcc ziyarətinə getmək niyyətində idi. Lakin Nədr Məhəmməd xan qardaşının Hindistan hakimi Şahca xanın sarayına getməsini istəmirdi. O, qardaşının topladığı bütün var-dövlətini mənimsəyərək onu Səfəvi ərazisindən Məkkəyə göndərdi.⁶¹² Bu barədə Məhəmməd Saleh Kanbu Laxuri yazır ki, İmamqulu xan ehram geyinərək Hindistandan Həccə getmək niyyətində idi. Lakin Nədr Məhəmməd xan belə qərara gəldi ki, xan oraya İraq yolu ilə, yəni Səfəvi ərazisindən getməlidir. Eyni zamanda Həcc ziyarətində xanın yaxınlarından heç kimin, hətta Məkkəyə səfəri zamanı xanın yanında olmaq istəyən sevimli arvadı Oyxanımın da ziyarətə getməsinə icazə vermədi. İmamqulu xanı Səfəvi sarayına göndərərək bütün sərvətini mənimsədi.⁶¹³

Bu dövrdə Səfəvi imperiyası ilə Buxara xanlığı arasındakı iki-tərəfli münasibətlərdəki mühüm siyasi hadisələrdən biri də İmamqulu xanın müqəddəs Kəbəni ziyarət etmək üçün Məkkəyə getmək istəyi ilə bağlı Səfəvi sarayına gəlməsidir.⁶¹⁴ İmamqulu xan min nəfərlik

⁶¹⁰ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 153.

⁶¹¹ Hidayət Rızaqulu xan. Tarixə rövzətüs-səfa fi sirətül-ənbiya vəl-müluk vəl-xuləfa. Cild-i həştom, s. 6901.

⁶¹² Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Tarixə cahanarayə Abbasi, s. 360-361; Vəliqulu bəy ibn Davudqulu Şamlı. Qisasul-xaqani, c. 1, s. 271-272.

⁶¹³ Laxuri Məhəmməd Saleh Kanbu. Şah cahannamə, c. II. Be kuşəşəş Vahid Kurayşi və Qulam Yəzdani. Laxor: 1972, s. 288.

⁶¹⁴ Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 93.

məiyyəti ilə Həcc ziyarətinə yola düşdü. Ancaq onlar yolda Nadir Məhəmməd xanın göndərdiyi dəstə tərəfindən qarət olundu və bəzi heyət üzvləri öldürüldü. İmamqulu xan bir neçə nəfərlə Karakul və Çaharcuy üzərindən Mərvə qaçıb xilas oldu. Mərv hakimi Murtazaqulu xan Qacar İmamqulu xanın Mərvə gəlişi ilə bağlı dərhal Şah I Səfiyə məlumat verdi. Bütün məsul şəxslərə və İmamqulu xanı müşayiət edən adamların keçməli olduğu şəhərlərin hakimlərinə lazımı əmrlər verildi. Onlar xanın Səfəvi ərazisindən keçən bütün yol boyu qarşılama və müşayiət etməli idilər. Nədr Məhəmməd xan qardaşına yaxşı davranmaq üçün Şah I Səfiyə iki elçi göndərdi. Məhəmməd Yusuf adlı birinci elçi 6 aprel 1642-ci ildə Kaşanda Şah I Səfilə görüşdü. İkinci elçi həmin ilin may ayında Səfəvi sarayına gəldi. 1642-ci ilin fevralında şahın əmri ilə Buxara xanının qarşılınması Murtazaqulu xana həvalə edildi. Şahın bu hərəkətinin əsas məqsədi Nədr Məhəmməd xana qarşı əsas təzyiq rıçağını ələ keçirmək idi ki, o, gələcəkdə Səfəvilərə hücum etməkdən çəkinsin.⁶¹⁵

Şah I Səfi Nədr Məhəmməd xanın elçisi Məhəmməd Yusifə qarşı mehriban davrandı. Səfəvi şahı hətta elçini İstanbuldan, Moskvadan və Hindistandan gələn elçilərlə birlikdə ova da dəvət etdi. Şah I Səfinin Buxara xanının elçisinə xoş rəftarın, qarşılanaçaq keçmiş Buxara xanı İmamquluya isti münasibətə səbəb bu idi ki, Şah I Səfi Qəndəharı geri almaq üçün Xorasana qoşun göndərmişdi. Buna görə Nədr Məhəmməd xanın dəstəyini almağa və ya bitərəfliyini saxlamağa çalışırdı. Lakin Səfəvilərin Qəndəharı almaq planları 1642-ci ilin may ayında Şah I Səfinin qəfil ölümü ilə yarımçıq qaldı.⁶¹⁶

Şah I Səfinin ölümündən sonra on yaşında oğlu Sultan Məhəmməd Mirzə Şah II Abbas adıyla 1642-ci il mayın 16-da Kaşanda taxta çıxdı. Şah II Abbas baş vəzir Sarı Tağı xanın himayəsində İmamqulu xan və Nədr Məhəmməd xana qarşı atasının yeritdiyi siyasəti davam etdirdi. Mərv bəylərbəyi Murtəzaqulu xan Qacar şahın

⁶¹⁵ İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər, s. 295; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 209.

⁶¹⁶ İslam R. Indo-Persian Relations. Təhran: İranian Culture Foundation, 1970, p. 98.

göstərişinə uyğun olaraq onlara qonaqpərvərlik göstərdi və İmam-qulu xana qiymətli hədiyyələr verdi. Məşhəd bəylərbəyi Mənuçöhr xanın oğlu Qarçıqay xan İmamqulu xanı təmtəraqla qarşıladı. Şah II Abbas xanın Məşhəddə İmam Rza türbəsinə ziyarət etməsindən məmnun qaldı və onlara lazımi xidmət göstərmələri üçün Qızılbaş əmirlərinə təlimatlar verdi. Nədr Məhəmməd xanın göndərdiyi elçi üç həftə saxlanıldıqdan sonra Səfəvi elçisi ilə birlikdə Buxaraya göndərildi. Nədr Məhəmməd xan bu vəziyyətdən məmnun qaldı.⁶¹⁷

Şah II Abbas eşikağasıbaşı və Tehran hakimi Murtazaqulu xan Biçərliyə İmamqulu xanı müşayiət edib Qəzvinə gətirməyi tapşırırdı.⁶¹⁸ İmamqulu xanın Qəzvin yaxınlığına gəlişindən sonra Şah II Abbasın əmri ilə qonağın gəlişi münasibətilə Qəzvin qəsəbələrindən birində – Bedistanda möhtəşəm bayram təşkil edildi. Səfəvi şahı baş komandan Rüstəm xan, Xorasan bəylərbəyi və yüksək rütbəli əmirlərlə qonağı qarşılamağa tələsdi. Şəhərin küçələrində xanı qarşılamaq üçün çox sayda insan düzülmüşdü. Nağara və zurna səsləri hər yerdə eşidilirdi. Bu şənliklər zamanı 21 oktyabr 1642-ci ildə şah özü şəhərdən iki fərsəx aralıda Bedistanın kənarında xanla görüşdü. Hər ikisi atdan düşüb bir-birlərinə sarıldı. Sonra bu münasibətlə təşkil olunan şənliyi izlədilər. Bundan sonra bayram yerindən bir fərsəx məsafədəki iqamətgaha getdilər. Ertəsi gün bu iqamətgahda xanın şərəfinə möhtəşəm bir ziyafət verildi. Şah xanla görüşəndə onu yenicdən qucaqladı və əllərindən tutaraq içəri dəvət etdi.⁶¹⁹ İmamqulu xanın şərəfinə əyləncə təşkil edildi və ona qiymətli hədiyyələr verildi. Şah ona qalan ömrünü Səfəvi sarayında keçirməyi təklif etdi. İmamqulu xan bu təklifi qəbul etmədi və Həccə getməyə qərarlı olduğunu bildirdi.⁶²⁰

Şah II Abbas tərəfindən İmamqulu xan Qəzvinə yüksək sə-

⁶¹⁷ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 210.

⁶¹⁸ Yenə orada, p. 211.

⁶¹⁹ Bax: Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 36-39; Sümer F. Safevi Tarihi ilə ilgili incelemeler I. ve II. Abbas devirleri, s. 25.

⁶²⁰ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 211.

viyyədə qəbul edildi.⁶²¹ İmamqulu xan iki ay yarım Qəzvində qaldı və bütün bu müddət ərzində Şah II Abbasın əmri ilə hər gün onun üçün təmtəraqlı ziyafətlər və şənliklər təşkil edildi. İmkanlı insanlar və xeyirxah əmirlər ona qiymətli hədiyyələr təqdim etdilər. Qəzvində olduğu müddətdə o, təxminən iyirmi min tümən yığmışdı. Bundan sonra İmamqulu xan şahdan Məkkəyə doğru səyahətinə davam etməsini istədi. 1642-ci il noyabr ayının əvvəlində şah İmamqulu xana Bağdada çatana kimi kifa-yət qədər pul və ərzaq verərək Məkkəyə yola saldı.⁶²²

İmamqulu xanın Şah II Abbas tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılanmasından ehtiyat edən Nədr Məhəmməd xan 1644-cü ildə Səfəvi dövləti ilə dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək və İsfəndiyar xanın qardaşı Əbülqazi xanın şah tərəfindən dəstəklənməməsi üçün əmirlərindən Məhəmməd Tahir Bukavulun başçılıq etdiyi diplomatik missiyanı İsfahana göndərdi. Elçi heyəti faktiki olaraq Səfəvilər sarayının İmamqulu xana və Nədr Məhəmməd xana münasibətini müəyyənləşdirməli idi.⁶²³ Nədr Məhəmməd xanın elçisi Səfəvi sarayında yüksək səviyyədə qarşılandı. Elçi tərəfindən gətirilmiş qiymətli hədiyyələr bəzi əmirlərə və yüksək vəzifəli şəxslərə paylandı. Qızılbaş əmirləri ona beş min tümən dəyərində hədiyyələr verdilər. 1644-cü ilin iyul ayında ona vətəninə getməyə icazə verildi. Onunla birlikdə Sultaniyyə və Zəncan hakimi Sarı xan Bəydilinin oğlu Səfiqulu sultan Bəlxə elçi göndərildi.⁶²⁴

⁶²¹ Fehimi M. Safevi şahları ile Astrahani hanedanı arasındaki siyasi ilişkiler, s. 514; Həsəneliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 44.

⁶²² Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 211.

⁶²³ Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 101; Azimova S.A. Military-political relations between the Safavid-Turkestan khanates. //Scientific community: Interdisciplinary research history and Archeology, archival studies, № 40, 2021, p. 420 .

⁶²⁴ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 407; Həsəneliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 44.

XVII əsrin 40-cı illərində Türküstan xanları arasında münasibətlər xeyli gərginləşdi. Xivə xanı İsfəndiyar xan 1642-ci ildə vəfat etdiyi üçün onun varisinin az yaşlı olmasından istifadə edən Nədr Məhəmməd xan nəvəsi Məhəmməd Qasım sultanı güclü qoşunla Ürgəncə göndərdi. Onlar Ürgənci ələ keçirərək külli miqdarda sərvət ələ keçirdilər. Nədr Məhəmməd xanın qüdrəti ikiqat artdı. O, Xivəni öz mülkünə qatmağa cəhd göstərdi.⁶²⁵

Bir müddət sonra Səfəvi hökmdarı Şah II Abbas Sultaniyyə hakimi Səfiqulu sultanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini Nədr Məhəmməd xanın oğlu Əbdüləziz xanın yanına göndərərək ondan Xivə xanlığı əleyhinə yürüşlərini dayandırmağı tələb etdi.⁶²⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər həmişə Buxara xanlığı ilə Xivə xanlığı arasındakı güc nisbətinin qorunub saxlanılmasına çalışdıqları üçün nümayəndə heyətinin göndərilməsi Buxara xanları tərəfindən müsbət qarşılanmadı. Nədr Məhəmməd xanın və oğlunun Xivə xanlığına qarşı bu cür hərəkətlərinə görə Səfəvi şahı Əbülqazi xanı dəstəkləməyə başladı.⁶²⁷

Nədr Məhəmməd xanın yeritdiyi siyasət xanlığın əhalisinin, o cümlədən iri əyanların mənafeyinə zidd olduğuna görə ciddi narazılıq yaratdı. Nədr Məhəmməd xan Xarəzmi ələ keçirdikdən sonra Daşkənddəki özbək əmirlərindən biri olan Baqi Yüz ona qarşı üsyan qaldırdı. Buna görə də Nədr Məhəmməd xan asayışı bərpa etmək üçün böyük oğlu Əbdüləziz sultanın komandanlığı altında oraya qoşun göndərdi. Əbdüləziz sultan Xocənd şəhərinə gələn zaman sui-qəsdçilər tutulan qazax şahzadəsini öldürdülər və Əbdüləzizi xan elan etdilər. Lakin o, bundan imtina etməyə çalışsa da, sui-qəsdçilər onu ölümə üz-üzə qalacağı ilə hədələdilər.⁶²⁸

Bu dövrdə hakimiyyət uğrunda Nədr Məhəmməd xanla oğlu

⁶²⁵ Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 101.

⁶²⁶ Yenə orada, s. 410.

⁶²⁷ Bregel Y.A. A Historical Atlas of Central Asia. Edited by Denis Sinor & Nicola Di Cosmo. Leden & Boston, Brill: 2003, p. 56.

⁶²⁸ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 425; Hidayət Rızaqulu xan. Tarixe rövzətüs-Səfa fi sirətül-ənbiya vəl-müluk vəl-xuləfa. Cild-i həştom, s. 6905.

Əbdüləziz xan arasında rəqabətin güclənməsi və Əbdüləzizin xan elan edilməsi onu Bəlxə çəkilməyə məcbur qoydu. Buxaraya daxil olan Əbdüləzizin hakimiyyəti yerli əsilzadələr tərəfindən qəti olaraq təsdiq edildi. Düşmüş olduğu vəziyyətdən çıxmağa çalışan Nədr Məhəmməd xan kömək üçün Böyük Moğol hökmdarı Şah Cahana müraciət etdi. 1646-cı ildə Moğol hökmdarı Şah Cahan oğlu Murad-bəxşi 50 min süvari və 10 min piyada ordu ilə Nədr Məhəmmədin köməyinə göndərdi. Köməyə gələn Moğol şahzadəsi Bəlx, Qunduz və Bədaxşanı ələ keçirdi.⁶²⁹ Ancaq Moğol şahzadəsi ələ keçirdiyi əraziləri müttəfiqinə vermək niyyətində deyildi. Aldadıldığını başa düşən Nədr Məhəmməd xan Moğol ordusuna qarşı dura biləcək qüvvəsi olmadığına görə yardım almaq məqsədi ilə Ürgənc hakimi olan nəvəsi Məhəmməd Qasım sultanın oğlu Qutlaq Məhəmməd sultanı Şah II Abbasın sarayına yolladı.⁶³⁰ Lakin tezliklə Bəlx və bir sıra digər vilayətlər moğollar tərəfindən tutulduğuna görə Nədr Məhəmməd xan oğlu Qutluq Məhəmməd sultan, nəvəsi Məhəmməd Qasım sultan və üç yüz döyüşçüsü ilə birlikdə qaçıb Mərvə sığındı.⁶³¹ Mərv hakimi Əliqulu xan vəziyyəti Şah II Abbasa bildirdi. Səfəvi şahı Nədr Məhəmməd xanın sığınacaq istəyini qəbul etdi.⁶³²

Şah II Abbasa Xorasanda olan Səfəvi əmirlərinə və Buxara xanının keçdiyi şəhərlərin hakimlərinə fərman göndərərək tapşırırdı ki, İmamqulu xanın Səfəvi sarayına səfəri zamanı olduğu kimi ona dəstək versinlər və lazımı şəkildə qarşilasınlar. Sonra şah Məhəmməd

⁶²⁹ История Узбекской ССР. Том I, Ташкент: АН Узбекской ССР, 1955, с. 75; Beraziş E.H. Ravabite siyasi diplomatike İran və cahân dər əhde Səfəviyyə, s. 825; Azimova S.A. Military-political relations between the Safavid-Turkestan khanates, p. 421-422.

⁶³⁰ Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 97-98; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 45-46.

⁶³¹ Laxuri Əbdülhəmin. Padşahnamə, c. II. Be kuşəşe Mevlavi Qabiriddin Əhməd və Mevlavi Əbdürrəhim. Kəlküttə: 1867, s. 658.

⁶³² Hidayəyt Rızaqulu xan. Tarixə rövzətüs-səfa fi sirətül-ənbiya vəl-müluk vəl-xuləfa. Cild-i həstom, s. 6905; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 46.

mədhəkim bəy Yasavula min tümən əşrəfi verərək, onu Nədr Məhəmməd xana xidmət etmək üçün Xorasana göndərdi və eyni zamanda Səfəvi sarayının nazirbuyutadı olan Məhəmmədəli bəy İsfahanini xanın mehmandarı təyin etdi. O da pul, ərzaq və çoxsaylı hədiyyələrlə söhbət yasavulu Məhəmməd bəyin ardınca göndərildi. Şah onunla xana öz adından məktub göndərdi⁶³³

Şah II Abbasın Nədr Məhəmməd xanla görüşü 1646-cı il oktyabrın 6-da İsfahan yaxınlığında, daha əvvəl Şah I Abbasın Vəli Məhəmməd xanı qəbul etdiyi Dövlətabad qəsəbəsində baş tutdu. Nədr Məhəmməd xan Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahan şəhərinə daxil olarkən şəhər bayram kimi bəzədildi. Buxaralı qonaq İsfahanda olduğu müddətdə möhtəşəm ziyafət təşkil edilmiş və xana hörmət əlaməti olaraq Səfəvi dövlətinin yüksək səviyyəli məmurları oraya gəlmişdilər.⁶³⁴

Şah II Abbasın Nədr Məhəmməd xanla görüşü ilə bağlı Məhəmməd Yusuf Valeh İsfahani yazır ki, Buxara xanının İsfahan şəhərinə gəlişindən xəbər tutan Şah II Abbas şəhər əhalisinə onun görüşünə çıxmağı əmr etmişdi. İsfahandan Dövlətabad qəsəbəsinə qədər bütün yol boyunca əllərində silah tutan, mərasim forması geymiş hərbiçilər yolun hər iki tərəfində düzülmüşdülər. Əmirilər, elm adamları, musiqiçilər və müğənnilər daxil olmaqla bütün məşhur insanlar – bir sözlə, bölgənin bütün əhalisi buxaralı yüksək qonağı qarşılamağa çıxmışdı. İsfahandan Dövlətabada qədər ən bahalı və rəngarəng materiallardan hazırlanmış gözəl fərşlər döşənmişdi. Bütün meydanlar və yollar səhərədək musiqi və mahnı səslərinin eşidildiyi parlaq bir atəş alovu ilə işıqlandırılmışdı. Şah II Abbas Nədr Məhəmməd xanla görüşdü. Sonra hər iki hökmdar yüksək səviyyəli qonağı qəbul etmək üçün hazırlanan iqamətgaha tərəf yollandı, orada bayram şənliyində yemək yeyildi. Nədr Məhəmməd xanın qaldığı

⁶³³ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 427; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 46.

⁶³⁴ Bax: Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 77-83.

dövrdə hər gün təntənəli qəbullar təşkil olundu.⁶³⁵

Səfəvi sarayında bir ay qaldıqdan sonra Nədr Məhəmməd xan şaha buraya gəlişində məqsədinin onun köməyi ilə itirilmiş taxt-tacını geri qaytarmaq olduğunu söylədi. Şah II Abbas kömək edəcəyinə söz verdi, ona yardım məqsədilə qısa müddətdə hərbi səfərbərlik keçirildi və qoşun yığıldı. Buxara xanı hər cür ləvazimat, at və sursatla təmin edildi, ona ayrılmış hərbi hissəyə Talış hakimi Sarı xan sipəhsalar təyin edildi. Sarı xanın ordusu Nədr Məhəmməd xanla onun taxt-tacını geri qaytarmaq üçün yola düşdü.⁶³⁶

Moğol hökmdarı Şah Cahan düşmənlərinə qarşı mübarizədə dəstək qazanmaq üçün Nədr Məhəmməd xanın Səfəvi sarayına sığındığını öyrənərək çox narahat oldu və bu birliyin qarşısını almaq üçün 3 oktyabr 1646-cı ildə Mirəziz və Arslan bəyin başçılığı ilə Şah II Abbas sarayına elçi göndərdi. Bu nümayəndə heyətinin əsas məqsədi Şah II Abbasa Nədr Məhəmməd xana yardım göstərməyi dayandırmağa nail olmaq idi. Şah II Abbas elçilərin gəlişinin məqsədini təxmin etmişdi və bilirdi ki, Bəlx Şah Cahana tabe olarsa, Xorasan moğollar tərəfindən təhlükə altında qalacaqdır, buna görə də Şah Cahanın Nədr Məhəmməd xana kömək etməkdən imtina etməsi təklifini qəbul etmədi.⁶³⁷

Moğol elçisi Mirəziz Şah Cahanın Nədr Məhəmməd xana ünvanlanmış məktubunu da özü ilə gətirmişdi. Ancaq elçi gələn zaman Nədr Məhəmməd xan artıq Səfəvi qoşunları ilə birlikdə İsfahandan ayrılıb Xorasana getmişdi. Moğol elçisi Nədr Məhəmməd xanın ardınca Xorasana getmək və Şah Cahanın məktubunu ona çatdırmaq istəyirdi. Lakin moğolların niyyətindən xəbərdar olan Şah II Abbas

⁶³⁵ Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 77-83; Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 428-431; Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго, том II, с. 86-87; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 46.

⁶³⁶ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 431.

⁶³⁷ Laxuri Əbdülhəmin. Padşahnamə, t. II, s. 595-596; Aştiyani Abbas İqbal. Tarixe İran pəs əz İslam (Əz sədre İslam ta inqiraze Qacariyye). Tehran: 1383, s. 599.

elçiyə onun yanına getməməyi tövsiyə etdi.⁶³⁸

Nədr Məhəmməd xan Səfəvi qoşunları ilə Məşhədə gələndə, Bəlx əmirləri bundan xəbər tutaraq ona itaət etməyə hazır olduqlarını bildirən məktub göndərdilər. Nədr Məhəmməd xan Səfəvi qoşunlarının köməyi və Bəlx əmirlərinin dəstəyi ilə Meymənə şəhərini azad etməyə müvəffəq oldu. Nədr Məhəmməd xana kömək üçün Səfəvi ordusunun Türküstanə gəlişindən xəbər tutan özbək tayfa başçıları, eləcə də Maruçaq vilayətindəki kalmıqlar, digər müxalif qüvvələr Nədr Məhəmməd xanın yanına elçilər göndərərək itaət etməyə hazır olduqlarını və itaət etdiklərini bildirdilər.⁶³⁹ 1647-ci ilin oktyabr ayında iki ilə yaxın Bəlx nəzarət altında saxlayan Şah Cahan Nədr Məhəmməd xanın qayıtdığından xəbər tutaraq onlara müqavimət göstərə bilməyəcəyini başa düşərək ələ keçirdikləri Bəlx, Bədəxşan və digər əraziləri tərk edərək Kabilə tərəf hərəkət etdilər.⁶⁴⁰ Bəlxin Moğolların əlinə keçməsinə istəməyən Şah II Abbas Nədr Məhəmmədin tərəfini tutduğuna görə o, qısa müddətdə Səfəvi ordusunun yardımı ilə Moğollar tərəfindən fəth edilən torpaqları ələ keçirdi, Bəlx, Bədəxşan və Meymənəni öz torpaqlarına qatdı.⁶⁴¹

Beləliklə, Nədr Məhəmməd xan 8 noyabr 1648-ci ildə Bəlx və Bədəxşan üzərində hakimiyyətini yenidən bərpa etdi. Buxara və Səmərqənd şəhərləri isə onun oğlu Əbdüləziz xanın tabeliyində qaldı. Bəlx bölgəsinin tamamilə fəthinə başlamazdan əvvəl, 1647-ci ilin sonlarında Nədr Məhəmməd xan Şah II Abbasa hörmət əlaməti

⁶³⁸ Laxuri Məhəmməd Saleh Kanbu. Şah cahannamə, c. II, s. 415.

⁶³⁹ Ахмедов Б.А. История Балха (XVI - первая половина XVIII вв.). Ташкент: ФАН Узбекской ССР, 1982, с. 83; Azimova S.A. Military-political relations between the Safavid-Turkestan khanates, p. 422.

⁶⁴⁰ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 452; Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 100; Sümer F. Safevi tarihi incelemeleri: I. ve II. Abbas devirleri, s. 27; Fehimi M. Safevi şahları ile Astrahani hanedanı arasındaki siyasi ilişkiler, s. 514; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 47.

⁶⁴¹ Bax: Beraziş E.H. Ravabite siyasi diplomatikə İran və cahan dər əhdə Səfəviyyə, s. 826-835.

olaraq Mehdi Xocanın başçılığı ilə elçi heyəti göndərdi. Elçi ilə birlikdə şaha çoxsaylı qiymətli hədiyyələr yolladı. Mehdi Xoca ilə şah arasındakı görüş 1648-ci ilin may ayında Xivor Semnan qəsəbəsində baş tutdu.⁶⁴² Nədr Məhəmməd xanın Bəlxdə möhkəmlənməsi oğlanlarını qorxutdu və onları atasına qarşı qüvvələri birləşdirməyə vadar etdi.⁶⁴³

Nədr Məhəmməd xanın Səfəvi şahının yardımı ilə Bəlxdə möhkəmlənməsini nəzərə alan Əbdüləziz xan Şah II Abbasla münasibətlərin kəskinləşməsinə yol verməməyə çalışdı. Buxara hökmdarı Səfəvilərlə dinc münasibətləri davam etdirmək üçün Şah II Abbasla diplomatik əlaqələri gücləndirməyə qərar verdi. Əbdüləziz xan Həsən Quşbəyinin başçılıq etdiyi diplomatik nümayəndəliyi İsfahana göndərdi. 16 dekabr 1647-ci ildə Buxara elçisi Şah II Abbas tərəfindən İsfahanda qəbul edildi.⁶⁴⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, moğollar Bəlxdən sonra Əbdüləziz xanın nəzarəti altındakı bölgələrə hücum etdiyi üçün Əbdüləziz xan 12 mart 1648-ci ildə Səfəvi sarayına daha bir elçi göndərdi. Buxara hökmdarı şaha məktubunda gecikmədən Qəndəhara hərəkət etməsini, Məşhəd və Bəlx yaxınlığında görüşə biləcəklərini söylədi. Şah II Abbas 1648-ci il martın 16-da Qəndəhara yola düşdü. Şah yola çıxmadan əvvəl Səfəvi sarayına Əbülqazi Bahadır xanın və türkmənlərin də elçiləri gəldi.⁶⁴⁵

Bu zaman türkmənlər ilə Əbülqazi Bahadır xan arasında müəyyən qarşıdurma yaranmışdı. Buna səbəb türkmənlərin Əbülqazi Bahadır xanın qardaşı İsfəndiyar xanı dəstəklədiyinə görə onun türkmənlərdən intiqam almaq istəməsi idi. Türkmənlər şahdan kömək

⁶⁴² Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 452.

⁶⁴³ Sümer F. Safevi tarihi incelemeleri: I. ve II. Abbas devirleri, s. 27; Fehimi M. Safevi şahları ile Astrahani hanedanı arasındaki siyasi ilişkiler, s. 514; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s.47.

⁶⁴⁴ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 454; Qəzvini Əbül Həsən. Fevaidus-Səfəviyyə. Tehran: 1367, s. 65.

⁶⁴⁵ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 256.

gözləyirdilər və Səfəvi şahı bunu hakimiyyətini Amudəryanın qərbinə doğru genişləndirmək üçün bir fürsət bildi.⁶⁴⁶

Bu dövrdə Moğol imperiyası ilə Buxara xanlığı arasındakı münasibətlərdə yaranmış gərginliklə bağlı Şah Cahanın Qəndəhara diqqət yetirə bilməyəcəyinə əmin olan Şah II Abbas Səfəvilərin hakimiyyətini burada bərpa etmək niyyətini gerçəkləşdirmək üçün hərbi kampaniyaya başlamağa hazırlıq gördü. Həmişəki kimi Bistam hərbi qüvvələrin toplanış yeri təyin edildi. Məşhəd ərazisində şahın xəstəliyi səbəbindən gözlənilməz gecikmə baş verdi. Burada orduya 5 top verildi. 1648-ci il sentyabrın sonlarında Şah II Abbas Herat ərazisinə yetişdi. Burada əyalət rəhbərləri Murtuzaqulu xan Şamlı və Abbasqulu xan Şamlı başda olmaqla vilayətin hər yerindən yerli əyanlar Səfəvi şahını qarşılamağa çıxdılar. Qəzvinli Məhəmməd Tahir Vəhid hər iki nümayəndəni vilayətin bəylərbəyi adlandırması diqqət çəkir. Lakin o, Murtuzaqulu xanın eyni zamanda Herat hərbi qüvvələrinin baş komandanı olduğunu bildirir. Saray tarixçisinin bu qısa fikirləri bəylərbəyilik funksiyasının qeyd olunan şəxslər arasında bölündüyünü, birinin hərbi, digərinin vilayətin iqtisadi işləri ilə məşğul olduğunu düşünməyə imkan verir.⁶⁴⁷

Şah II Abbasın Qəndəhar yürüşünün birinci mərhələsinin nəzərdən keçirilməsi onun bəzi xüsusiyyətlərini ortaya qoyur. Adətən Səfəvi qoşunlarının yavaş hərəkəti bu dəfə xüsusilə ləng idi və yarım ildən çox çəkdi. Ötən illərin hərbi yürüşlərinin əksəriyyətindən fərqli olaraq, ordu qışın qızgın çağında hədəfə çatdı, digər hallarda isə qış soyuqları dövründə hərbi kampaniyalar dayandırılırdı. Bu hallar şahın xəstəliyi, onun uzunmüddətli ovla məşğul olması və sıx qəbul-lar həyata keçirməsi kimi hallarla izah oluna bilməz. Görünür, Şah II Abbasın yaxın əhatəsində soyuq hava şəraitində hindlilərin döyüş qabiliyyətinin kəskin azalması kimi mühüm amil nəzərə alınmışdı. Qoşunların ləng irəliləyişi, həm də şah sərkərdələrinin Qəndəharın kömək gözlədiyi Bəlxədə və Kabildə baş verənləri öyrənməsi ilə əla-

⁶⁴⁶ Saray M. The Hanate of Buhara, p. 535.

⁶⁴⁷ Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 105-106; Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 153.

qədər idi.⁶⁴⁸

Dövrün qaynağı Səfəvi kəşfiyyatının fəaliyyəti barədə ətraflı məlumat verməsə də, Qəndəharın mühasirəsinin məhz Bəlxdən geri çəkilmə Moğol korpusunun taleyi artıq həll olunduğu vaxtda təşkil edildiyini göstərir. Hadisələrin gedişatına belə bir baxış Səfəvi şahının Qəndəhara xüsusi qrafikə uyğun hərəkət etməsinin səbəbini də izah edir. Səfəvi sərkərdələrinin mərkəzdən yardım almadan Moğol qarnizonlarının çoxminlik ordunun hücumuna müqavimət göstərə bilməyəcəyi barədə hesablaması özünü doğrultdu.⁶⁴⁹

1648-ci ilin may ayında Şah II Abbas Bistamda olan zaman yanına gələn Buxara və Bəlx elçilərini mehriban qarşılayaraq vətənlərinə getməyə icazə verdi. Onlarla birlikdə şah Mehdixan sultan Ərəbi Buxaraya, Dilançi bəyin rəhbərlik etdiyi elçi heyətini isə Bəlxə göndərirdi.⁶⁵⁰

Nədr Məhəmməd xanın elçisi Mehdi Xoca, vaxtı ilə Nədr Məhəmməd xanla birlikdə Xorasana gələn qaçqınların Bəlxə qayıtmasına razılıq verilməsini şaha çatdırdı. Ancaq Şah II Abbas bununla bağlı heç bir qərar vermədi. Buna görə Nədr Məhəmməd xan Osmanlı sultanına bir məktub yazdı və 30 mart 1649-cu ildə Abdülmənnan adlı elçi ilə İstanbul sarayına yolladı. Məktubda Buxara xanlığında baş verən hadisələr Sultan IV Mehmedə çatdırıldı və ondan oğlu Əbdüləzizlə arasında vasitəçilik etmək, Səfəvi ərazisində sığınacaq axtaranların Bəlxə qayıtması üçün Şah II Abbası razı salması xahiş olundu. Sultan IV Mehmed Şah Cahana, Şah II Abbasa və Əbdüləzizə məktub göndərərək Nədr Məhəmmədin tələblərini çatdırdı. Abdülmənnan İstanbulda Şah II Abbas 21 fevral 1649-cü ildə Qəndəharı ələ keçirdi.⁶⁵¹

Şah II Abbas Qəndəharı fəth etdikdən sonra Heratda dayanan zaman Əbdüləziz xan ona Zülfıqar bəyin başçılığı ilə yeni bir səfirlik göndərirdi. Bu səfirin Səfəvi şahı ilə görüşü 11 aprel 1649-cu ildə baş

⁶⁴⁸ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 153.

⁶⁴⁹ Yenə orada, s. 154.

⁶⁵⁰ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 454.

⁶⁵¹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 257.

tutdu.⁶⁵²

Qeyd etmək lazımdır ki, Bəlx vilayətinin ərazisinə daxil olan Moğol qoşunları talanlara və iğtişaslara başladıqda, bu bölgənin sakinləri həyatlarını yadellilərdən xilas edərək müxtəlif bölgələrə dağıldılar. O zaman özbəklər arasından yeddi min Bəlx sakini, əmirilər və şahzadələr Səfəvilərə sığındılar və şah tərəfindən xidmətə qəbul edildilər. Bundan sonra Şah II Abbas Əbdüləziz xana məktub yolladı və orada Səfəvilərin həmvətənlərinə olan böyük diqqətindən bəhs etdi. Moğol qoşunları Bəlxə tərək etdikdən sonra vəziyyət sakitləşdi, qaçqınlar vətənlərinə qayıtmaq istədiklərini bildirdilər və 1649-cu ilin yazında Bəlxə doğru hərəkət etdilər. Ancaq əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, onları yenidən sıxışdırmağa başladılar. Bu, Qəndəharın fəthindən sonra Heratdan İsfahana qayıdan Şah II Abbasa çatdırıldı. O, dərhal bütün bəylərbəylərə və Xorasan hakimlərinə fərman verdi ki, onlar özbəklərin öz ərazilərinə qayıtmasına yol verməsinlər. Maruçaq yaxınlığında Səfəvilərlə özbək qoşunları arasında baş verən qarşıdurmada çox sayda Bəlx əsgəri öldürüldü. Bu döyüşdə Mərv bəylərbəyi Əliqulu xan da öldürüldü. Bu hadisədən sonra Şah II Abbas Əbdüləziz xana məktubla nümayəndə heyəti göndərdi və orada şahın baş vermiş hadisələr barədə narahatlığı əks olundu. Baş vermiş hadisənin sülh və dostluq haqqında əldə edilmiş sazişlərə zidd olduğu diqqətə çatdırıldı. Şahın məktubunda qeyd olunurdu ki, xan tabeliyində olanların qonşu ölkənin ərazisinə hücumlarına nəzarət etməli və onların qarşısını almalıdır.⁶⁵³

Nədr Məhəmməd xan qısamüddətli hakimiyyəti dövründə Camoğulları xanədanlığının hakimiyyətini qoruyub saxlaya bilmədi. O, Daşkənddə özbəklərin üsyanını yatırmaq üçün oğlu Əbdüləzizi göndərdi. Ancaq Əbdüləziz Bəlx hakimliyi üstündə atası ilə münaqişə apardığı üçün narazı əmirlərlə birləşdi. Bu zaman Nədr Məhəmməd xanın digər oğlanları Sübhanqulu sultan və Qasım sultan da atalarına qarşı üsyan qaldıraraq Buxarada Əbdüləzizlə birləşdilər. Moğol ordusunun Bəlx və Bədaxşanı ələ keçirməsi Nədr Məhəmməd xanın

⁶⁵² Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 257.

⁶⁵³ Bax: Vəliqulu bəy ibn Davudqulu Şamlı. Qisasul-xaqani, c. 1, s. 512-514.

yenidən Şah II Abbasa sığınmasına səbəb oldu. Səfəvi şahının Nədr Məhəmməd xanı himayə etməsi Şah Cahanın Bəlxə tərk etməsi ilə nəticələndi.⁶⁵⁴ Nədr Məhəmməd xan bir müddət sonra Bəlxə dönsə də, daxili ixtişaşların güclənməsi və oğlu Əbdüləzizlə münaqişə daha da dərinləşdi. 1650-ci ildə Bəlx əmirləri Sübhanqulu ilə gizli əlaqə yaradaraq onun şəhərə daxil olmasını təmin etdilər. Nədr Məhəmməd xan şəhərin ağsaqqalları ilə məsləhətləşdikdən sonra oğluna müqavimət göstərə bilmədiyi üçün təslim olmağa qərar verdi.⁶⁵⁵

Məhəmməd Yusuf Münşi bu hadisə ilə bağlı yazır ki, 1650-ci ildə Subhanqulu sultan Bəlxə gələndə yüksəksəviyyəli xeyrixah insanlar şəhər qapılarını açıb onu içəri buraxdılar. Bundan xəbər tutan Nədr Məhəmməd xan iç qalada yerləşdi və oradakı qapını möhkəmləndirdi. Üç günlük müdafiədən sonra bir qərar verdi: artıq cavan olmadığına, düşmənlərinə müqavimət göstərə bilmədiyinə və digər insanların ona görə əzab çəkməsini istəmədiyinə görə oğlu ilə görüşüb Həcc ziyarətinə getmək fikrindədir. Nədr Məhəmmədin bu istəkləri oğlu Subhanqulu sultana çatdırıldı, lakin o, atası ilə görüşməkdən imtina etdi.⁶⁵⁶

Ümitsiz vəziyyətdə qalan Nədr Məhəmməd xan Səfəvi ərazisindən keçməklə Həcc ziyarətinə getməyə qərar verdi. O, Səfəvi ərazisinə daxil olan zaman Şah II Abbas Nədr Məhəmməd xanın Səfəvi sarayına ilk səfəri zamanı olduğu kimi Xorasan hakimlərinə onu müşayiət edən şəxslərlə birlikdə yüksək rütbəli qonaq kimi qarşılamağı tapşırırdı. Sonra şah Şah Nəzər bəy Ziya ağanı mehmandar təyin edərək ona minlərlə tümən əsrəfi və digər qiymətli hədiyyələr verdi və qonaqları qarşılamağa göndərirdi.⁶⁵⁷

Nədr Məhəmməd xan yaşlı və xəstə olduğuna görə yolda xəstəliyi daha da şiddətləndi və Bistam şəhərinə çatdıqda Şah II Abbasa müqəddəs Mədinə şəhərində dəfn edilməsini xahiş etdiyi vəsiy-

⁶⁵⁴ Fehimi M. Safevi şahları ile Astrahani hanedanı arasındaki siyasi ilişkiler, s. 514.

⁶⁵⁵ Yenə orada; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s.47.

⁶⁵⁶ Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история, с. 101.

⁶⁵⁷ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 490.

yətnamə yazdı. Beləliklə, Nədr Məhəmməd xan 1650-ci ildə Bistam şəhərində vəfat etdi və Şah II Abbas onun cənazəsinin Mədinə şəhərinə göndərilməsini əmr etdi. Sonra şah Şahnəzər bəy Ziya ağanın rəhbərlik etdiyi diplomatik nümayəndə heyətini atasının ölümü ilə əlaqədar Əbdüləziz xana başsağlığı vermək üçün Buxaraya göndərdi. Şah elçi heyəti ilə Buxaraya Nədr Məhəmməd xanın sağ qalan yoldaşlarını və yüz min tümənə bərabər olan varidatını da göndərdi. Şah II Abbas məktubunda Türkünstan hakimi Əbdüləziz xana atasının vəfatı münasibəti başsağlığı verib bildirdi ki, Nədr Məhəmməd xanın vəsiyyətinə əsasən dostluq əlaqələrini davam etdirəcəkdir.⁶⁵⁸

Bununla da Səfəvi şahı qərbdə Osmanlı dövləti kimi təhlükəli rəqibi və Səfəvi sarayında da müəyyən narahatçılığın olduğunu nəzərə alaraq şimal və şimal-şərq qonşuları ilə yaxşı əlaqələr yaratmağa çalışdı.⁶⁵⁹

XVII əsrin I yarısında Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Şah I Abbas dövründə Buxara xanlığına qarşı həyata keçirilən hərbi əməliyyatların demək olar ki, uğurla başa çatması dövlətin şərq sərhədlərinin bərpa olunmasına imkan yaratmış, Türkünstan xanlarının Xorasana hücumları intensiv xarakter alsa, onların Xorasanda möhkəmlənməsinin qarşısı alınmışdır. Şah I Abbasın Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlarda qazandığı hərbi uğurlar, eləcə də Hörmüzün Portuqaliya işğalından və Qəndəharın Moğollardan azad edilməsi nəticəsində onun nüfuzunun Yaxın və Orta Şərqdə daha da möhkəmlənməsi Türkünstan xanlarını onunla hesablaşmağa vadar etmişdir. Səfəvi şahının Bəlxdə möhkəmlənmək təşəbbüsləri uğursuz olsa da, Şah I Abbas və varisləri dövründə Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələr qorunub saxlanılmış, diplomatik əlaqələr demək olar ki kəsilməmişdir.

⁶⁵⁸ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 497; Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 146-149; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti,

⁶⁵⁹ Fehimi M. Safevi şahları ile Astrahani hanedanı arasındaki siyasi ilişkiler, s. 515.

2.3. XVII əsrin I yarısında Xivə xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr

Şah I Abbas həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi, nizami ordu yaradaraq Səfəvi dövlətinin itirilmiş nüfuzunu bərpa etməyə başladı. II Abdulla xanın Buxara xanlığını genişləndirmə siyasəti xivəli Hacı xanı Səfəvi dövlətindən kömək istəməyə məcbur qoydu. 1593-cü ildə II Abdulla xan Xarəzmi ələ keçirən zaman Hacı xan Səfəvilərə sığınmaq məcburiyyətində qaldı. Hacı xan Abdulla xanın 1597-ci ildə vəfatından sonra Xivəyə dönə bildi.⁶⁶⁰ 1600-cü ildən sonra Xivə xanlarının Səfəvilərlə münasibətləri heç də yaxşı getmirdi. Hacı xan Buxara xanlığına qarşı tətbiq olunacaq siyasəti müzakirə etmək üçün Səfəvi sarayına dəvət edildi.⁶⁶¹ Bu hadisə ilə bağlı İsgəndər bəy Münşi yazır: *“Xarəzm sultanları, xüsusilə Ərəb Məhəmməd xanın atası Hacı Məhəmməd xan bu uca dərgaha tez-tez gəlirdi. Günləri yaxşı keçən vaxtda Xarəzm sultanları gediş-gəlişə əməl etmiş, bir hadisə üz verəndə də bu dərgaha pənah gətirmiş, bu dövlət adamlarının köməyi ilə öz mətləblərinə yetişmişdilər. Belə ki, Hacı Məhəmməd xanın və övladlarının Abdulla xan Özbəyin və oğlunun Xarəzmi işğal etdikləri vaxt bu dərgaha üz tutmaları, onların hümayun şahın imdadı ilə yenidən o diyarın səltənət taxtına əyləşmə hadisələri o zamanda baş verən hadisələrin şərhində tərəfimizdən yazılmışdır”*.⁶⁶²

Dövrün ilkin qaynağının təsdiq etdiyi kimi, Ərəb Məhəmməd xan (1602-1629) və oğlanları əraziləri düşmənləri tərəfindən ələ keçirilən zaman irsi müllklərini tərk edərək Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın sarayına sığındılar, onun köməyi ilə irsi müllkləri üzərində ali hakimiyyəti yenidən bərpa edə bildilər. Ərəb Məhəmməd xan ömrünün sonuna qədər şah sarayına səmimi münasibətlər, razılıq və

⁶⁶⁰ Муртазаева Р.Х. История Узбекистана. Ташкент: 2005, с. 258.

⁶⁶¹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history 1550-1702, p. 111-112.

⁶⁶² Münşi İsgəndər bəy. Dünyaı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1735-1736.

sədaqət göstərdi.⁶⁶³

Bu dövrdə Xivədə yaşanan taxt-tac uğrunda mübarizəni şəxsən yaşamış həm Xivə xanı, həm də məşhur tarixçi olan Əbülqazi xan “Şəcərəi-türk” adlı əsərində yazır: “Atamız Ərəb Məhəmmədin 7 oğlu vardı – İsfəndiyar, Həbəş, İlbars, Əbülqazi, Şərif Məhəmməd, Xarəzmşah və Əfqan. Həbəş və İlbarsın anaları Nayman qəbiləsinə mənsub idi. Şərif Məhəmməd və Xarəzmşahın anaları Xoca Mevdud Cişti soyundan olub heratlı idi. Əfqanın anası Əbülxeyr xan soyundan, bizim anamız Mihr Banu xanım Cangazı sultan qızının soyu atam Ərəb Məhəmmədlə beşinci göbəkə cəddimiz Yadigar xanla birləşməkdə idi. Altı yaşına gəldiyimdə anam vəfat etdi. 16 yaşına qədər atamın əlində böyüdüm. O zaman atamız Ürgəncin yarısını ən böyük qardaşımız Həbəşə, yarısını da bizə vermişdi. Bir il sonra böyük qardaşlarım Həbəş və İlbars ilə aramızda anlaşılmazlıq çıxdı. Ürgəncdə qalmadan atamın yanına Xivəyə geri döndüm. Atam Qatı mənə bağışladı.⁶⁶⁴ Bu məlumatdan aydın olur ki, 14-16 yaşındakı İlbars və Həbəş qardaşları arasında 1616-cı ildə hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə uzun müddət davam etdi. Ərəb Məhəmməd xan Vəzir şəhərinin idarəsini onlara tapşırıraq vəziyyəti sakitləşdirməyə çalışdı. Lakin onlar beş il ərzində Vəzir şəhərində sakit yaşasalar da, sonra yenidən atalarına qarşı çıxdılar. Əbülqazi atasına qardaşlarını öldürməyi təklif etsə də, o, razılaşmadı. Belə bir vəziyyətdə İsfəndiyar və Əbülqazi də atalarını müdafiə etməyə çalışsalar da, uğur qazana bilmədilər. İlbars və Həbəş 1621-ci ildə atalarını əsir alaraq gözlərinə mil çəkdirərək Vəzir şəhəri yaxınlığındakı Qum qalasında saxladılar.⁶⁶⁵

Ərəb Məhəmməd xan, ona qarşı üsyan qaldıran iki oğluna ilk dövrlərdə çox əhəmiyyət verməmiş və onlara qarşı heç bir tədbir görməmişdi. Vəziyyətdən istifadə edən üsyankar qardaşlar Xivə tax-

⁶⁶³ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 102.

⁶⁶⁴ Абулгази Бахадур Хан. Родословная тюркок. Под. А.Октам. Ташкент: 1992, с. 160.

⁶⁶⁵ Бахадурхан Абулгази. Родословная история о татарах. Перевод с французского В.К. Треднаковского. В 2-х томах. Т.2. СПб.: 1768, с. 366-367.

tını ələ keçirməyə çalışdılar.

Uyğur və Nayman qəbilələrinin dəstəyini alan⁶⁶⁶ İlbars və Həbəş, taxtı ələ keçirmək ümidiylə Vəzir və Ürgəndə özlərinə qoşun yığmağa, Səfəvi ərazilərinə yürüşlər təşkil edərək güc toplamağa başladılar.⁶⁶⁷ Nəzarət edilməsi çətinləşən bu vəziyyətdən çıxmaq üçün xanlığın adlı-sanlı adamları prosesə müdaxilə edərək müəyyən razılığa gəldilər. Bu razılaşmaya görə Vəzir şəhəri və əhalisi üsyankar qardaşlara verildi. Ancaq əldə olunan razılaşmanın hökmü, İlbarsın Xivəyə hücumu keçməsiylə sona çatdı.

Ərəb Məhəmməd xan üsyankar oğullarına qarşı hərəkətə keçməkdə çox ləngimişdi. Üsyan qaldıran İlbars və Həbəş sultanların üzərinə gedilsə də, uğur əldə edilmədi. Digər qardaşlar Əbülqazi və İsfəndiyyarın da atalarının yanında yer alması vəziyyəti dəyişdirə bilmədi. Bu məğlubiyyətin ardından Əbülqazi Səmərqəndə, İmamqulu xanın yanına, ardından da Daşkəndə, İsfəndiyyar isə Səfəvilərə sığınmaq məcburiyyətində qaldı. Üsyankar qardaşlar bununla kifayətlənməyərək bir il sonra kor edilən atasıyla birlikdə qardaşları Xarəzmşahı və İsfəndiyyarın iki körpəsini öldürərək xanlığı öz əllərinə almaq istədilər.⁶⁶⁸ Ancaq hücumun müvəffəqiyyətsiz olması səbəbiylə geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar.

Ərəb Məhəmməd xanın oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin başlanması və İsfəndiyyar sultanın Səfəvi şahına sığınması dövrün ilkin qaynaqlarında öz əksini tapmışdır.⁶⁶⁹ İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: “Bu günlərdə İsfəndiyyar xanın qardaşları atalarına qarşı çıxaraq birləşdilər və atanı tutub səlahiyyətsiz etdilər. İsfəndiyyar xan qardaşlarının yersiz əməllərinə qoşulmadığından və atası ilə birlikdə onlara qarşı mübarizə etdiyindən, qardaşlar atanın gözlərinə mil çəkib onu kor etdilər, İsfəndiyyar xanı tutmaq istədilər. Üç qardaş ona qarşı ittifaq bağladığı üçün İsfəndiyyar xan onlara mü-

⁶⁶⁶ Bax: Kafalı M. Ebülqazi Bahadır Han, DİA, c. X, 1994, s. 358-360.

⁶⁶⁷ Ebu'l Gazi Bahadır Han. Şecere-i Türk, s. 161.

⁶⁶⁸ Yenə orada, s. 163.

⁶⁶⁹ Мунис-Агахи. Фирдавсу-л-икбал /Материалы по истории туркмен и Туркмении. XVI-XIX вв. т. II. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.-Л.; 1938, с. 325.

qavimət göstərə bilməyib aradan çıxdı, Astrabad hüdduna gələrək, ali dərgaha yollandı, Qəndəhar səfərində müzəffər məiyyətlə birləşdi, şahənə diqqətə yetişdi. Həmin xeyirli səfərdən qayıdandan sonra İsfəndiyar xan haqqında sayinxani əmirlərinə və tayfa başçılarına hökmlər göndərildi, Astrabad darülmömininin hakimi və o hüddun əmirləri onun köməyinə təyin olundular. Sayinxani el və oymağının arasına gedən İsfəndiyar xan orada bir qoşun yığdı, Astrabad və hüdd ləşkərlərinin köməyi ilə qardaşlarına qarşı cəngə başlayaraq qələbə çaldı. Qardaşlarından biri olan Əbülqazi sultan ona tərəf meylləndi, İsfəndiyar xan onun məsləhəti ilə qardaşlarla razılığa gəldi, müxalifət edənlərlə sə döyüşüb onları dəf etdi, müstəqil sultan oldu. Hazırda onların aralarında zahiri razılaşma vardır. Əbülqazi İsfəndiyar xana itaət etməkdədir. Xalqlara pənah verən dərgaha həmişə İsfəndiyar xan tərəfindən elçilər gəlir, öz sədaqətlərini ərz edir və nəvazişlənərək geri qayıdırdılar”.⁶⁷⁰

Dövrün ilkin qaynağının təsdiq etdiyi kimi, Səfəvi şahının razılığını aldıqdan sonra Astrabad bölgəsində yaşayan və şahın əmrələrinə tabe olan türkmən sayinxani qəbilələri ona kömək etmək üçün təyin edildi. İsfəndiyar sultan, şahın köməyinə və dəstəyinə güvənərək Xarəzmə getdi.⁶⁷¹ Taxa və Sarıq türkmənləri İsfəndiyara qatıldılar. Atasına üsyan edən şahzadələrə qarşı Xivə əhalisi də onu dəstəklədi.⁶⁷² İsfəndiyar topladığı qoşunla ilk dəfə Xivəyə doğru getdiyəndə uğur qazana bilməsə də, ikinci səfərdə Manqışlaq türkmənlərinin dəstəyini aldı və qardaşı Əbülqazi sultan ilə ittifaqa girərək hakimiyyətə meydan oxuyan digər qardaşlarını zərərsizləşdirərək Xivə taxtını ələ keçirdi. Üsyankar qardaşların hökmranlığı isə cəmi bir il yarım davam etdi.⁶⁷³ Bu dövrdə Səfəvi şahının baş verən hadisələri yaxından izlədiyini, qaçan xan və şahzadələrin sığınma tələblərini isti qarşıladıqlarını görürük.

Beləliklə, İsfəndiyar sultan Səfəvi şahının dəstəyinə arxalana-

⁶⁷⁰ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1735-1736.

⁶⁷¹ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 102.

⁶⁷² Ebu'l Gazi Bahadır Han. Şecere-i Türk, s. 165.

⁶⁷³ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 102.

raq qardaşları arasındakı çəkişmələri aradan qaldırdı və Xivə xanlığında hakimiyyətə gəldi.

Tezliklə İsfəndiyar xan (1629-1643) tərəfindən üsyankar şahzadə İlbars və Həbəşin tərəfini tutan və onunla birlikdə hərəkət edən uyğur və nayman tayfa başçıları baş verən döyüş nəticəsində ələ keçirilərək qətl edildilər.⁶⁷⁴ İsfəndiyar xanın taxta keçməsiylə Əbülqazi və Şərif Məhəmməd də öz məmləkətlərinə geri döndülər. Əbülqaziyyə Ürgəncin, Şərif Məhəmmədə isə Vəzir şəhərinin idarəsi verildi. Əbülqazinin geri dönməsini türkmənlər də istəmişdilər.⁶⁷⁵

İsfəndiyar xan Manqışlaq türkmənlərinin yardımını ilə narazı özbəkləri öldürməyə başladı. Əbülqazi və Şərif Məhəmməd böyük qardaşları İsfəndiyarı dayandıрмаğa çalışsalar da bir nəticə əldə edə bilmədilər.⁶⁷⁶ Bir müddət sonra İsfəndiyar xanla qardaşı Əbülqazi arasında münasibətlər kəskinləşməyə başladı. İsfəndiyar xan qardaşı da olsa özündən güclü bir rəqib istəmirdi. Bu müddətdə Əbülqazi İşim xanın yanına, ardından da Buxaraya İmamqulu xanın yanına getmək məcburiyyətində qaldı. Türkmənlərin dəvəti ilə təkrar Xivəyə dönməyə çalışsa da, qardaşı Şərif Məhəmməd də ona qarşı çıxdı.⁶⁷⁷

1629-cu ildə Şah I Abbasın ölümü və nəvəsi Şah I Səfinin (1629-1642) hakimiyyətə keçməsindən sonra, Səfəvi imperiyasının şimal-şərq sərhədlərində 1622-ci ildən müvəqqəti olaraq mövcud olan sakitlik yenidən pozulmuş oldu. Xivə xanlığının qoşunları özləri üçün əlverişli məqamdan istifadə edərək Səfəvi ərazilərinə öz quldur yürüşlərinə başladılar.⁶⁷⁸ Xorasanın hər hansı bir ərazisini ələ keçirməyin çoxdan arzusunda olan Xarəzm hakimləri Şah I Abbasın vəfatından xəbər tutdular və Xorasana yürüşə hazırlaşmağa başla-

⁶⁷⁴ Ebu'l Gazi Bahadır Han. Şecere-i Türk, s. 165-166

⁶⁷⁵ Веселовски Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хвинском ханстве от древнейших времен до настоящего. Санк-Петербург: 1877, с. 133-134.

⁶⁷⁶ Yenə orada, s. 135.

⁶⁷⁷ Yenə orada.

⁶⁷⁸ Etimadüssəltənə Məhəmməd Həsən xan. Tarixə müntəzəmi Nasiri. c. II. Tehran: 1364, с. 923-924.

dılar. Bununla da, Xivə xanlığı ilə dinc münasibətlər pozuldu.⁶⁷⁹

Şah I Abbasın ölümü ilə bağlı xəbər Xarəzmə çatan zaman İsfəndiyar xan ona göstərilən mərhəmət üçün şahə minnətdar olmaq vəzifəsini “unudub” Mərv, Nisa, Dərun və Əbivərd bölgələrini ələ keçirmək həvəsinə düşdü. Şah I Abbas bu əraziləri vaxtı ilə Dinməhəmməd xanın nəvəsi Nurməhəmməd xandan almışdı və 30 ildən artıqdır ki, Şah divanının nəzarəti altında Qızılbaş əmirləri tərəfindən idarə olunurdu. O, həmin vilayətlərin əvvəllər özbəklərə məxsus olduğuna dair dəlillərə əsaslanaraq, onları fəth etmək niyyəti ilə özündən razı və təkəbbürlə Xorasana yürüş etdi. İsfəndiyar xanın qoşunlarının gəlişi ilə bir çox bölgələrdə qiyam və üsyanlar başladı. Üsyançılarla toqquşan Nisanın və Dərunun əsil-nəcabətli şəxslərdən bir neçəsi Əbülqəzi sultana bir adam göndərdi, Nisa və Dərun qalalarını ona verəcəyini vəd etdiyinə görə onda oraya gəlmək arzusunu oyatdı.⁶⁸⁰

Xarəzm sultanı Xorasana yürüş edərkən yerli hərbi rəislərə və uzun müddət şahə tabe olan və ona sədaqətlə xidmət edən türkmən tayfalarının başçılarına məktub göndərmiş, onların dəstək verəcəkləri təqdirdə mükafatlandırılacağını bildirmişdi. Xarəzm sultanları türkmən Rəhmanqulu sultana əmirül-üməra titulu bağışlayıb, çoxlu vədlər verdilər. Rəhmanqulu sultan da daxil olmaqla bir çox türkmən qəbiləsinin lideri şahə xəyanət etdi və 6-7 min qoşun toplayaraq Xarəzm sultanlarına kömək etməyə başladı. Bəktaş xan Ustaclının oğlu Mühibbəli sultan hələ həyat təcrübəsi olmayan bir gənc idi və yalnız atasının xidmətlərinə görə şah Nisanın idarəçiliyini ona tapşırmışdı. Əvvəllər saray qulamları arasında xidmət edən və 20 ildən çox müddətdə dəstək alan Uğurlu sultan Dərun hakimi idi.⁶⁸¹

Mərv vilayətini fəth etmək xülyasında olan İsfəndiyar xan çoxsaylı qoşunla oraya tələsdi. Xorasanlıların təşvişinə səbəb olan qarmaqarışıqlıq və qiyamlar haqqında xəbərlər şahə çatanda xorasan-

⁶⁷⁹ Morgan D. *Medieval Persia 1040-1797*. London & New York: Longman, 1988, p. 144; Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с 151.

⁶⁸⁰ Münşi İsgəndər bəy. *Zeyle tarixə alamarayə Abbasi*, s. 20; Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. *Хуласату-с-сияр*, с. 103.

⁶⁸¹ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. *Хуласату-с-сияр*, с. 103.

lıları sakitləşdirmək və qalaları möhkəmləndirməyi Mütamadüdvə Zaman bəyə həvalə etdi. O, tufəngçi ağası kimi dövlətin etibarlı qulluqçusu olan, böyük zəkası, məsələni bilməsi və praktik təcrübəsi ilə seçilən şəxs kimi şah alaylarından və mühafizə tufəngçilərindən təşkil olunan ordu ilə oraya göndərildi.⁶⁸²

Zaman bəy yetişənə qədər, qəsbkarların qaldırdığı qarışıqlıq atəşi məşhur əmirlərin və qalib gələn əsgərlərin silahlarının gücü ilə söndürüldü, şah qoşunlarının gəlişi barədə şayiə ilə boğuldu. Xarəzm sultanları Xorasana gələn zaman onlar “təkəbbür və özünə arxayınlıq bayrağını” qaldırdıqda, hərbi rəhbərlərə, yüzbəyi və türkmən qəbilələri olan qaramaşların, cəlairlərin, səlirlərin liderlərinə xəbər göndərərək öz tərəflərinə cəkdlər. Hansıki onlar uzun müddət şah itaət etmiş, ondan xeyirxahlıq və qayğı görmüş, həmişə ona xidmət etməyə hazır olduqlarını göstərmiş və şah hökumətinə yaxşı münasibətdə olmuşdular. Türkmən liderləri arasından Rəhmanqulu sultana əmirül-üməra, karamaş titulu və gözəl vədlər verdilər. Türkmən qəbilələrinin liderlərindən ibarət olan böyük bir qrup, ilk növbədə adıçəkilən Rəhmanqulu, şah hökumətinə xəyanət etdi və təxminən 6-7 min adam toplayaraq İsfəndiyar xana kömək etməyə başladı.⁶⁸³

İsfəndiyar xan Xarəzm ordusu ilə Mərv şəhərinin ətrafına yaxınlaşdı və orada çadırlar qurdu. Bu zaman Səfəvi qoşunları artıq Zaman bəyin komandanlığı altında Mərv istiqamətində hərəkət edirdi. İsfəndiyar xan Mərv hakimi Aşur xan Çegeni ilə yazışmalara başladı və mərvlilərin razılığına güvənərək onu aldadıcı yolla qaladan çıxarmaq və beləliklə də vilayətə yiyələnmək istədi. Lakin Aşur xan təxribata uymadı. O, qalada gözətçilər təyin edərək azsaylı qızılbaş alayı və tufəngçilər dəstəsilə qaladan çıxdı, özbək ordusuna qarşı döyüş nizamı qurdu. Digər tərəfdən də həddindən artıq qürurlu İsfəndiyar xan tərəddüdlə şah ordusuna qarşı çıxdı. Onlar arasında baş verən şiddətli döyüşdə cəsarət nümunəsi göstərən qızılbaş qoşunları özbək ordusunu məğlub etdi. İsfəndiyar xan düşərgədəki bütün əmlakını atıb qaçmağa məcbur edildi. Onun düşərgəsi Aşur xanın döyüşçüləri tərəfindən talan edildi. Bu döyüşdə Xivə xanının dörd min

⁶⁸² Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 103.

⁶⁸³ Yenə orada, s. 103-104.

əsgəri öldürüldü və İsfəndiyar xan qoşunlarının qalıqları ilə geri çəkildi.⁶⁸⁴

İsfəndiyar xanın Mərvə ələ keçirmək təşəbbüsü uğursuz olduğundan türkmənlər arasında narazılıq və üsyan baş verdi, Səfəvi ordusu bu üsyanı yatırmaq üçün hərəkətə keçdi. Bu dövrdə türkmənlərin lideri olan Rəhmanqulu Qarabaş Əbülqaziyə sığındı.⁶⁸⁵

İsfəndiyar xanın qardaşı Xarəzm hakimi Əbdülqazi sultan 1629-cu ildə çoxsaylı qoşunlarla Nisa və Dəruna hücum etdi. Nisa hakimi Əli sultan Ustaclı Əbülqazi sul-tanın gəldiyini eşidən kimi mərkəzin səlahiyyət boşluğundan istifadə edərək qaçdı. Dərün hakimi Uğurlu sultan bölgə əyanlarının özbəklərlə ittifaq yaratdığını nəzərə alaraq qalanı müdafiəsiz qoyaraq tərk etdi. Əbülqazi heç bir maneə və mübarizə olmadan həmin qalaları ələ keçirdi. Qalaya mühafizəçilər təyin etdikdən sonra, Əbivərd qalasını fəth etməyə getdi.⁶⁸⁶

Əmir rütbəsinə layiq görülən və Əbivərd hakimi təyin edilən Cəmsid sultan, təslim olmamaq üçün xidmətində olan əfşar döyüşçülərinin yardımı ilə qalanı möhkəmləndirdi və baş verənlər barədə Məşhəd hakimi Mənuçöhr xana məlumat verdi. Mənuçöhr xan hadisə barədə bölgə hakimlərinə xəbər göndərərək, Əbivərdə doğru hərəkət etdi. Xorasan sərkərdələri, xüsusilə Nişapur hakimi Bayraməli sultan Bayat, Səbzvar hakimi Əhməd sultan Çegeni və digər əmirlər öz qoşunları ilə Mənuçöhr xana qoşuldular və Əbülqazi ilə döyüşməyə tələsdilər. Qızılbaş ordusunun irəliləməsindən xəbərdar olan Əbülqazi sultan, ələ keçirdiyi qəniməti öndə göndərərək Nisaya doğru hərəkət etdi. Artıq bir neçə fərsəx getmişdi ki, arxadan Qızılbaş ordusunun irəliləyən dəstələri göründü. Əbülqazi sultan dayanmalı oldu, özbək və təkə-türkmən qoşunları Qızılbaş qoşunlarına qarşı yürüdü;

⁶⁸⁴ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 104; Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов, с. 80; Hidayət Rızaqlu xan. Tarixe rövzətüs-səfa fi sirətül-ənbiya vəl-müluk vəl-xuləfa. Cild-i həştom, s. 6871.

⁶⁸⁵ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 104.

⁶⁸⁶ Yenə orada; İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Nəcəf. Xülasətüs-siyər, s. 58; Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов, с. 80-81.

hər iki tərəf döyüş nizamı aldı və tərəflər arasında qanlı döyüş baş verdi. Qızılbaşlar böyük qələbə qazanaraq özbək quldur dəstəsini məğlub etdilər. Döyüşdə xarəzmlilərin və onları dəstəkləyən türk-mənlərin çoxu öldürüldü və əsir götürüldü. Xarəzmlilər bütün qarət edilmiş əmlakı ataraq Nisa şəhərinə doğru geri çəkilməli oldular. Mənuçöhr xan belə bir vəziyyətdə Məshədin müdafiəsiz qalmasını ağılsızlıq hesab edərək geri qayıtdı, digər Qızılbaş əmirləri də rəhbərlik etdikləri bölgələrə tələsdilər.⁶⁸⁷

Şah I Səfi tərəfindən Xorasanın əmirül-ümərası təyin olunan və Xorasan vilayətinə “tüfəngçi” alayı ilə gələn Zaman bəy Astrabad hakimi Hüseyn xanın, çəmişkəzək, hacılı və digər tayfaların döyüşçüləri ilə birləşdi. Zaman bəy özbək hücumlarından sonra Astrabad hakimi ilə Rəhmanqulu Qarabaşın başçılığı altında türkmənlərin üsyanı ilə məşğul oldu. Şah hökumətinə xəyanət edən Rəhmanqulu Qarabaşa və digər türkmən tayfalarına qarşı Səfəvi qoşunlarının köməyinə bir çox Xorasan sakinləri, o cümlədən şah hökumətinin nüfuzlu sərkərdələrindən biri olan cığatay tayfasının başçısı Əliyar xan Gəraylı da qoşuldu. O, keraili, cəlairi və keracəvi tayfalarından təşkil olunan alayı ilə gəldi. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə Əliyar xanın qoşunu düşmənin 6-7 minlik qüvvəsini məğlub etdi və “kəskin bir qılıncla bu insanların böyük bir dəstəsinin həyat səhifəsindəki mövcudluq rəsmini sildi”. Üsyançı dəstənin qaldırdığı qarışıqlıq atəşi söndürüldü. Bu orduda qılınclardan xilas olanlar peşiman olduqlarını etiraf edərək tövbə etdilər. Türkmən ağsaqqalları Zaman bəyin yanına gələrək şah hökumətinə xidmət etməyə və sədaqət göstərməyə hazır olduğunu bildirdilər. Rəhmanqulu sultanın oğlu Səfəvilərə səmimiyyətini ifadə edərək atasının edam olunmasına razı oldu.⁶⁸⁸

Əbülqazi sultan Dəruna çatanda Səfəvi qoşunlarının yaxın-

⁶⁸⁷ Münşi İsgəndər bəy. *Zeylə tarix-i alamara-yi Abbasi*, s. 22; Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. *Хуласату-с-сияр*, с. 104; Təfrişi Mirməhəmməd Hüseyn əl-Hüseyni. *Tarixə Şah Səfi*. Be kuşeş doktor Möhsün Bəhramnicat. Tehran: 1388, s. 225.

⁶⁸⁸ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. *Хуласату-с-сияр*, с. 105; Hidayət Rızaqulu xan. *Tarixə rövzətüs-səfa fi sirətül-ənbiya vəl-müluk vəl-xuləfa*, Cild-i həştom, s. 6872.

laşması, Rəhmanqulu sultanın və türkmənlərin məğlubiyyəti barədə xəbər aldı. Müqavimət göstərə bilməyəcəyini başa düşərək ölkəsinə qayıtmaq qərarına gəldi. O, topladığı saysız-hesabsız heyvanları, böyük miqdarda qənimətlə qalanın və bölgənin bir çox sakininin köçürülməsi üçün hərəkətə keçərək Xarəzmə yollandı.

Zaman bəy bundan xəbər tutanda, Əliyar xanı kerali qəbiləsindən və başqalarından təşkil olunan alayla birlikdə ona qarşı göndərdi. Dərundan yola çıxan Əbülqazi, onsuz da yolun heç bir yerində dayanmadan, təxminən 25 fərsəx məsafə qət etsə də, Əliyar xanın yanında mobil bir dəstə olduğu üçün sürətli yürüşlə ona yetişdi. Tərəflər silaha sarıldılar və dəhşətli döyüş baş verdi. Əbülqazi böyük sarsıntı keçirdi. Şah qoşunları onlar üzərində qələbə qazandı və düşmən ordusu məhv edildi. Əbülqazi həm qəniməti, həm də Xarəzmə köçürmək istədiyi insanları qoyaraq sağ qalan əsgərləri ilə tələsik qaçdı. Əbülqazinin sahib olduğu silahların, hərbi texnikanın, ehtiyat atların çoxu qızılbaşların əlinə keçdi. Əliyar xan qalib gələrək həm qəniməti, həm də əsirləri geri qayıtdı.⁶⁸⁹ Beləliklə, Dərün və Nisa qalaları yenidən Səfəvilər tərəfindən tutuldu.

Nisa hakimi Xarəzm sultanının hərəkətlərindən məyus olduğuna görə qızılbaşlara qarşı açıq-aşkar loyallıq göstərdi və şaha sədaqətli olduğunu nümayiş etdirdi. Qalanın içərisində qalan özbəklərin əksəriyyəti Nisa sakinlərinə etibar etmədiklərinə görə onlarla razılaşmağa ümidlərini itirdilər və ən yaxşı halda qaçmağa çalışdılar. Zaman bəy qala əhalisinə və adlı-sanlı şəxslərə müraciət göndərdi. Şahın sədaqətini qoruyub saxlayanlar bir neçə nəfəri etdikləri əməllərə görə cəzalandırdılar. Onlar qalanı qızılbaşlara təhvil verdikdən sonra, əlçatmazlığına və möhkəmliyinə görə hər yerdə məşhur olan Nisa qalası, digər qalalarla yanaşı, yenə də Səfəvi hökmdarının hakimiyyəti altına keçdi. Təcrübəli mühafizəçilər və tufəngçilər təyin edən Zaman bəy, qalanı möhkəmləndirmək üçün tədbirlər gördü. Nisa hakimi Muhibbəli sultan Ustaclı və Dərün hakimi Uğurlu sultan, şah hökuməti tərəfindən illərdir göstərilən qayğıya minnətdarlıqla cavab vermək əvəzinə qorxaqlıq nümayiş etdirdilər. Onlar qalanı fəda-

⁶⁸⁹ İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər, s.105; Исфাহани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 105-106.

karlıqla qorumaqdan imtina edərək əhaliyə xüsusi qayğı göstərmək əvəzinə ən çətin anda qaladan ayrıldıqlarına görə, şahın əmri ilə digər təbəələrə dərs olsun deyə edam edildilər və cəsədlərini nümayiş olunmaq üçün qala qapısından asdılar.⁶⁹⁰

Zaman bəy Nisa qalasını möhkəmləndirmək və qorumaq üçün təcrübəli döyüşçülər təyin etdi. Şah I Səfi Mərvdə və ətrafında baş verən hadisələr barədə ətraflı məlumat əldə edərək, özbəklərə qarşı mübarizədə göstərdikləri şücaətə görə Aşur xana və Mənuçöhr xana təşəkkür etdi. O, Nisa və Dərunun qorxaq hakimlərini tutması və şahın sarayına göndərməsini mərvlilərin köməyinə göndərilən qoşunların komandanı Zaman bəyə tapşırdı. Bununla yanaşı, şah fərman verdi ki, özbəklər Xorasana hücum edərkən onları dəstəkləyənlər də ciddi şəkildə cəzalandırılsınlar.⁶⁹¹

Bununla da baş verən bütün üsyanlar və qiyamlar şahın uğurlu siyasəti və Qızılbaş ordusunun söyləri sayəsində yatırıldı. Şah sarayı tərəfindən yeni hakimlər təyin edildi, üsyançılar isə layiq olduqları cəzaya layiq görüldülər. Şaha sadıqlıq və sədaqət göstərənlərin hamısı pul mükafatları və mülklərlə mükafatlandırıldı. Astrabad hakimi Hüseyn xan öz dəstəsilə ayrılmaq üçün icazə alıb öz vilayətinə tələsdi, Zaman bəy isə oradakı işləri nizama saldıqdan və qala üçün lazım olan hər şeyi hazırladıqdan sonra Məşhədə yollandı.⁶⁹²

Bu dövrdə Xivə xanlığında İsfəndiyar xanla qardaşı Əbülqazi sultan arasında türkmənlər, uyğurlar və naymanlarla bağlı fikir ayrılığı daha da artaraq münasibətlərin tamamilə pozulmasına gətirib çıxardı. İsfəndiyar xan türkmənlərin yardımı ilə taxta çıxdığına görə özbəklər arasında narahatlığa səbəb olmuşdu. Əbülqazi sultan da özbəklərə arxalanaraq taxta çıxmağı planlaşdırırdı. Qısa müddətdən sonra İsfəndiyar xan xanlıqda özbəkləri, uyğurları və naymanları qırmağa başladı. Əbülqazi sultanı da nəzarət altında saxladı. Əbülqazi İsfəndiyarla döyüşməyi təxirə salmaq istəsə də, adamları onu dinləmədilər. Qısa bir müddət davam edən qarşıdurmalardan sonra İsfən-

⁶⁹⁰ Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 106.

⁶⁹¹ Yenə orada, s. 106; Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 29.

⁶⁹² Исфакхани Мухаммад Ма'сум ибн Хаджаги. Хуласату-с-сияр, с. 106.

diyar xan türkmənlərə Əbülqazi sultanı tutub Səfəvilərə təslim etmələrini əmr etdi.⁶⁹³

Xarəzmlilər Səfəvi qoşunlarının sarsıdıcı məğlubiyyətindən sonra başa düşdülər ki, onların ərazisini asanlıqla fəth edə bilməyəcəklər. Bu uğursuzluqdan sonra Səfəvilərin onların ərazilərinə hücum edəcəyi təqdirdə, necə davranacaqları barədə düşünməyə başladılar. Xarəzm hökmdarı İsfəndiyar xan Səfəvilərin gücünü öyrəndikdən sonra qorxaraq ölkəni təhdid edən təhlükənin qarşısını necə almaq barədə düşünməyə başladı və Səfəvilərlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq istədi. O, şahdan üzr istəmək və ona iki ölkə arasındakı münasibətlərin pisləşməsində əsas günahkarın Səfəvilərə qarşı hərbi kampaniyaya başlayan Əbülqazi sultanın olduğunu izah etmək istədi. İsfəndiyar xan bu məqsədlə hakimiyyət uğrunda qızğın rəqibi olan qardaşı Əbülqazi sultanı ələ keçirərək onu xüsusi diplomatik missiya ilə Şah I Səfiyə göndərdi. O, elçi ilə birlikdə şahı qiymətli hədiyyələr və Səfəvilərə etdikləri hərəkətlərə görə bağışlanmasını əks etdirən bir məktub göndərdi. O, məktubunda ulu babalarının həmişə Səfəvi sarayının himayəsi altında olduğunu xüsusi olaraq vurğuladı. Mənim qardaşım son dərəcə təkəbbürlüyü və lovğalığı üzündən belə bir nələyiq hərəkətə yol verdiyi üçün onu nəzarət altında sizin sərəncamınıza göndərirəm ki, etdiyi əməllərə görə ədalətli cəzasını alsın. 1629-cu ilin fevralında elçi heyəti İsfahana gəldi və Şah I Səfi tərəfindən qəbul edildi.⁶⁹⁴

Məhəmməd Yusuf Valeh Qəzvini İsfəndiyar xanın Əbülqazini Şah I Səfinin sarayına göndərməsi haqqında yazır ki, İsfəndiyar xan Əbülqazini hiylə yolu ilə ələ keçirmişdi. Bununla da o, xarəzmlilərin Səfəvi ərazisinə quldur yürüşləri ilə bağlı təqsirsizliyini şahı sübut etməyə çalışmışdı. Sonra o, qiymətli hədiyyələrlə elçisi Əbülqazini Səfəvi sarayına göndərdi. 1629-cu il fevralın sonunda İsfəndiyar xanın elçisi şahın sarayına gəldi. Əbülqazi sultan şahı təhlükəli günahkar kimi təqdim olundu. Lakin şah, xeyirxah insan kimi, onun bütün günahlarını bağışladı və ona layiqincə diqqət göstərdi. Daha sonra məsul şəxslərə onu hörmətlə İsfahan şəhərinə aparmağı və Tə-

⁶⁹³ Ebu'l Gazi Bahadır Han. Şecere-i Türk, s. 256.

⁶⁹⁴ Münşi İsgəndər bəy. Zeylə tarixə alamarayə Abbasi, s. 25; İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər, s. 59.

baruk qalasına yerləşdirmək göstərişini verdi.⁶⁹⁵

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türkmənlər tərəfindən ələ keçirilən Əbülqazi sultan Əbivərd qalasında Səfəvilərə təhvil verildi, sonra isə Həmədana aparıldı. Onu Həmədanda Şah I Səfinin qarşısına gətirdilər. Səfəvi şahı Əbülqazi sultanı bağışladı və onun İsfahandakı Təbaruk qalasına salınmasını əmr etdi. 1630-cı ildə Əbülqazi sultan Həmədandan gətirilərək İsfahan yaxınlığındakı Təbaruk qalasında məcburi göz altında saxlanıldı.⁶⁹⁶

Bu hadisəyə Əbülqazi xan öz əsərində aydınlıq yaratmağa çalışaraq yazır ki, o zaman özbəklərdən 200-yə yaxın zəngin ailənin köç edib gəldiyini eşidən İsfəndiyar xan narahat olaraq həmin gecə qardaşı Şərif Məhəmmədi özbəklərin yanına göndərdi. İsfəndiyar xan şəhər açılınca türkmənlər arasında meydana çıxan narahatlıq səbəbindən yanına gələn türkmən qəbilə rəislərinə bu işdən xəbəri olmadığını, bunun Əbülqazinin planı olduğunu söylədi. Bununla İsfəndiyar xan, türkmənləri Əbülqazidən uzaqlaşdırmaq istədi və onun Səfəvi sarayına məhbus olaraq göndərilməsində türkmənlərdən istifadə etdi. Bu dövrdə mövcud ənənəyə görə asılılıqda olan hökmdar tabe olduğu hökmdara bir yaxınını girov olaraq göndərərdi. Bu vəziyyət yalnız Xivə xanlığı tərəfindən tətbiq olunmaqda idi.⁶⁹⁷

Hadisələrin belə axarı Şah I Səfini tamamilə təmin etdiyi üçün o, Əbülqazi xanı bağışladı və İsfəndiyar xanla ümumi razılıq əsasında İsfahanda saxladı. Səfəvi hökmdarı Xorasan əyanlarının belə hərəkətləri bir daha təkrar etməsinə yol verməmək üçün hadisələrin təhrikçilərinə divan tutulmasına göstəriş verdi. Buna baxmayaraq, Şah I Səfinin on üç illik hakimiyyəti dövründə Buxara və Bəlx hakimləri Xorasana dəfələrlə yürüş etməkdən çəkinmədilər.

1629-cu ilin yayında Xarəzm hökmdarı İsfəndiyar xan iki ölkə arasında dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək məqsədilə Şah I Səfinin sarayına siyasi-diplomatik missiya göndərdi. 14 sentyabr 1629-cu ildə elçi heyəti İsfahanda Şah I Səfi tərəfindən qəbul edildi.

⁶⁹⁵ Qəzvinli Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 30-31; Gündoğdu A. Hive Hanlığı Tarihi, s. 106.

⁶⁹⁶ Yenə orada.

⁶⁹⁷ Gündoğdu A. Hive Hanlığı Tarihi, s. 106.

Bir müddətdən sonra Xivə xanının elçisi şahın məktubu və qiymətli hədiyyələrlə Xarəzmə qayıtdı⁶⁹⁸

Xivə xanlığında möhkəmlənən İsfəndiyar xanın məqsədi Şah I Səfi ilə dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək idi. Bu səbəbdən hər il ona hədiyyələr göndərərək dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışdı. Buna görə də, 1631-ci ilə qədər Xivə xanının qoşunları iki dövlət arasında 1622-ci ildə imzalanmış sazişin şərtlərinə riayət edərək Səfəvi dövlətinin şimal-şərq ərazisinə hərbi yürüşlər etmədilər. Lakin Səfəvi ordusu ilə Osmanlı qoşunları arasında baş verən hərbi əməliyyatlar zamanı əlverişli şəraitdən istifadə edərək bağlanmış sazişi pozaraq Səfəvi ərazisinə hücum etməyə başladılar.⁶⁹⁹ Şah I Səfinin hakimiyyətinin son illərində Xarəzm hökmdarlarının bəzən Səfəvi sərhədlərini pozaraq onların ərazisinə hücum etməsinə baxmayaraq, Səfəvi dövlətinin Xivə xanlığı ilə münasibətləri əsasən, dinc və mehriban şəraitdə keçmişdi. Xarəzm hökmdarları arasında Səfəvilərlə sülh münasibətlərini möhkəmləndirmək üçün daha çox təşəbbüsü İsfəndiyar xan göstərmişdi. Bu məqsədlə o, dəfələrlə Səfəvi sarayına siyasi və diplomatik nümayəndəlik göndərmişdi. O, öz elçiləri ilə Şah I Səfiyə qiymətli hədiyyələr də yollamışdı.⁷⁰⁰

Belə ki, İsfəndiyar xan 1640-cı ildə Şah I Səfinin sarayına qiymətli hədiyyələrlə elçi göndərdi. 10 iyul 1640-cı ildə qiymətli hədiyyələrlə şahı ziyarət edən Xivə elçisi eyni zamanda səmimiyyətinin təzahürü kimi Buxara hökmdarı İmamqulu xanın Mərvə hücum edəcəyi xəbərini də şahı çatdırdı.⁷⁰¹ Bununla da, bir tərəfdən ən böyük rəqibi olan Əbülqazi sultandan xilas olan İsfəndiyar xan, digər tərəfdən Səfəvilərlə münasibətlərini daha da yaxşılaşdırdı, Əbülqazinin Səfəvi sarayından qayıda bilməyəcəyini düşünərək taxtında rahat oturmağı planlaşdırdı.

Əbülqazi sultan İsfahan yaxınlığındakı Təbarük qalasında on il

⁶⁹⁸ İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər, s. 62-63.

⁶⁹⁹ Münşi İsgəndər bəy. Zeylə tarix-i alamara-yi Abbasi, s. 102.

⁷⁰⁰ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 308.

⁷⁰¹ İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər, s. 291; Bax: Beraziş E.H. Ravabite siyasi diplomatike İran və cahan dər əhde Səfəviyyə s. 732-738.

qaldıqdan sonra qaçmış, qışı Mahindəki türkmənlər arasında keçirmiş və ardından Taka türkmənlərinin yanında iki il qalmış, sonrakı ili isə Manqışlaqda keçirmişdi. O dövrdə Manqışlaq Kalmık xanlığının hakimiyyəti altında idi. Kalmık xanı tərəfindən çox yaxşı qarşılanan Əbülqazi sultanı Aral özbəkləri özlərinə xan seçmək istəmiş və onu geri verməsi üçün Kalmık xanına hədiyyə göndərmişdilər.⁷⁰²

Əbülqazi sultan bir tərəfdən özbəklərin tərəfini tutarkən, digər tərəfdən türkmənlərlə birlikdə hərəkət edən böyük qardaşı İsfəndiyarla dil tapa bilmədi. Bu fikir ayrılığı çox keçmədən daha da artdı. Şah II Abbasın taxta çıxdığı dövrlərdə Aralda xan seçiləcək olan Əbülqazi ilə Xivə xanı İsfəndiyarın arası heç də yaxşı deyildi. Uzun illərdən bəri iki qardaş arasında taxt-tac uğrunda mübarizə hələ də davam etdiyindən Xivə xanlığı xeyli zəiflədiyinə görə Səfəvilərə qarşı çox təsirli bir hücum olacağını gözləmək çətin idi. Bu, yeni taxta çıxan Şah II Abbas üçün öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək və xarici təhdidlərə qarşı tədbir görməsi üçün gözlənilən bir fürsət idi.⁷⁰³ 1643-cü ildə İsfəndiyar xanın ölümündən sonra Əbülqazi sultan Səfəvilərin dəstəyi ilə Xivə xanlığı taxtına oturdu.

Şah II Abbas (1642-1666) dövründə Səfəvi dövlətinin Xivə xanlığı ilə siyasi-diplomatik münasibətləri mehriban idi. Uzun illər Səfəvi paytaxtında olmuş Xarəzm hökmdarı Əbülqazi sultan (1643-1663) Şah II Abbasla dostluq münasibətləri saxlamağa çalışırdı. Taxt-taca keçməsinə qədər Əbülqazi dəfərlərlə Mavəraünnəhrə quldur yürüşləri təşkil etmiş və orada siyasi vəziyyəti gərginləşdirmişdi. 1643-cü ildə o, siyasi və diplomatik nümayəndə heyətini Səfəvi sarayına göndərdi.⁷⁰⁴

Səfəvi dövlətinin Xivə xanlığı ilə siyasi əlaqələrinə təsir edən amillərdən biri də heç şübhəsiz ki, türkmənlər idi.⁷⁰⁵ Onlardan alınan vergilərin miqdarı olduqca yüksək idi və onlardan təşkil olunan ordu

⁷⁰² Ахмедов Б.А. Источники истории Узбекистана. Ташкент: 2001, с. 194-195.

⁷⁰³ Beraziş E.H. Ravabite siyasi diplomatiğe İran və cahən dər əhde Səfəviyyə, s. 736.

⁷⁰⁴ Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin, s. 511.

⁷⁰⁵ Rəhməti M. Rəvabite və münasebete xanedane Ərapşahe Xarəzm ba Səfəviyan, s. 100

müharibələrdə həlledici və əhəmiyyətli bir gücə sahib idi. Buna əlavə olaraq, türkmənlər Səfəvi və Xivə xanlığının əvvəldən bəri heç vaxt imtina edə bilmədikləri, əhali və torpaq sahələrinin çox olduğu xalqlardan biri idi. Bütün bu xüsusiyyətlərə görə hər iki dövlət türkmənləri öz tərəflərinə çəkmək üçün çox səy göstərdilər. Bəzi tədqiqatçılar Səfəvilərlə Xivə xanlığı arasındakı münasibətlərdəki gərginliyin səbəbini dini fikir ayrılığında axtarmağa çalışır. Lakin məsələyə diqqətlə baxsaq, münasibətlərin əsas müəyyənedici amilinin dini ziddiyyətlərdən daha çox siyasi münasibətlərdən qaynaqlandığı görünür. Məsələn, türkmənlərin çoxu sünni olmasına baxmayaraq, Səfəvi dövlətinin sərhədləri daxilində qalmışdılar, sünni özbəklər arasında isə şiəliyi qəbul edən xanlar var idi. Bundan əlavə, Buxara və Xivə xanlığının əhalisi sünni məzhəbində olmasına baxmayaraq aralarındakı qarşıdurma uzun illər davam etmişdi. Bundan əlavə, köçəri ənənələrində güclü qəbilə anlayışı olduğundan, özbəklər həmişə türkmənlərə qarşı pozucu münasibətlərini davam etdirdilər.⁷⁰⁶

XVII əsrin əvvəllərindən bəri Xarəzm vilayəti özbək və türkmənlər arasında yeni bir münaqişə bölgəsi kimi meydana çıxmışdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əbülqazi sultanın qardaşı İsfəndiyar xanla münasibətlərinin pozulması səbəbləri arasında yenə də türkmənlər vardı.⁷⁰⁷

Türkmənlərin dəstəyi ilə taxta çıxan İsfəndiyar xan dövründə siyasi gərginlik hələ də davam etməkdə idi. Bu dövrdə türkmənlər xanlıqda daha fəal idilər. Aral özbəklərinin bu vəziyyətə reaksiyası günbəgün artdı və Aral dənizinin kənarında yaşayan kungratlar İsfəndiyar xana itaət etməkdən boyun qaçırdılar. İsfəndiyar xan türkmənlərin xanlıqdakı mövqeyi ilə kifayətlənməyərək xanlığın xaricindən digər türkmənləri gətirməyə başladı. Onun bu hərəkəti Xivə özbəklərini narazı saldığına görə, onlar da manqıt və qazaxların yanına gedərək orada yerləşməyə qərar verdilər. Əbülqazi xan türkmənlərin xanlıqdakı hərəkətini bağışlamadı. Nədr Məhəmməd xanın Xivəni

⁷⁰⁶ Münşi Məhəmməd Yusif. Təzkireye Mukim xani. Tarixə fərhangı və ictimaiyyə Mavəraünnəhr dər əhde Şeybaniyan və Astərxaniyan. Be kuşəşe Ferişte Sarrafan. Mirasə Məktub, Tehran: 1380, s. 88.

⁷⁰⁷ Münşi Məhəmməd Yusif. Təzkireye Mukim xani, s. 89.

tutmaq cəhdləri uğursuz olduqda, Buxara xanını dəstəkləyən türkmənləri cəzalandırmaq istədi. Hezaraspa qaçan türkmənləri pusquya salmaq üçün onları bağışladığını bildirdi. Bu açıqlamadan sonra toplanan təxminən iki min türkməni qılıncdan keçirdi.⁷⁰⁸

Buxara xanlığı ilə Xivə xanlığı arasındakı şiddətli müharibələr Əbülqazi xanın türkmənlərə qarşı nifrətini daha da artırdı. Başlanan müharibədə 20 min türkmən öldürüldü, qalanları itaət göstərməyə məcbur qaldı. Bütün bunlardan sonra Əbülqazi xan, məşhur türkmən rəislərinin təklifi ilə onların könlünü almaq və Allahın savabını qazanmaq ümidi ilə “Şəcərə-i tərakimə” adlı əsərini yazdı.⁷⁰⁹ Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Buxara xanı Nədr Məhəmməd nəvəsi Qasım sultanı türkmənlərə köməyə göndərdiyinə görə, çətin bir mübarizədən sonra Əbülqazi qalib gəlmişdi.⁷¹⁰ Xivə xanlığındakı türkmənlər Səfəvilərlə eyni soydan olsalar da, sünni inanclarına sadıq qaldılar və xanlığa tabe olmağı üstün tutdular.

Xivə xanlığı ilə Buxara xanlığı arasındakı qarşıdurmadan istifadə edən Səfəvilər Şeybanilərə qarşı Xivə xanlığı ilə yaxın münasibət qurmaq yolunu üstün tutdular. Beləliklə, dolayı yolla olsa da, Səfəvilər və Xivə xanlığı arasındakı münasibətlər Buxara xanlığının təsirinə məruz qaldı.

Səfəvi hökmdarları Buxara xanlığını özbək xanlıqları arasında onlar üçün ən böyük təhlükə hesab edirdilər. Xivə xanlığı Buxaradan daha zəif olduğundan, gözlənilən təhlükənin miqyası təbii olaraq ona görə idi.⁷¹¹ Burada ediləcək ən məntiqli hərəkət, zəiflərin tərəfini tutaraq böyük təhlükəli qüvvəni zəiflətmək idi. Bu səbəbdən Buxara və Xivə xanlarının bir-birlərini rəqib görməsi və nifrət bəsləməsi, əslində Səfəvilər üçün faydalı idi.

Səfəvi şahları düşmənləri olan Buxara xanlığı gücləndikcə təh-

⁷⁰⁸ Ebu'l Gazi Bahadır Han. Şecere-i Türk, s. 181.

⁷⁰⁹ Ebu'l Gazi Bahadır Han. (Şecere-i Terakime) Türklerin Soykütugu, s. 7.

⁷¹⁰ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент: Издательство Академии Наук Узбекской ССР, 1957, с. 208.

⁷¹¹ Kərimi A.R. İləle tənəş dər rəvabite xariciye İran və Özbəkan // Mu-taliatə tarixə İslam, 3/11, Təbriz: 1390, s. 77-79 (s.75-98).

lükənin yaxınlaşdığını hiss edirdilər. Ərəbşahların da bundan qorxduqlarını bilirdilər. Buna görə ən qısa müddətdə Xivə xanlarının yanında olmaq və Həştərxanilərə qarşı mübarizədə onlara hər cür yardım göstərmək üçün səy göstərirdilər. Bu siyasətin açıq izlərinə Səfəvilərin Xivə xanlığı ilə münasibətlərində rast gəlinir. Əvvəldən bəri özbəklərin hücumuna məruz qalan Səfəvi şahları nəhayət bunu həll etmək üçün bir yol tapdılar.⁷¹² Belə ki, Şah I Təhmasibin vaxtilə “parçala və hökmranlıq et” siyasətindən bacarıqla istifadə etməsi Şah I Abbas və varisləri dövründə də davam etdirildi.

Özbək xanlıqları arasında siyasi birləşmənin olmaması Azərbaycan Səfəvi imperiyasının onların Xorasana yürüşlərini dəf etməsinə əlverişli şərait yaradırdı. Əslində Xivə ilə Buxara xanlığı arasındakı ziddiyyət bu iki xanlığın yaranmasından xeyli əvvəl başlamışdı. Bu mübahisə özbəklər Dəşt-i Qıpçaqdan gəldikdən və Mavəəünnəhrə yerləşdikdən sonra da davam etmişdi. Səfəvi şahları Xivə ilə Buxara xanları arasındakı qarşıdurmanı yeri gəldikcə kəskinləşdirməklə onların Səfəvi dövlətinə qarşı birləşməsinə mane oldular.

Ölkəni xarici təcavüzdən qorumaq və qonşu ölkələr arasında ticarət münasibətləri yaratmaq yolu ilə xanlığın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını sabitləşdirməyə çalışan Əbülqazi xanın hakimiyyəti dövründə Xivə xanlığı ilə Səfəvi dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələr davam edirdi. 1648-ci ildə öz elçisini Şah II Abbasa göndərməklə xan nəinki türkmən tayfa başçılarına qarşı müharibədə Səfəvilərin bitərəfliyini təmin etmiş, həm də iki ölkə arasında dostluq münasibətlərini möhkəmləndirə bilmişdir.⁷¹³

Əbülqazi xanın uğurlu siyasəti nəticəsində Xivə xanlığının Səfəvilərlə münasibəti müsbət istiqamətdə inkişaf etmişdi. O, Şah II Abbasla diplomatik əlaqələri davam etdirməklə yanaşı, 1648-ci ilə qədər türkmənlərlə mübarizəni davam etdirdi. Əbülqazi xan Xivəni ələ keçirdikdən və hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra 1649-cu ildə türkmənlər üzərinə Xəzəraspa, sonra isə Xorasana doğru hərəkət

⁷¹² Bax: Rəhməti M. Rəvabite və münasebete xanədanə Ərəbşah-i Xarizm ba Səfəviyan, s. 91-94.

⁷¹³ Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа /Туркмения. Л.: 1929, т. 1, с. 59.

etdi. Ətraf və Qurqanda itaətsizliyi ilə məşhur olan türkmən tayfaları da itaət altına alındı. O, 1651-ci ildə Bayraq bəyin və 1653-cü ildə isə Saruk bəyin rəhbərliyi altında türkmənləri itaətə gətirə bildi. Əbülqazi xan hakimiyyətini gücləndirmək üçün ən çox türkmənlərə qarşı mübarizə aparmalı olmuşdu.⁷¹⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, Xivə xanlığının Səfəvi imperiyası ilə yaxınlaşmasında Buxara xanlığının təsiri böyük idi. Xivə xanları çətin vəziyyətə düşdükdə, kömək üçün müraciət edə biləcək digər qonşuları demək olar ki, yox idi. Bundan əlavə, Böyük Moskva knyazlığının Mərkəzi Asiyaya marağının artması və fürsət tapdıqca kalmık kazaklarının hücumu Xivəni Səfəvi dövlətinə yaxınlaşdıran başqa səbəblərdən biri idi. Gözlənilən təhlükə qarşısında Xivə xanının mütəmadi olaraq Səfəvi sarayına müraciət etdiyini ilkin qaynaqlar təsdiq edir.

1648-ci ildə Xivə xan Əbülqazi elçisi Mehdi Xocanı Səfəvi sarayına göndərdi.⁷¹⁵ Şahın tezliklə Qəndəhara səfər təşkil edəcəyi gözlənilirdi. Əbülqazi xanın məqsədi şahın Xivə xanlığı haqqında mövqeyini öyrənmək idi. Xivə xanı da şahın Qəndəhardan sonra Xivəyə hücum edə biləcəyindən narahat idi. Şah II Abbas Nədr Məhəmməd xanın elçisini mehriban qarşıladı və Xivə səfirinə təskinlik verərək sakitləşdirdi.⁷¹⁶

Vəziyyətdən xəbərdar olan Əbülqazi xan, 1648-ci ildə Şah II Abbasa göndərdiyi elçisi ilə Səfəvilərin müharibədə olduğu türkmənlərə müdaxilə etməməsini istədi və qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini gücləndirməyə çalışdı.⁷¹⁷ Şah II Abbasın Əbülqazi xanla dostluq əlaqələrini gücləndirməsi və onun talançı hərəkətlərinin qarşısını almağa çalışmasını ilkin qaynaqlar da təsdiq edir. Bu sənədlərin bir hissə-

⁷¹⁴ Rəhməti. Rəvabite və münasebete xanədanə Ərəbşah-i Xarizm ba Səfəviyan, s, 95.

⁷¹⁵ Qəzvini Əbül Həsən. Fevaidus-Səfəviyye. Tehran: 1367, s. 65.

⁷¹⁶ Qaffarifərd A. Tarixei mufasssal-i Səfəviyye, s. 102-103.

⁷¹⁷ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history 1550-1702, p. 271.

si artıq nəşr olunmuşdur.⁷¹⁸ Şah II Abbas tərəfindən 1648-ci ildə həyata keçirilən Qəndəhar yürüşü uğurla başa çatdırıldı. Əbülqazi xanın Şah II Abbasa yaxınlaşmasında Səfəvi dövlətinin həm hərbi, həm də iqtisadi cəhətdən güclü olması mühüm təsir göstərdi.⁷¹⁹

1652-ci ildə Əbülqazi xanın başqa bir elçisi Səfəvi sarayına məktubla birlikdə hədiyyələr gətirdi. Bu arada Buxara xanlığının da Səfəvi sarayı ilə sıx əlaqələr qurduğu məlumdur.⁷²⁰

⁷¹⁸ Vezarete Umure Harice “Əsnade əz revabite İran ba-menatiki Asyaye Mərkəzi”, Be kuşeşe Vezarete Umure Xarice, Dəftəre Mütalaate siyasi və Beynəlmiləli, İdareye İntişare Əsnad, Tehran: 1372, s. 17.

⁷¹⁹ Aydoğmuşoğlu, Safevî Devleti Tarihi, s. 83-84.

⁷²⁰ Qəzvini Əbül Həsən. Fevaidus-Səfəviye, s. 67.

III FƏSİL

XVII ƏSRİN II YARISI – XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ İMPERİYASININ TÜRKÜSTAN XANLIQLARI İLƏ HƏRBİ-SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ

3.1. Şah II Abbas dövründə Buxara və Xivə xanlıqları ilə hərbi-siyasi əlaqələr

3.1.1. Buxara xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr

XVII əsrin ortalarında Orta Asiyadakı Özbək xanlıqları parçalanmış vəziyyətdə idi. 1652-ci ildə Buxara xanı Əbdüləziz Səfəvi dövləti ilə dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək məqsədilə çöhrə ağası Şükür bəy və çöhrə ağası Niyaz bəy başda olmaqla İsfahana yeni siyasi-diplomatik nümayəndəlik göndərdi. Əbdüləziz xan elçi ilə Şah II Abbasa məktub və qiymətli hədiyyələr göndərdi. Əbdüləziz xan məktubunda Səfəvi şahından bu elçi heyəti ilə Səfəvi sarayına göndərilən Polad Saray adlı itaətsiz əmirlərdən birini qəbul etməsini xahiş etdi. Xanın tələbi Şah II Abbas tərəfindən yerinə yetirildi.⁷²¹

XVII əsrin ortalarında Türküstanın özbək hakimləri arasında rəqabət yenidən qızıxdı. Bu zaman Əbdüləziz xan Şah II Abbasla münasibətləri qoruyub saxlamaqda daha maraqlı idi. Çünki Moğolların Bəlx və Bədaxşanda möhkəmlənmək cəhdləri tamamilə aradan qaldırılmamışdı. Buna görə də 1653-cü ildə Səfəvi hökmdarı Qəndəhar uğrunda mübarizədə Moğol ordusunu məğlub edən zaman Əbdüləziz xanın elçisi iki dövlət arasında əlaqələri qoruyub saxlamaq və gücləndirmək məqsədi ilə Səfəvi sarayına göndərildi.⁷²² Bununla da iki dövlət arasındakı siyasi əlaqələr daha da möhkəmləndi. Lakin bir müddət sonra Əbdüləziz xanla qardaşı Bəlx hakimi Sübhanqulu xan arasında münəqişə daha da kəskinləşdi. Sübhanqulu xa-

⁷²¹ Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 161.

⁷²² Həsəneliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 48; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 221.

nın hakimiyyətə iddialarının artması Əbdüləziz xanın Bəlxə qoşun göndərməsi və şəhərin ələ keçirilərək dağıdılması ilə nəticələndi. Əbdüləziz xan qardaşının hakimiyyət iddiasına son qoymaq üçün Sübhanqulu xanla müqavilə bağladı. Sübhanqulu xanla bağlanmış müqaviləyə görə o, vəliəhd və Bəlx valisi kimi təsdiq edildi. Lakin Sübhanqulu xanın qayınatası Ürgənc valisi Əbülqazi xanla birlikdə Buxara və Qərşi vilayətlərini qarət edərək külli miqdarda qənimət ələ keçirməsi vəziyyəti yenidən kəskinləşdirdi.⁷²³

Bu dövrdə Səfəvi sarayı Buxara xanlığında Əbdüləziz xanla qardaşı, Bəlx hakimi Sübhanqulu xan arasındakı münaqişədən məharətlə istifadə edərək hər iki tərəfin güclənməsinin qarşısını almağa çalışdı.

1657-ci ildə Əbdüləziz xanın qardaşı oğlu Qasım xanın rəhbərliyi altında Bəlxə göndərdiyi qoşunun məğlub olması Türkünstan hakiminin Əvəz Məhəmmədi Şah II Abbasın yanına elçi göndərərək Əbülqazi xanın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasına köməklik göstərməsini xahiş etməsinə səbəb oldu. Əbdüləziz xan Şah II Abbasa məktubunda Əbülqazi xanla Buxara arasındakı əlaqələrdən, xivə-lilərin basqınlarından və yaratdığı çətinliklərdən xəbər vermiş, Səfəvilər sarayında saxlanılan Ürgəncin qanuni varisini göndərməyi xahiş etmişdi.⁷²⁴

Şah II Abbasın söyləri nəticəsində Əbdüləziz xanla qardaşı Sübhanqulu xan arasında münasibətlər yoluna qoyulduğu üçün Buxara və Ürgəncdən Səfəvi sarayına göndərilən elçilərin sayı getdikcə artmağa başladı.⁷²⁵

1657-ci ildə Sübhanqulu xan dostluq münasibətləri yaratmaq üçün məktub və qiymətli hədiyyələrlə Xoca Özbək başda olmaqla öz elçisini Səfəvi sarayına göndərdi. Şah II Abbas elçini hörmət və

⁷²³ Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 49; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 221

⁷²⁴ Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 49; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 221; Azimova S.A. Military-political relations between the Safavid-Turkestan khanates, p. 424.

⁷²⁵ Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 221.

ehtiramla qəbul etdi. Elçinin gəlişindən sonra Səfəvi şahının Bəlx hakimi ilə münasibətləri yaxşılaşdı.⁷²⁶ Məhəmməd Yusif Valeh Qəzvini Bəlx elçisinin gəlişi ilə bağlı yazır ki, Sübhanqulu xanın tanınmış adamlarından biri olan seyid Xoca Özbəyin başçılığı ilə göndərdiyi elçi heyəti 1657-ci ildə İsfahan şəhərinə gəldi. Şah sarayında təntənəli qəbul mərasimi başa çatdıqdan, hədiyyələr və məktublar təqdim edildikdən sonra Bəlx hökmdarı adından danışıqlar aparıldı. Xoca Özbəyin səfirliyi şah tərəfindən lazımi səviyyədə qəbul edildi.⁷²⁷

1658-ci ildə Əbdüləziz xan Qulum Hacı başda olmaqla öz elçisini Şah II Abbasın sarayına göndərdi. Elçi Buxara xanının məktubu ilə yanaşı, iki pələng də daxil olmaqla qiymətli hədiyyələr gətirdi. Elçi heyəti Səfəvi şahı tərəfindən ehtiramla qəbul edildi. Elçi Buxaraya qayıdan zaman Şah II Abbas onunla birlikdə Məhəmmədxan bəy başda olmaqla öz elçisini göndərdi. Şah eyni zamanda Bəlxə, Sübhanqulu xanın sarayına da elçi göndərirdi. Eşikağası Mira bəy Mükri elçi heyətinin rəhbəri təyin edildi.⁷²⁸

1658-ci ilin sentyabrında Sübhanqulu bəlxli seyid Xacə Özbəyi elçi olaraq Şah II Abbasın sarayına göndərərək ondan yardım istədi. Elçi Xacə Özbəklə yaxşı rəftar edilsə də, Sübhanqulu xana heç bir dəstək verilmədi. Əbdüləzizdən faydalanmaq istəyi bu qərarla təsirli oldu. 1660-cı ildə Xacə Əbdülqafarın müdaxiləsi ilə iki qardaş barışdı. Barışıqdan faydalanmaq istəyən Əbdüləziz xan Şah II Abbasa elçi göndərirdi. Əbdüləziz xan şahı iki pələng və digər qiymətli hədiyyələr yolladı, son hadisələr barədə məlumat verdi. Şah da hər iki qardaşla əlaqələrini gücləndirməyə çalışdı. Bunun üçün Bəlxə və Buxaraya elçilər göndərirdi və iki qardaşın barışmasından məmnun qaldığını bildirdi. Əbdüləziz xan da şahı cavab məktubunu Xoca Mehr Əmin adlı elçisi ilə göndərirdi.⁷²⁹

Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi nüfuzunun artması və Türkünstan xanları arasındakı münaqişələrə qarışmasından ehtiyat edən Sübhan-

⁷²⁶ Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 241.

⁷²⁷ Məhəmməd Yusif Valeh Qəzvini. Xolde bərin, s. 610-611.

⁷²⁸ Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə, s. 263.

⁷²⁹ Yenə orada, s. 277.

qulu xan Xorasana yürüşləri dayandırdı və Şah II Abbasın sarayına 1658-ci ildə Bəlx seyidlərindən Şah Xacə Qurəngi, 1663-ci ildə isə Zahidəli bəyi elçi göndərdi. Sübhanqulu xanın Şah II Abbasla diplomatik əlaqələri genişləndirməkdə məqsədi Səfəvilərin Türkünstan-dakı nüfuzundan istifadə edib ali hakimiyyət iddiasını gerçəkləş-dirmək idi.⁷³⁰

Bu dövr Səfəvi imperiyası ilə Buxara xanlığı arasında qarşılıqlı əlaqələrdə ən yaxşı dövrlərdən biri hesab olunur. 1659-cu ildə Əb-düləziz xan Xacə Məhəmməd Əmin başda olmaqla siyasi-diplomatik missiyasını Səfəvi sarayına göndərmiş, 1662-ci ildə isə Əbdüləziz xanın Hacı Məhəmməd Mömin başda olmaqla ikinci elçisi İsfahana gəlmişdi. Elə həmin il Səfəvi sarayına Nəzər bəyin başçılığı ilə Əbülqazi xanın elçisi də göndərilmişdi.⁷³¹

1660-cı ildə Səfəvi sarayına göndərilən Buxara elçisi Şah II Abbasa qiymətli hədiyyələr gətirmişdi. Həmin ildə Səfəvi şahı da xassə qulamlarından Məhəmməd bəyi Buxaraya elçi göndərmişdi.⁷³² Bu dövrdə Şah II Abbas kifayət qədər hərbi-siyasi gücə malik olduğu üçün Türkünstan xanları onunla hesablaşmalı olurdular. Məhəmməd Tahir Vəhidin verdiyi məlumata görə, 1663-ci ildə Əbdüləziz xanla Əbülqazi xanın elçiləri İsfahana gəlmişdi. Buna cavab olaraq Şah II Abbas qorçı yüzbaşısı Məhəmmədhüseyn bəyi Buxaraya, qorçı Əli-qulu bəyi də Ürgəncə elçi göndərmişdi.⁷³³

Şah II Abbas dövründə Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Bu-xara xanlığı ilə hərbi-siyasi və diplomatik əlaqələrinin təhlili bir daha göstərir ki, Səfəvi şahının imperiyanın keçmiş qüdrətini bərpa etmək məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər, mərkəzi hakimiyyətin daha da

⁷³⁰ Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azər-baycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 51.

⁷³¹ Məhəmməd Yusif Valeh Qəzvini. Xolde bərin, s. 652.

⁷³² Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozəştə Şah Abbasse dovvom, s. 103; Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azər-baycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 50.

⁷³³ Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozəştə Şah Abbasse dovvom, s. 115; Hə-sənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 50.

möhkəmlənməsi, Şah I Abbas dövründə olan nüfuzunun qaytarılması, Qəndəharın azad edilməsi Türküstan xanları ilə münasibətlərə öz təsirini göstərmiş, onların Xorasana yürüşlərinin dayanmasına həlledici təsir göstərmişdir.

3.1.2. Xivə xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr

XVII əsrin ikinci yarısında Xivə xanlığının güclənməsi ilə keçmişdə bir-birlərinə düşmən olan Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasında diplomatik əlaqələrin kəskinləşdiyi görünür. 1654-1655-ci illərdə Xivə xanı Əbülqazi xan ilə Bəlx hakimi Sübhanqulu arasındakı qohumluq əlaqələrindən sonra onların qarşılıqlı diplomatik əlaqələri gücləndi. Sübhanqulu xan Əbülqazi xanın qardaşı Məhəmməd Şəri-fin qızı ilə evlənmişdi və onun kürəkəni hesab olunurdu. Əbülqazi xan zəif vəziyyətdə olan kürəkəni qorumaqla yanaşı, Buxara ərazisinə də hücum etdi. Əbülqazi xan Bəlx qorumaq bəhanəsi ilə bu bölgədəki bəzi yerləri ələ keçirməyə başladı. Əbdüləziz xan isə torpağını itirməyə başladığı üçün Səfəvi dövlətinə Xivə xanından şikayət etdi. Əvəz bəy adlı elçisi ilə Səfəvi şahından Əbülqazi xanın yerinə bir namizəd xan göndərməsini xahiş etdi. Bununla yanaşı o, şahın köməyi ilə Əbülqazi xanı hakimiyyətdən uzaqlaşdıracağını və Səfəvi şahına itaət edəcəyini bildirdi. Lakin Şah II Abbas Əbülqazi xana məktub göndərərək Xivə xanı ilə dostluq münasibətlərinə son qoymaq istəmədi.⁷³⁴ Buxara və ya Xivə xanlığının Mərkəzi Asiyada yeganə hakimiyyət mərkəzi kimi möhkəmlənməsində maraqlı olmayan Səfəvi sarayı Əbdüləziz xanın Əbülqazi xanı hakimiyyətdən kənarlaşdırmaq təklifini qəbul etmədi. Bundan başqa, Buxara ilə münasibətləri pozmaq istəməyən Şah II Abbas Əbdüləziz xana yazdığı cavab məktubunda Xivə xanı ilə yaxşı münasibətdə olduğunu diqqətə çatdıraraq ona qarşı hər hansı bir tədbir görməyəcəyini bildirdi.⁷³⁵

⁷³⁴ Beraziş E.H. Rəvabite siyasi diplomatike İran və cahan dər əhde Səfəviyyə, s. 828.

⁷³⁵ Каррыев А., Мошкова В.Г., Насонов А.Н. Якубовский А.Ю. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII - XIX вв. на

Göründüyü kimi, Xivə və Buxara xanları müəyyən bəhanələrlə bir-birilə qarşı-qarşıya qaldıqda, Səfəvi şahları həmin xanlıqların daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə edirdilər. Belə ki, 1655-ci ildə Xivə xanlığı tərəfindən Səfəvi sarayına göndərilən elçi İsfahandan qayıdarkən Buxara xanı tərəfindən ələ keçirilərək həbsxanaya atıldı. Xivə elçisinin düşdüyü bu vəziyyətdən xəbərdar olan Şah II Abbas hadisəyə müdaxilə etdi və elçinin sərbəst buraxılmasına nail oldu.

Bu arada öz aralarında davamlı mübarizə aparan özbək xanları, imkan daxilində Səfəvi torpaqlarına hücum etməkdən çəkildilər. Şah II Abbas dövrü də daxil olmaqla bu balanslaşdırılmış siyasətin uzun müddət davam etdiyi görünür. Əslində Səfəvi dövləti ilə diplomatik münasibətlər Xivə xanlığına böyük töhfə verdi. Əbülqazi xan dövründə Xivə xanlığında siyasi sabitlik yarandığı üçün Səfəvilərlə diplomatik əlaqələr şahın türkmənlərlə müharibəyə qarışmasına imkan vermədi. İlk mənbələrdə haqqında ətraflı məlumatlar əldə etmək mümkün olmasa da, bu dövrdə Ciyan bəy adlı elçinin Xarəzmdən Səfəvi sarayına gəldiyi məlumdur.⁷³⁶

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Əbülqazi xan 1655-ci ildə Buxaranı ələ keçirmək üçün yürüş təşkil etdi, Çaharcuy talan edildi.⁷³⁷ Əbülqazi xan bütün hakimiyyəti dövründə ümumilikdə yeddi dəfə Buxaraya yürüş təşkil etmişdi. N.Veselovski bu yürüşlərdə məqsədin “xəzinəni doldurmaq üçün talan hərəkəti” daşdığını qeyd edir.⁷³⁸ Y.Q.Qulamovun fikrincə, ancaq bu məsələnin yalnız bir tərəfidir, digər əsas olan isə Buxara xanlığındakı daxili fikir ayrılığından bu ciddi düşməni zəiflətmək üçün istifadə etmək idi. Özbək qəbilələrini düşünən Əbülqazi xan onlara suvarılan torpaqları payladı. Amudəryanın Darqandan Aral dənizinə qədər sol və sağ sahillərində çəkilmiş bütün kanalları və torpaqları onlar arasında bölüşdü.

правах рукописи. Ашхабад: 1954, с. 80-81, 209-210, 229; Gündoğdu A. Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740), s. 172.

⁷³⁶ Gündoğdu A. Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740), s. 174.

⁷³⁷ Веселовски Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хвинском ханстве от древнейших времен до настоящего, с. 137.

⁷³⁸ Yenə orada, s. 138.

Özbək klanlarının yüksək elitasına dövlətdə rəhbər vəzifələr verildi.⁷³⁹

Əbülqazi xanın planlarına görə, əvvəlcə türkmənləri öz itaətinə alacaq və sonra Buxara xanlığı ilə hesablaşacaqdı. Buna görə də, Xivə xanı Bəlx hakimi Sübhanqulu xanla əlaqələrini gücləndirdi və Buxara xanlığına qarşı yürüşləri davam etdirdi. 1657-ci ildə Yayçını və Kərmənəni fəth etdi.⁷⁴⁰ Bu ekspedisiyadan qayıtdıqdan sonra Əbdüləziz xanın qəfil hücumunu oğlu Enüşenin köməyi ilə uğurla dəf etdi.

Xivə ilə Bəlx özbəkləri arasındakı dostluq münasibətlərinə görə ortaq basqınlardan narahat olan Əbdüləziz xan Şah II Abbasdan buna müdaxilə etməsini istədi. Bu səbəbdən 1657-ci ildə Səfəvi sarayına gələn Xivə səfirinin birmənalı qarşılanmadığı görünür. Bundan sonra Səfəvi dövləti Əbülqazi xanın müttəfiqi olan Bəlx hakimi Sübhanqulu ilə diplomatik əlaqələr qurmağa başladı. 1662-1663-cü illərdə Əbülqazi xanla Şah II Abbas arasında səfirlərin mübadiləsi baş verdi.⁷⁴¹ Beləliklə, Səfəvi şahları Özbək xanları ilə ayrılıqda təmas qurmağa başladı, hökmranlığını artırmağa çalışan və bir-biri ilə rəqabətdə olan xanlıqlar Səfəvi şahına ən çox xidmət etdilər.

Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə Xivə xanlığı arasında sıx qarşılıqlı əlaqələrin mövcud olmasına baxmayaraq, müəyyən hallarda Əbülqazi xan yaxın müttəfiqi Bəlx hakimi Sübhanqulu xanın təsiri altında qalaraq Xorasana yürüşlərdə yaxından iştirak edirdi. Bu, şübhəsiz ki, Səfəvi dövlətinin Xivə xanlığı ilə münasibətlərində müəyyən soyuqluğun yaranmasına gətirib çıxarırdı.

1655-ci ilin payızında Əbülqazi xan müttəfiqi Bəlx hakimi Sübhanqulu xan ilə birlikdə Xorasana hücum etdi.⁷⁴² Şah II Abbas Əbdüləziz xana (1645-1681) sərt bir məktub yazaraq qardaşını bu

⁷³⁹ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней, с. 199.

⁷⁴⁰ Bax: Ebu'l Gazi Bahadır Han. Şecere-i Türk, s. 181-186.

⁷⁴¹ Beraziş E.H. Rəvabite siyasi diplomatiğe İran və cahən dər əhde Səfəviyyə, s. 830.

⁷⁴² Веселовски Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хвинском ханстве от древнейших времен до настоящего, с. 137.

hərəkətdən çəkəndirməyə çağırırdı. Əbdüləziz xan öz növbəsində şah Əbülqazi xanı taxtdan salmağı təklif etdi. Bunun üçün ilk addımı atan Əbdüləziz xan keçmiş müttəfiqi Moğol hökmdarı Şah Cahandan uzaqlaşdığını və türkmənlərə ayrı bir vali göndərərsə, onu da dəstəkləyəcəyini bildirdi. Əbdüləziz xan həmçinin şah, Səfəvi ərazisində yaşayan xarəzmli şahzadənin Astrabad hakimi təyin edilməsini, bu şahzadənin Astrabad və Bəlx bölgələrindəki türkmənlərə rəhbərlik etməsini və Buxara xanlığının dəstəyi ilə Əbülqazi Bahadır xanın hakimiyyətinə son qoyulmasını təklif etdi. Əbdüləziz xan, Əbülqazi Bahadır xanın basqınlarının Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasındakı ticarətə də zərər vurduğundan şikayətləndi. Nəhayət, Əbdüləziz xan şah Səfəvilərlə müttəfiq qalmaq üçün Şah Cahanın dostluq təklifini rədd etdiyini bildirdi.⁷⁴³

Şah II Abbas Əbdüləziz xanın Əbülqazi Bahadır xana qarşı birgə hərəkət etmək təklifini rədd etdi. Əbülqazi Bahadır xan Səfəvi dövlətindən Xarəzmə qayıtdıqdan sonra Səfəvilərə sadıq qaldığından,⁷⁴⁴ dostluq xəbərləri gətirən elçiləri tez-tez İsfahana göndərdi.⁷⁴⁵ Buna baxmayaraq, şah basqınları dayandırmaq üçün Əbülqaziyə bir məktub yazdı. Ticarət məsələsinə gəlinə, Əbdüləziz xanın narahat olmamasını, Murqab bölgəsindəki türkmənlərə tacirlərə hücum etməmək xəbərdarlığını etdiyini bildirdi. Şah Cahanla əlaqədar olaraq Nədr Məhəmmədin intiqamını almaq üçün Qəndəhara yürüş təşkil edərək ən böyük fədakarlığı həyata keçirdiyini və Qəndəharı almağa ümidi olmayan Şah Cahanı etibar etməməsini söylədi. Şah II Abbas Səfəvi ərazisində ölənlər buxaralı tacirlərin mallarının geri qaytarılacağını söyləyərək məktubunu tamamladı. Əbdüləziz xan Şah II Abbasdan kömək ümidini kəsdiyinə görə, Şah Cahanı bir elçi göndərdi. Lakin göndərilən elçi yolda soyulduğu üçün Moğol hökmdarı ilə görüşə bilmədi.⁷⁴⁶

⁷⁴³ Bax: Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 270-281.

⁷⁴⁴ Yenə orada, s. 271.

⁷⁴⁵ Sümer F. Safevi Tarihi ile ilgili incelemeler I. ve II. Abbas devirleri, s. 28.

⁷⁴⁶ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 271.

1657-ci ildə Xivə və Buxara xanlıqları arasında yeni toqquşmalar baş verdi. Əbülqazi xan bu dövrdə qatıldığı müharibələrdə uğurlu bir siyasət həyata keçirdi, az sayda əsgərlə əhəmiyyətli qələbələr qazandı. Buxara xanlığı onun gücünü nəzərə alaraq onunla qarşılaşmağa cəsarət etmədi.⁷⁴⁷

Bu qarşıdurmalar zamanı Əbdüləziz xanın Səfəvi sarayına göndərdiyi elçi Əbülqazi Bahadır xanın hücumlarına etiraz olaraq xarəzmli həmkarını girov götürdü. Şah II Abbas müdaxilə etdi və elçi sərbəst buraxıldı. Ancaq şah bu hadisədə Əbdüləziz xanı günahlandırmadı. Hadisəni elçinin öz günahı kimi qəbul etdi. Daha da əhəmiyyətli, şah Buxara ordusunun Kabil ətrafındakı imkanlarına diqqət yetirdi və gələcəkdə Moğolların Qəndəhara hücumunda ehtiyac duyacağını düşündü. Elə həmin il Hüsam xanın Maruçəqa hücum edərək əhalini əsir alması ilə Səfəvi-Buxara münasibətləri pozuldu və nəticədə Əbdüləzizin qardaşı oğlu Qasım Məhəmmədin hücumda iştirak etməməsi Şah II Abbasa bu hadisəni görməməzlikdən gəlməsini təmin etdi. Ancaq Əbdüləziz qardaşı oğlu Qasım Məhəmmədi məzəmmət etdi. Qasım Məhəmməd də intiqam almaq üçün növbəti il Əbdüləzizi hakimiyyətdən devirmək üçün Sübhanqulu ilə birlikdə hərəkət etdi.⁷⁴⁸

1659-1660-cı illərdə Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə Xivə xanlığı arasında diplomatik əlaqələr intensiv xarakter aldı. 1662-ci ildə Əbülqazi xan iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və dostluğu möhkəmləndirmək üçün İsfahan sarayına yeni bir elçi göndərdi. Elə həmin il Şah II Abbas da Əliqulu bəyin rəhbərliyi altında Ürgəncə öz elçisini göndərdi.⁷⁴⁹ Bu, Səfəvi-Xivə münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsini təmin etdi. 1663-cü ildə Əbülqazi xan taxtdan əl çəkmədən az əvvəl Səfəvilərlə barışıqı davam etdirmək və qarşılıqlı münasibətləri qoruyub saxlamaq üçün öz elçisini İsfahana

⁷⁴⁷ Ebu'l Gazi Bahadır Han. Şecere-i Türk, s. 188.

⁷⁴⁸ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 273.

⁷⁴⁹ Beraziş E.H. Rəvabite siyasi diplomatike İran və cahan dər əhde Səfəviyyə, s. 831.

göndərdi.⁷⁵⁰ Şübhəsiz ki, Xivə xanını Səfəvilərlə münasibətləri qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə məcbur edən səbəblər arasında Buxara xanının təzyiqləri az rol oynamırdı. Buxara xanı Əbdüləzizin Əbülqazi xana qarşı yeritdiyi siyasətin, hərbi yürüşlərin qarşısının alınmasında Xivə xanının Səfəvilərdən savayı kömək istəyə biləcəyi başqa qonşuları yox idi. Xivə xanlığını Səfəvilərə yaxınlaşdıran digər səbəblərdən biri də Kalmık kazaklarının fürsət tapanda Xivəyə hücum etməsi idi.

1662-ci ildə Əbülqazi xan son dəfə Buxara yürüşünə çıxaraq mərkəzi hökuməti gücləndirməyi bacardı. Bu son səfər zamanı Əbdüləziz xanın qalada olmadığı, Səmərqəndə getdiyi və qalada yalnız qadınların olduğu məlum olan zaman, Əbülqazi xan hücumdan vaz keçdi. Əbülqazi xan Əbdüləziz xana “Bu günə qədər aramızdakı fikir ayrılıqlarına görə çox döyüşdük. Allah həmişə zəfərini bizə uyğun hesab etdi. Yetmiş yaşımızı aşmışıq, müsəlmanlara ziyan vurmaq artıq ağılabatan bir iş deyil, bundan sonra əgər Allah ömür versə Qızılbaşlara və kalmıklara qarşı mübarizə aparmaq niyyətindəyəm” deyərək yürüşdən geri dönmüşdü.⁷⁵¹

1663-cü ildə taxt-tacdan imtina etməzdən bir müddət əvvəl Əbülqazi Bahadır xan həm Buxara xanlığı ilə sülh bağladı, həm də Səfəvi sarayına elçi göndərdi. Əbdüləziz xan da Səfəvi şahına üç elçi göndərdi. Elçilərin şahı hansı xəbəri çatdırdıqları barədə dəqiq məlumat olmasa da, onların iki ölkə arasındakı sülhü möhkəmləndirmək üçün göndərildiyi ehtimal edilir. Şah hər hansı bir tərəfi tutmaq fikrində deyildi. Buna görə də hər iki özbək xanının elçilərinə yaxşı yanaşdı, qiymətli hədiyyələr verdi və əsgərlərinin müşayiəti ilə onları yola saldı.⁷⁵²

⁷⁵⁰ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history 1550-1702, p. 273-274

⁷⁵¹ Ebu'l Gazi Bahadır Han. Şecere-i Türk, s. 188.

⁷⁵² Tavarniyer J.P. The six voyages of Jean Baptiste Tavernier. London: 1678, s. 178; Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 282.

3.2. Şah Süleyman və Şah Sultan Hüseyn dövründə Buxara və Xivə xanlıqları ilə hərbi-siyasi əlaqələr

3.2.1. Buxara xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr

Şah II Abbasın ölümündən sonra böyük oğlu Səfi Mirzə 1666-cı il noyabrın 1-də taxta çıxdı.⁷⁵³ Bu dövrdə Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyət zəiflədiyi üçün saray qadınları və üləmalarının nüfuzu daha da gücləndi. Şah II Səfi tiryək və şərab düşkünə olduğuna görə dövlət işlərinə əhəmiyyət vermədi, buna görə üləma şiə inancında bir sıra prinsiplərdən istifadə edərək idarəetmədə təsirli olmağa çalışdılar.⁷⁵⁴

Səfi Mirzə ömrünü hərəmdə keçirdiyindən və qadın düşkünə olduğundan Əbdüləziz xan cəsarətlənərək Xorasana yürüşlər təşkil etdi. 1667-ci ildə Enüşə xan da Mərvə hücum etdi. Şəhəri və ətrafını qarət edərək çoxlu qənimətlə geri döndü.⁷⁵⁵

Şah II Səfinin taxta çıxmasından sonra Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyət xeyli zəiflədi və bu vəziyyət təbii olaraq sərhəd bölgələrinə də öz təsirini göstərdi.

1668-ci ildə Əbdüləziz xan böyük bir ordu ilə Xorasana yürüş təşkil etdi. Herata hücum edən özbəklər bir çox kəndi dağıdıb talan etdilər. Herat hakimi Murtazaqulu xan Məşhəd hakimindən kömək istədi. Məşhəddən gələn yardım qüvvələri ilə Səfəvi ordusu özbəkləri təqib etməyə başladı. Özbəklərin əlində olan əsirlər azad edildi və qənimətlər geri alındı. Əsir alınan özbəklər arasındakı tanınmış şəxslər şaha göndərilərək edam edildi. Şahın səhhətinin pisləşməsi, zəlzələ və epidemiyalarla bağlı yanlış vaxtda taxta çıxdığına inanıldığı üçün yeni tacqoyma mərasimi keçirildi. Şah 22 mart 1669-cu ildə Şah Süleyman adı altında yenidən taxta çıxdı.⁷⁵⁶

Bu zaman Əbdüləziz xan Xorasana yürüş etməkdə tərəddüd etdi. O, Quşbəyi Həsən adlı elçisini İsfahana göndərdi, şahın taxta

⁷⁵³ Aydoğmuşoğlu C. Safevi Devleti Tarihi, s. 89.

⁷⁵⁴ Savory R.M. Iran under the Safavids, p. 239.

⁷⁵⁵ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 286.

⁷⁵⁶ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, s. 287.

çıxmasını təbrik etdi və dost münasibətdə olduğunu bir daha diqqətə çatdırdı. Əbdüləziz xan, həmçinin iki ölkənin ticarət karvanlarının rahat hərəkət etmələrini və düşmənlərinə qarşı əməkdaşlıq etməyi şaha təklif etdi. Bunun müqabilində şah Mehdi xanı Əbdüləziz xanın yanına elçi göndərirdi.⁷⁵⁷

1670-ci ildə Əbdüləziz xan Səfəvi sarayına növbəti elçisini göndərirdi. Lakin bu elçinin münasibəti maraqlı hadisələrin yaranmasına səbəb oldu. Elçi alacağı müavinəti aylıq deyil, gedəndə tam şəkildə almaq istəyirdi. Səlahiyyətli şəxslər bu qədər pulun bir anda xəzinədən çıxarılmasını istəmirdilər. Şahın xüsusi icazəsi ilə ona normal pulun dördə birinə bərabər olan gümüşə bənzər sikkələr verildi. Elçi aldandığını başa düşdü, lakin bu sikkələrlə çoxlu miqdarda qızıl, gümüş və qiymətli əşyalar alıb Buxaraya qayıtdı. Saxta pullar şahın xəzinəsinə qayıtdı və şah onları dövrüyədən çıxarmalı idi. Bu vəziyyət şahın xəzinəsində pulun çatışmadığını və eyni zamanda Buxara xanlığı ilə münasibətlərə xələl gətirdiyini göstərdi.⁷⁵⁸

1671-ci ildə Buxara xanlığının hakimi Əbdüləziz xan İsfahan şəhərinə Miri başda olmaqla elçi heyəti göndərirdi. Xan elçisi ilə şaha aslan və kərgədan daxil olmaqla çoxlu qiymətli hədiyyələr göndərirdi. Elçi heyəti Şah Süleyman tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılandı. Hədiyyələrin təqdim edilməsi və şah xalatlının geyinilməsi mərasimindən sonra danışıqlar aparıldı. Sonra şahın icazəsi ilə elçi Səfəvi sarayını tərk etdi və vətənə qayıtdı.⁷⁵⁹

1674-cü ildə Sübhanqulu xan qarşılıqlı əlaqələri yaxşılaşdırmaq üçün Səfəvi sarayına elçi göndərirdi. Elçi əlindəki rübab və laci-vərd daşlarını fransız zərgər və səyyah J.Şardenin daş-qaşına dəyişdirmək istədi. Qiymətdə razılığa gələ bilməsələr də, elçi onu Bəlxə dəvət etdi. Ona yaxşı rəftar ediləcəyinə və Sübhanqulu xanın zinət əşyaları üçün yaxşı qiymət ödəyəcəyinə dair söz verdi. Ancaq qızılbaşlar orada onun təhlükəsiz olmayacağını və Bəlkə gedən bir erməni

⁷⁵⁷ Bax: Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 287-290.

⁷⁵⁸ Yenə orada, s. 300.

⁷⁵⁹ Çələbi Mustafa ibn Abdulla. Tərcüməyə təqvimut-təvarix. Be kuşəşe Mirhaşim Muxəddis. Tehran: 1374, s. 195.

tacirin öldürüldüyünü söyləyərək, onu Bəlxə getməkdən çəkindirildilər. 1675-ci ildə Əbdüləziz və Şah Süleyman qarşılıqlı olaraq birlərinə elçilər göndərildilər. Əbdüləziz xanın hakimiyyətinin son günləri haqqında geniş məlumat olmasa da, onun 1678-ci ildə Səfəvi sarayına elçi göndərdiyi məlumdur.⁷⁶⁰

XVII əsrin 70-ci illərində Səfəvi imperiyasının Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələri bunu deməyə əsas verir ki, iki dövlət arasında münasibətlər tərəflərin bir-birinə göndərdiyi elçilər tərəfindən qorunub saxlanılmış, Moğol hökmdarının Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı həyata keçirdiyi hərbi kampaniyalar Əbdüləziz xanın Səfəvi şahı ilə dostluq əlaqələrini qoruyub saxlamağa vadar etmişdir.

1677-ci ildə Əbdüləziz xan İstanbula Mehmet Əmin xan adlı bir elçi göndərdi. Osmanlı dövləti Sultan II Süleymanın taxta çıxması ilə bağlı məktubu da Əbdüləziz xana göndərdi. Ancaq göndərilən məktub 1681-ci ildə Buxaraya çatan zaman Əbdüləziz xan artıq sağ deyildi.⁷⁶¹

Məhəmməd Tahir Nəsrabadi 1678-ci ildə Bəlx hökmdarı Sübhəngulu xanın İsfahana Şah Süleymanın sarayına diplomatik nümayəndəlik göndərməsi barədə xəbər versə də, elçinin məqsəd və vəzifələri barədə heç bir məlumat vermir.⁷⁶² Bu bölgədəki mövcud siyasi vəziyyətin təhlilindən ehtimal etmək olar ki, elçinin göndərilməsi Enuşə xanın təşəbbüsü və rəhbərliyi altında Xivə qoşunlarının Səfəvi və Bəlx ərazilərinə hücumları ilə bağlı olmuşdur. Görünür, elçinin əsas vəzifəsi ümumi düşməənə qarşı birgə mübarizəni təşkil etməyə nail olmaq idi.

1683-1692-ci ilə qədər Səfəvi dövlətində olmuş fransız səyyahı P.M.Sansonun məlumatına görə, 1679-cu ildə Buxara xanlığının qoşunları Murqaba hücum edərək şəhəri mühasirəyə almışdı. Səfəvilər mühasirədə olanlara köməyə Mərv hakiminin oğlu Abdulla sultanın komandanlığı altında qoşun göndərdilər. Belə qərara alındı ki, Xorasan əmirlərinin başçısı Əhməd xan və Herat hakimi də Ab-

⁷⁶⁰ Çələbi Mustafa ibn Abdulla. Tərcüməyə təqvimut-təvarix, s. 305.

⁷⁶¹ Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, cilt III, 2. Kısım. Ankara: 2011, s. 258.

⁷⁶² Nəsrabadi Məhəmməd Tahir.. Təzkirəyə Nəsrabadi, c. 2. Be kuşəşş Möhsin Hacı Nəsrabadi. Tehran: 1378, s. 830-831.

dulla sultana köməklik göstərsinlər. Əhməd xanla Mərv hakimi arasında çoxdan bəri düşmənçilik var idi. Buna görə də, o, nəinki qoşunlarını köməyə göndərmədi, hətta buxaralılara məktub yazaraq onları Səfəvi ərazisində mübarizəni davam etdirməyə təşviq etdi. Baş vəzir Şeyxəli xan Zəngənənin vəfatı və Səfəvi qoşunlarının Murqaba Abdulla sultanın köməyinə gəlməməsi üzündən Buxara ordusu qalib gəldi, Abdulla sultan əsir alındı.⁷⁶³ Abdulla sultan bir ildən artıq əsirlikdə qaldı. Yüksək rütbəli hərbi komandir olduğu üçün özbəklər onunla nəzakətlə davrandılar. Hətta iş o yerə çatdı ki, buxaralıların kalmıqlarla qarşıdurması zamanı Abdulla sultanı öz ordularına rəhbər təyin etdilər. Bu işə görə minnətdarlıq əlaməti olaraq 1690-cı ildə onu əsirlikdən azad etdilər. Azad edildikdən sonra o, Şah Süleymanın hüzuruna gələrək şərəflə qarşılandı.⁷⁶⁴

1681-ci ildə Əbdüləziz xan Xivə xanının Buxaraya hücum edib şəhəri ələ keçirməsindən sonra Sübhanqulu xanın lehinə hakimiyyətədən əl çəkdi. Sübhanqulu xan taxta çıxdıqdan sonra həm daxili, həm də xaricdə ciddi problemlərlə məşğul oldu. İki oğlunun ölümü və Bəlx valisi qardaşı Mənsurun qiyamı onu çox sarsıtdı. Eyni zamanda, Xivə hakimi Enüşə xan Buxara xanlığına hücum etdi. Bu hücumu dəf etdikdən sonra Bəlxə yürüş etdi və qardaşının üsyanını yatırdı. Bu zaman Enüşə xanın yenidən Buxara xanının torpaqlarına hücum etdiyi xəbəri gəldi.⁷⁶⁵

1682-ci ilin payızında Sübhanqulu taxta çıxdıqdan sonra Səfəvi sarayına bir elçi göndərdi. Bəlx valisi olan oğlu Əbülmənsurun idarəçiliyi düzgün həyata keçirməməsi səbəbindən Səfəvilərlə problem yaşamaqdan qorxdı. Sübhanqulu xan 30 iyul 1684-cü ildə Səfəvi sarayına başqa bir elçi göndərdi. Elçi Şah Süleymana Bəlx valisi Əbülmənsurun öldüyünü, əsgərləri Bəlx sərhədindən geri çəkdiqlərini və Xarəzm ordusunun Buxaraya hücumunun uğurlu olmadığını söylədi. Çünki Şah Süleyman Xarəzm ordusu ilə birlikdə

⁷⁶³ Sanson P.M. Cəfərnameye Sanson. Be kuşəşe Tağı Təvəzzüli. Tehran: 1346, s. 150-151.

⁷⁶⁴ Sanson P.M. Cəfərnameye Sanson, s. 165.

⁷⁶⁵ Saray M. The Hanate Of Buhara, p. 537.

Buxaraya hücum etməyi planlaşdırdı.⁷⁶⁶

Sübhanqulu xan mərkəzi hakimiyyəti qoruyub saxlaya bilmədi. Oğlanları arasında ixtilaf və yerli bəylərin qaldırdığı üsyanlar Mavəraünnəhrdə bəzi yerlərin mərkəzi hakimiyyətin nəzarətindən çıxması ilə nəticələndi.⁷⁶⁷

Göründüyü kimi, Türküstan xanları və sülalə üzvləri arasında ali hakimiyyət uğrunda mübarizədə həm qalib, həm də məğlub tərəf öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün Səfəvi şahları ilə diplomatik əlaqələrdən yararlanaraq ondan hərbi yardım almağa cəhd göstərir, yaxud da onun hərbi-siyasi nüfuzundan istifadə edirdilər. Bu zaman Səfəvi dövləti Orta Şərqdə olduğu kimi Mərkəzi Asiyada da hərbi-siyasi təsir gücünə malik olduğuna görə Türküstan xanları onunla hesablaşmalı olurdular.

31 mart 1685-ci ildə Moğol hökmdarı Evrəngzib fillər də daxil olmaqla qiymətli hədiyyələrlə Sübhanqulu xana elçi göndərdi. O, göndərdiyi məktubunda Sübhanqulu xanı təbrik etdi və məktubunun sonunda ona Səfəvi ərazisinə birgə hücum etməyi təklif etdi. Lakin hərbi yürüşün xərcləri ilə bağlı öz üzərinə heç bir öhdəlik götürmədi. Sübhanqulu xan Əbül Maani adlı elçisini Moğol sarayına göndərərək Teymurun Səmərqənddəki türbəsini təmir etmək üçün ondan pul istədi. Lakin Teymurun məzarını qoruyan mühafizəçilər bu pulu qəbul etmədilər.⁷⁶⁸

1688-ci ilin əvvəllərində Sübhanqulu xan Xorasana hücum etmək qərarına gəldi. Buna səbəb ilk növbədə birgə hücumla bağlı Moğol hökmdarı Evrəngziblə əldə olunan razılıq idi. Çünki Evrəngzibin üsyan qaldıran oğlu Səfəvilərə sığınmışdı. Evrəngzib Dekanda türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı mübarizə apardığına görə Səfəvi dövlətinə qarşı heç bir ciddi addım ata bilmədi. İkinci səbəb, Şah Süleymanın Sübhanqulu xanın elçilərinə cavab verməməsi və

⁷⁶⁶ Saray M. Ottoman policy in Central Asia. Makaleler, cilt IV. Ankara: 2013, s. 293.

⁷⁶⁷ Fehimi M. Safevi şahları ile Astrahani hanedanı arasındaki siyasi ilişkiler, s. 515.

⁷⁶⁸ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 342.

yeddi il keçməsinə baxmayaraq onun taxta çıxmasını təbrik etməməsi idi. Üçüncüsü, yeddi ildir iki dövlət arasında qarşıdurma olmadığı üçün Xorasan sərhədi nəzarətsiz qalmışdı və gözlənilməz hücum üçün yaxşı bir fürsət var idi. Dördüncü səbəb, Buxara xanının yaxşı qənimət əldə etmək arzusu idi. Sübhanqulu xan yürüş zamanı yaxşı qənimətlə dönərdisə, əmirlərinin ondan daha çox asılı olacağını düşünürdü. Həmçinin, ölkənin xəzinəsi boşaldıldığı üçün onu hər hansı bir yolla doldurmaq lazım idi. Xanlıqda təngənin gümüş nisbəti tarixdə ən aşağı yüzdə 25-ə endiyinə görə hər il təbəələrdən yeddi qat daha çox vergi toplamağa başlanılmışdı.⁷⁶⁹

Buxaradan Divanbəyi Qaib Nəzər bəyin komandanlığı altında, Bəlxdən isə Məhəmməd Sait Xocanın rəhbərliyində altı 1688-ci il dekabr 1688 - 23 yanvar 1689-cu il tarixlərində Çiçəktu və Meymənəni təhdid edən Bala Murqab tutuldu. Bunun ardınca özbəklər tərəfindən 20 qala ələ keçirildi və qala komendantları əsir alındı. Özbək ordusu 1689-cu ilin noyabrında çoxlu qənimətlə Mavəraünnəhrə qayıtdı.⁷⁷⁰

1690-cı ilin sentyabrında Buxara xanı Həcc yolunun bağlandığını bəhanə edərək Mərv bölgəsinə hücum təşkil etdi. Hoşika bəyin rəhbərliyi altında özbək ordusunun hücumu nəticəsində Mərvin xarici istehkamları dağıdıldı, ətraf ərazilər talan edildikdən və bəzi insanlar əsir götürüldükdən sonra şəhər mühasirəyə alındı. Ancaq Mərv hakiminin ciddi müqavimət göstərdiyinə görə şəhəri ala bilməyəcəyini başa düşən Hoşika bəy mühasirəni dayandıraraq çoxlu qənimətlə Buxaraya qayıtdı.⁷⁷¹

Şah Süleymanın dövründə Səfəvi-Buxara münasibətlərində ən mühüm siyasi-diplomatik hadisələrdən biri də Əbdüləziz xanın Səfəvi sarayına gəlişi idi. Əbdüləziz xan atası Nədr Məhəmməd xan və əmisi İmamqulu xan kimi Həcc ziyarətinə getmək məqsədilə Səfəvi sarayına müraciət etmişdi.⁷⁷²

⁷⁶⁹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 343.

⁷⁷⁰ Yenə orada, s. 346.

⁷⁷¹ İslam R. Indo-Persian Relations, p. 347.

⁷⁷² Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ времянь до настоящаго. том II, с. 92-93.

1685-ci ildə Əbdüləziz xan Səfəvi ərazisindən keçməklə Həcc ziyarətinə getmək niyyətində idi. Onun yaxın əshabələri ilə Mərvə gəlişi barədə Şah Süleymana məlumat verildikdə o, əmr etdi ki, onu yüksək səviyyədə qarşılansınlar və İsfahana kimi müşayiət etsinlər.⁷⁷³ Əbdüləziz xan Çaharcuy, Mərv, Nisapur, Semnan və Kaşan yolu ilə İsfahana gəldi. Şah Süleyman Əbdüləziz xanı İsfahanın kənarında qarşıladı. Əbdüləziz xan təntənəli görüşlərdən və ziyafətlərdən sonra İsfahan şəhərində Şah Süleyman tərəfindən qəbul edildi. Şah onu mehribancasına qarşılayaraq qırx sütunlu dəbdəbəli binada yerləşdirdi. Buxara xanının gəlişi Novruz bayramına təsadüf edirdi. Səfəvi şahı Buxara xanının şərəfinə xüsusi bayram şənliyi təşkil etdi. Əbdüləziz xana yaxşı münasibət göstərildi və şərəfinə ziyafət təşkil edildi. Əbdüləziz xan yola düşmədən əvvəl şah böyük bir vida məclisi təşkil etdi. Ziyafət sarayın böyük bağçasında keçirildi. Hər ağacın üstündə lampalar yandırıldı və bağçada şlalələr düzəldildi.⁷⁷⁴

Təşkil olunan isti səmimi qəbullardan sonra şah hörmətli qonağa Məkkəyə davamlı səfəri üçün bahalı paltar və digər zəruri əşyalar hədiyyə etdi və Həcc səfərində uğurlar arzuladı. Əbdüləziz xana səyahətdə xərcləmək üçün pul verildi. Əlavə olaraq ona bəzədilmiş bir qədəh, gözəl atlar, şahinlər, ağ şahinlər və dəvələr hədiyyə edildi. Şah cavabdeh şəxslərə xanı və yoldaşlarını Kəngər körfəzinə qədər müşayiət etmələri üçün əmr verdi.⁷⁷⁵

Məhəmməd Yusif Münşi Əbdüləziz xanın Səfəvi sarayına gəlişi ilə bağlı qiymətli məlumatlar verir. O yazır ki, xan Şah Süleymanla görüşərkən ona qiymətli hədiyyələr, o cümlədən müxtəlif parçalar, sürətli atlar, şahinlər, dəvələr və digər qiymətli əşyalar təqdim etmişdi. Əbdüləziz xanın şaha təqdim etdiyi hədiyyələr arasında onun əmri ilə dövrünün ən məşhur xəttatlarından olan Mövlana Hacı Yadiqar tərəfindən üzü köçürülən Şəmsəddin Hafiz Şirazin divanı da

⁷⁷³ Etimadüssəltənə Məhəmməd Həsənxan. Tarixə müntəzəmi Nasiri, c. II, s. 991; Hidayət Rzaqulu xan. Tarixə rövzətüs-səfaye Nasiri, c. 12, s. 6934.

⁷⁷⁴ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 328; Hidayət Rzaqulu xan. Tarixə rövzətüs-səfaye Nasiri, c. 12, s. 6934.

⁷⁷⁵ Yenə orada.

var idi. Şah bu kitabı əlinə alarkən, digər hədiyyələrə məhəl qoymadı və bu gün dünyanın ən bahalı hədiyyəsini xandan aldığıı söylədi.⁷⁷⁶

Beləliklə, 1687-ci ildə Səfəvi sarayına gələn Əbdüləziz xan və onu müşayiət edənlər, şahın təntənəli qəbulundan sonra, 1689-cu ildə müqəddəs Məkkə şəhərinə doğru səyahətlərini davam etdirdilər. Lakin məqsədə çatmaq xana qismət olmadı, çünki elə həmin il yolda öldü.⁷⁷⁷ “Təzkire-yi Mülkimxani”də Əbdüləziz xanın ölümünün səbəbi belə izah edilir: “Xan Həcc mövsümünün yaxınlaşması səbəbindən Məkkəyə mümkün qədər tez getmək istəyirdi. Zəvvarlar ərəb torpağına çatanda ərəblər pul tələb etdilər. Əbdüləziz xan onlara 20 min qızıl dinar ödəməyə razılıq verdi. Ərəblər daha çox tələb etdilər. Onlar hətta 40 min dinara da razı olmadılar. Xanın müharibəyə vər-diş etmiş mühafizəçiləri qırx il ərzində dövlətə xidmət etdiklərini və bu əhəmiyyətsiz dəstənin tələblərinə tabe olmaq istəmədiklərini söylədilər. Bundan sonra xanın mühafizəçiləri ərəblərlə mübarizəyə başladılar. Baş verən döyüşdə öz mühafizəçiləri ilə birlikdə Əbdül-əziz xan qətlə yetirildi və Mədinədə Baqi qəbiristanlığında atası və əmisinin yanında dəfn edildi.”⁷⁷⁸

Yuxarıda qeyd olunan materialların təhlili göstərir ki, xarici siyasət istiqamətində təxminən iyirmi il ərzində Səfəvi şahı qarşılıqlı əlaqələrdə Buxara xanlığının hökmdarlarına qismən güzəştlər etmiş-di. Buxara elçilərini qəbul etdikdə, xanlıqla dinc münasibətlər qur-mağa çalışdılar, çünki həmin dövlətlə müharibə xərclərini qarşılama bilməyəcək qədər böyük maliyyə tələb etdiyini başa düşdülər. Səfəvi imperiyası Şah I Abbas, Şah I Səfi və Şah II Abbas dövründə Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrdə həyata keçirilən balanslaşdırıcı siyasət və davamlı münasibətlər Şah Süleyman dövründə gözlənilmədi. Bu, Səfəvi imperiyasının maraqlarına zərər vurdu. Belə ki, hər iki dövlət arasında diplomatik əlaqələrin zəifləməsi Buxara qoşunlarının Səfə-vilərin şimal-şərq ərazisinə tez-tez hücum etməsinə gətirib çıxardı.

⁷⁷⁶ Münşi Məhəmməd Yusif. Təzkireye Mülkümxani, s. 182-183.

⁷⁷⁷ Xatunabadi Ə. Vaqiye əs-saniyn vəl-avom. Be kuşeşe Məhəmməd Bağır Behbudi. Tehran: 1352, s. 535.

⁷⁷⁸ Münşi Məhəmməd Yusif. Təzkireye Mülkümxani, s. 183-184; Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. том II, с. 93.

Belə ki, Sübhanqulu xanın (1681-1702) dövründə Buxara xanlığının qoşunlarının Xorasana, xüsusən də Mərvə yürüşləri intensiv xarakter aldı. 1690-cı il yürüşü ilə bağlı Məhəmməd Əmin Kirək Yarakçı “Muhitut-təvarix” əsərində ətraflı məlumat verir. O, yazır ki, 1690-cı il oktyabrın 4-də cümə günü Huşike bəy bir çox vilayətlərdən toplanmış qoşunla “azmış izdihamı” və “ixtişaşlar dalğası”nı yatırmaq məqsədilə Mərvə hərəkət etdi. Ordu ilə hərəkət edən Huşike bəy Mərvin fəthinə tələsdi. O, Amudərya çayını keçdikdən sonra Çarcuy sahillərində düşərgə saldı və orada təxminən 3-4 gün dayanmalı oldu. O vaxt Çarcuy hakimi Məhəmməd Alp bəy idi. O, gələn sərkərdələrin şərəfinə möhtəşəm ziyafət təşkil etdi. Bundan sonra Huşike bəy 1690-cı il oktyabrın 14-də Çarcuydan Mərvə yola düşdü. Şaxum bəy məqbərəsinin yanından hücum edərək Mərv şəhərini mühasirəyə aldı, ətraf ərəzilər talan edildi, çoxları öldürüldü və bir çox insan əsir alındı.⁷⁷⁹

Buxara xanlığının ordusu Huşike bəy atalık başda olmaqla Mərv qalasını mühasirəyə aldı və onu ələ keçirmək üçün tələb olunan hazırlıq işlərinə başlanıldı. Şah Süleyman tərəfindən Mərv hakimi vəzifəsinə təyin edilən Hacı Timur xan qalanın müdafiəsinə lazım olan hər şeyi hazırlayaraq qala qüllələrini və divarlarını möhkəmləndirdi, qızılbaşlarla birlikdə qalanın müdafiəsini böyük səylə davam etdirdi.⁷⁸⁰ Dövrün qaynağının təsdiq etdiyi kimi, “həqiqətən də, Mərv öz divarlarının hündürlüyü və alınmazlığı ilə Xeybər qalasına, İsgəndər divarına oxşayan bir qaladır. Onun xəndəyi çox dərin və genişdir”.⁷⁸¹

Mühasirənin uzandığını nəzərə alan Huşike bəy atalığın qoşunundakı döyüşçülərin bir hissəsi Mərv yaxınlığında yerləşən kəndlərə basqın edərək soyğunçuluq etməyə başladı. Onlar Mirabadı ələ

⁷⁷⁹ Извлечения из рукописи «Мухит-ут-таварих» Мухаммед Эмина Кирак Яракчи. Перевод под ред. А.А.Ромаскевича. /Материалы по истории туркмен и Туркмении. XVI-XIX вв. т. II. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.-Л.: 1938, с. 115.

⁷⁸⁰ Извлечения из рукописи «Мухит-ут-таварих» Мухаммед Эмина Кирак Яракчи, с. 116.

⁷⁸¹ Yənə orada.

keçirdilər, əksər kişiləri öldürdülər, qızları və uşaqları əsir alaraq qəddarlıqlar törətdilər. Soyğunçuluğu dayandırdıqdan sonra Mərv ətrafında səpələnmiş döyüşçülər Huşike bəyin ətrafında toplanaraq, zurna səsləri və döyüş qışqırıqları ilə yenidən qalaya hücum etdilər. Qala divarlarında olan mərvlilər və qızılbaşlar düşmən ordusunun hücumunu dəf etmək üçün bütün səylərini sərf etdilər. Artıq çoxlu qənimət əldə edən özbək döyüşçülər bu hündür qalanı ələ keçirməyin mümkün olmadığını anladığına görə Buxaraya qayıtdılar. Orduya rəhbərlik edən Huşike bəy bazar ertəsi 1690-cı il noyabrın 6-da xanın hüzuruna gələrək ona təzim etdi.⁷⁸² Buxara xanının Mərv yürüşü uğursuz olduğuna görə onların Xorasana hərbi səfərləri bir müddət təxirə salındı.

1694-cü il iyulun 28-də Şah Süleyman İsfahanda vəfat etdi. Şah Süleyman Səfəvi hələ ölüm yatağında olarkən öz hərəm ağalarına və saray əyanlarına vəsiyyəət etdi ki, əgər onlar imperiyanın güclənməsini istəyirsə kiçik oğlu Abbas Mirzəni şah elan etsinlər, əgər dinc şəraitdə yaşamaq istəyirlərsə böyük oğlu Hüseyn Mirzəni şah seçsinlər. Hərəm ağaları və iri əyanlar Hüseyn Mirzəni seçdilər. Beləliklə, Şah Sultan Hüseyn həmin il avqustun 6-da İsfahanda Çehelsütun sarayında taxta çıxdı. Şah Sultan Hüseynin tacqoyma mərasimi əmir və əyanların iştirakı ilə keçirildi və bu dəfə onun tacını başına Şeyxülislam Məhəmməd Bağır Məclisi qoydu. Başqa Səfəvi şahlarının tacqoyma mərasimləri zamanı şahın belinə şahlıq qılincini bir qayda olaraq Qızılbaş tayfa başçılarından biri bağlayırdı, lakin Şah Hüseynin belinə şahlıq qılincini də Məhəmməd Bağır Məclisi bağladı. Bu şahın dindar olmasından irəli gəlirdi və bütün bu mərasimlərin Məhəmməd Bağır Məclisi tərəfindən həyata keçirilməsi Şah Sultan Hüseynin dövlətin idarə olunmasında ruhanilərə üstünlük verəcəyinə işarə idi. Dövlət işlərində səlahiyyətli bir hökmdar olmadığına görə Şah Sultan Hüseyn hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən hərəmin və yaxın ətrafının təsiri altında qaldı. Şahın dövlət işlərinə biganəliyini təsvir edərkən Aleksandr Hamilton yazır ki, özbəklərin Xorasana hücum xəbəri yetişdikdə “Şah, əlində ipdən asılmış quş

⁷⁸² Извлечения из рукописи «Мухит-ут-таварих» Мухаммед Эмина Кирак Яракчи, с. 116.

lələyi ilə pişiyi oynatmaqla məşğul idi, qasid çox tələsik halda əlində məktublarla şah çadırının astanasında dayanmış vəzirin yanına yetişdi və Əlahəzrətin bu məsələ ilə bağlı nə əmr edəcəyini bilmək istədiyini bildirdi. Lakin şah pişiklə oynamağa məşğul olduğu üçün vəzir və nazirləri çağırıb, məsələnin həllini onların ixtiyarına buraxdı”.⁷⁸³

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Süleyman dövründə olduğu kimi, Şah Sultan Hüseyn dövründə də xüsusi mövqeyə malik institut rolunu hərəmxana oynayırdı. Hərəmxananın fəvqəladə siyasi qüvvəyə malik olmasını J.Şarden belə qiymətləndirirdi: “Hərəmxana, səlahiyyətli şura olaraq, adətən hər bir şey üzərində hökmranlıq edir və bütün məsələlərdə qanunları istədiyi zaman tapdalayırdı”.⁷⁸⁴

Bu vəziyyət dövlətin daxili və xarici siyasətində özünü qabarıq şəkildə biruzə verirdi. Şah Sultan Hüseyn dövləti idarə edəcək güclü iradəyə sahib olmadığına görə bütün dövlət işlərini hərəm ağalarının və Məhəmməd Bağır Məclisinin ixtiyarına buraxdı. Ölkədə ictimai qayda-qanun və orduda nizam-intizam olmadığına görə baş verən qiyamlara lazımi dərəcədə müdaxilə edə bilmədi. Bu dövrdə özbəklərin hücumu daha intensiv xarakter aldı.⁷⁸⁵ 1703-cü ildə İsfahanda olmuş hollandiyalı Korneli de Bryun şah barəsində bunları yazırdı: *“Bu şah (Sultan Hüseyn – T.N.) qadınlara o qədər aludə olmuşdur ki, birbaşa ona aid olan işlərə heç qarışmır, dövlətin rifahı məsələlərinə qayğı göstərmirdi, ədalətsiz formaya düşməsinə, kütləvi cəzasızlığın baş alıb getməsinə yol açırdı... O, özünün bütün sahələrdə iflasa uğradığını o qədər bariz şəkildə, açıq-aydın nümayiş etdirir ki, təbəələri tərəfindən nifrətlə qarşılanır; onlar deyirlər ki, bu şahın yalnız quruca adı var”*.⁷⁸⁶

R.M.Seyvori, ümumiyyətlə, hərəmxanani “Süleyman və Sultan

⁷⁸³ Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü, s. 94-95.

⁷⁸⁴ Yenə orada, s. 96.

⁷⁸⁵ Karadeniz Y. İran tarihi (1700-1925). Selenge Yayınları, İstanbul: 2012, s. 57-58; Aydoğmuşoğlu C. Safevi Devleti Tarihi, s. 94-95.

⁷⁸⁶ Cornelius de Bruyn. Travels into Muscovy, Persia and Part of the East Indies. Vol. 1. London: 1737, p. 211-212; Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü, s. 97.

Hüseynin hakimiyyətləri dövründə “böyük qüvvə” olmaq iddiasında bulunan siyasi qüvvə” kimi xarakterizə edir.⁷⁸⁷

Şah Sultan Hüseyn taxta çıxdıqdan sonra Özbək hökmdarı Sübhanqulu xan 21 avqust 1694-cü ildə Səfəvi sarayına elçi göndərdi. Şah elçini yaxşı qarşıladı. Elçi Polşa və Papa elçiləri ilə eyni vaxtda qonaq edildi. Şah bütün elçilərə xələt verdi.⁷⁸⁸

Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) dövründə Buxara xanlığında siyasi vəziyyət qeyri-sabit idi. Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin ilk on ilində Buxara xanlığında Sübhanqulu xan hökmdar idi. Bəlx və ətrafını ələ keçirmək uğrunda onun oğlanları arasında şiddətli mübarizə gedirdi. Nəticədə bu, ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb oldu. Ölkədəki belə çətin vəziyyət Buxara xanlığı hökmdarının qonşulara, xüsusən də Səfəvi imperiyasına olan diqqətini xeyli azaltdı. Buna baxmayaraq, Buxara xanlığının qoşunları bəzən Xorasan ərazisinə soyğunçu basqınlarını davam etdirdi, qənimət və əsirlər ələ keçirərək geri qayıtdılar.

Belə ki, 1695-ci ildə İzbasarın rəhbərliyi altında Buxara xanlığının qoşunları Bala Murqab ərazilərinə hücum təşkil etdilər. Elə həmin il Qərcistan hakimi Urazkeldi Herat və Bağdisə hərbi yürüş təşkil etdi. Xorasan hakiminin ağıllı və həssas rəhbərliyi sayəsində bu hücumların hər ikisi dəf olundu və böyük itki verən Buxara qoşunları geri döndülər. Bundan sonra Səfəvilər öz ərazisinə hücum etməzdən əvvəl düşməni qabaqlamaq siyasəti həyata keçirməyə başladılar. 1696-cı ilin sonunda Səfəvi qoşunları Məhəmməd bəy Yüzbaşı Abu oğlunun rəhbərliyi altında Çiçəktu və Meymənəyə hücum etdi və onlara böyük itkilər verdi. Bununla belə, Buxara qoşunları Xorasana hücumu dayandırmadılar. Belə ki, onlar 1696-cı ilin avqustunda Bağdis və Mərvə hücum etdilər, 1697-ci ilin yanvarında isə Əsfərain, Zurabad və Cama qarşı yürüş təşkil etdilər. Bu yürüşlər onlara istənilən uğur qazandırmadı. Nəticədə, onlar bir çox insanı itirdikdən sonra, məğlub oldular və Mavəraünnəhrə qayıtdılar. Buna cavab olaraq 1699-cu ildə qızılbaşlar Meymənə və Çiçəktu bölgə-

⁷⁸⁷ Savory R.M. Iran under the Safavids, p.239.

⁷⁸⁸ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 353.

lərinə hücum etdilər. Buna görə də, Sübhanqulu xan aradakı gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədilə yenidən Səfəvi sarayına öz elçisini göndərirdi.⁷⁸⁹ Bu heç şübhəsiz ki, tərəflər arasındakı gərginliyi yumşaltmaqda əsaslı rol oynadı.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan materialların təhlili göstərir ki, Səfəvi hökmdarı Şah II Abbas Buxara xanlığının qoşunlarının hücumları nəticəsində ölkənin və dövlətin üzləşdiyi çətin iqtisadi vəziyyətdən xilas etmək üçün onlarla dostluq münasibətləri qurmağa çalışdı. Bu dövrdə Səfəvi imperiyasının Buxara xanlığı ilə münasibətləri sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində inkişaf etdi. Buxara hökmdarlarının Səfəvilərə qarşı mübarizədə öz elçilərini Moğol və Osmanlı imperiyasına göndərdikləri dövrlərdə belə Səfəvi şahı Buxara xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrini qoruyub saxladı. Lakin onlar nəzərə cərpacaq uğur qazanmadılar. Şah Süleymanın hakimiyyəti dövründə iki dövlət arasında əvvəllər mövcud olmuş dostluq münasibətləri xeyli zəiflədiyinə görə hər iki dövlət bir-birinin ərazisinə hücum etməkdən çəkinmədilər. Bu münasibət Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin ilk illərində də özünü büruzə verdi.

Sübhanqulu xan hakimiyyətinin sonunda özbəklər arasında şiddətli döyüşlər oldu. Qıpçaqlar tərəfindən məğlub olan Ming qəbiləsi Səfəvilərdən kömək istədi. Qızılbaşlar da bu fürsətdən istifadə edərək Ming qəbiləsinin yaşadığı Şibirğanı ələ keçirdilər.⁷⁹⁰ Sübhanqulu xan hakimiyyəti dövründə daxildən və xaricdən gələn təhdidlərin öhdəsindən gəlmək üçün yerli güclü bəylərdən kömək alırdı. Bu köməyi göstərmək üçün onlara istəksiz də olsa bir çox imtiyazlar verirdi. Lakin bu imtiyazlar yerli bəylərin ölkə siyasətinə təsirinə səbəb oldu. Sübhanqulu xanın ölümündən sonra mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə kəskin hal aldı. Ubeydulla xan (1702-1711) və Əbülfeyz xan (1711-1718) arasında mübarizə mərkəzi hakimiyyəti daha da zəiflədi.⁷⁹¹

⁷⁸⁹ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 353.

⁷⁹⁰ Alpargu M. Buhara Özbek Hanlığının 17. Yüzyıldakı Siyasi ve Askeri Tarihinin Ana Çizgileri. //Kırım Dergisi, sayı 15, Ankara: 1996, s. 44.

⁷⁹¹ Saray M. The Hanate of Buhara, p. 537.

1711-ci ildə Buxara xanlığında siyasi hakimiyyəti Əbulfeyz xan ələ keçirərkən ölkə siyasi cəhətdən çətin vəziyyətdə idi. İri feodallar arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr kəskin şəkildə artmışdı. Hökumətin xalq əleyhinə siyasəti nəticəsində mərkəzi hakimiyyət zəifləmişdi. Ölkə iqtisadiyyatı bərbad vəziyyətdə idi. Ölkədə tam anarxiya hökm sürürdü. Dövlət müstəqil şəkildə hərəkət edən və mərkəzi hökumətə tabe olmayan kiçik feodal mülklərinə parçalanmışdı.⁷⁹²

Bu dövrdə Bəlx vilayəti Səfəvi hökmdarının təsiri altına düşdü və Buxara xanlığı həqiqətən bu bölgə üzərində nəzarəti itirdi. 1711-ci ildə Bəlx hakimi Adil bəy atalıq öldükdən sonra orada qiyam başladı. Səfəvilərin təşəbbüsü ilə Vəli Məhəmməd xanın nəslindən olan Abdulla Bəlxdə taxta keçdi.⁷⁹³ Buxara xanlığında siyasi hakimiyyətin qeyri-sabit olması, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr onun Səfəvi imperiyası ilə münasibətlərinə də öz təsirini göstərdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi imperiyasında da siyasi vəziyyət ürək açan deyildi. Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseynin yarıtmaz daxili və xarici siyasəti nəticəsində imperiya özünün ağır və dərin tənəzzül dövrünü yaşayırdı. İdarəçilikdə özbaşnalıq o dərəcədə artmışdı ki, vəzifəli şəxslər tez-tez dəyişdirilir, bir il ərzində eyni şəhərə bəzən bir və ya iki hakim təyin edilirdi. Pulla vəzifəni satın alan hakimlər yerlərdə əhalini soyub-talamaqdan başqa bir işlə məşğul olmurdular. Şah isə bütün dövlət işlərini vəzirlərinə tapşı-

⁷⁹² Бухари Мир Мухаммад Амини. Убайдулланаме. Перевод с таджикского с примечаниями членкорреспондента Академии Наук Узбекской ССР профессора А.А. Семенова. Ташкент: 1957, с. 29; Тали Абдурахман-и. История Абулфейз-хана. Перевод с таджикского с предисловие, примечания и указатель профессора А.А.Семенова. Ташкент: 1959, с. 25-27; Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв. Душанбе: 2010, с. 82-83.

⁷⁹³ Тали Абдурахман-и. История Абулфейз-хана, с. 40-41; Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв., с. 84.

raraq gününü ya əyləncədə, ya da ibadətdə keçirirdi.⁷⁹⁴ Belə bir vəziyyətdə özbəklərin Xorasana hücumu intensiv xarakter almağa başladı. Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasında münasibətlərin gərginləşdiyini Buxaraya göndərilən rus elçisinin məlumatları da təsdiq edir. İtalyan əsilli rus elçisi Florio Beneveni Həştərxandan Buxaraya Şamaxı və Astrabaddan keçməklə getmək fikrində idi. Çünki Xivə xanlığına Aleksandr Çerkasskinin rəhbərliyi altında göndərilən ekspedisiya uğursuz olduğuna görə rus elçisi Səfəvi ərazisindən keçməklə Buxaraya getməli oldu. Florio Beneveni I Pyotra göndərdiyi təlimatda yazır: *“Buxara səfiri ilə birlikdə İran (Səfəvi – T.N.) sahillərinə çatdıq. Ancaq arabaların göndərilməsini iki gün gözlədik. İlk 22 gündə şəhərə (Şamaxı nəzərdə tutulur – T.N.) yaxınlaşa bilmədik... Verilən vədlərin heç biri yerinə yetirilmədi və bizə çox pis münasibət göstərildi. Bu ölkədən keçməyimizi təxirə salmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər, baxmayaraq ki, onlara qarşı hər hansı bir pislik etməmişdik. Mənə Xəzər dənizi sahilində görülən işlər barədə suallar verildi. Onlara lazımı və uyğun cavabları verdim. Hökumətimizin məni Buxaraya hansı məqsədlə göndərdiyini soruşdular. Göründüyü kimi, İran (Səfəvi – T.N.) hökmdarlarının özbəklərlə münasibətləri yaxşı deyildir. Düşünürəm ki, bizə bu sualların verilməsinin də səbəbi bu idi”*.⁷⁹⁵

Rus elçisi bir ildən artıq Şamaxıda ləngidildi. Bu zaman Qəzvində olan Səfəvi şahı elçi heyətinin Şamaxıda sərbəst hərəkət etməsi barədə göstəriş verdi. Elçi heyətinin Şamaxıda ləngidilməsinə səbəb Səfəvilərlə Buxara xanlığı arasındakı düşmənçilik və Qəzvindəki narahat vəziyyət idi.⁷⁹⁶ Şaha Buxara xanı Şirqazinin gizli göndərdiyi məktublar Qəzvində saxlanılırdı. Görünür, məktublar öyrənilmiş və

⁷⁹⁴ Azərbaycan tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2014, s. 144.

⁷⁹⁵ Вах: Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М.: 1986, с. 36; Özkan M., Karakulak M. Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718 - 1725). //Turkish Studies-Historical Analysis, Volume: 15(1) 30 Mart 2020, s. 216 (s.209-227).

⁷⁹⁶ Özkan M., Karakulak M. Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725), s. 216

10 avqust 1720-ci ildə şah elçinin Qəzvinə göndərilməsinə razılıq vermişdir.⁷⁹⁷

Bu dövrdə Abdullanın və oğlu Əsədullanın rəhbərliyi altında abdalilərin Xorasanda baş verən qiyamı genişlənməkdə idi. 1716-cı ildə İsfahandan Herata göndərilən Cəfər xan Ustaclının dəstəsi Abdulla tərəfindən məğlub edildi, ardınca da Quryan ətrafında Məşhəd hakiminin göndərdiyi dəstələr zərərsizləşdirildi. 1716-cı ildə Məşhəddə abdalilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün Fətəli xan Türkmən göndərildi. Heratın təxminən 80 km qərbində Kusuyada onun çoxminlik ordusu Əsədulla başda olmaqla abdalilərin ordusu ilə qarşılaşdı. Döyüş zamanı Fətəli xan öz xeyrinə dönüş yaratdı və Əsədullanı qaçmağa məcbur etdi. Lakin təqib zamanı Fətəli xanın əsas qüvvələrdən uzaqlaşdığını görən Əsədulla gözlənilmədən geri döndü və Fəthəli xana hücum etdi və təxminən min nəfərlik dəstəsini məğlub etdi, Fəthəli xan həlak oldu. Çaxnaşma nəticəsində qızılbaşların atıb getdiyi toplar və silahlar abdalilər tərəfindən ələ keçirildi. Əsədulla uğurunu inkişaf etdirmək məqsədilə Məşhədə yürüş etdi, iki ay ərzində uğursuz olaraq onu mühasirəyə aldı, lakin Herata qayıtmağa məcbur oldu.⁷⁹⁸

Şah sarayı abdalilərin genişlənən hərəkətini yatırmaq üçün son cəhd göstərdi. 1719-cu ildə bu məqsədlə Səfiqulu xan 35 min nəfərlik yaxşı təchiz olunmuş korpus və artilleriya ilə Xorasana yola düşdü. O, Nişapur yaxınlığında dayanmaq məcburiyyətində qaldı, çünki şimaldan gələn türkmənlər orada hökmranlıq edirdilər. Onları darımağın edən Səfiqulu xan zəfərlə Məşhədə daxil oldu və qısa istirahətdən sonra Herata doğru irəlilədi.⁷⁹⁹

Onun rəqibi Əsədulla xan qarşıdakı döyüşdə təşəbbüsü öz əlinə almağa qərar verdi. O, piyadaları Herat şəhərindən təxminən 50 km qərbdə Herat-Məşhəd yolu boyunca uzanan Kafir-qala kəndinin yaxınlığındakı bağları əhatə edən tikili divarlarda yerləşdirdi. Səfəvi hissələri tufəng atəşi məsafəsinə gəldikdə əsgərlər atəş açdılar. Abda-

⁷⁹⁷ Özkan M., Karakulak M. Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725), s. 217.

⁷⁹⁸ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 158.

⁷⁹⁹ Yenə orada, s. 158.

lilərin gözlənilməz hücumu qızılbaşların sırasına qarışdırdı. Məğlubiyyəti qarışıqlıqda özlərinə atəş etməyə başlayan Səfəvi topçuları tamamladı. Səfiqulu xan intiharı utanc və rüsvayçılıqdan üstün tutaraq barıt çəlləyində özünü partlatdı.⁸⁰⁰

3.2.2. Xivə xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr

Xivə xanlığının Səfəvilərlə əlaqələri Əbülqazi xanın hakimiyyətinin son dövrlərinə qədər yaxşı idi. Buxara xanlığı Əbülqazi xana Şah II Abbasa qarşı mübarizədə müttəfiq olmağı təklif etsə də, o qəbul etmədi. Səfəvi dövlətinin getdikcə güclənməyə başlayan Xivə xanlığı ilə əlaqələri əvvəllər yaxşı olmasına baxmayaraq, 1663-cü ildə Əbülqazi xan hakimiyyəti oğlu Enüşə xana (1663-1687) təhvil verdikdən sonra tamamilə dəyişdi. Səfəvi dövlətinə qarşı qarşıdurma siyasəti nümayiş etdirməyə başlayan Enüşə xan, Xorasan hökmdarı olmaq arzusunda idi.⁸⁰¹

Səfəvi dövlətinin Xivə xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrində isti münasibətlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Enüşə xanın hakimiyyətə gəlməsinə qədər davam etdi. Düzdür, Əbülqazi xan hakimiyyətinin son illərində Buxara xanlığına qarşı mübarizə apardığına görə peşman olmuş və mümkün qədər qızılbaşlara qarşı mübarizə aparacağını bildirmişdi. 1663-cü ildə Enüşə xan hakimiyyətə gəldikdən sonra Səfəvi dövlətinə qarşı açıq şəkildə qarşıdurma siyasəti yürütməyə başladı. Xanlığın türkmənlərə qarşı düşmən münasibətinə son qoymaq və onları özünə cəlb etməyə təşəbbüs göstərildi. Şübhəsiz ki, bu siyasətin arxasında duran başlıca səbəb Enüşə xanın türkmənlərin hərbi gücünə ehtiyac duyması idi. O, hətta türkmənlərlə əlaqələrini gücləndirmək üçün Darxan bölgəsindən olan türkmən qızı Tohta xanımla da evləndi.⁸⁰²

Daha sonra Şahabad və Yarmış kanallarını açdı və türkmənlərin ən böyük su problemini həll etdi. Enüşə xan, atası Əbülqazi xanın özbəklərlə birlikdə olduğu dövrdə türkmənlərdən alınan torpaq-

⁸⁰⁰ Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках, с. 158-159.

⁸⁰¹ Qaffarifərd A. Tarixi mufəssəl-i Səfəviyyə. Danişgahe Azad-i İslami, Tehran: 1392, s. 122.

⁸⁰² Yenə orada, s. 123.

ları vermək istəmədikləri üçün bu iki xalq arasında gərginlik yaşanırdı. Onun həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində türkmənlər və özbəklər arasındakı bu problem öz həllini tapdı. Xarəzm vadisindən çıxarılan türkmənlər Enüşə xan dövründə yenidən bölgəyə yerləşməyə başladı. Suvarma kanalları qazmaq, şəhərlər və qəsrlər tikməklə xalqın və dövlətin problemləri həll edildi.⁸⁰³

Enüşə xanın türkmənlərə qarşı yürütdüyü bu siyasət Xivə xanlığını Mərkəzi Asiyanın ən güclü dövlətlərindən birinə çevirdi. Artıq türkmənlər qaldırdıqları üsyanlarla Xivə xanlığına problem yaratmaq əvəzinə, xanlığın gücünə güc qatan bir təbəəyə çevrildilər.

Xivə xanları da daxil olmaqla özbəklər bir müddət Şah II Abbasın hakimiyyəti altındakı Səfəvi torpaqlarına hücum etmədilər. Lakin Enüşə xanının hakimiyyətə gəlməsi ilə Xivə özbəkləri əvvəlcə Xorasana, sonra isə şəhər hakimi şəhərdə olmadığına görə Astrabada hücum etdilər.⁸⁰⁴ Özbəklər Astrabadı ələ keçirə bilməsələr də, onların törətdiyi talanlar uzun müddət hafizələrdən silinmədi.⁸⁰⁵

Xorasana edilən bu hücum ilk olmasa da, son da deyildi. Şah II Abbas bu hücumlara cavab vermək üçün Kirmanşah hakimini təyin etmişdi. Ancaq Qızılbaş ordusu yola çıxdıqda, Xorasana çatmadan öncə Şah II Abbas öldü, buna görə də bu səfər uğursuz oldu.⁸⁰⁶ Xivəlilər əvvəlcə Mərvə basqın edərkən, Səfəvi dövlətində taxt dəyişikliyi səbəbiylə Xorasana, daha sonra Astrabad və Dəruna hücum etdilər. Bu hücumlar qarşısında Səfəvi ordusu lazımi müqavimət göstərə bilmədi. Enüşə xanın taxt-tacdan əl çəkməsinə qədər Xivə xanlığının Xorasana hücumları davam etdi.⁸⁰⁷

1665-ci ildə Enüşə xanın qoşunları Xorasana hücum etmiş, xa-

⁸⁰³ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней, с. 199.

⁸⁰⁴ Nəvai Ə., Qaffarifərd A. Tarixə təhəvvülə siyasi, iktisadi və fərhəngiyyə İran dər dovrane Səfəviyyə. Tehran: 1392, s. 251.

⁸⁰⁵ Bax: Qaffarifərd A. Tarixə mufəssəl-i Səfəviyyə, s. 123-127.

⁸⁰⁶ Nəvai Ə., Qaffarifərd A. Tarixə təhəvvülə siyasi, iktisadi və fərhəngiyyə İran dər dovrane Səfəviyyə, s. 260.

⁸⁰⁷ Bax: Beraziş E.H. Revabite siyasi diplomatike İran və cahan dər əhde Səfəviyyə, s. 821-835.

rəzmlilərin cəzalandırılması üçün Şah II Abbasın Kirmanşah hakimi Şeyxəli xan Zəngənənin komandanlığı altında göndərdiyi qoşun istənilən nəticəni əldə edə bilmədi.⁸⁰⁸

Nadir hallarda rast gəlinə də, Buxara xanı və Xivə xanı Səfəvilərə qarşı bəzən ittifaq da yarada bilirdilər. 1665-ci ildə Buxara xanı Əbdüləziz xan Enüşə xanla birlikdə Şah II Abbasa qarşı birgə hərəkət etmək qərarına gəldi. Müttəfiqlərin ordusu Səfəvi ərazisinə hücum etdi. Bu hücumun qarşısını almaq üçün Şah II Abbas 50 minlik əsgər topladı və özbəklərə qarşı Xorasana hərəkət etdi. Lakin 25 sentyabr 1666-cı ildə şahın ölümü ilə əlaqədar Xivə xanlığına qarşı təşkil olunan Xorasan ekspedisiyası ləğv edildi.⁸⁰⁹

Şah II Abbasın 25 illik hakimiyyəti dövründə Səfəvi imperiyasının Xivə xanlığı ilə qarşılıqlı münasibətləri demək olar ki, dinc şəraitdə keçmişdi. Lakin Şah II Abbasın varisinin Xivə xanlığı ilə dinc münasibətlər yaratmaq səylərinə baxmayaraq, Səfəvi imperiyasının şimal-şərq ərazilərində qarşıdurmalar Əbülqazi xanın varisləri dövründə demək olar ki, dayanmadı.

Şah II Abbas otuz dörd yaşında vəfat etdi. Bəzi saray əyanları və baş vəzir şahzadə Həməzə Mirzəni atasının yerinə hakimiyyətə gətirmək istəyirdi. Mübarək Xoca isə şahın böyük oğlu Səfi Mirzənin hakimiyyətə gəlmək haqqının daha üstün olduğunu iddia edirdi. Saraydakı mübahisələrdən sonra Səfi Mirzə taxt-taca yiyələndi.⁸¹⁰ Beləliklə, 1666-cı il noyabrın 1-də Şah II Abbasın böyük oğlu Səfi Mirzə 19 yaşında taxta çıxdı.⁸¹¹

Səfi Mirzə taxta oturduğu il xəstələndi və xəstəliyi təxminən bir il davam etdi. Bu dövrdə Səfəvi dövləti yenidən xarici təhlükələrlə qarşı-qarşıya qaldı. Bu dəfə təhdidlərin sayı əvvəlkindən daha da çox idi. Bir tərəfdən kazaklar Mazandarana hücum etdilər, digər tərəfdən moğollar tərəfindən Qəndəharın hücumu məruz qalacağı barədə şayiələr xalq arasında danışılmağa başladı. Buna Bəlx tərəfdən

⁸⁰⁸ Vəliqulu bəy ibn Davudqulu Şamlı. Qisasül-xaqani, c. 2, s. 15.

⁸⁰⁹ Gündoğdu A. Hive Hanlığı Tarihi, s. 286.

⁸¹⁰ Bax: Nəvai Ə., Qaffarifərd A. Tarixə təhəvvulate siyasi, iktisadi və fər-həngiye İran dər dovrane Səfəviyyə, s. 379-383.

⁸¹¹ Aydoğmuşoğlu C. Safevi Devleti Tarihi, s. 89.

özbəklərin hücum etdiyi xəbəri əlavə olunduqda, narahatlıq yüksək səviyyəyə çatdı.⁸¹²

Şah II Səfi ömrünü hərəmdə keçirdiyindən və qadın düşkünü olduğundan Əbdüləziz xan cəsarətlənərək Xorasana yürüşlər təşkil etdi. 1667-ci ildə Enüşə xan da Mərvə hücum etdi. Şəhəri və ətrafını qarət edərək çoxlu qənimətlə geri döndü.⁸¹³

Şah II Səfinin taxta çıxmasından sonra Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyət zəiflədi və bu vəziyyət təbii olaraq sərhəd bölgələrinə də öz təsirini göstərdi. Daxildə və xaricdə güclü düşməni olmayan Əbülqazi Bahadır xanın oğlu və xələfi Enüşə xan Səfəvi dövlətinə qarşı hərəkətə keçmək üçün əlverişli imkandan istifadə etməyə çalışdı. Enüşə xan Xorasanın şimal bölgələrinə və Astrabada hücum etdi.⁸¹⁴

Şah Süleyman şərab həvəskarı olduğuna, saray qadınlarının və üləmaların dövlət işlərinə təsirinin artdığı bir şəraitdə şimal sərhədləri ilə maraqlanmadığına görə Xivə xanlığının hücumlarına lazımı cavab verilmədi.⁸¹⁵

1667-ci ildə Xivə xanlığının qoşunları Enüşə xanın başçılığı altında Mərv vilayətinə yürüş etdi. Enüşə xan Xivə xanlığında hakimiyyətə gələn zaman bütün hakimiyyəti dövründə Səfəvilərlə sülh münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışan atası Əbülqazinin siyasətinə zidd olaraq Səfəvi ərazisinə hücum etdi və qızılbaşların qatı düşməninə çevrildi. Mərv vilayətinə hücum edən xarəzmlilər onun mərkəzini fəth edə bilmədilər. Bundan sonra onlar Xorasanın bəzi bölgələrini talan etməklə məşğul oldular və bir çox dinc əhalini əsir götürdülər. Bundan sonra onlar Astrabada hücum etdilər. Onlar əhalini soydular və dinc sakinləri öldürdülər.⁸¹⁶

Xivə xanının Xorasana hücumu xəbəri Şah Süleymana çatanda

⁸¹² Aydoğmuşoğlu C. Safevi Devleti Tarihi, s. 89.

⁸¹³ Burton A. The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history, 1550-1702, p. 286.

⁸¹⁴ Rəhməti M. Revabit və münasebete xanedane Ərəpşahiye Xarəzm ba Səfəviyan., s. 100.

⁸¹⁵ Bax: Yenə orada, s. 90-92.

⁸¹⁶ Şarden J. Səyahətnəme Şarden, c. 9, s. 181.

problemin həlli üçün tədbirlər görməyə tələsmədi. Dövlətin məsul şəxsləri bununla məşğul olmağa başladılar. Onlar Kirman hakimi Qılinc xanı və Kirmanşah hakimi Şeyxəli xan Zəngənəni Səfəvi qoşunlarının rəhbəri təyin edərək Enüşə xanın qoşunlarına qarşı göndərdilər.⁸¹⁷ Səfəvi qoşunları Xorasana çatdılar, lakin xarəzmlilər onlara hücum edərək bütün silahlarını ələ keçirdilər. Beləliklə, Səfəvilər bu qarşıdurmada uğur qazana bilmədilər.⁸¹⁸

1668-ci ildə Xivə xanı Səfəvi ərazisinə yürüşləri davam etdirdi. Mazandaran və Astrabad bölgəsinə edilən basqınlar zamanı Enüşə xan bölgəni talan etdirdi, əhaliyə böyük ziyan vurdu və çoxlu insanı əsir götürdü.⁸¹⁹

Enüşə xanın hakimiyyəti dövründə Xivə xanlığı ən güclü dövrünü yaşayırdı. O, əvvəldən Səfəvilərlə qarşıdurma münasibətini ortaya qoymuşdu. O, atası Əbülqazi xanın gücləndirdiyi xanlığı daha da möhkəmləndirmək istəyirdi. O, Ümbay İnakı xanlığın idarə edilməsinə cəlb etmiş, sonra onu xanlığın baş əmiri təyin etmişdi. Enüşə xan üçüncü hücumundan sonra Məşhədi ələ keçirə bildi və “Enüşah” adlandırılmasını istədi. Bu dövrdə açdığı bir kanala da “Şahabad” adını verdi. Buradan Xorasani tutmağı xəyal etdiyini və “şah” adına can atdığını görürük.⁸²⁰

1668-ci ilin noyabrında Xivə xanlığının qoşunları Enüşə xanın rəhbərliyi altında Səfəvilərin şimal-şərq bölgələrinə bir daha hücum etdi, Dərun və Astrabad şəhərlərini viran qoydular. Həmin dövrdə Xivə xanlığı ilə Bəlx arasındakı münasibətlər də gərgin idi. Belə ki, Enüşə xan 1670-ci ildə Sübhanqulu xanın nəzarətində olan ərazilərə hücum edərək şəhərlərin çoxunu talan etdi.⁸²¹ 1669-cu ildə rus çarı

⁸¹⁷ Şarden J. Şərhe tacquzariye Şah İsmayıl Səfəvi. Tərcüməyə Əli Rza Əmir Tuman. Be kuşeşə Əliqulu Sərdar Əsəd (nəşr yeri yoxdur), 1331, s. 118.

⁸¹⁸ Şarden J. Səyahətnəme-yi Şarden, c. 9, s. 182.

⁸¹⁹ Bax: Burton A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and commercial History 1550-1702, p. 286-290.

⁸²⁰ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней, с. 200.

⁸²¹ Çələbi Mustafa ibn Abdulla. Tərcüməyə təqvimüt-təvarix, s. 194.

Aleksey Mixayloviçin Buxara, Bəlx və Ürgəncə göndərdiyi elçiləri Boris və Semyon Pazuxin qardaşlarının verdiyi məlumatlar təsdiq edir ki, həmin dövrdə Xivə xanlığı ilə Səfəvi dövləti arasında münasibətlər xeyli gərgin olmuşdu. 1770-ci ilin mayında Xivəyə gələn rus elçisi Boris Pazuxin Moskvaya göndərdiyi məlumatında yazırdı: „*İran (Səfəvi – T.N.) şahı ilə Xivə xanı arasında düşmənçilik var. Xivə xanı Qızılbaş sərhəd şəhərlərinə tez-tez hücumlar edir. Xivə xanı İran (Səfəvi – T.N.) şahının şəhərləri ətrafındakı bölgələrə və kəndlərə yürüşlər edir, onları talan etdikdən sonra səhranın o biri tərəfinə qaçır. Şahın adamları xivəlilərin ardınca gedə bilmirlər*”.⁸²²

Səfəvi dövlətinin gücü əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli zəiflədiyinə görə, Xivə xanının Səfəvi ərazisinə hücum etməsi intensiv xarakter almışdı. Belə ki, 1675 və 1676-cı illərdə Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən türkmənlər də Astrabada hücum etdilər. Lakin bu hücumun qarşısı nəinki alınmış, 1676-cı ildə Səfəvilər Kəlbəli xan Şamlının başçılığı ilə türkmənləri darmadağın etməyə nail oldular.⁸²³

XVII əsrin 80-ci illərində Xivə xanlığının qoşunlarının Xorasana hücumları hələ də davam etməkdə idi. Belə ki, 1685-ci ildə Enüşə xanın Xorasana yürüşləri zamanı Məşhəd şəhəri onun qoşunları tərəfindən iki dəfə ələ keçirilmişdi.⁸²⁴

Xivə xanlığının qoşunları 1678-ci ildən 1685-ci ilə qədər Səfəvi ərazisinə davamlı olaraq soyğunçu basqınlar etdilər. 1684-cü ildə İsfahandakı İsveç diplomatik nümayəndəliyinin tərkibində olan alman səyyahı və təbiətşünas alimi Engelbert Kempferin (1651-1716) verdiyi məlumata görə, Xorasana hücum edən bir qrup yırtıcı özbək tayfası 4 min nəfərlik Səfəvi qoşununu məğlub etdi. Sonra Xorasan hakimi

⁸²² Наказ Б.А.Пазухиним и С.И.Пазухиним на посолство в Бухару, Балхи, Ургендж для выкупа русс пленных, с прилож статейного списка 1669-1673, с. 59; Seyyahların İzinde Türkistan. Pegem Akademi, Ankara: 2019, s. 82.

⁸²³ Etimadüssəltənə Məhəmməd Həsən xan. Tarixi-i müntəzəmi Nasiri, c. II, s. 982.

⁸²⁴ Хорезм в истории государственности Узбекистана. Ташкент: 2013, с. 158.

özbəklərə qarşı çıxdı və onları məğlub etdi. O, İsfahan şəhərinə Şah Süleymanın sarayına öldürülən özbəklərdən 13 nəfərin başını göndərdi və bununla da Səfəvi qoşunlarının şücaətini və qəhrəmanlığını nümayiş etdirdi. Özbək quldurlarının başları nizələlərə taxılmış və küçə boyunca nümayişkarənə şəkildə yeni il bayramında şaha təqdimatlar zamanı olduğu kimi insanlara göstərdilər.⁸²⁵

Enüşə xanın Səfəvi dövlətinə qarşı hücumları hakimiyyətinin sonuna qədər davam etdi. Sürəkli müharibədən yorğun olan özbək bəyləri Enüşə xana qarşı üsyan qaldırdı və onu taxtdan saldılar. Bu vəziyyət Xivə xanlığını yenidən Səfəvi dövlətinin təsiri altına almağa imkanı yaratdı. Lakin Səfəvi dövlətinin söyləri nəticəsiz qaldı.⁸²⁶

Şah Süleymanın hakimiyyəti dövründə Səfəvilərin Xivə xanlığı ilə son siyasi-diplomatik əlaqələrində 24 illik hakimiyyətdən sonra kor olan və 1687-ci ildə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Xivə hökmdarı Enüşə xanla əlaqəsini qeyd etmək olar. Enüşə xan Məkkəyə Həcc ziyarətinə Səfəvi ərazisindən keçməklə yollanmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, o, hakimiyyəti dövründə Səfəvilərin şimal-şərq ərazisinə dəfələrlə hücumlar etmiş, orada insanları öldürmüş və əsir götürmüşdü. Lakin o, 1694-cü ilin fevral ayında onu müşayiət edən şəxslərlə Xorasanın sərhədini keçəndə onu qarşılayıb yolda müşayiət edirdilər. Enüşə xan İsfahanda Şah Süleymanla görüşmək istəyirdi, lakin sonuncu xəstəliyi səbəbindən görüşdən imtina etdi. Ancaq şah söhbət yasavulu Məhəmmədəli bəyə göstəriş verdi ki, o, Enüşə xanı sərhədə qədər müşayiət etsin. Şah ona lazımı səviyyədə qonaqpərvərlik göstərmək üçün min tümən verdi. Enüşə xan Məkkə şəhərinə gedəndə Şah Süleyman vəfat etdi və Səfəvi taxtına Şah Sultan Hüseyn keçdi. Ziyarətdən qayıdarkən Enüşə xan yeni Səfəvi şahı Sultan Hüseynlə görüşmək istədi, lakin sonuncu imtina etdi. İmtinanın əsas səbəblərindən biri hakimiyyəti dövründə Enüşə xanın Səfəvi ərazi-

⁸²⁵ Kempfer E. Səfərnameyə Kempfer. Tərcüməyə Keykavus Cahandari. Tehran: 1360, s. 79-80.

⁸²⁶ Rəhməti M. Revabit və münasebətə xanedane Ərapşahi Xarəzm ba Səfəviyan, s. 100.

sinə soyğunçu yürüşlər təşkil etməsi idi.⁸²⁷

Bu dövrdə Xivə xanı Arenk xan Enüşə xan dövründəki hücumlar səbəbiylə pozulan münasibətləri bərpa etmək üçün Cinəy Mirabı Səfəvi sarayına elçi göndərdi.⁸²⁸

Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) hakimiyyəti illərində Xivə xanlığının siyasi vəziyyəti xeyli gərgin idi. Oğlu Hudaýdad sultan tərəfindən Enüşə xanın kor edilməsindən sonra onun oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Enüşə xanın nəvəsinin ölümündən sonra Ürgənc taxtı iddiaçısı qaldı və bu, Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətə keçdiyi zamana təsadüf etdi.⁸²⁹ Səfəvilər Xivə xanlığındakı siyasi vəziyyətdən öz maraqları naminə istifadə etmək istədilər. Onlar Xivə xanlığının daxili işlərinə qarışaraq Həməzə sultanın oğlu Əbdülqazi xan adı ilə tanınan Vəli Məhəmməd xanı taxta çıxarmaq istədilər. Belə ki, II Əbülqazi xanı dəstəkləyən Səfəvilər 1695-ci il iyulun 26-da, 10 min tümən verilmiş min türkmən süvarisinin müşayiəti ilə Xarəzmə yola düşdülər.⁸³⁰ Səfəvilər Xivə xanlığında öz adamlarını hakimiyyətə gətirmək və onun köməyi ilə xarəzmlilərin Xorasana hücumlarının qarşısını almaq istəyirdilər.⁸³¹

Vəli Muhəmməd xan və ya II Əbülqazi xan böyük uğurlara nail ola bildi. O, 1696-cı ilin iyul ayında rəqibi Gülməhəmməd Özbəyi məğlub edərək Xivə xanlığında hakimiyyətə gəldi.⁸³² Bu zaman yüz tayfasının tanınmış nümayəndəsi olan Jiyan bəy Xarəzmdən Səfəvi sarayına elçi göndərildi.⁸³³ Dövrün qaynağında bu səfirliyin məqsədləri barədə ətraflı məlumat olmasa da, XVII əsrin axırlarında Səfəvi

⁸²⁷ Ordubadi Mirzəməhəmməd İbrahim. Dəsturi şəhriyaran. Be kuşeşe Məhəmməd Nədir Nasir Mükəddəm. Tehran: 1373, s. 90.

⁸²⁸ Gündoğdu A. Hive Hanlığı Tarihi, s. 122.

⁸²⁹ Mirfəndrski Səid Abutalıb Musəvi. Təhfətül-alam. Be kuşeşe Rəsul Cəfəriyan Tehran: 1388, s. 144.

⁸³⁰ Mirfəndrski Səid Abutalıb Musəvi. Təhfətül-alam, s. 144-145.

⁸³¹ Ordubadi Mirzəməhəmməd İbrahim. Dəsturi şəhriyaran, s. 91.

⁸³² Yənə orada, s. 138.

⁸³³ Shir Muhammad mirab Munis and Muhammad Riza mirab Agahi. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm /Edited by Yuri Bregel. Leiden: 1988, p. 147.

dövləti ilə Xivə xanlığı arasında diplomatik əlaqələrin davam etməsi, elçi mübadiləsinin mövcud olduğu barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Lakin II Əbülqazi xanın hakimiyyəti də uzun sürmədi. II Əbülqazi xanın əsas düşməni, Buxara xanlığının hökmdarı Sübhanqulu xan tərəfindən dəstəklənən Şah Niyaz Qazax idi. Şah Niyaz Xarəzmə gəldi və Sübhanqulu xanın dəstəyi ilə Xivə xanlığında taxta keçmək istədi. II Əbülqazi xan ilə Şah Niyaz arasında döyüş başladı. II Əbülqazi xanın tərəfində döyüşən türkmənlər ona xəyanət etdilər. Nəticədə, II Əbülqazi xan əsir götürüldü və 1697-ci ildə edam edildi.⁸³⁴

II Əbülqazi xanın öldürülməsi ilə Xivə xanlığını idarə edən və Səfəvilərə yüz ilə yaxın sədaqətli olan Ərəbşahlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Hakimiyyətə qazaxların gəlməsi ilə Səfəvilərin Xivədəki təsiri xeyli zəiflədi.⁸³⁵

Şah Niyaz xanın (1698-1702) dövründə Buxara xanlığı ilə barışıq sazişi bağlandığı üçün xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. 1702-ci ildə Ərəb Məhəmmədin taxta çıxmasına qədər Xivə xanlığı Buxara xanlığından asılı vəziyyətə düşdü. Şah Niyaz xanın Xivə xanlığında möhkəmlənməsi asan olmadı. O, Buxara xanlığından asılı halda uzun müddət taxtda qala bilməzdi. Səfəvilərin də təsiri altına düşməkdən çəkinməyə çalışdı. Digər müsəlman qonşu ölkə olmadığına görə rus çarı I Pyotrun himayə tələbi onun üçün dərman ola bilərdi. Lakin onun bu istəyi Xivə xanlığına rusların marağının artmasına gətirib çıxardı.⁸³⁶

Şah Niyaz xan Sübhanqulu xanın dəstəyi ilə taxta çıxdığından, onun düşməni hesab olunan qızılbaşlara qarşı çıxmalı oldu. O, Səfəvilərin yardımı ilə hakimiyyətə gətirilən II Əbülqazi xanın hakimiyyətinə son qoyandan sonra 1698-ci ildə Xorasana yürüş etdi.⁸³⁷

⁸³⁴ Bax: Ordubadi Mirzəməhəmməd İbrahim. Dəsturi şəhriyaran, s. 188-190.

⁸³⁵ Bax: Rəhməti M. Revabite xanlığına Xivə bə devlete Mərkəziye İran əz suqute Səfəviyyə ta merge Nadir Şah, s. 49-52.

⁸³⁶ Веселовски Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хвинском ханстве от древнейших времен до настоящего, с. 158-159.

⁸³⁷ Rəhməti M. Revabite xanlığına Xivə bə devlete Mərkəziye İran əz suqute Səfəviyyə ta merge Nadir Şah, s. 51.

Gözlənilən təhlükədən xəbərdar olan Şah Sultan Hüseyn ona qarşı bir plan hazırladı. Belə ki, kalmıklara elçi göndərərək onları Xivə xanlığının arxasından hücumla keçməyə razı sala bildi. Kalmıqlar Səfəvi şahının tələbini yerinə yetirdiyi üçün Şah Niyaz xan Xorasandan çəkilməli oldu.⁸³⁸ Bununla da, özbəklərin bölgədəki təsiri azalmağa başladı. Digər tərəfdən, Xivə xanı gələcək təhlükələrə qarşı rusların köməyinə müraciət etməli oldu.

Bu dövrdə Xivə xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə hələ də davam etməkdə idi. 1702-ci ildə Ərəb Məhəmməd sultan rəqibləri üzərində qələbə qazanaraq Xivə xanlığında hakimiyyətə gəldi. Bununla da, Xivə xanlığında Buxara xanlığının təsirinə son qoyuldu.⁸³⁹ II Ərəb Məhəmməd xan (1702-1703) mümkün qədər dövlətin daxili işlərini nizama saldı. Onun hakimiyyəti dövründə xarəzmlilərin Xorasan və Astrabada talanedicisi yürüşləri bərpa edildi.⁸⁴⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin əvvəlləri Buxara və Xivə xanlıqları üçün xaos və dezintegrasiya hakimiyyətdə olan mövcud sülalənin dəyişməsinə sürətləndirmiş, tayfa çevrilişi dövrü kimi tanınmışdır.

Enüşə xanın hakimiyyətindən sonra davam edən dövr Y. Bregel tərəfindən “on bir və ya hətta on üç xanın bir-birini əvəz etdiyi, Xarəzmin tarixinin ən qaranlıq dövrü kimi” xarakterizə olunur.⁸⁴¹

Xivə xanlığında on il davam edən mübarizədən sonra II Ərəb Məhəmməd xan xanlıqdakı qarışıqlığı azaltmağa müvəffəq olsa da, mühüm bir nəticə əldə edə bilmədi. Bu müddətdə mərkəzin təsirindən kənarda qalan və tək başına hərəkət etməyə başlayan tayfaların Səfəvi sərhədinə hücumları artmağa başladı.

⁸³⁸ Rəhməti M. Revabite xanlığına Xivə bə devlete Mərkəziye İran əz suqute Səfəviyyə ta merge Nadir Şah, s. 51.

⁸³⁹ Веселовски Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хвинском ханстве от древнейших времен до настоящего, с. 161.

⁸⁴⁰ Saray M. Hive Hanlığı (1512-1873), Makaleler, s. 194; Bregel Y.A. A Historical Atlas of Central Asia, p. 58.

⁸⁴¹ Bregel Y. The New Usbek States: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750-1886. In: The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 392.

Şah Niyaz xanın qardaşı Musa xan (1704-1708) hakimiyyəti ələ alaraq mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə, öz adından sikkə zərb etdirməyə nail oldu. Onun dövründə Astrabada qədər ərazidə yaşayan əhali vergi verməyə razılaşdı. Lakin xanlığın adlı-sanlı əyanları ona qarşı çıxdığına görə o, Mərvə qaçmağa müvəffəq olsa da, ancaq sui-qəsdən xilas ola bilmədi.⁸⁴²

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Səfəvi imperiyasında da siyasi vəziyyət ürək açan deyildi. R.M.Seyvori bununla bağlı yazır: “İmperianın hər tərəfində həyacanlı vəziyyət hökm sürdüyü bir dövrdə, şah dövlət işlərindən daha çox şəxsi əyləncələr, eyş-işrət, sərxoşluqla, onun ətrafı – nazirlər, əyanlar isə öz aralarında didişmə və çəkişmələr, sərvət toplamaqla məşğul olurdular. Ordunun müdafiə qabiliyyəti belə böhranlı şəraitdə getdikcə azalırdı: ordu, az sayda istisnalarla, təcrübəsiz zabitlər və mənəvi cəhətdən aşınmaya məruz qalmış, müharibə üçün yararsız əsgərlərdən ibarət idi. 1706-cı ildə Səfəvi dövləti təhlükələrin astanasında dayandığı bir vaxt Şah Sultan Hüseyn paytaxtı tərk edərək, bir ilə yaxın müddət ərzində şiə ziyarətgahlarını – Qum şəhərində VII imamın qızı Fatimənin və Məşhəddə VIII İmam Rzanın məqbərələrini ziyarət səfərinə çıxır. Bütün hərəmxananın, saray əhlinin (cəmi 60 min adam) iştirak etdiyi bu səfərin xərcləri hədsiz dərəcədə yüksək olub, səfər marşrutunun keçdiyi ərazilərin camaatının üzərinə dözülməz vergilərin tətbiqi hesabına ödənilirdi”.⁸⁴³

Məhz bu biganəlik nəticində Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin sonuna qədər xarəzmlilər tərəfindən Xorasan və Astrabadın 60 mindən çox sakini əsir aparılmışdı. Onlardan ehtiyaclarını yerinə yetirmək üçün istifadə etdilər və ya kölə kimi Xivə və Ürgənc bazarlarında satdılar. Xarəzm bazarında satılmış bu kölələrdən biri də 1706-cı ildə 18 yaşına çatanda anası və qardaşı ilə birlikdə xarəzm-

⁸⁴² Beyani Muhammed Yusuf Babacanbekoğlu. Şecere-i Harizmşahi, Çağatayca, Emre Berkan Yeni Beyani-Şecere-i Harezmşahi, [1B-102A] (Dil İncelemesi-Metin-Dizin Tıpkıbasım). İstanbul Kültür Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi. İstanbul: 2018, 47b.

⁸⁴³ Savory R.M. Iran under the Safavids, p. 243; Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü, s. 192-193.

lilərə əsir düşmüş Nadir Əfşar idi. 1710-cu ildə o, qaçmağa və Səfəvi ərazisinə qayıtmağa müvəffəq oldu.⁸⁴⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər xarəzmlilərin qüvvələrini dəf etmək üçün müvafiq addımlar atmadılar. Buna görə də onlar Səfəvilərin gücünün zəifləməsindən istifadə edərək, hər il Səfəvilərin şimal-şərq bölgələrinə soyğunçu hücumlar edərək onlara zərər vurdular.

1715-ci ildə Xivə hökmdarı Şirqazi xan (1714-1718) 80 minlik ordu ilə Xorasana yürüş etdi və Məşhəd qalasını ələ keçirdi. Məşhəd sakinlərinin bir çoxunu əsir götürdü və özünə o qədər qənimət topladı ki, Xarəzmin bütün ərazisi bu əşyalarla doldu.⁸⁴⁵

Məhəmməd Kazımın verdiyi məlumata görə, İlbars xan öz xəfiyələrindən Səfəvi şahının hazırda öz qoşunları ilə ölkə sərhədlərindən kənarda olması barədə xəbər aldı. O, öz atalıqlarını, inaklarını, kuşbəylərini və digər məsul şəxsləri Xarəzmə toplayaraq müşavirə keçirdi və bildirdi ki, onlar indi kifayət qədər hərbi gücə sahib olduqlarına görə Xorasana maneəsiz hücum edə bilərlər. Çünki onların hərbi qüdrəti qazaxların, qaraqalpaqların sərhədlərindən tutmuş Arala qədər yayılmış və bütün Xarəzm onların nəzarətindədir. Eləcə də türkmən və özbəklərin çoxsaylı tayfaları onların əmlrlərini yerinə yetirməyə hazırdırlar. Onlar 100 minlik ordu toplaya bilər və Xorasana hücum edərək, onu öz hakimiyyətinə tabe edə bilərlər. Tədbirdə iştirak edənlərin hamısı onu dəstəklədi.⁸⁴⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, 1716-cı ilin sentyabrında Məşhəd ətrafında Abdulla və Əsədullanın rəhbərliyi altında abdalilərin qiyamını yatırmaq cəhdi uğursuz olduğuna görə Məndur xan Şahsevən Fətəli xan Türkmanla əvəz olundu. Lakin bu Səfəvi sərkərdəsi də abdalilərə məğlub oldu. Şah qoşununun silah və sursatı qiyamçıların əlinə keçdi. Səfəvi qüvvələrinin geri çəkilməsindən ruhlanan Əsədul-

⁸⁴⁴ Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: 2010, s. 21; Ализода Д.А. О военном противоборстве Хорезма и Ирана в первой половине XVIII века (по данным письменных источников), с. 41.

⁸⁴⁵ Mərvî Məhəmməd Kazım. Alamaraye Nadiri, c. II. Be kuşəşe Məhəmməd Əmin Rayehi. Tehran: 1364, s. 627.

⁸⁴⁶ Mərvî Məhəmməd Kazım. Alamara-yi Nadiri, t. II, s. 627-628.

la hücumla keçərək Məşhədi mühasirəyə aldı. Lakin iki aydan sonra nəticəsiz mühasirədən əl çəkib, Herata geri çəkildi. Xorasanda baş verən hadisələr, xüsusən də Məşhəd hakiminin abdalilərin qiyamını yatırmaqda çətinlik çəkməsilə əlaqədar şah sarayı tərəfindən Xorasana göndərilən növbəti sərkərdə İsfahan dargası Səfiqulu xan Türkünstanoglu oldu.⁸⁴⁷

Şübhəsiz ki, Səfəvi imperiyasındakı qeyri-sabit vəziyyətdən və Məşhəddə Rüstəm Əlixan Şamlının sünni əhaliyə qarşı zorakı hərəkətlərə yol verdiyini bəhanə edən Xivə xanı Şirqazi 1716-cı ilin sonlarında Tacan çayının sahilində yaşayan türkmənləri ordusuna cəlb edərək Xorasana Niyaz İtaq atalığın komandanlığı altında özbək və türkmənlərdən on iki minlik qoşun göndərdi.⁸⁴⁸ Səkkiz günlük mühasirədən sonra 1716-cı il dekabrın 1-də xarəzmlilər Məşhəd qalasını ələ keçirdilər. Şəhər hakimi Rüstəm Əlixan Şamlı canını güclə xilas edə bildi. Xarəzmlilər Məşhəddə mövqelərini möhkəmləndirərək bir neçə ay ərzində Xorasanın şəhər və qəsəbələrində əhalini öldürmək, soymaq və zorakılıqla məşğul oldular. Məşhəd sakinlərinin çoxu əsir götürüldü, çox sayda qənimət Xarəzmə aparıldı.⁸⁴⁹

Səfiqulu xan hələ yolda ikən Ürgənc hakimi Şirqazi xanın Təkə və Yamut türkmənləri ilə birləşdiyini və Nişapura hücum etdiyini xəbər aldı. Səfəvi şahı Səfiqulu xanın komandanlığı altında qoşunu onlara qarşı göndərdi.⁸⁵⁰

1717-ci il fevralın 24-də Bari-Meydanda (Nişapur yaxınlığında) Səfəvilərlə xarəzmlilər arasında şiddətli döyüş baş verdi və Xarəzm qoşunlarına sarsıdıcı zərbə vurularaq məhv edildi. Minlərlə

⁸⁴⁷ Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia, p. 97.

⁸⁴⁸ Mustofî Məhəmmədhəsən. Zübdətüt-təvərix. Be kuşəşəş Bəhrüz Qudrazi. Tehran: 1375, c. 121; Beyani Muhammed Yusuf Babacanbekoğlu. Şecere-i Harizmşahi, 48A; Ализода Д.А. О военном противоборстве Хорезма и Ирана в первой половине XVIII века, с. 41.

⁸⁴⁹ Tehrani Məhəmmədsəfi. Mirəti varidat. Be kuşəşəş, Mənsur Sifatqul. Tehran: 1383, s. 101.

⁸⁵⁰ Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia, p. 98.

xarəzmli döyüşçü öldürüldü və təxminən 1500 nəfər əsir alındı. Özbəklər Xarəzmə tərəf geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Yolda yerli əhali tərəfindən yeddi yüzdən artıq xarəzmli öldürüldü. Zəfərlə Məşhədə qayıdan Səfiqulu xan abdalilərə qarşı kompaniyaya hazırlaşdı. Lakin məsələdən agah olan Əsədulla tərəfindən Məşhəd-Herat yolundakı Kafır qala ətrafında qoyulmuş pusquya düşən şah qüvvələri məğlub oldu, Səfiqulu xan isə intihar etdi.⁸⁵¹ Bundan sonra Şirqazi xan yenidən Xorasana yürüşə hazırlaşsa da, xidmətçiləri tərəfindən öldürüldüyünə görə bu plan həyata keçmədi.

Rus elçisi Florio Beneveninin 1719-cu il oktyabrın 1-də çar I Pyotra göndərdiyi təlimatdan məlum olur ki, Xivə xanının və türkmənlərin birləşmiş qüvvələri aramsız olaraq Xorasana yürüş etdiyindən çəkinən Səfəvi şahı ordusu ilə oraya getmək fikrində olmuşdu. Xivə xanının 12 minlik qüvvəsinin məğlub olmasından sonra xarəzmlilər və türkmənlər Səfəvilərdən intiqam almaq fikrinə düşdülər. Xivədən Səfəvi sarayına göndərilən elçi Qəzvində şahın hüzuruna çıxarılan zaman baş verən hadisə ilə bağlı nəzarət altına alınaraq edam olunmaq təhlükəsi ilə qarşılaşdı. Lakin hücumun xivəlilər tərəfindən deyil, türkmənlər tərəfindən təşkil olunduğunu əsas gətirərək ölümdən qurtuldu.⁸⁵² Bu, bir daha göstərir ki, həmin dövrdə Səfəvi imperiyasının düşmüş olduğu dərin siyasi böhrandan yararlanmağa çalışan Xivə xanlığı Xorasana hücumları davam etdirərək münasibətləri daha da gərginləşdirmişdi. Əbdürrəhman Talinin verdiyi məlumata görə, 1720-ci ilə Şirqazi xanın qızılbaşların nəzarətində olan ərazilərə yürüşlər nəticəsində bol qənimətlə geri qayıtmışdı.⁸⁵³

Şah Sultan Hüseynin hakimiyyəti dövründə Səfəvi imperiyasının Xivə xanlığı ilə diplomatik əlaqələri haqqında yazılı mənbə-

⁸⁵¹ Mustofi Məhəmmədhəsən. Zübdətüt-təvarix, s. 121; Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia, p. 98; Ализода Д.А. О военном противоборстве Хорезма и Ирана в первой половине XVIII века, с. 41.

⁸⁵² Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах, с. 38.

⁸⁵³ Тали Абдурахман-и. История Абулфейз-хана, с. 66.

lərdə məhdud məlumatlar vardır. Lakin bu dövrün siyasi vəziyyətinin təhlili göstərir ki, Səfəvi dövlətində olduğu kimi Xivə xanlığının daxili vəziyyəti qeyri-sabit idi və xarəzmlilər bu vəziyyətdən istifadə edərək Səfəvi ərazilərinə soyğunçu yürüşlər etdilər.

NƏTİCƏ

Teymurilər dövlətinin zəifləməsindən yararlanaraq Mavəraün-nəhrdə möhkəmlənməyə çalışan Şeybanilərə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması mənfi təsir göstərdi. Məlum olduğuna görə, yeni yaranan və daim öz sərhədlərini genişləndirməkdə olan Səfəvi və Şeybani dövlətlərinin mənafeyi Xorasan üstündə toqquşmaya gətirib çıxardı. Şeybanilər bölgə əhalisini zülm və təhdidlərdən xilas etmək bəhanəsi ilə Xorasani fəth etməyə qərarlı olduğunu göstərdi. Bu məqsədlə hərəkətə keçən Məhəmməd Şeybani xan Mavəraünnəhrdə və Xorasanda möhkəmlənmək məqsədilə Teymuri nəslindən olan şahzadələri bir-birinin ardınca təsirsiz hala gətirdi. Xorasanda çoxsaylı türk əhalisini özbəklərin nəzarəti altında buraxmaq istəməyən Şah I İsmayıl, şahzadələrin miras hüququnu tələb edərək açıq şəkildə Məhəmməd Şeybani xana meydan oxudu və Xorasanın Teymurun varislərinə qaytarılmasını tələb etdi.

Səfəvi-Şeybani münaqişəsi əsasən məzhəb qarşılıqlılaşması kimi görünə də, tərəflərin əsas məqsədi zəngin Xorasan vilayətində möhkəmlənmək idi. Özbəklər şimaldan qazaxların və kalmıqların təzyiqi altında olduqları üçün Böyük Moskva knyazlığı ilə ticarətdə müəyyən çətinliklərlə qarşılaşdılar. Həm də o dövrdə Mavəraünnəhrin şimalında Xorasan kimi inkişaf etmiş və münbit torpaqlar yox idi. Xivədəki türkmənlər Xəzər dənizinə gedən yolları bağladığı üçün Xəzər dənizi üzərindən Moskvaya ticarət məqsədilə getmək bəzən uğursuz oldu. Özbəklər bu strateji çətinliklərdən xilas olmaq üçün Səfəvilərlə toqquşmaya üstünlük verdilər.

Maraqlıdır ki, həm Məhəmməd Şeybani xan, həm də Şah I İsmayıl diplomatik münasibətləri inkişaf etdirmək məqsədilə yazdıqları məktublarda kim olduqlarını və hansı məqsədləri həyata keçirdiklərini xatırladaraq qarşı tərəfi qorxutmaqdan çəkinmədilər. Dini məzhəblərinin fərqli olmasına baxmayaraq hər iki dövlət türk-müsəlman dövləti idi. İqtisadi cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşən zəngin Xorasan torpaqları uğrunda mübarizə onları əbədi düşmənə çevirdi. Məhəmməd Şeybani xanın Şah I İsmayıl ilə ünvanladığı məktublar

tərəflərin bir-birinə nifrətini artırdı və düşmənçiliyə səbəb oldu. Məhəmməd Şeybani xanın Xorasanla bağlı ısrarlı tələbləri Mərv döyüşünü qaçılmaz etdi. Şeybani hökmdarının özünə həddindən artıq güvənməsi özbəklərin ağır məğlub olmasına və Məhəmməd xanın öldürülməsinə gətirib çıxardı. Bu zəfər Xorasanın tamamilə Səfəvilərin nəzarətinə keçməsinə təmin etdi.

Lakin Buxara hakimi Ubeydulla xanın Mərv döyüşünün intiqamını almaq və Məhəmməd Şeybani xanın dövründə olduğu kimi Xorasanı yenidən nəzarət altına almaq məqsədilə bir-birinin ardınca Xorasana təşkil etdiyi hərbi ekspedisiyalar bir nəticə vermədi. 1528-ci ildə Cam döyüşündə Şah I Təhmasibin özbəklər üzərində əldə etdiyi böyük zəfər Ubeydulla xana öz planını gerçəkləşdirməyə imkan vermədi.

Sultan Süleymanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun Azərbaycanı ilk yürüşləri zamanı onun müttəfiqi kimi çıxış edən Şeybani hökmdarının hücumlarına qarşı Şah I Təhmasib müdafiə mövqeyində dayanmış, onun Xorasana qarşı hücumlarını sadəcə dəf etməklə kifayətlənmişdi. Özbəklərin Xorasana təşkil etdiyi hücumların qarşısı alınaraq onlara ağır zərbə vurulsa da, hücumu Mavəraünnəhrə keçirmək mümkün olmadı. Bu, Ubeydulla xanın tərəddüd etmədən, əvvəlki məğlubiyyətlərinə fikir vermədən Xorasana yeni yürüşlər təşkil etməsinə imkan yaratdı.

1539-cu ildə Ubeydulla xanın vəfat etməsi ilə Xorasan uğrunda Səfəvi-Şeybani mübarizəsi xeyli müddət ərzində dayanmış oldu. Bu zaman Şeybani taxt-tacı uğrunda mübarizə başladı və şahzadələr arasında illərdir davam edən rəqabət alovlandı. Məzhəb fərqlərinə baxmayaraq bəzi özbək şahzadələri Səfəvi sarayında sığınacaq tapdılar və Səfəvilər bu şahzadələri Şeybani taxtına yerləşdirmək üçün istifadə etməyə çalışdılar. Mavəraünnəhr əyalətini mərkəzləşdirməyə çalışan Şeybani hökmdarlarının Xarəzm və Xorasanda həyata keçirdiyi hərbi yürüşlər, Səfəvi dövlətinin və Xivə xanlığının Buxara xanlığına qarşı mübarizədə birləşməsinə kömək etdi. Bu, Xivə hakimini Səfəvilərin vassal asılılığını qəbul edərək onlarla müttəfiq olmağa vadar edirdi.

Şah I Təhmasibin varisləri dövründə Xorasan uğrunda Şeybanilərlə mübarizə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Belə ki, 1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin gedişində qızılbaş ordusunun uğursuzluqları Osmanlı sultanının müttəfiqi kimi Şeybani hökmdarı II Abdulla xanı Xorasanda möhkəmlənməyə şərait yaratdı. 1587-1588-ci illərdə II Abdulla xanın Xorasana hərbi səfərləri Heratın və Məşhədin özbəklər tərəfindən ələ keçirilməsi ilə nəticələndi. Növbəti ildə II Abdulla xanın oğlu Əbdülmömin xanın rəhbərliyi altında özbək ordusunun Xorasana fasiləsiz hücumları bütün Xorasanın və Xarəzmin ələ keçirilməsi ilə başa çatdı. Şah I Abbas özbəklərin bu hücumlarına son qoymaq üçün Xorasana dəfələrlə ekspedisiyalar təşkil etdi, lakin Osmanlılara qarşı müharibə apardığına görə hər dəfə ekspedisiyaları dayandırmaq məcburiyyətində qaldı.

1590-cı ildə Şah I Abbasın Osmanlı dövləti ilə İstanbul sülhünü imzalayaraq zaman qazanması və qısa müddətdə həyata keçirdiyi islahatlar nəinki mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə, eyni zamanda güclü nizami ordu yaratmağa imkan verdi. Yeni yaradılmış nizami Səfəvi ordusu 1598-ci ilin avqustunda Herat yaxınlığında Puli-Salar döyüşündə Şeybani ordusunu ağır məğlub edərək Xorasan ərazisini tamamilə azad etdi. Bununla da, Şeybanilər dövlətinə son qoyuldu.

Bu dövrdə Səfəvi-Özbək münasibətlərinin xarakterində mühüm dəyişiklik yarandı. Belə ki, Puli-Salar məğlubiyyətindən sonra Buxarada Həştərxanilər sülaləsi, Xivədə isə Ərəbşahlar sülaləsi hakimiyyətdə möhkəmləndi. Özbəklər Xorasandan tamamilə geri çəkilməyə məcbur olduqlarına görə, onlar Xorasana yenidən ciddi hücum edə bilmədilər və hətta öz ölkələrini Səfəvilərin hücumlarından müdafiə etməyə başladılar. Şah I Abbasın Buxara və Xivə xanlıqlarına qarşı həyata keçirdiyi siyasət ilk növbədə Bəlx, sonra da Mavəraün-nəhri özbəklərdən almağı və ya heç olmasa özünə tabe olan Özbək sultanı tərəfindən idarə olunmasını istəyir və bu məqsədlə özbəklərə qarşı mübarizə aparırdı.

Göründüyü kimi, Səfəvi imperiyasının Şah I Təhmasib dövründən bəri özbəklərə qarşı həyata keçirdiyi müdafiə mövqeyindən im-

tina edildi və hücum xarakteri aldı. Belə bir vəziyyətdə ölkələrini Səfəvi hücumlarından xilas etməyə çalışan Özbək xanları Xorasanda möhkəmlənmək fikrindən tamamilə imtina etdilər. Üstəlik, zaman-zaman Səfəvilərlə barışıq gündəmə gətirməyə və öz daxili məsələlərində üstünlük qazanmağa çalışdılar.

XVII əsrin əvvəllərində Şah I Abbasın müdrik, uzaqgörən siyasəti nəticəsində Səfəvi imperiyası siyasi, iqtisadi və hərbi cəhətdən regionun qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrildi və Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparmaq üçün Qərbi Avropa ölkələri ilə sıx diplomatik əlaqələr yaratdı. Səfəvi şahının Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlarda qazandığı zəfər itirilmiş ərazilərin geri qaytarılmasına şərait yaratdı. Bu tarixi gerçəkliklər Buxara xanlığı ilə münasibətlərə öz təsirini göstərdi. Buxara xanları bu gerçəkliklərlə barışmaq məcburiyyətində qaldılar. Buna görə onların Xorasana aramsız hücumları xeyli səngidi. Digər tərəfdən, Şah I Abbas yaxşı dərk edirdi ki, Buxara xanlığı ilə müharibə çox böyük maliyyə xərcləri tələb edir və ölkənin iqtisadi vəziyyətini xeyli çətinləşdirir. Buna görə də, Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvi imperiyasının Buxara xanlığı ilə münasibətləri demək olar ki, sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində keçdi. Bu, taxt-tac uğrunda mübarizə aparən özbək şahzadələrinin Səfəvi şahından yardım istəməsinə belə imkan yaratdı.

Lakin Şah I Abbasın varisləri dövründə Buxara xanlarının sülh razılaşmalarını pozması baş verdi. Bu da tərəflərin diplomatik əlaqələrini zəiflətdiyinə görə hər iki dövlətə zərər vurdu, çünki onlar bir-birinin ərazisinə hücumları intensivləşdirdilər. Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrdə bəzən elə dövrlər müşahidə olunurdu ki, Buxara xanlığı Səfəvilərə qarşı mübarizədə öz diplomatik missiyalarını Böyük Moğol və Osmanlı sarayına göndərməkdən belə çəkinmirdi.

Səfəvi dövləti ilə Xivə xanlığının qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterik xüsusiyyəti, iki dövlət arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edən hökmdarların şəxsi görüşləri idi. Dinməhəmməd və Əli sultan, Yunus xan və Pəhləvanqulu sultan, Xoca Məhəmməd xan, Məhəmmədqulu sultan, Nurməhəmməd xan və İsfəndiyar xan Səfəvi sarayına şəxsən baş çəkən Xarəzm hökmdarları idi.

XVI əsrin ortalarında beynəlxalq münasibətlərin xüsusi sistemi formalaşmadığı bir vaxtda səfirlik xidmətlərinin fəaliyyəti yalnız Səfəvi-Xivə əlaqələrində deyil, digər dövlətlərdə də mövcud vəziyyətə və ortaya çıxan problemlə bağlı olaraq həyata keçirildi. Bir çox hallarda Səfəvi şahının sarayında gənc Xarəzm şahzadələrinin, nüfuzlu məmurların uşaqlarının və ya qardaşlarının yaşaması Səfəvi-Xivə diplomatik sazişlərinin qarantı olmuşdu.

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin idarə olunması, Mərkəzi Asiya regionunda beynəlxalq vəziyyətin nəzarətdə saxlanması, həmçinin ölkənin iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi və Xarəzmlə qarşılıqlı münasibətlərin iqtisadi-nəzəri, strateji əhəmiyyət kəsb edən obyekt kimi möhkəmləndirilməsi üçün etibarlı müttəfiqə olan ehtiyac Səfəvilərin də maraqlarına cavab verirdi.

XVII əsrdə Xivə xanlığında siyasi vəziyyət qeyri-sabit idi, iqtisadiyyat tənəzzülə uğramışdı. Orada özbək və türkmən tayfaları arasında barışmaz mübarizə gedirdi. Xarəzmdə hakimiyyətə gələn yeni sülalənin nümayəndələri tərəfindən qurulan idarəetmə sistemi, ərazilərini gəlirli mülklər hesabına genişləndirməyə çalışan sultanlar arasında daxili müharibələrin alovlanmasına gətirib çıxardı. Bu döyüşlərdə Xarəzm sultanları bir çox hallarda yardım almaq üçün Buxara xanlarına və ya Səfəvi şahlarına üz tuturdular. Bütün bunlara baxmayaraq, xivəlilərin Buxara xanlığına və Səfəvilərin Xorasan vilayətinin ərazisinə tez-tez soyğunçuluq basqınları təşkil etməsi, onun bu dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrini xeyli çətinləşdirmişdi.

Maraq doğuran odur ki, Xivə xanlığının ilk hökmdarları Səfəvilərə xəyanət etsə də, onlar üçün ciddi təhlükə yarandıqda yardım üçün Səfəvi hökmdarlarına müraciət etmək məcburiyyətində qalırdılar. Məhz Səfəvi hökmdarlarının dəstəyi ilə onlar nəinki itirilmiş əraziləri geri qaytarmış və eyni zamanda taxt-tacda möhkəmlənmişdilər.

XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin Xivə xanlığı ilə münasibəti nisbətən sakit idi. Lakin sonralar Xivə hökmdarlarının varisləri sülh münasibətlərini pozdular və Səfəvi ərazisinə soyğunçu yürüşlər həyata keçirməyə başladılar ki, bu da onların münasibətlərini xeyli mürəkkəbləşdirdi. Bundan sonra Səfəvi dövləti ilə Xivə

xanlıqı arasında tez-tez hərbi toqquşmalar baş verdi.

XVII əsrin birinci yarısı ərzində Səfəvi imperiyasının Xivə xanlığı ilə diplomatik münasibətləri, bəzi məqamlar istisna olmaqla, əsasən mehriban xarakterdə idi. Xüsusən də Əbülqazi xanın dövründə qarşılıqlı əlaqələr daha intensiv xarakter daşımışdı.

Beləliklə, Səfəvi dövləti ilə Xivə xanlığı arasında Şah I Abbasın, Şah I Səfi və Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə diplomatik əlaqələr xivəlilərin bəzi məqamlarda Səfəvi sərhədlərini pozmasına baxmayaraq, əsasən dinc və mehriban xarakter daşımışdı. Lakin Xivə hökmdarı Enüşə xanın (1663-1687) hakimiyyəti dövründə xivəlilərin Xorasan ərazisinə tez-tez hücum etdikləri üçün bu münasibətlər pozulmuş və düşmənçiliyə çevrilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi imperiyası ilə Türküstan xanlıqları arasında Xorasan uğrunda mübarizəyə baxmayaraq, onların arasında diplomatik əlaqələr demək olar ki, kəsilməmişdi. Onlar öz diplomatik nümayəndəliklər vasitəsilə müəyyən dərəcədə sülh və dostluq əlaqələri yaratmışdılar ki, bu da mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həllinə kömək etmişdi.

Xivə xanlığının Səfəvi dövləti ilə əlaqələrində əsas amillərdən biri də xanlıqda daxili ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi, beynəlxalq aləmdə dövlətin nüfuzunun möhkəmləndirilməsi, ölkənin müstəqilliyinin qorunması, Buxara xanlığı ilə müharibə vəziyyətində üçüncü tərəfin bitərəfliyinin təmin edilməsinin zəruriliyi idi.

Səfəvi dövlətinin Xivə xanlığı ilə siyasi əlaqələri müxtəlif formalarda mövcud idi: ali hökmdarların şəxsi görüşləri, xüsusilə Xarəzm hökmdarlarının Səfəvi sarayına şəxsi səfərləri, habelə səfirliklər, hərbi ittifaqlar və evlilik müqavilələri.

Səfəvi imperiyasının Xivə xanlığı ilə siyasi münasibətləri aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdi:

– təşəkkül dövrü (XVI əsrin əvvəllərindən əsrin ortalarına qədər). Xivə xanı İlbarsın Səfəvi dövlətinin qurucusu Şah I İsmayıl müraciət etməsilə əlaqədar olaraq iki dövlət arasında əməkdaşlıq quruldu. Dinməhəmməd və Əli sultan Səfəvi sarayını ziyarət edərək Şah I Təhmasiblə əlaqə yaradan ilk Xarəzm sultanları idilər.

– güclənmə dövrü (16-cı əsrin ortaları – 17-ci əsrin birinci rübü). Hacım xan və Şah I Abbas dövründə iki dövlət arasındakı münasibətlər hərbi ittifaq, yazışmalar və hökmdarların şəxsi görüşləri şəklində həyata keçirildi.

– ziddiyyətlər dövrü (XVII əsrin ikinci və üçüncü rübləri). Şirqazi xanın, II İlbars xanın Xorasanın sərhəd ərəzilərinə basqınları ilə əlaqədar vəziyyətin kəskinləşməsi. Bölgədə güclü nüfuz sahibi olan Səfəvilərin himayəsi, ölkənin daxili sabitliyinin təmin olunmasında və Buxara xanlığına qarşı mübarizədə Xivə xanlığı üçün etibarlı dayaq kimi lazım idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, aralarındakı müəyyən siyasi ziddiyyətlər Səfəvi dövləti ilə Xivə xanlığı arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə, ənənəvi münasibətlərə son qoya bilmədi. Varlı tacirlər tərəfindən karvanlarla çatdırılan malların böyük partiyaları və hökmdarların səfirlər vasitəsi ilə göndərdikləri hədiyyələr, hər iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına, maddi dəyərlərin mübadiləsinə kömək etdi.

Səfəvi dövləti ilə Xivə xanlığı arasındakı diplomatik münasibətlər, eləcə də onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr hər iki ölkə xalqlarının mədəni mübadiləsinə geniş yollar açmış, bir-birinin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə kömək etmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələri. Bakı: “Kür”, 2004.
2. Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı: Elm, 2007.
3. Azərbaycan tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2014.
4. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005.
5. Süleymanov M.S. Səfəvilər, IV cild. Şah Təhmasib. Bakı: Maarif, 2020.
6. Şah Təhmasibin təzkirəsi. Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Rəhimov Əbülfəz Həşim oğlunundur. Bakı: Azər nəşr, 1996.
7. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvi dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
8. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, prof. Oqtay Əfəndiyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namiq Musalı. Kastamonu: 2017.
9. Rumlu Hasan. Safevi Şahı II. İsmail: Kahkaha Kalesinin 20 Yıllık Mahpusu. Tercüme, Mukaddime, Notlar ve Tıpkıbasım Hasan Asadi, Şefaattin Deniz. Bilge, Kültür, Sanat, İstanbul: 2017.
10. Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i alamara-yi Abbasi. Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyev və t.ü.f.d. Namiq Musalı. Bakı: Təhsil, 2009.
11. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən t.ü.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. I Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
12. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. II Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2014.
13. Membre M. Səyahətnamə /Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri). İngilis dilin-

dən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevindir. Bakı: Təhsil, 2005.

14. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
15. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983.
16. Musalı N.S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i aləmaray-i Şah ismayıl” əsəri əsasında). Bakı, Elm və təhsil, 2011.
17. Süleymanov M.S. Səfəvilər, IV cild. Şah Təhmasib. Bakı: Maarif, 2020.
18. Həsəneliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı, Elm, 2011.
19. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: Nurlan, 2003.
20. Qəribova A.Ə. Səfəvilərin Herat uğrunda mübarizəsi. //ELMI İŞ (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal), 2019, №5 (6), s. 78-81.
21. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Şeybani münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında. //Journal of Qafqaz University. Tarix, hüquq və siyasi elmlər. Bakı: 2014, c. 2, №2. s.166-182.
22. Nəcəfli T.H. XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Türküstan xanları ilə münasibətləri müasir Türkiyə tarixşünaslığında. //Geostrategiya. Bakı: 2016, №03 (33), may-iyun, s. 15-20.
23. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Bakı: Turxan NPB, 2020.
24. Vilayəti Ə. Şah İsmayıl dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Tehran: Əl-Huda, 1998.

Türk dilində:

25. Alpargu M. Türkistan Hanlıkları, /Türkler, c. 8. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 557-605.
26. Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı. Berikan Yayınevi, Ankara: 2013.
27. Aydoğmuşoğlu C. Safevi Devleti Tarihi. Gece Kitaplığı, An-

kara: 2014.

28. Alpargu M. Buhara Özbek Hanlığının 17. Yüzyıldaki Siyasi ve Askeri Tarihinin Ana Çizgileri // Kırım Dergisi, sayı 15, Ankara: 1996.
29. Beyani Muhammed Yusuf Babacanbekoğlu. Şecere-i Harizmşahi, Çağatayca, Emre Berkan Yeni Beyani-Şecere-i Harezmsahi, [1B-102A] (Dil İncelemesi-Metin-Dizin Tıpkıbasım). İstanbul Kültür Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi. İstanbul: 2018.
30. Bitlisi Ş. Şerefname. Osmanlı-İran Tarihi. Farsçadan Çeviren Osman Aslanoğlu. Nubinar Yayınları, İstanbul: 2014.
31. Çinar G.K. İki büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han arasında söz düellosu. //History Studies, 2011, 3/2, s. 75-87.
32. Çinar G.K. Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Afyonkarahisar: 2011.
33. Doğan O., Erdoğan A. Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa). Berikan Yayınları, Ankara: 2017.
34. Ebul-Gazi Bahadır Han. Secere-i Türk (Türkün soy ağacı). Çev. R.Nur. İlgi Kültür Sabat Yayıncılık, İstanbul: 2009.
35. Ebul Gazi Bahadır Han. (Şecere-i Terakime) Türklerin Soykütüğü. Hazırlayan Muharrem Ergin. İstanbul: Tecuman, 1974.
36. Fehimi M. Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler. Çeviri: M.Bilal Çelik. //History Studies, Volume 2/2, 2010, s. 512-516.
37. Hali Ü. Osmanlı Özbekistan siyasi ilişkileri (1514-1873). //Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (4), 2019, s. 3977-4006.
38. Gündoğdu A. Türküstanda Osmanlı-İran rekabeti. /Osmanlı, c. 1. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 581-587.
39. Gündoğdu A. Hive hanlığı tarihi (Yadigar Şibanileri devri 1512-1740). Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: 1995.
40. Kafalı M. Ebülğazi Bahadır Han, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. X. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 358-360
41. Karadeniz Y. İran tarihi (1700-1925). Selenge Yayınları, İstanbul: 2012.

42. Kırca Ü. Safevî-Buhara Hanlığı Münasebetleri. //Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Aralık 2019, s. 29-39.
43. Kılıç R. Osmanlı padişahı III. Murat ve Özbek hükümdarı II. Abdullah Han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması, //Bilig, Yaz. 1999, sayı 10, s. 49-59.
44. Kılıç R. Osmanlı-Özbek siyasi ilişkileri (1530-1555). //Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1. Bışkek, 2001.
45. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1450-1590). TTK Yayınları., Ankara: 1992.
46. Koç Dinçer. Hive Hanlığı. /Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları. Ötüken Neşriyatı, İstanbul: 2017, s. 572-631.
47. Küpeli Ö. Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639). Yeditepe Yayınevi, İstanbul: 2014.
48. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578-1590). Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1962.
49. Kütükoğlu B. Tahmasp I. //İslam Ansiklopedisi, c. XI. İstanbul, 1979, s. 637-647.
50. Macit A. Şeybani Özbek Hanlığı: Siyasi, İdari, Askeri, İktisadi Yapı. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016.
51. Özkan M., Karakulak M. Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718 - 1725) //Turkish Studies-Historical Analysis, Volume: 15(1) 30 Mart 2020, s. 209-227.
52. Saray M. Buhara (Özbək) Hanlığı. //Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara: 1987, c. 2, s. 591-600.
53. Saray M. Türk-İran münasibetlerinde şiiliğin rolü. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara: 1990.
54. Saray M. Hive Hanlığı (1512-1873), /Makaleler, cilt II. Berikan Yayınevi, Ankara: 2013, s. 126-142.
55. Saray M. The Hanate of Ozbek (Shaibanids) (1428-1599). /Makaleler, cilt IV, Berikan Yayınevi, Ankara: 2013, s. 524-532.
56. Schubel N.K. XVI. Yüzyıl Avrasya dünyasında bölgesel birlik ve çeşitlilik Osmanlı, Özbek, Safevi ve Hind-Babürlü imparatorlukları: Bütünsel bir yaklaşım. //Osmanlı I. Yeni Türkiye

Yayınları. Ankara: 1999.

57. Streusand D.E. Ateşli silahlar çağında İslam imparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler. Çeviren Bahar Fırat. Ufuk Yayınları, İstanbul: 2013.
58. Sümer F. Safevi Tarihi İle İlgili İncelemeler I. ve II. Abbas Devirleri. //Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 1990, Sayı 69, s. 9-32.
59. Togan Z.V. Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, cilt I, Batı ve Kuzey Türkistan. Enderun Yayınları, İstanbul: 1981.
60. Toğan Z.V. Herat. //İslam Ansiklopedisi, c. 5. İstanbul: 1993.
61. Türker Ö. Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara /Seyyahların izinde Türkistan. Pegem Akademi, Ankara: 2019, s. 73-110.
62. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, cilt III, 2. Kısım. TTK. Yay., Ankara: 2011.
63. Ülker H. Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873). Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (4), 2019, s. 3977-4006.

İngiliz dilinde:

64. Azimova S.A. Military-political relations between the Safavid-Turkestan khanates. //Scientific community: Interdisciplinary research history and Archeology, archival studies, № 40. 2021, p. 418-426.
65. Bregel Y.A. A Historical Atlas of Central Asia. Edited by Denis Sinor & Nicola Di Cosmo. Leden & Boston, Brill: 2003.
66. Bregel Y. The New Usbek States: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750-1886. In: The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
67. Burton A. The Bukharans: a dynastic, diplomatik and commercial history 1550-1702. Curzon press, London: 1997.
68. Cornelius de Bruyn. Travels into Muscovy, Persia and Part of the East Indies. Vol. 1. London: 1737.
69. Howorth H. History of the Mongols, Vol. II, London, 1880.
70. İslam R. Indo-Persian Relations. Tahran: Iranian Culture Foundation, 1970.

71. Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: 1958.
72. Morgan D. Medieval Persia 1040-1797. London & New York: Longman, 1988.
73. Saray M. Ottoman policy in Central Asia. Makaleler, cilt IV, Berikan Yayinevi, Ankara: 2013, p. 279-345.
74. Savory R.M. Iran under the Safavids. Cambridge: Cambridge University press, 1980.
75. Shir Muhammad mirab Munis and Muhammad Riza mirab Agahi. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm /Edited by Yuri Bregel. Leiden: 1988.
76. Tavarniyer J.P. The six voyages of Jean Baptiste Tavernier. London: 1678.

Rus dilinda:

77. Абулгази Бахадурхан. Родословная история о татарах. Перевод с французского В.К. Треднаковского. В 2-х томах. Т.2. СПб.: 1768.
78. Абулгази Бахадур Хан. Родословная тюрок. Под. А.Октам. Ташкент: 1992.
79. Ализода Д.А. О военном противоборстве Хорезма и Ирана в первой половине XVIII века (по данным письменных источников). //Весник ТГУПБП, серия гуманитарных наук, №1, 2018, с. 40-47.
80. Аллаева Н.А. Взаимосвязи Хивинского ханства с Ираном в XVI-XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. Ташкент: 2007.
81. Ахмедов Б.А. История Балха (XVI - первая половина XVIII вв.). Ташкент: ФАН Узбекской ССР, 1982.
82. Ахмедов Б.А. Источники истории Узбекистана. Ташкент: 2001.
83. Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа /Туркмения, т. 1. Л.: 1929.
84. Бухари Мир Мухаммад Амини. Убайдуллонаме. Перевод с таджикского с примечаниями членкорреспондента Акаде-

- мии Наук Узбекской ССР, профессора А.А. Семенова. Ташкент: 1957.
85. Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме. Ч. 2. Пер., предисл., примеч. и прил. Е.И.Васильевой. М.: Наука, 1976.
 86. Бухари Хафиз-и Тлныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-намайи шахи. Перевод с персидского, введение, примечания и указатели М.А.Салахетдиновой. Часть 1. М.: Изд-во Наука, 1983.
 87. Бухари Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад. Шараф-намайи шахи. Часть 2. Перевод с персидского, введение, примечания и указатели М.А.Салахетдиновой. М.: Изд-во Наука, 1989.
 88. Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. Том II. Перевод А.И.Павловского. С.-Петербургъ: Типография Скарятин, 1873.
 89. Веселовски Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хвинском ханстве от древнейших времен до настоящего. Санк-Петербург: 1877.
 90. Веселовский Н.И. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Т. 1. СПб.: 1890.
 91. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней Ташкент: Издательство Академии Наук Узбекской ССР, 1957.
 92. Дехкурди А.М. Взаимоотношения Ирана и Бухарского ханства в XVI-первой половине XVIII вв. Автореферат дис. на соискание ученой степени к.и.н. Душанбе: 2006.
 93. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). М.: Изд-во Восточной литературы, 1958.
 94. Извлечения из рукописи «Мухит-ут-таварих» Мухаммед Эмина Кирак Яракчи. Перевод под ред. А.А.Ромаскевича. /Материалы по истории туркмен и Туркмении. XVI-XIX вв. т. II. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.-Л.: 1938.
 95. Исмоилов Л.Э. Военно-политическое противостояние Сефевидов и Шейбанидов в Мавераннахре в начале XVI в. //

Известия Иркутского государственного университета. Серия История. 2020, т. 33, с. 70-79.

96. История Узбекской ССР. Том I, Ташкент: АН Узбекской ССР, 1955.
97. Камолов Х.Ш. История вторжения кочевых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Душанбе: 2007, 55 с.
98. Камол Х. История вторжения кочевых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). Душанбе: 2012.
99. Камолов Х.Ш., Хосейниширази С. Дипломатические отношения Сефевидов и Шейбанидов в начале XVI в. //Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2014, №1 (57), с. 237-244.
100. Каррыев А., Мошкова В.Г., Насонов А.Н. Якубовский А.Ю. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII - XIX вв. на правах рукописи. Ашхабад: 1954.
101. Книга Орудж-бека Байата Дон-Жуана Персидского. Пер. с английского, введение и комментарии д.и.н. Огтая Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку: 1988.
102. Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в. //Краткий сообще- ние ИВАН СССР, т. IV, 1952, с. 11-18.
103. Миклухо-Маклай Н.Д. Балхский поход шаха Аббаса I. /Страны и народы Востока. Вып. 22. Средняя и Централь- ная Азия география, этнография, история. Книга 2. М.: На- ука, 1980, с. 147-163.
104. Мунис-Агахи. Фирдавсу-л-икбал /Материалы по истории туркмен и Туркмении. XVI-XIX вв. т. II. Иранские, бухар- ские и хивинские источники. М.-Л.: 1938, с. 323-354.
105. Мунши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская ис то рия /пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. проф. А.А.Семенова. Таш- кент: 1956.

106. Муртазаева Р.Х. История Узбекистана. Ташкент: 2005.
107. Наказ Б.А.Пазухиним и С.И.Пазухиним на посолство в Бухару, Балхи, Ургендж для выкупа русс пленных, с прилож статейного списка 1669-1673. Изд. под. ред. А.Труворова. Санкт-Петербург: 1894.
108. Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов. М.: Наука, 1993.
109. Пилипчук Я.В. Узбекско-Кызылбашские войны в XVI-XVIII веков. //Uluslararası Türk Akademisi Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı, с. 2. Çantay, İstanbul: 2017, с. 819-865.
110. Пилипчук Я.В. Ирано-Тюркский мир XIII-XVIII вв. Часть III. //Караван, №82, 2020, с. 39-116.
111. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М.: 1986.
112. Родословное древо тюрковъ. Сочинение Абуль-гази, Хивинского хана. Пер. Г.С.Саблукова, прим. Н.Ф.Катанова. Казань: 1905.
113. Саидов А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVII – первой половине XVIII вв. /Автореферат дис. на соискание ученой степени док. истор. наук. Душанбе: 2007.
114. Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв. Душанбе: 2010.
115. Сборникъ князя Хилкова. Статейный список посольства в Бухару дворянина Ивана Хохлова. Санкт-Петербургъ: Типография брат Пантелеевыхъ 1879, с. 388-439.
116. Систани Малик-шах-Хусайн. Хроника воскрешения царей. Перевод с персидского, предисловие, коммментарий и указатели Л.П.Смирновой. М.: Восточного литература РАН, 2000.
117. Тали Абдуррахман-и. История Абулфейз-хана. Перевод с таджикского с предисловие, примечания и указатель профессора А.А. Семенова. Ташкент: 1959.
118. Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVIII веках. М.: Наука, 1989.
119. Хорезм в истории государственности Узбекистана. Таш-

кент: 2013.

120. Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV – первой половине XVI в. (По данным «Алам Ара-и Сефеви»). Ашхабад: 1981.
121. Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.

Fars dilində:

122. Astrabadi Həsən bin Murtaza Hüseyn. Tarixə Sultani: Əz Şeyx Səfi ta Şah I Səfi. Tehran: 1399.
123. Aştiyani A.İ. Tarixə İran pəs əz İslam (Əz sədre İslam ta inqiraze Qacariyye). Tehran: 1383.
124. Beraziş Ə.H. Revabite siyasi diplomatike İran və cahan dər əhde Səfəviyye. İntişarate Əmir Kəbir, Tehran: 1392.
125. Buxarayı M.Ş. Tarixə Buhara, Kokand və Kaşgar dər şərhe hükümraniye Əmir Mir Heydar dər Buxara, Məhəmməd Əli xan dər Kokand və Cahangir Xace dər Kaşgar. Be kuşəşe Məhəmməd Əkbər Aşiq, Ayneye Miras, Tehran: 1377.
126. Cünabadi M. Rövzətüs-Səfəviyye. Be kuşəşe Qulamrza Tabaibai. Tehran: 1378.
127. Çələbi M.A. Tərcümeyə təqvimüt-təvarix. Be kuşəşe Mirhaşim Muxəddis. Tehran: 1374.
128. Della Valle P. Səfərnameye Della Valle, c. 2. Tercümeyə Mahmud Behfiruzi. Tehran: 1380.
129. Esnadi əz revabete İran ba menateqi əz Asyaye Mərkəzi, be kuşəşe İdareye İntişare Esnad, İntişarate Vezarete Umure Xarici, Tehran: 1372.
130. Etimadüssəltənə M.H. Tarixə müntəzəme Nasiri. c. II. Tehran: 1364.
131. Fəlsəfi N. Zendeganiye Şah Abbəse əvvəl, c. I-V. İntişarate Elmi, Tehran: 1375.
132. Hacıyanpur H. Revabite İraniyan və Uzbekan dər dovreye Şah Tahmasbe Səfəvi. //Məcəlleye Elmi-Pəjuheşiye danəşkedeye ədəbiyyat və ulume insani, şomareye 18-19, 1378, s. 35-60.
133. Hidayət R. Tarixə rövzətüs-səfa fi sirətül-ənbiya vəl-müluk

- vəl-xuləfa. Cild-i həştom: Səfəviyan və Əfşariyan. Tehran: İtişarate Əsatir, 1380.
134. Hidayət R. Tarixə rövzətüs-səfaye Nasiri, c. 12, Be kuşəşe Cəmsid Qaenfar. Tehran: 1380.
 135. Xatunabadi Ə. Vaqii əs-saniin vəl-avam. Be kuşəşe Məhəmməd Bağır Behbudi. Tehran: 1352.
 136. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarixə elçiye Nizamşah. Be teshih Məhəmməd Rza Nasiri. Tehran: Əncümen asar və məfaxere fərhangı, 1379.
 137. İsfahani Məhəmməd Məsum ibn Hacağa. Xülasətüs-siyər. Be kuşəşe İrac Əfşar. Tehran: 1368.
 138. İsfahani Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin. (İran dər devreye Səfəviyye). Be kuşəşe Mir Həşim Muhaddis. İntişarate Movqufat, Tehran: 1372.
 139. Kərimi A.R. İləle tənəş dər rəvabite xariciye İran və Özbəkan. // Mutaliatə tarixə İslam, 3/11, Təbriz: 1390, s. 75-98.
 140. Kempfer E. Səfərnameye Kempfer. Tərcümeye Keykavus - Cahandari. Tehran: 1360.
 141. Qaffarifərd A. Revabite Səfəviyan və Özbəkan (913-1031 /1507-1622), İntişarate Vezarete Umure Xarici, Tehran: 1376.
 142. Qumi Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix, c. I. Tehran: 1383.
 143. Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə. Be kuşəşe İbrahim Dehqon. Tehran: 1329.
 144. Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Sərqozaştə Şah Abbbase dovvom. Be kuşəşe Səttar Əvdi. Tehran: 1384.
 145. Qəzvini Məhəmməd Tahir Vəhid. Tarixə cahanaraye Abbasi. Be kuşəşe Səid Mirməhəmməd Sadiq. Tehran: 1383.
 146. Qəzvini Budaq Münşi. Cəvahirül-əxbar. Tehran: 1387.
 147. Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xolde bərin. Be kuşəşe Mir Həşim Muhaddis. Tehran: İntişarat-ı Movquvat, 1372.
 148. Laxuri Əbdülhəmin. Padşahnamə, c. II. Be kuşəşe Mevlavi Qabiriddin Əhməd və Mevlavi Əbdürrəhim. Kəlküttə: 1867.
 149. Laxuri Məhəmməd Saleh Kanbu. Şah cahannamə, c. II. Be kuşəşe Vəhid Kurayşi və Qulam Yəzdani. Laxor: 1972.
 150. Məhdəvi A.H. Tarixə revabite xariciye İran əz ibtidaye dovrane

- Səfəviyə ta payane cenge dovvome cahani. İntişarate Əmir Kəbir, Tehran: 1375.
151. Mərvi Məhəmməd Kazım. Alamaraye Nadiri, c. II. Be kuşəşə Məhəmməd Əmin Rayehi. Tehran: 1364.
 152. Mirfendrski Səid Abutalıb Musəvi. Təhfətül-alam. Be kuşəşə Rəsul Cəfəriyan Tehran: 1388.
 153. Mustofi Məhəmmədhəsən. Zübdətüt-təvarix. Be kuşəşə Behruz Qudrazi. Tehran: 1375.
 154. Münəccim Molla Cəlaləddin. Tarixe Abbasi ya ruznameyi Molla Cəlal. Be kuşəşə Seyfullah Vahidenya. Tehran: 1366.
 155. Münşi İsgəndər bəy. Zeyle tarixe alamaraye Abbasi. Be kuşəşə Əhməd Soheyliyə Xansari. Tehran: 1317.
 156. Münşi Məhəmməd Yusif. Təzkireye Muqim xani. Tarixe fər-həngi və ictimaiyə Mavəraünnəhr dər əhde Şeybaniyan və As-tərxaniyan. Be kuşəşə Fərişte Sarrafan. Mirasə Məktub, Tehran: 1380.
 157. Nəsrabadi Məhəmmədtahir. Təzkireye Nəsrabadi, c. 2. Be kuşəşə Möhsin Hacı Nəsrabadi. Tehran: 1378.
 158. Nəvayi Ə. Şah I Abbas: Mecmueye esnad və mukatibate tarixi həmrəh ba yaddaşthəyə təfsili. İntişarate Bünyadə fərhangə İran. Tehran: 1352.
 159. Nəvayi Ə. Şah Abbasi əvvəl (Məcmueye əsnad və mukatebat), c. 2. Tehran: 1366.
 160. Nəvayi Ə., Qaffarifərd A. Tarixe təhəvvulate siyasi, iktisadi və fərhangiyə İran dər dovrane Səfəviyyə. Tehran: 1392.
 161. Ordubadi Mirzəməhəmməd İbrahim. Dəsture şəhriyan. Be kuşəşə Məhəmməd Nadir Nasir Müqəddəm. Tehran: 1373.
 162. Pazuki R. Tarixi İran: əz Moğol ta Əfşariyyə. Şirkete Çapxanəyə Fərhang, Tehran: 1317.
 163. Rəhməti M. Revabit və münasebətə xanedane Ərapşahiye Xarəzm ba Səfəviyan. //Pəjuheşhəyə tarixi, dovreyə cədid, sale sevom, şomaryə devvom, İsfahan: 1390. s. 89-112.
 164. Rəhməti M. Revabite xanəşinə Xivə ba devlete merkeziyə İran əz suqute Səfəviyyə ta mərəge Nadir Şah (hş. 1135-1160). //Pəjuheşnameyə tarix, şomareyə 13, Tehran: 1387, s. 46-59.

165. Sabityan Z. Əsnad və namehaye tarixiye dovreye Səfəviyye, Be sərmayeye kitabxaneye İbn Sina. Tehran: 1343.
166. Sadiq S.M. Sərgüzəşte Şah Abbəse əvvəl. Tehran: 1384.
167. Sanson P.M. Cəfərnameye Sanson. Be kuşəşe Tağı Təfəzzüli. Tehran: 1346.
168. Səmərqəndi Mirsəid Şərif Rəhimi. Tarixə Rəhimi. Be kuşəşe Mənuçöhr Sutude. Tehran: 1380.
169. Sistani Məlikşah Hüseyn. Ehyaul-müluk. Be kuşəşe Mənuçöhr Sutude. Tehran: 1344.
170. Şarden J. Şərhe tacquzariye Şah İsmayıl Səfəvi. Tərcüməyə Əli Rza Əmir Tuman. Be kuşəşe Əliqulu Sərdar Əsəd (nəşr yeri yoxdur), 1331.
171. Tehrani M. Mirəti varidat. Be kuşəşe, Mənsur Sifatqul. Tehran: 1383.
172. Təfrişi Mirməhəmməd Hüseyn əl-Hüseyni. Tarixə Şah Səfi. Be kuşəşe doktor Möhsün Bəhramnicat. Tehran: 1388.
173. Vəzarete Umure Harice “Əsnade əz revabite İran ba-menatiki Asyaye Mərkəzi”, Be kuşəşe Vəzarete Umure Xarice, Dəftərə Mütalaate siyasi və Beynəlmiləli, İdareye İntişare Əsnad, Tehran: 1372.
174. Vəliqulu bəy ibn Davudqulu Şamlı. Qisasul-xaqani, c. 1. Be kuşəşe Həsən Sədat Nasiri. Tehran: 1371.
175. Vəliqulu bəy ibn Davudqulu Şamlı. Qisasul-xaqani, c. 2. Be kuşəşe Həsən Sədat Nasiri. Tehran: 1374.
176. Vilayəti Ə.Ə. Tarixə revabite xariciye İran dər əhde Şah Abbəse əvvəl Səfəvi. İntişarate Vəzarete Umure Xarici, Tehran: 1374.
177. Vilayəti Ə.Ə. Tarixə revabite xariciye İran dər əhde Şah İsmail Səfəvi. İntişarate Vəzarete Umure Xarici, Tehran: 1375.

GÖSTƏRİCİLƏR

Coğrafi adlar

A

- Abdulabad... 65
Ağgünbəd yaylağı...74
Akça...157, 165
Amasya...79
Amudərya çayı... 28, 29, 30, 31,
35, 39, 41, 64, 71, 73, 76, 87,
106, 125, 148, 269
Aral...245, 247, 288
Aral dənizi... 247, 256
Astrabad... 21, 36, 37, 58, 59, 74,
89, 86, 91, 118, 119, 141, 171,
182, 234, 239, 241, 258, 275,
278, 280, 281, 282, 286, 287, 288
Avropa... 3, 92
Azərbaycan...1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8,
9, 10, 11, 15, 16, 21, 22, 23, 24,
25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 35,
41, 48, 56, 58, 60, 64, 68, 72, 73,
74, 78, 79, 80, 81, 84, 87, 92, 99,
101, 102, 103, 104, 105, 106,
107,108, 109,110, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 117, 118, 119,
121, 122, 123, 124, 125, 126,
129, 131, 132, 141, 144, 145,
146, 147, 148, 151, 152, 158,
162, 163, 164, 166, 167, 171,
172, 175, 181, 182, 185, 186,
187, 188, 189, 190, 196, 199,
220, 221, 222, 223, 224, 225,
227, 229, 230, 248, 249, 251,
252, 254, 257, 259, 274, 275,
292, 293, 299
Azərbaycan Səfəvi imperiyası...
2, 3, 4, 5, 6, 10, 15, 92, 163, 185,
230, 248, 254, 257, 259, 274
Azərbaycan Səfəvi dövləti... 2, 3,
5, 7, 8, 10, 11, 16, 17, 20, 21, 22,
23, 25, 26, 29, 30, 31, 34, 60, 68,
79, 81, 99, 101, 102, 103, 104,
105, 107, 108,109, 110, 111, 112,
113, 114, 115, 116, 117, 118,
119, 121, 122, 123, 124, 125,
126, 129, 131, 132, 141, 144,
145, 148, 151, 158, 162, 164,
166, 167, 181, 186, 187, 190,
196, 199, 219, 220, 221, 222,
223, 224, 225, 229, 230, 251,
252, 252, 254, 292

B

- Babı Abdal... 157
Badğis... 151, 152, 166, 197, 201,
205, 206, 214
Bağbad...106, 109, 129, 140, 141,
143
Bağdad... 46, 47, 49, 197, 198,
202, 203, 214, 219
Baxərz...68, 75, 96, 152, 181
Bala Murqab... 197, 202, 205,
266, 272

Bari-Meydan... 290

Bedistan... 218

Bədaşan... 28, 97, 112, 135, 148,
149, 161, 187, 221, 224, 229, 251

Bəlx... 15, 16, 28, 30, 68, 69, 72,
84, 106, 107, 108, 115, 121, 130,

131, 132, 133, 134, 135, 136,

137, 138, 144, 145, 146, 147,

148, 149, 150, 151, 152, 153,

154, 155, 156, 157, 158, 159,

160, 161, 162, 163, 164, 165,

167, 168, 169, 170, 171, 172,

173, 174, 176, 177, 199, 200,

204, 205, 206, 211, 220, 222,

223, 227, 228, 242, 243, 248,

249, 250, 251, 252, 253, 256,

257, 260, 261, 262, 263, 270,

271, 273, 278, 277, 279, 280

Bəlx vilayəti... 16, 28, 82, 146,

147, 148, 157, 161, 228, 274

Bəndi-Fəriman... 94

Bistam... 36, 58, 101, 103, 105,

106, 107, 113, 114, 118, 137,

241, 170, 225, 226, 229

Boxarz... 205

Böyük Moskva knyazlığı... 147,

149, 248, 291

Buxara... 4, 9, 10, 15, 29, 32, 33,

38, 56, 129, 136, 147, 150, 162,

180, 182, 183, 185, 190, 191,

192, 193, 194, 197, 198, 211,

212, 216, 224, 225, 226, 242,

243, 246, 247, 251, 254, 255,

258, 259, 263, 265, 267, 272,

274, 276, 278, 285, 292, 293,

345

Buxara xanlığı... 5, 13, 14, 117,

121, 127, 162, 163, 164, 178,

179, 181, 184, 189, 190, 191,

196, 197, 198, 200, 204, 213,

215, 219, 225, 226, 229, 230,

246, 247, 248, 249, 250, 251,

253, 254, 255, 256, 257, 258,

260, 261, 262, 263, 267, 268,

271, 272, 273, 274, 276, 284,

285, 292, 294, 295, 296, 297, 345

Buryabad qalası... 87

C

Cacrem... 107, 119

Caganiyan... 135, 137

Cam... 24, 40, 41, 45, 47, 63, 89,

90, 93, 94, 97, 108, 180, 205,

211, 213, 271, 292

Cam Aşqabadı... 93

Cənubi Qafqaz... 3

Cəzrəvan qalası... 176

Cunabad... 103

Cuzcan... 204

Cürcan... 74

Ç

Çahar Bağ... 170

Çaharbar... 205

Çaharcuy... 162, 166, 170, 172,

173, 202, 216, 255, 266

Çağan körpüsü... 98

Çakcaran... 194

Çehelsütün sarayı... 109, 112, 279

Çəhcəhə... 140

Çiçəktu... 135, 151, 152, 154,
160, 165, 176, 184, 192, 203,
210, 213, 265, 289, 271
Çin... 29, 183
Çul... 141

D

Damğan... 52, 53, 54, 59, 80, 144,
146, 147, 158, 159, 193
Darqan... 360
Daşkənd... 70, 98, 105, 121, 124,
227, 243, 247, 248, 249, 250,
269, 320, 327
Dekan... 369, 372
Dərun... 127, 148, 153, 179, 197,
283, 285, 331, 332, 334, 336,
337, 338, 391, 395
Dəşt-i Qıpçaq... 36, 40, 348
Dinəvər... 112
Dövlətabad... 240, 311, 312

E

Esfezar... 167

Ə

Əcəm İraqı... 24, 28, 32, 152,
175, 200, 223, 239
Əfqanıstan... 35, 36
Əxsi... 55
Əndican... 55, 70, 250
Əndixud... 40, 126, 189, 213,
214, 215, 216, 218, 221, 224,
226, 229, 230, 247, 255, 269, 270
Əsfərayin... 113, 117, 136, 144,
147, 151, 158, 159, 160, 161, 198

Əşbar qalası... 104, 108
Ətraq... 112, 349
Ətraq çayı... 112

F

Farah... 66, 67, 107, 167, 213,
273, 298
Fars... 6, 7, 8, 29, 165, 172, 198,
419, 420, 431
Faryab... 39, 189, 212, 250
Fərahabad...
Fərqañə... 157, 250
Firuzabad darvazası... 106
Firuzkuh... 50, 53, 141, 148, 158,
165

G

Gilan... 152, 156
Gur dağları... 271, 273
Guriyan qalası... 285
Günbədi-Qabus... 103
Gürcüstan... 237, 251, 252, 25,
265, 267, 295

H

Haf... 151
Harraqan yaylağı... 80
Hauz-i xan... 207
Herat... 14, 16, 23, 24, 29, 31,
33, 34, 40, 46, 48, 49, 50, 56, 58,
60, 61, 62, 63, 74, 75, 76, 77, 78,
86, 90, 96, 100, 101, 102, 103,
110, 115, 116, 119, 120, 121,
122, 132, 134, 140, 151, 154,
160, 202, 204, 205, 206, 211,

212, 214, 215, 225, 227, 231,
260, 271, 275, 288, 289, 293
Heratrud... 74
Hezarcərib... 113
Həmədan... 102, 118, 242
Həştərxan... 128, 179, 279
Həzarə... 23
Həzarəsb... 71
Hicaz... 84
Hindistan... 5, 13, 147, 149, 193,
197, 210, 215, 216
Hisar-ı Şadman... 75, 135, 136,
137, 182
Hovzxan qalası... 166
Hüsəviyyə... 211

X

Xacə Dekəh... 155
Xalxal... 166
Xar... 113
Xarəzm... 6, 15, 27, 28, 65, 70,
71, 72, 73, 79, 80, 81, 82, 86, 91,
92, 95, 103, 104, 111, 112, 113,
118, 119, 125, 128, 131, 143,
219, 230, 233, 234, 235, 236,
237, 238, 239, 241, 242, 243,
244, 245, 255, 257, 283, 284,
285, 286, 287, 288, 289, 295, 296
Xatun körpüsü... 75, 90
Xavof... 211
Xeybər qalası... 268
Xəbuşan... 84, 85, 97
Xətəb çayı... 159
Xəvaf... 63, 95
Xəzər dənizi... 147, 175, 274,

291
Xivə... 5, 6, 8, 10, 13, 15, 28, 95,
104, 219, 230, 231, 232, 233,
234, 235, 237, 242, 243, 244,
246, 247, 248, 250, 354, 255,
256, 258, 259, 262, 263, 274,
276, 277, 278, 279, 280, 281,
282, 283, 284, 285, 287, 288,
289, 289, 290, 291, 292, 293,
294, 295, 296, 297
Xivəq... 71
Xocənd... 219
Xorasan... 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11,
16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 27,
28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39,
40, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60,
61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82,
83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 95, 96, 97, 100, 101, 102,
104, 105, 106, 107, 108, 109,
110, 111, 112, 113, 114, 117,
118, 119, 120, 121, 122, 123,
125, 126, 127, 128, 129, 130,
137, 140, 141, 143, 148, 152, ,
161, 162, 164, 165, 166, 167,
168, 175, 178, 179, 180, 181,
182, 183, 184, 185, 186, 188,
189, 190, 191, 192, 194, 195,
196, 199, 201, 202, 203, 204,
205, 206, 209, 210, 211, 212,
213, 214, 215, 216, 217, 221,
222, 223, 226, 227, 228, 229,
234, 235, 236, 237, 238, 240,

242, 247, 253, 254, 256, 260,
262, 264, 265, 267, 269, 271,
274, 275, 276, 277, 278, 279,
280, 281, 282, 283, 284, 285,
287, 288, 289, 291, 292, 293,
294, 295, 296

Xosrovcər... 40, 41

Xoş darvazası... 67, 76

Xuş qapısı... 98

İ

İxtiyarəddin qalası... 93, 94, 138

İmam Rza türbə... 31, 34, 134,
142, 143, 152, 163, 202, 203,
239, 275, 305

İraq... 7, 24, 28, 29, 32, 33, 40,
62, 78, 84, 92, 96, 137, 149, 150,
153, 154, 156, 161, 168, 193,
198, 200, 224, 226, 239, 274,
275, 303

İraq darvazası... 92

İraqi-Əcəm... 7

İran... 8, 9, 12, 13, 15, 16, 17, 18,
19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 38, 45, 105, 110,
111, 112, 115, 116, 117, 118,
119, 120, 133, 138, 140, 142,
145, 149, 151, 153, 156, 162,
168, 172, 173, 175, 176, 261,
265, 310, 313, 315, 343, 344,
348, 351, 358, 361, 364, 366,
380, 381, 386, 390, 391, 392,
395, 400, 401, 403, 420, 421,
422, 423, 425, 431, 432, 433,
434, 435, 436

İsfahan... 16, 67, 152, 164, 165,
167, 176, 182, 201, 224, 225,
240, 259, 260, 264, 271, 275,
276, 277, 278, 279, 281, 284,
287, 290, 297, 299, 302, 307,
311, 312, 313, 316, 320, 340,
341, 342, 343, 352, 354, 356,
357, 359, 362, 364, 367, 368,
369, 374, 379, 381, 387, 396,
397, 398, 405, 435

K

Kabil... 26, 194, 199, 210, 223,
226, 258

Kafir-qala... 315

Kalpuş... 40, 120

Kar... 170

Karakul... 216

Kaşan... 118, 160, 170, 216, 266

Kaşğar... 40

Kayın... 103

Kazan... 179

Kəbə... 18, 21, 23, 25, 115, 215

Kəhdəstan... 74

Kəngər körfəzi... 147, 266

Kərəx... 180

Kərmənə... 256

Kilidər qalası... 84

Kirman... 17, 18, 19, 21, 118,
123, 280

Kohdəstan... 180

Kuhquliyə... 80

Kusuya... 211, 275

Q

Qain... 151, 212
Qarabağ... 181
Qatlış... 169
Qazaxıstan... 40
Qəlmaq... 40
Qəndəhar... 62, 68, 192, 193, 194,
199, 213, 216, 224, 225, 226,
227, 229, 233, 248, 250, 254,
257, 258, 278
Qərbi Avropa... 294
Qərbi Türküstan... 11
Qərcistan... 23, 26, 60, 74, 78,
164, 165, 171, 176, 177, 185,
192, 193
Qərşi... 89, 152, 155, 169, 173,
174, 251
Qəzvin... 69, 81, 84, 86, 97, 101,
102, 105, 108, 109, 113, 115,
117, 150, 164, 182, 183, 205,
217, 218, 225, 241, 252, 274, 289
Qırğız... 29, 40, 186
Qum... 29, 46, 73, 82, 118, 231,
286
Qunduz... 144, 167, 220
Qur... 23, 26
Qurğan... 81
Quryan... 37, 125, 140, 184, 275
Qurqan... 248

L

Lahican... 111

M

Mahmudi çayı... 25
Mahmudi körpüsü... 26

Malan körpüsü... 71
Manqışlak... 147
Maruçaq... 140, 142, 152, 160,
165, 166, 182, 191, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 207, 210,
212, 224, 228, 258
Mavəraünnəhr... 22, 24, 28, 29,
40, 45, 47, 60, 61, 62, 70, 71, 73,
84, 86, 97, 99, 103, 104, 105,
112, 115, 118, 121, 122, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 146,
149, 154, 155, 162, 164, 168,
171, 186, 188, 189, 190, 195,
199, 201, 201, 202, 203, 205,
244, 264, 265, 271, 291, 292, 293
Mazandaran... 101, 118, 179,
181, 182, 195, 198, 278, 280
Meymənə... 29, 132, 133, 135,
151, 154, 165, 176, 184, 192,
200, 203, 204, 210, 223, 265, 271
Mədinə... 18, 22, 23, 81, 229,
267
Məğrib... 19
Məkkə... 18, 21, 22, 23, 29, 81,
197, 215, 218, 266, 267, 282
Mərkəzi Asiya... 26, 27, 127, 128,
130, 138, 145, 147, 149, 193,
248, 254, 264, 277, 295
Mərv... 10, 16, 24, 25, 26, 27,
28, 35, 45, 50, 88, 106, 109, 111,
114, 118, 121, 122, 125, 128,
129, 131, 137, 138, 139, 140,
141, 142, 143, 144, 145, 151,
165, 166, 170, 171, 179, 182,
199, 201, 205, 206, 207, 208,

209, 210, 214, 216, 220, 227,
235, 236, 240, 243, 260, 262,
265, 266, 267, 268, 269, 272,
277, 279, 286, 292

Mərvşahcan... 106, 109, 118, 131

Məşhəd... 16, 18, 23, 24, 25, 26,
40, 48, 57, 58, 59, 60, 63, 34, 65,
73, 79, 82, 83, 85, 93, 95, 96, 97,

100, 101, 102, 103, 104, 105,

108, 109, 110, 114, 120, 121,

122, 128, 131, 141, 143, 144,

150, 151, 160, 170, 171, 172,

179, 182, 193, 195, 202, 204,

205, 206, 207, 212, 214, 217,

223, 224, 225, 237, 238, 240,

260, 275, 280, 281, 286, 287,

288, 289, 293

Məşriq... 19

Məzinan... 48

Mihnə... 109

Mirabad... 268

Misir... 197

Miyansaray... 166

Moskva... 141, 149, 178, 179,

216, 248, 281, 291

Murqab... 88, 151, 152, 185,

196, 201, 203, 204, 257, 262,

263, 265, 271

Mürğab çayı... 87, 88, 151, 152

N

Neretu qalası... 203

Nəqşə-Cahan... 171

Nihavənd... 102

Nikudəri... 23

Nisa... 69, 70, 85, 91, 93, 106,
118, 121, 125, 128, 140, 141,
143, 201, 203, 236, 238, 239,
240, 242, 267

Nişapur... 46, 57, 59, 60, 65, 74,

81, 83, 92, 102, 104, 105, 106,

108, 109, 110, 120, 141, 142,

207, 212, 237, 275, 288

O

Orta Asiya... 17, 149, 250

Orta Şərq... 3, 229, 264

Osmanlı dövləti... 32, 103, 104,

105, 162, 181, 190, 198, 202,

214, 229, 262, 293

Osmanlı imperiyası... 5, 162,

175, 178, 184, 193, 197, 209,

229, 272, 294

Osmanlı Türkiyəsi... 17, 78

Otrar... 29, 40

P

Polşa... 271

Pəsakuh... 143

Portuqaliya... 229

Puli-Salar... 123, 125, 293

R

Rey... 36, 102

Rum... 60

S

Salar körpüsü... 123, 177, 181

Sarıqamış... 41

Sarıpul... 165

Savə... 80

Semnan... 43, 103, 113, 129,
170, 224, 266
Serəxs... 57, 91, 93, 101, 103,
120, 140, 181, 210, 211
Serəxs çayı... 91
Səbzvar... 24, 58, 59, 79, 80,
103, 108, 110, 111, 115, 206,
212, 213, 237
Səfəvi dövləti... 4, 5, 6, 7, 8, 9,
11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 22,
27, 29, 31, 32, 33, 34, 40, 46, 52,
57, 61, 69, 70, 78, 79, 82, 91,
101, 103, 105, 117, 125, 126,
127, 138, 142, 143, 147, 162,
167, 168, 169, 178, 179, 181,
182, 184, 190, 194, 196, 200,
201, 214, 218, 221, 230, 243,
244, 245, 247, 248, 249, 250,
252, 254, 255, 256, 257, 260,
262, 264, 276, 277, 278, 279,
281, 282, 283, 286, 290, 291,
292, 294, 295, 296, 297
Səfəvi imperiyası... 2, 3, 5, 6, 10,
11, 14, 46, 47, 57, 90, 92, 175,
179, 190, 215, 234, 247, 248,
253, 256, 258, 262, 267, 271,
272, 273, 278, 286, 288, 289,
293, 294, 296
Səmərqənd... 23, 24, 28, 29, 51,
69, 75, 79, 86, 89, 117, 129, 131,
147, 163, 167, 172, 173, 174,
175, 176, 177, 189, 191, 193,
212, 224, 232, 259, 264
Sərəbənd yaylağı... 73
Sibir... 127, 147

Sistan... 8, 48, 125

Ş

Şahabad... 276, 280
Şamaxı... 166, 274
Şeybanilər dövləti... 4, 5, 6, 10,
12, 13, 15, 16, 17, 29, 78, 125,
135, 293, 343, 346
Şəhr-i Səbz... 87, 89
Şərq... 3, 4, 5, 16, 22, 30, 31, 32,
90, 103, 117, 168, 184, 191, 192,
193, 195, 196, 205, 215, 229
Şərqi Türküstan... 127
Şibirğan... 29, 51, 90, 135, 157,
159, 160, 163, 165, 192, 205, 272
Şiraz... 49, 140, 142, 143, 266
Şirvan... 17, 164, 189

T

Tacan çayı... 288
Tacardu... 214
Tahirabad... 24
Tehran... 101, 102
Təbaruk... 242
Təbəş... 97, 103, 117, 123
Təbriz... 69, 70, 72, 88, 169, 175
Təbriz-Məhəmməd qapısı... 88
Təcərrüd... 212
Tərsiz... 83
Tirmiz... 135, 163
Tun... 103, 212
Tus... 35, 36, 120
Tus çayı... 120
Türbət qalası... 87
Türbət-i Cam... 205, 212

Türküstan... 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
 12, 14, 15, 17, 39, 40, 51, 55, 56,
 89, 97, 126, 127, 146, 147, 154,
 155, 176, 177, 189, 190, 195,
 199, 219, 223, 229, 250, 251,
 252, 253, 254, 264, 288, 296,
 343, 344
 Türküstan xanlıqları... 7, 8, 10,
 11, 13, 14, 15, 127, 147, 190,
 195, 250, 296, 344
 Türük... 47,73,83

Ü

Übeh... 192, 205
 Ülengi-Nişin...60
 Ürgənc... 9, 28, 70, 71, 80, 84,
 93, 104, 141, 179, 219, 220, 231,
 232, 234, 251, 253, 258, 280,
 283, 286, 288

V

Vəzir... 71, 231, 232, 234

Y

Yaxın Şərq... 3
 Yarmış... 276
 Yayçı... 256
 Yəzd... 18, 97, 117, 118, 181

Z

Zavə... 83
 Zəncan... 218
 Zurabad... 41, 166, 210, 271

Şəxs adları

A

- Abbas Əli sultan Şamlı... 84
Abbasqulu xan Şamlı... 229
Abbas Mirzə (Şah Süleymanın oğlu)... 269
A.Barton... 13, 209
Abdi Xoca Cübeyri... 135
Abdulla... 6, 8, 82, 86, 87, 88, 89, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 124, 126, 135, 145, 146, 150, 154, 155, 156, 176, 177, 178, 198, 210, 230, 262, 263, 273, 275, 287, 293, 300
Abdulla (Abdalilərin rəhbəri)... 275
Abdulla bəy Qıpçaq... 176, 178
Abdilmənnan... 226
II Abdulla xan (Şeybani hökmdarı)... 6, 8, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 112, 115, 116, 117, 119, 126, 150, 198, 230, 293
Abdulla xan... 6, 87, 88, 89, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 116, 117, 118, 119, 126, 145, 146, 150, 154, 155, 156, 198, 230, 293
Abdulla xan Özbək... 96, 230
Abdulla sultan... 82, 86, 135, 262, 263
Abdulla sultan (Mərv hakimin oğlu)... 262
Abdulla Şamlı... 210
Abuli xan... 175
Adil bəy atalıq... 273
A.Gündoğdu... 11
Ağzıvar xan... 36, 47, 48, 57, 58, 59, 61, 62, 63
Ağzıvar xan Şamlı... 47, 59, 61
A.H.Mehdovi... 12
A.Qaffarifərd... 12
Aleksandr Çerkasski... 274
Aleksandr Hamilton... 269
Aleksey Mixayloviç... 280
Allahverdi Bahadır... 213
Allahverdi bəy... 170
Allahqulu bəy Qorçibaşı... 170
A.M.Dehkurdi... 14
Allahverdi xan... 118, 123, 124, 125
A.Macit... 11
Arenk xan... 283
A.Saidov... 14
Aşur xan... 205, 236, 240
Aşur xan Çegeni... 205, 236
Ayxanım... 171, 173
Aysel Ərdoğan... 11

B

Badıncan sultan Rumlu... 24
Baqi xan... 137, 146, 154, 155, 158
Baqi Məhəmməd xan... 129, 130, 131, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 163
Baraq xan... 89
Başdan Qara... 62
Bayram bəy Köştə Şamlı... 180
Bayram bəy Qaramanlı... 29
Bayraməli bəy Ustacılı... 168
Bayraməli sultan Bayat... 237
Bayram-oğlan... 63, 74, 75, 78
Bayram-oğlan Özbək... 74
Bədir xan Ustacılı... 59, 73, 80
Bədüzzaman Mirzə... 17, 18, 21
Bədiüzzaman... 148
Bəhram... 38, 56, 59, 73
Bəhram Mirzə... 56, 59, 73
Bəktaş xan (Maruçaq hakimi)... 140, 142, 143
Bəktaş xan (Mərv hakimi)... 144, 145, 151, 166, 235
Bəktaş xan Ustacılı... 142, 166, 235
Bəndər Məhəmməd xan... 189
Bistam ağa Türkman... 141
Boris Pazuxin... 281
Budaq bəy Qacar... 174, 175
Budaq xan... 68, 73, 94, 97, 115, 120, 121, 132, 133, 134, 141, 199
Budaq xan (Məşhəd hakimi)...

97, 120, 132, 133, 141
Budaq xan Çegeni ... 94, 97, 115, 120
Budaq xan Qacar... 68, 73, 115, 199
Budaq xan Qacar (Mərv hakimi)... 199
Budaq Münşi Qəzvini... 6
Buhung... 174
Burun sultan... 35
Büraq xan... 42, 70, 75, 76, 77, 79

C

Cahan Çərə... 72
Cahangir (Özbək şahzadəsi)... 151, 164
Cahangir xan... 151, 156, 164, 165
Cahangir sultan... 137, 151
Canvəfa Mirzə... 24, 25, 38
C.Aydoğmuşoğlu... 11, 106, 124
Canıbəy sultan... 28, 30, 40, 42, 43, 45, 89, 119, 121
Canıbəy sultan (Yetim sultanın atası)... 119
Cangazı sultan... 231
Canməhəmməd bəy... 145, 149, 150
Cəfər xan Ustacılı... 275
Cəlal xan... 93, 94, 95
Cəmşid... 237, 308
Cəmşid sultan... 237
Cığaloğlu Sinan paşa... 102
Cinəy Mirabı... 283

Ciyan bəy... 255
Cübeyri şeyxi Əbdürrəhim... 173

Ç

Çamanqulu sultan... 151
Çayan sultan Ustaclı... 24
Çıraqağası Payəndə... 192
Çıraq Sultan Ustaclı... 105
Çəkirgə sultan... 38, 39
Çingiz xan... 41, 122
Çuxa sultan... 39, 42, 45
Çuxa sultan Təkəli... 42

D

D.A.Alizoda... 15
Danə Məhəmməd xan Əfşar... 24
Dədə bəy... 27
Dəmri sultan Şamlı... 36
Dərviş bəy... 42, 68, 71
Dərviş xan... 86
Dərviş Məhəmməd xan Rumlu... 109
Dilançi bəy... 226
Dindar bəy... 79, 80
Dinməhəmməd xan... 69, 73, 79, 80, 82, 93, 121, 122, 123, 124, 144, 154, 167, 235
Dinməhəmməd sultan..... 71, 102, 119, 121
Dinməhəmməd ibn Üləş xan... 70
Divanbəyi Allahyar... 176
Divanbəyi Qaib Nəzər bəy... 265
Div sultan Rumlu... 24
Dostum Mirzə... 182
Durmuş xan... 32, 34, 35, 37, 50

E

Engelbert Kempferin... 281
Enüşə xan... 260, 263, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 296
Eşikağasıbaşı Əliqulu xan Şamlı... 170
Evrəngzib... 264

Ə

Əbdi Xacə... 163
Əbdülbaqi xan... 123
Əbdüləmin xan... 130, 131, 132, 133, 134, 135
Əbdüləziz sultan... 36, 40, 42, 47, 58, 65, 70, 72, 204, 205, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 219
Əbdüləziz xan... 59, 60, 77, 219, 220, 224, 227, 229, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 278, 279
Əbdüllətif xan... 75, 78, 79
Əbdüllətif sultan... 40, 42, 70, 76
Əbdülmömin xan... 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 293
Əbdürrəhman Uşun... 178, 192, 211, 213
Ə.H.Beraziş... 12
Əbuli sultan... 174
Əbu Müslüm xan Çavuşlu... 97
Əbu Səid sultan... 40, 42

- Əbu Tahir... 67
 Əbu Talib bəy Ordubadi... 98
 Əbu Talib Mirzə... 83
 Əbülhəsən Ğuryani... 98
 Əbülkeyr xan... 30, 231
 Əbülxan... 83, 85, 92
 Əbülqazi Bahadur xan... 218, 219, 231, 242, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 276, 278, 280, 283, 284, 296
 II Əbülqazi xan... 283, 284
 Əbül Maan... 264
 Əbülməhəmməd bəy... 264
 Əbülməhəmməd xan... 93, 122
 Əbülmənsur... 263
 Əbülmübariz İmadəddin... 23
 Əbdülrəhim Xacə... 187, 188, 189, 197
 Əbdülrəhim Xacə Cübeyri... 197
 Əbdürrəhman Tali... 289
 Ə.Ə.Vilayəti... 10, 13
 Əfqan (Ərəb Məhəmmədin oğlu)... 231
 Əhməd ağa Əşikağası... 73
 Əhməd Çavuş... 79
 Əhməd bəy Şüküroğlu... 80
 Əhməd xan... 262
 Əhməd Pəhləvan... 88
 Əhməd sultan (Farah hakimi)... 42, 47, 48, 49, 120, 206, 237
 Əhməd sultan (Nişapur valisi)... 120
 Əhməd sultan Çegeni... 206, 237
 Əhməd sultan Əfşar... 42, 47, 49
 Əhməd sultan Ustaclı... 42
 Əxi sultan Təkəli... 36
 Əkbər şah... 101, 125, 148, 162
 Əlaüddövlə Zülqədər... 23
 Ələş sultan... 70
 Əliqulu bəy... 253, 258
 Əliqulu xan... 95, 96, 97, 98, 99, 170, 220, 227
 Əliqulu xan (Mərv bəylərbəyi)... 220, 227
 Əliqulu xan Şamlı... 95, 96, 98, 99, 170
 Əlimurad Bahadır... 213
 Əli sultan... 65, 69, 70, 74, 80, 81, 83, 84, 86, 237, 294, 296
 Əli sultan Özbək... 74, 83
 Əli sultan Ustaclı... 237
 Əlqas Mirzə... 59
 Əqəş sultan... 70
 Əliyar xan... 238, 239
 Əliyar xan Gəraylı... 238
 Əmir bəy Türkman... 26
 Əmir Can Əli... 88
 Əmir Cangəldi bəy... 88
 Əmir Həsən Qazı... 66, 67
 Əmir Hüseyn... 76, 89, 90
 Əmir Hüseyn Xətib... 76
 Əmir xan... 25, 211, 212, 213
 Əmir xan Mosullu... 25
 Əmir xan Suğlan Qorçıbaşı... 212
 Əmir Külbab... 88
 Əmir Nəzər sultan... 88
 Əmir Nəzər sultan Yar bəy... 88
 Əmir sultan Rumlu... 59
 Əmir Taniş... 88

Əmir Terum (Torum)... 88
 Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəy... 116
 Ərəb Məhəmməd xan... 230, 231, 232, 285
 II Ərəb Məhəmməd xan... 285
 Ərəb Məhəmməd sultan... 118, 285
 Əsədulla... 275, 287, 289
 Əvəz bəy... 254

F

Fərhad xan... 105, 113, 114, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 170
 Fərhad xan (Astrabad hakimi)... 118, 119, 170
 Fərhad xan Qaramanlı... 105, 113, 120, 125
 Fərhad paşa (Osmanlı sərkərdəsi)... 102
 Fərhad paşa (Osmanlı vəziri)... 103, 105
 Fərrux xan Pornak... 105
 Fətəli xan Türkman... 275, 287
 Florio Beneven... 9, 274, 289, 301
 F.Sümer... 11
 Fulad sultan... 40, 42

H

Hacı Ağa Mehmandar.. 72
 Hacı bəy (Herat hakimi)... 124
 Hacı bəy Quşçu... 165, 169
 Hacı xan... 230

Hacı Məhəmməd xan... 104, 106, 111, 112, 118, 119, 131, 230
 Hacı Məhəmməd xan (Xarəzm hakimi)... 104, 106, 111, 118, 119, 131, 230
 Hacı xan... 86, 91, 92, 297
 H.Hacıyanpur... 13
 Hacı Məhəmməd Mömin... 253
 Hacı sultan Kutval... 89
 Hafiz Xətai... 103
 Hafiz Qunqurat... 71
 Hafiz Taniş... 8, 81, 87
 Hafiz Taniş Buxari... 8
 Haki Yasavul... 124
 Haqnəzər-oğlan... 75
 Haşim Xoca... 191
 Hatəm bəy Ordubadi... 141
 Həbəş... 231, 232, 234
 Həmzə bəy Səncəroğlu... 89
 Həmzə Mirzə... 97, 278
 Həmzə Mirzə (Şah II Abbasın oğlu)... 278
 Həmzə Sultan... 42, 283
 Həmzə sultan Təkəli... 42
 Həmzə sultan Zülqədər... 42
 Həsən bin Murtaza Hüseyn Astrbadi... 7, 307
 Həsən Durgudoğlu... 42
 Həsən xan (Herat hakimi)... 202, 205, 214
 Həsən xan (Xorasan bəylərbəyi)... 184, 206, 210
 Həsən xan Şamlı... 202
 Həsən Quşbəyi... 224
 Həsən padşah Türkman... 106

Həsən sultan Feycoğlu... 80
 Həzrəti Əli... 19
 Hoşika bəy... 265
 Hodaydad sultan... 283
 Hüseyin Bayqara... 16
 Hüseyin bəy Mirab... 74
 Hüseyincan sultan Rumlu... 73
 Hüseyin xan... 37, 38, 42, 46, 48,
 49, 59, 60, 61, 62, 118, 125, 140,
 141, 143, 151, 164, 166, 175,
 180, 181, 184, 238, 240
 Hüseyin xan (Herat hakimi)... 37,
 125, 151, 180
 Hüseyin xan (Serəxs hakimi)...
 181
 Hüseyin xan (Astrabad hakimi)...
 141, 238, 240
 Hüseyin xan (Maruçaq hakimi)...
 166
 Hüseyin xan Qacar... 141
 Hüseyin xan Ziyadoğlu Qacar...
 143
 Hüseyin xan Şamlı... 42, 46, 59,
 62, 118, 125, 140, 151, 175, 184
 Hüseyinqulu xan... 204
 Hüseyin Mirzə (Şah Süleymanın
 oğlu)... 269

X

Xacə Əbdülqafar... 252
 Xacə İbrahim... 194, 197
 Xacə Kəlan... 139, 140
 Xacə Kəmaləddin Mahmud... 25
 Xacə Məhəmməd Əmin... 253
 Xacə Novruz... 178, 179

Xacə Özbək... 252
 Xacə Şeyx Məhəmməd... 19
 Xangəldi bəhadır... 58
 Xarəzmşah... 231, 232
 Xələf bəy... 194, 204, 206, 207,
 208, 211, 214
 Xəlifə sultan Şamlı... 63
 Xızır Çələbi... 65, 66, 67, 68
 Xoca Əbdürrəhim... 30, 31
 Xoca Əbdürrəhim Nəqşbəndi...
 31
 Xoca Həşim... 169
 Xoca Həbibulla Savəçi... 35
 Xoca İshaq Səyavuşani... 48
 Xoca Mahmud Sağərçi... 27
 Xoca Mehr Əmin... 252
 Xoca Mevdud Cişti... 231
 Xoca Məhəmməd xan... 294
 Xoca Özbək... 251
 Xosrov bəy Çaryar... 139
 Xosrov bəy (Səfəvi sərkərdəsi)...
 137, 138, 139, 180
 Xosrov sultan (Buxara hakiminin
 oğlu)... 86, 87
 Xosrov sultan (Maruçaq
 hakimi)... 181, 201
 Xudaverdi bəy... 72
 Xudaynəzər bəy... 132, 133, 134,
 135, 136
 Xurşah... 5, 308
 Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni... 5,
 308

G

Gildi Məhəmməd sultan... 40, 42
 Gəncalı xan... 118, 122, 123

Gəskən Qara sultan... 40
Gülay Qaradağ Çinar... 18
G.Q.Çinar... 12, 20
G.Vanberi... 14, 124, 172

I

İbadulla sultan... 86
İbn Hüseyn xan... 133, 140
İbn Hüseyn xan Firuzcəngi... 133
İbrahim Xacə... 190, 193, 195
İbrahim xan (Məşhəd hakimi) ...
97, 100
İbrahim xan Zülqədər... 80
İbrahim Qütbşah...5
İ.K.Pavlova...14
İlbars... 27, 28, 231, 232, 234,
287, 296, 297
İlbars xan (Xarəzm hökmdarı)...
27
İlbars xan (Ürgənc hakimi)... 28
İlbars xan (Xivə xanı)... 231, 296
II İlbars xan... 297
İmamqulu (Dinməhəmməd xanın
oğlu)... 124
İmamqulu xan (Buxara hakimi)...
175
İmamqulu xan Pakizə... 133, 134
İmamqulu xan Pakizə Türkman...
133
İmamqulu sultan... 163, 167
İmam Rza... 23, 26, 31, 40, 47,
95, 102, 108, 110, 120, 128, 143,
144, 170, 187, 195, 217, 286
İsa xan... 185
İsfəndiyar xan... 218, 219, 225,

232, 233, 234, 235, 236, 237,
240, 241, 242, 243, 244, 245, 294
İsgəndər bəy Münşi... 7, 33, 39,
40, 58, 59, 60, 69, 71, 93, 99,
100, 104, 105, 106, 107, 108,
109, 113, 115, 124, 125, 129,
131, 136, 142, 160, 161, 163,
173, 181, 186, 188, 193, 230, 232
İsgəndər xan... 86, 87
İsgəndər şanlı xaqan... 25, 29
İsmail xan Alplı... 151
İsmayıl Mirzə... 93
İşim xan... 234
İşim sultan... 176, 177
İvan Xoxlov... 9, 184
İvan Zarutski... 179
İzbasar... 271

J

Jiyan bəy... 283

K

Kamal Dövlətabadi... 170
Kəlbəli xan Şamlı... 281
Kəmaləddin Hüseyn Əbivərdir...
21
Kəskən Qara sultan... 72, 107
Kəskən Qara Sultan Özbək... 107
Korneli de Bryun... 270
Köpək bəy... 71
Koydaş Bahadur... 108
Kuçum xan... 40, 42, 44

Q

Qalxançioğlu Hüseyn bəy

Şamli... 82
 Qaraca Bahadır Vəkil... 71
 Qara Həsən xan... 118
 Qaraca Qeyqan... 152
 Qara Təğmə... 180, 181, 185,
 192, 194
 Qarçıqay xan... 217
 Qasım bəy... 140, 141
 Qasım bəy Kəbutərbazı... 140
 Qasım xan... 30, 251
 Qasım xan (Özbək sərkərdəsi)...
 251
 Qasım Məhəmməd... 258
 Qasım sultan... 219, 220, 228,
 246
 Qayapa bəy Qacar... 36
 Qazax xan... 174
 Qazaq bəy... 73
 Qazaq xan... 85, 116
 Qazi Nədr... 139
 Qazi Nurullah Sədr... 19
 Qazi Ziyaəddin... 23
 Qazi Əhməd Qumi... 6, 82
 Qazi xan... 56, 59, 60
 Qazi xan Təkəli... 56, 59
 Qənbər Əli... 36
 Qənbər xan Şamli... 140
 Qəmər-oğlan... 57
 Qənbər bəy... 24, 25
 Qənbər Əli bəy... 42
 Qənbər sultan Asayışoğlu... 81
 Qənbər sultan Ustaclu... 83
 Qıldı Məhəmməd... 162, 163
 Qılinc xan... 280
 Qorçıbaşı Allahverdi xan... 124

Qulbaba Kökəltaş... 100, 115,
 116, 117
 Qul Məhəmməd Mirzə... 79, 80
 Qulum Hacı... 252
 Quşbəyi Həsən... 260
 Quşbəyi Yusif... 119
 Qutlaq Məhəmməd sultan... 220
 Qutluq Məhəmməd sultan... 220
 Qüdbəddin ağa... 113

L

Lətif Mirək... 71
 L.Lokhart... 14

M

Mahmud bəy... 63, 64
 Mahmud sultan... 135
 M.Alparqu... 12
 Marina Mneşek... 179
 Mehdi xan... 261
 Mehdixan sultan Ərəbi... 229
 Mehdi Xoca... 224, 226, 248
 Mehmet Əmin xan... 262
 Mehrab xan... 151, 152, 180, 182,
 205, 207
 Mehrab xan Qacar... 180, 207
 Mehrabqulu xan Qacar... 171
 Məcnun bəy Bəcistani... 201
 Məhəmməd Alp bəy... 268
 Məhəmməd Bağır Məclisi... 269,
 270
 Məhəmməd Bağır Mirzə...
 109, 120
 Məhəmməd Baqi bəy... 165, 169,
 181

Məhəmməd Baqi bəy (Kalmık)... 181	Məhəmməd Xudabəndə... 5, 92, 95, 97
Məhəmməd bəy (Səfəvi elçisi)... 253	Məhəmməd Kazım... 287
Məhəmməd bəy... 19, 156, 221, 253, 271	Məhəmməd Qasım sultan... 219, 220
Məhəmməd bəy Yüzbaşı Abu oğlu... 271	Məhəmmədqulu bəy Ərəbgirli... 104
Məhəmməd bəy Rumlu... 19	Məhəmmədqulu Durman... 181
Məhəmmədhəkim bəy Yasavul... 221	Məhəmmədqulu sultan... 91, 92, 104, 294
Məhəmmədhüseyn bəy... 253	Məhəmməd Məsum İsfahani. 7
Məhəmməd İbrahim (Canıbəyin nəvəsi)... 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 163	Məhəmməd Murad bəy... 124
Məhəmməd İbrahim xan... 133, 134, 135, 136, 145, 146, 148, 150	Məhəmməd Sait Xoca... 265
Məhəmməd İbrahim sultan... 127, 144	Məhəmməd Sadıq bəy... 140, 141
Məhəmməd Divanbəyi... 154	Məhəmməd Sadıq bəy Çəpni... 140
Məhəmmədəli bəy... 221, 282	Məhəmməd Saleh bəy... 189, 190, 192, 194, 196, 197
Məhəmməd Əmin Kirək Yarakçı... 268	Məhəmməd Saleh Kanbu Laxuri... 215
Məhəmməd xan (Şeybani hökmdarı)... 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 39, 144	Məhəmməd Səlim... 137, 150, 153, 164, 165
Məhəmməd xan Aygüt sultan oğlu Çavuşlu... 97	Məhəmməd Səlim Mirzə... 165
Məhəmmədxan bəy... 252	Məhəmməd Səlim sultan... 164, 165
Məhəmməd xan Şərəfəddin oğlu... 74	Məhəmməd sultan (Səbzvar hakimi)... 213
Məhəmməd xan Təkəli... 73	Məhəmməd sultan Bayat... 108, 115, 120, 141
Məhəmməd xan Zülqədəroğlu... 39, 42	Məhəmməd sultan Şərəfəddinoğlu... 42
	Məhəmməd Şeybani xan... 4, 10, 18, 21, 28, 291, 292
	Məhəmməd Tahir Bukavul... 218
	Məhəmməd Tahir Nəsrabadi...

262
 Məhəmməd Tahir Vəhid... 8, 225, 253
 Məhəmməd Teymur sultan... 28, 29, 30, 31
 Məhəmmədyar Oğlan... 124
 Məhəmməd Yusuf... 172, 216, 221, 228, 241
 Məhəmməd Yusif Münşi... 172, 228
 Məhəmməd Yusif Valeh İsfahani... 221
 Məhəmməd Yusuf Valeh Qəzvini... 241
 Məlik bəy Xoyi... 42, 43
 Məlik şah Hüseyn Sistani... 8
 Məmməd Zaman Mirzə... 72
 Məndur xan Şahsevən... 287
 Mənsur... 263
 Məntəşa sultan... 57, 58, 60
 Mənuçöhr xan... 202, 206, 217, 237, 238, 240
 Məsum bəy Səfəvi... 85
 Məsum xan... 85
 M.Fehimi... 13
 Mihrab xan... 117
 Mihr Banu xanım... 231
 Mira bəy Mükri... 252
 Mir Fəttah... 108
 Mir Qiyas... 83, 139
 Mir Qiyasəddin Məhəmməd... 83
 Mir Qulbaba Kökəltaş... 100
 Mir Şəhriyar... 84
 Mir Şərif Musəvi... 83
 Mirzə Abbas... 108
 Mirzə Abdulla Mənzər... 124
 Mirzə bəy... 8, 191
 Mirzə bəy Cünabadi... 8
 Mirzə Can sultan... 98
 Mirzə Əli bəy... 125, 167, 168
 Mirzə Əli bəy Türkmən... 167, 168
 Mirzə Əlixan xəlifə Gəraylı... 58
 Mirzə Ərəb xan... 171
 Mirzə Xacə Kəlan Cığatay... 139
 Mirzə Xoca Ağsa... 108
 Mirzə Qulbaba Kökəltaş... 115, 116
 Mirzə Məhəmməd bəy... 156
 Mirzə Məhəmməd sultan Bayat... 141
 Mirzə Məhəmməd sultan... 113, 141
 Mirzə Məhəmməd Talış... 24
 Mirzə Şəms Buxari... 9
 M.Membre... 9, 72
 Molla Cəlal... 124
 Molla Cəlaləddin
 Münəccim... 138, 151, 169
 Molla Mirin... 98
 Möhürdar Əsləməs xan
 Zülqədər... 105
 Mömin bəy... 152, 153, 154
 Mövlana Hacı Yedigər... 266
 M.Rəhməti... 13
 M.Saray... 11
 M.S.Süleymanov... 10, 33, 61
 Muradbəxş... 220
 Murad bəy... 87, 124
 Murtazaqulu bəy... 205

Murtazaqulu xan Biçərli...217	177, 185, 187, 188, 190, 191,
Murtəzaqulu xan Qaçar...216	192, 194, 196, 198, 199, 200,
Mürtəzaqulu xan Pornak...93, 95	201, 203, 204, 205, 209, 210,
Musa xan...285	210, 211, 213, 215, 216, 217,
Mustafa bəy Varsağın oğlu Şüca bəy...87	218, 219, 220, 221, 222, 223,
Mustafa sultan...38, 39	224, 226, 227, 228, 229, 246,
Mübarək Xoca...278	248, 265
Mühibbəli sultan...235	Nədr Məhəmməd sultan...167,
Mülkəş sultan...143	176
Mülkim xan...8	Nədr Mirzəbaşı Özbək...198
Mürşidqulu xan...95, 96, 97, 99, 100, 101	Nədr Tuğay...182
Mürşidqulu sultan...139, 140	Nəzər bəy... 71, 133, 170,
Mürşidqulu sultan Cəalir...139	Nəzər bəy (Xivə elçisi)...253
Mürşidqulu xan Ustacı...95, 99	Nəzər bəy Ziya ağa...228, 229
	N.Fəlsəfi...12, 158
	Niyaz bəy...250
	Niyaz İtaq atalı...288
	N.S.Musalı...10

N

Nadir Əfşar...286	N.N.Tumanoviç...14, 196
N.A.Allayeva...15	Novruz Əhməd...79
N.D.Mixluko-Maklay...15	Nurəddin Məhəmməd
Nasuli Bahadur...124	İsfahani...65
Nəcəfqulu xan Şamlı...151	Nur Əli bəy Salur...112
Nədr Divanbəyi...191, 205, 209	Nurməhəmməd xan...95, 106,
Nədr xan Möhrdar... 170	111, 118, 121, 128, 129, 131,
Nədr Məhəmməd...124, 165, 167, 168, 170, 174, 176, 177, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201,203 , 204, 205, 209, 210, 211, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 246, 248, 257, 265	137, 138, 139, 140, 141, 142, 235, 294
Nədr Məhəmməd xan... 176,	Nurməhəmməd xan (Mərvşahcan hakimi)...106, 109, 111, 118, 131, 137
	Nurullah... 19, 23

O

O.Ekayev...28
O.Ə.Əfəndiyev...10, 17

Orxan Doğan...11
Oruc bəy Bayat...6, 99
Oyxanım...215

Ö

Ömər Qazi...97, 98
Özbək sultan ibn Rüstəm sultan
ibn Canıbəy sultan...125

P

Payəndə Məhəmməd...262, 264
Payəndə Məhəmməd Mirzə...262
Payəndə Mirzə...262, 266
Pazuxin...12, 395
Pəhləvan Kumari...118
Pəhləvanqulu sultan...97
Piri bəy Qacar...33
Pirqulu sultan Şamlı...57, 65
Pir Məhəmməd xan...114, 115,
122
II Pirməhəmməd xan...210
P.M.Sanson...369
Polad Saray...352
Pyetro della Valle...257
I Pyotr...12, 386, 400, 407

R

R.Dadaşova...14
R.Ə.Ağayev...2, 13
Rəhmanqulu Qarabaş...334, 335
Rəhmanqulu sultan... 331, 332,
336
Riyazül İslam...17
R.M.Seyvori...17, 381, 402
Rza Pazuki...173

Ruhulla bəy Zülqədər... 167, 168,
184
Rüstəm bəy...290
Rüstəm Əlixan Şamlı... 405, 406
Rüstəm xan...275
Rüstəm xan Əfşar...112
Rüstəm qulu bəy...58
Rüstəm Məhəmməd xan... 247,
248, 249, 250, 251, 257, 263,
269, 270, 274, 275, 288, Rüstəm
Məhəmməd sultan...246, 287

S

Safi Vəli xəlifə Rumlu...83
Sam Mirzə...31, 37, 49, 61, 62,
63, 68
Sam Mirzə (Şah I Abbasın
nəvəsi)...200
Sarı xan Bəydili...218
Sarı Qurğan...81
Sarı Tağı xan...200, 216
Saruk bəy...248
Sevincək Məhəmməd sultan...40,
42, 47, 65
Sevindik bəy Əfşarın oğlu
Hüseyn bəy...92
Seydim Mirzə...63
Seydi Əli Rəis...79
Seyid Məhəmməd xan...122
Səfiqulu xan...275, 276, 288, 289
Səfiqulu xan (İsfahan
dərğası)...288
Səfiqulu sultan...219
Səfi Mirzə (Şah II Abbasın
oğlu)...260

Səfi Mirzə... 260, 278	133, 134, 135, 136, 137, 138,
Səlim şah...185	139, 140, 141, 142, 143, 144,
Sincab sultan Əfşar...76	145, 147, 148, 149, 150, 151,
Siyavuş xan Qullarağası...213	153, 154, 155, 156, 157, 158,
Sufiyan xəlifə Rumlu...59, 63	159, 160, 161, 162, 163, 164,
Sultan I Əhməd...181, 182	165, 166, 167, 168, 169, 170,
Sultan Hüseyn Mirzə...68, 106,	171, 172, 163, 164, 165, 166,
107	167, 168, 169, 170, 171, 172,
Sultan Hüseyn Mirzə (Teymuri	173, 175, 177, 178, 179, 181,
hökmdarı)...106	182, 183, 184, 185, 187, 188,
Sultan İbrahim Əmini...67	189, 190, 193, 194, 195, 196,
Sultan İbrahim mirzə...83, 85	197, 198, 200, 201, 204, 221,
Sultan Qazi...70	229, 230, 234, 235, 247, 254,
Sultan Məhəmməd Mirzə...64,	267, 293, 294, 296, 297
76, 78, 84, 86, 216	Şah II Abbas...8, 11, 200, 216,
Sultan Məhəmməd Mirzə (Şah	217, 218, 220, 221, 222, 223,
Səfinin oğlu)...216	224, 225, 226, 227, 228, 229,
Sultan II Süleyman...262	244, 247, 248, 249, 250, 251,
Sübhanqulu xan... 251, 252, 253,	252, 253, 254, 255, 256, 257,
254, 255, 256, 261, 262, 263,	258, 260, 267, 272, 276, 277,
264, 265, 267, 271, 272, 280, 284	278, 296, 343
Sübhanqulu sultan...228	Şah bəy Kükeltaş...165
Süleyman bəy Məlkənoğlu Zül-	Şah Cahan...199, 210, 220, 222,
qədər...81	223, 225, 226, 228, 257
Süleyman Qanuni...34	Şah Xacə Qurəng...253
Sultan Ömər Qazi...70	Şah I İsmayıl...4, 5, 7, 11, 12, 20,
Süleyman şanlı xaqan...33	21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29,
	31, 32, 41, 46, 71, 72, 190, 291,
	192, 296
Ş	Şah İsmayıl Bahadır xan...93
Şah I Abbas... 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13,	Şah II İsmayıl...91, 92
15, 99, 101, 102, 103, 104, 105,	Şahqulu Xəlifə Möhrdar...80
106, 108, 109, 110, 111, 113,	Şahqulu Xəlifə Rumlu...110
114, 115, 116, 117, 118, 119,	Şah Məhəmməd Xudabəndə...5,
120, 121, 123, 124, 125, 126,	95, 97
127, 128, 129, 130, 131, 132,	

- Şah Məhəmməd Xəzanəçi...167, 169
Şah Məhəmməd sultan...75, 76, 77
Şah Nəzər bəy Təkəli...170
Şah Nəzər bəy Ziya ağa...228
Şah Niyaz xan... 284, 285
Şah Niyaz Qazax...284
Şah I Səfi...7, 206, 209, 211, 214, 216, 234, 238, 240, 241, 242, 243; 267, 296, 343
Şah II Səfi...260, 278
Şah Sultan Hüseyn...259, 269, 270, 271, 272, 273, 282, 283, 284, 286, 289
Şahəli sultan Ustacılı...36
Şahqulu sultan Ustacılı...73, 74, 80
Şah Süleyman...259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 279, 282, 300
Şah I Təhmasib...4, 5, 6, 10, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 60, 68, 69, 72, 73, 79, 80, 82, 84, 85, 90, 91, 92, 247, 292, 293, 296
Şeybək xan...25, 33
Şeyx Dərviş bəy...42
Şeyxəli xan Zəngənə...263
Şeyx Məhyəddin Əhməd...19
Şeyx Nəzər bəy...71
Şeyxi bəy Topçubaşı...43
Şəmsəddin Hafiz Şirazi...266
Şərəf xan Bidlisi...6, 85, 100
Şərif Məhəmməd...231, 234, 242
- Şir Əfkən Mirzə...143
Şirqazi xan... 274, 287, 288, 289, 297
- T**
- Taci Bahadır Təvaçıbaşı...71
Tatar bəy...76
Teymur... 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 264, 291
Teymur xan...27
Teymur sultan... 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31
Təbərrük xan Şamlı...42
Təbil Xoca...42
Təhmasib Mirzə...31, 50, 52
Tərbiyət xan...210
Tixanov...179
Tinəş bəy...57
Toxmaq Məhəmməd xan...105
Tursun Məhəmməd sultan...175, 177
Tülək bahadır...82, 182
- U**
- Uğurlu sultan...235, 237, 239
Uraz bəy...196, 201, 202, 203
Urazkeldi... 271
Uraz Quşbəyi... 200, 201
Ubeydulla sultan... 135, 136, 137
- Ü**
- Übeyd xan...25, 29, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 47, 48, 58, 59, 60, 69, 70, 71

Ubeydulla xan...4, 5, 10, 23, 24,
26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
36, 37, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47,
48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57,
58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67,
68, 69, 70, 71, 72, 76, 79, 272,
292

Ü.Kırca...12

Ülamə bəy Təkəli...58, 59

Ülamə sultan Təkəli...39

Ümbay İnak...280

Ümmət bəy...63, 64, 67, 68, 94

Ümmət xan Ustaclı...94, 102

V

Veys sultan...75, 76

Vəqqas Hacı...210

Vəliqulu bəy ibn Davudqulu

Şamlı...8

Vəli bəy Yivaoğlu...140

Vəli xan...94

Vəli Məhəmməd...136, 174, 175

Vəli Məhəmməd xan... 137, 144,

152, , 163, 164, 165, 166, 167,

168, 169, 170, 171, 172, 173, ,

194, 221, 273

Y

Yadigar xan...231

Yadigar Məhəmməd bəy

Mosullu...80

Yaqub sultan Qacar...42, 43, 47

Yalançı Dimitri...179

Yalanqış Bahadır...180, 206

Yalanqış bəy...169, 176, 179, 184,

192, 193, 194, 201, 209, 211, 213

Yalanqış bəy atalıq...204

Yaraq xan...40

Yarməhəmməd xan...122, 149, 151

Yarməhəmməd Mirzə...143, 151,

156, 163, 164, 165

Yarməhəmməd sultan...144, 148

Yegan Şahqulu Ustaclı...86

Yetim sultan...118, 119

Yusif xan...70

Yusuf Mirzə Münşi...144

Yusif sultan...70

Yüzbaşı Mənuçöhr bəy...185

Yüzbaşı Mirzə Əli bəy

Türkman...167

Z

Zahidəli bəy...253

Zaman bəy...201, 202, 203, 236,

238, 239, 240

Zarustski...179

Z.Bayramlı...11

Zeynal bəy...89, 90

Zeynal bəy İbrahim xan oğlu

Zülqədər...89

Zeynal xan...36, 37, 38, 39

Zeynal xan (Məşhəd

hakimi)...204

Zeynal xan Şamlı...24, 172

Z.Həsənalıyev...11

Zinəş Bahadır...36, 37, 38, 39

Zülfıqar bəy...227

Zülfüqar xan...119, 122, 123

Zülqədər sultan...58

Z.V.Toğan...125

Sülalə, tayfa və xalq adları

A

Abdalilər... 275, 289
Alman... 281
Azərbaycanlılar...3

C

Canıbəy oğulları...130, 131, 135,
136, 148, 149
Canıoğulları...227
cığataylar...186
cəlairilər...236, 238
cəmşidi camaatı...180

Ç

çəmişkəzək...238
çingiziyyə...40

Ə

əfşar... 49, 237
əfşar camaatı...76
Əli-eli camaatı...71
ərəblər...267
ərəbşahlar...247, 284, 293

H

hacılı...238
hazara...165, 192
hərami türklər...76
həştərxanilər...5, 121,128, 129, 137,
145, 154, 159, 195, 204, 247, 293
hollandiyalı...270

İ

iranlılar...190
italiyalı...182

K

kalmıqlar...150, 164, 223, 259,

263, 284, 291
kazaklar...150, 248, 259, 278
keraili...238
keracəvi...238
kərayi...144
kungratlar...245

Q

qacarlar...205
qazaxlar...30, 117, 163, 164, 167,
172, 174, 175, 176, 177, 187, 189,
191, 245, 284, 287, 291
qaramaşlar...236
qırğızlar...163
qıpçaqlar...74, 202, 272
qızılbaşlar...17, 24 25, 26, 27, 29,
32, 39, 48, 59, 60, 63, 65, 66, 74, 75,
77, 78, 80, 81, 88, 91, 93, 94, 95, 98,
100, 102, 103, 108, 110, 111, 117, 122,
123, 126, 129, 133, 141, 158, 159, 161,
164, 173, 174, 173, 174, 177, 180,
182, 183, 194, 203, 207, 209, 212,
214, 238, 259, 261, 268, 269, 271,
272, 275, 276, 279, 284, 289

M

Manqışlaq türkmənləri...233, 234
manqıt...245
Ming qəbiləsi... 272
moğollar...62, 193, 213, 222, 223,
224, 229, 250, 258, 278

N

naymanlar...128, 240
nayman qəbiləsi... 231

O

oklu türkmən tayfası...80

osmanlılar... 101, 102, 103, 182,
195, 197, 199, 213, 293

Ö

özbəklər...17, 18, 19, 20, 21, 24,
25, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 37,
38, 39, 43, 44, 45, 47, 48, 53, 57,
58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 70,
71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
92, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 101,
102, 103, 104, 105, 107, 108, 109,
110, 111, 113, 114, 115, 117, 118,
119, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
128, 129, 133, 134, 139, 143, 144,
145, 149, 151, 152, 156, 159, 166,
172, 175, 179, 180, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 188, 192, 195, 199,
200, 201, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 210, 211, 213, 214, 227, 234,
235, 237, 239, 240, 242, 244, 245,
247, 256, 260, 263, 265, 269, 270,
272, 274, 276, 277, 278, 281, 282,
285, 287, 289, 292, 293

R

rumlu...110

S

sarıq... 233
sayinxani... 141, 233
səfəvilər... 3, 5, 7, 10, 12, 14, 16,
17, 18, 19, 20, 28, 29, 31, 32, 34,
35, 47, 68, 69, 70, 78, 81, 101, 103,
104, 106, 108, 118, 119, 120, 121,
125, 126, 127, 139, 143, 144, 152,
154, 160, 162, 165, 166, 168, 169,
177, 178, 179, 181, 183, 184, 189,

190, 193, 195, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 206, 210, 211, 213, 216,
218, 219, 224, 225, 227, 230, 232,
238, 239, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 251, 253, 255, 257,
258, 259, 262, 263, 264, 267, 271,
272, 273, 274, 276, 278, 279, 280,
281, 282, 283, 284, 287, 288, 289,
291, 292, 293, 294, 295, 297, 298
səliqlər... 236

Ş

şamlı... 38, 96, 98, 99, 117, 164,
181, 185, 200
şeybanilər...4, 5, 6, 10, 11, 12, 13,
15, 16, 17, 18, 29, 31, 32, 71, 78,
103, 125, 126, 128, 130, 135, 144,
145, 154, 160, 246, 291, 293

T

taciklər...100
taxa türkmənləri... 233
teymurilər...17, 291
təkə... 288
təkəli...75
turanlılar...190

türkmanlar...94

türkmənlər... 71, 80, 175, 224, 225,
233, 234, 238, 239, 240, 244, 245,
246, 247, 248, 255, 256, 257, 276,
277, 281, 284, 288, 289, 291

U

ustaçlı...160
uyğurlar...240

Y

yaka türkmənləri...71
yamut...288

Terminlər

A

ali dərgah...104, 233
avanqard...39, 65, 159, 203

B

baqatır...200
böyük əmir...25, 39, 68, 71, 193

C

cəng...106, 107, 233,
cihad...17, 51

Ç

çərxcı əmirləri... 124
çovqan...171
çurəğaşı...186

D

darülmömin...233
darüssəltənə...40, 110
dərgah əmirləri...35
dərviş...129, 153
dilavər...24, 81, 87, 187
dini dərviş ordeni...153
divanbəyi...136, 145, 176, 182

E

elçi... 2, 5, 6, 9, 19, 24, 25, 28,
29, 30, 50, 54, , 56, 63, 68, 69,
72, 78, 79, 80, 82, 83, 91, 92, 98,
101, 103, 104, , 108, 113, 114,
115, 116, 117, 118, 125, 126,

128, 129, 130, 131, 133, 135,
139, 145, 147, 148, 158, 161,
167, 168, 169, 178, 179, 184,
185, 187, 188, 189, 189, 192,
193, 194, 195, 196, 197, 198, 199,
201, 207, 210, 211, 216, 217, 218,
219, 222, 223, 224, 226, 229,
233, 241, 243, 247, 248, 249,
250, 251, 252, 253, 254, 255,
257, 258, 259, 260, 261, 262,
263, 264, 267, 271, 272, 274,
280, 281, 283, 284, 289,
eşikağasıbaşı...170, 217
etimadüd-dövlə...109

Ə

əmirül-üməra...38, 78, 111, 211,
213, 235, 236, 238

F

fərsəx...25, 30, 71, 151, 152, 155,
159, 170, 217, 237, 239

G

gərənay...48

H

hakim...4, 5, 6, 16, 19, 24, 26,
27, 38, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38,
50, 56, 57, 58, 61, 63, 68, 69,
70, 72, 73, 74, 75, 79, 80, 81, 82,
84, 85, 86, 89, 91, 93, 95, 96, 97,
99, 100, 101, 102, 105, 106, 108,

111, 113, 114, 116, 117, 118,
 120, 122, 123, 124, 125, 127,
 130, 131, 133, 135, 137, 138,
 139, 140, 141, 142, 143, 144,
 145, 151, 152, 153, 163, 165,
 166, 167, 168, 170, 171, 175,
 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183,
 185, 189, 191, 194, 196, 198,
 199, 200, 201, 202, 203, 204,
 205, 206, 210, 211, 213, 214,
 215, 216, 217, 218, 219, 220,
 222, 227, 228, 229, 233, 235,
 236, 237, 238, 239, 240, 250,
 251, 252, 254, 256, 257, 260,
 261, 262, 263, 265, 268, 271,
 273, 275, 277, 280, 281, 288,
 292, 299, 322, 323, 325, 326,
 327, 328, 330, 332, 337
 Hæcc...21, 22, 83, 84, 115, 116,
 120, 170, 215, 216, 217, 228,
 265, 266, 267, 282,
 hæræmxana... 270, 286,
 hærbi kampaniya...27, 45, 148,
 225, 241, 262
 hærbi ræis...206, 236

X

xan... 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 16, 17,
 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72,
 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,

82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92,
 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 101, 102, 103, 104, 105, 106,
 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114
 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122,
 123, 124, 126, 127, 128, 129,
 130, 131, 132, 133, 134, 135,
 137, 138, 139, 140, 141, 142,
 143, 144, 145, 146, 147, 148,
 149, 150, 151, 152, 154, 155,
 163, 164, 165, 166, 167, 168,
 169, 170, 171, 172, 173, 174,
 175, 176, 177, 178, 179, 180,
 181, 182, 183, 184, 185, 186,
 187, 188, 189, 190, 191, 192,
 193, 194, 195, 196, 197, 198,
 199, 200, 201, 202, 203, 204,
 205, 206, 207, 208, 209, 210,
 211, 212, 213, 214, 215, 216,
 217, 218, 219, 220, 221, 222,
 223, 224, 225, 226, 227, 228,
 229, 230, 231, 232, 233, 234,
 235, 236, 237, 238, 240, 241,
 242, 243, 244, 245, 246, 247,
 250, 251, 252, 253, 254, 255,
 256, 257, 258, 259, 260, 261,
 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268,
 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276,
 277, 278, 279, 280, 281, 282,
 283, 284, 285, 287, 288, 289,
 291, 292, 293, 294, 296, 297,
 307, 309, 321, 322, 323, 324,
 325, 326, 327, 328, 329, 330,
 331, 332, 333, 335, 336, 337,
 xarvar...202

xəttat...266
xütbə...23, 28, 96, 106, 142, 148

I

inayətnamə...189
İraq atları...170
İraq dinarı...142
İslam peyğəmbəri...52

K

karamaş...236

Q

qaravul...36, 41, 42, 65
qasid...67, 71, 74, 166, 269
qazi... 6, 35, 39, 47, 48, 51, 54,
55, 56, 57, 64, 66, 73, 74, 81, 89,
90, 92, 94, 105, 110, 153, 161,
187
qəzavat...17, 51
qırğız atları...29
qızılbaş qaziləri...66, 94
qolçan...208
qorçi...93, 124, 185, 256
qorçi yüzbaşısı...253
qorçibaş...124, 170, 186, 212
qoşun... 4, 16, 19, 23, 24, 25, 26,
27, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 51, 52,
53, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 63, 64,
66, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 80,
81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91,
93, 94, 100, 117, 122, 124, 133,
134, 135, 136, 140, 141, 142,
151, 152, 157, 159, 161, 162,

164, 165, 172, 174, 176, 177,
180, 183, 185, 191, 193, 194,
195, 200, 202, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 209, 210, 211,
212, 213, 214, 216, 219, 222,
223, 225, 226, 227, 232, 233,
234, 235, 236, 237, 238, 239,
240, 241, 243, 251, 262, 263,
267, 268, 271, 272, 277, 278,
279, 280, 281, 282, 287, 288

L

lacivərd...261
lələ... 31, 37, 56, 61, 62, 64, 78,
84, 86
ləşkər...100, 107, 121, 186, 188,
233

M

mehmandar... 72, 221, 228
məscid...18, 21, 23, 100
məvali...61
müfti...159, 161
mühafizə tüfəngçiləri...236
müqəddəs müharibə...17
mülazim...53, 73, 76, 77, 83, 87,
93, 97, 141, 195
mürid...30
mürşidi-kamil...46, 110
mütamadüdüvlə...236

N

nağara...42, 120, 127
nəfir...42
nəqşi təriqəti... 17

P

padşah...18, 19, 65, 86, 100, 104,
140, 106, 107, 118, 130, 134,
146, 155, 173, 186
peşkəş...29, 72, 85, 101

R

rafizi...17, 50
raşidi xəlifələri...50
rübab...261

S

saray qulamaları...235
seyidlər...61, 95, 102, 108, 153,
253
söhbət yasavulu...221, 282
sufi təriqəti...30
sülhnamə...107
sünni...17, 20, 52, 81, 136, 153,
154, 178, 194, , 245, 246, 288

Ş

şah alayları...236
şah divanı...235
şahzadə...17, 21, 23, 24, 26, 64,
87, 89, 91, 93, 98, 120, 127, 128,
129, 130, 134, 135, 137, 142,
143, 145, 146, 148, 150, 153,
154, 155, 156, 163, 164, 165,
171, 176, 177, 219, 220, 227,
233, 234, 257, 278, 291, 292,
294, 295
şüalər...17, 20, 48, 83, 178

T

tüfəngçi...75, 108, 109, 111, 150,
182, 185, 202, 203, 204, 208,
236, 238, 239
tüfəngçi ağası...236
topçubaşı...43

Ü

üləma...144, 1153, 260, 279

V

vəkil... 39, 71, 89, 101
vəsiyyətnamə...229
vəzir...27, 35, 84, 85, 103, 105,
138, 139, 189, 197, 198, 200,
216, 163, 270, 273, 278

Y

yasavulbaşı...82
yasavul...82, 137, 221, 282,
yüksək şanlı əmirilər...47, 57
yüzbəyi...236

Z

zəhid...128
zərbzən...42, 253

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Şeybanilər dövləti ilə hərbi-siyasi əlaqələri	
1.1. XVI əsrin birinci yarısında Şeybanilər dövləti ilə hərbi-siyasi əlaqələr	16
1.2. XVI əsrin ikinci yarısında Şeybanilər dövləti ilə hərbi-siyasi əlaqələr	78
II Fəsil. XVII əsrin I yarısında Səfəvi imperiyasının Türküstan xanlıqları ilə hərbi-siyasi əlaqələri	
2.1. Şah I Abbas dövründə Buxara xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr	127
2.2. Şah I Səfi və Şah II Abbas dövründə Buxara xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr	200
2.3. XVII əsrin I yarısında Xivə xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr	230
III Fəsil. XVII əsrin II yarısı – XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi imperiyasının Türküstan xanlıqları ilə hərbi-siyasi əlaqələri	
3.1. Şah II Abbas dövründə Buxara və Xivə xanlıqları ilə hərbi-siyasi əlaqələr	250
3.1.1. Buxara xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr	250
3.1.2. Xivə xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr	254
3.2. Şah Süleyman və Şah Sultan Hüseyn dövründə Buxara və Xivə xanlıqları ilə hərbi-siyasi əlaqələr	260
3.2.1. Buxara xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr	260
3.2.2. Xivə xanlığı ilə hərbi-siyasi əlaqələr	276
Nəticə	291
Mənbələr və ədəbiyyat	298
Göstəricilər	311

Tofiq Hübət oğlu Nəcəfli

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ İMPERİYASININ TÜRKÜSTAN
XANLIQLARI İLƏ SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ**

Formatı: 60*84 $\frac{1}{16}$. Tirajı: 150.

Buraxılışa məsul: **Aynur Orucova**

Kompüter dizaynı: **Esmira Kərimova**

Bədii tərtibat: **Rəvanə Mirzalıyeva**

“İdeal-Print” MMC-də çap olunmuşdur.
AZ1130, Azərbaycan, Bakı, Binəqədi rayonu,
Sumqayıt şossesi, 2-ci km.